

Reformáció Öröksége

3/2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

3/2

HAGYOMÁNY IDENTITÁS TÖRTÉNELEM 2019

Szerkesztők:

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. október 21–22-én a Károli Gáspár Református Egyeteme
Hittudományi Karán megrendezett
„Hagyomány – Identitás – Történelem” 2019 című
egyháztörténeti konferencia tanulmányra bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Szaklektorok
Ablonczy Bálint (*Túlélni Trianont*)
Lányi Gábor

Nyelvi lektorok
Földy–Molnár Lilla,
Mester Gyula

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-36-6
ISSN 2676-9824

TARTALOM

II. kötet

LECTORI SALUTEM	9
ELŐSZÓ	11

Túlélni Trianont

LÉVAI ATTILA	
Egyházkerület szervezése Trianon árnyékában – egy egyházkormányzó szemszögéből	15
SOMOGYI ALFRÉD	
Patay Károly szerepe a felvidéki reformátusság önszerveződésében	29
PÁLFI JÓZSEF	
Királyhágómelléki Református Egyházkerület. Alakuló közgyűlések	39
CSOMA ZSIGMOND	
Protestáns magyarok a Felső-Őrségben (Dél-Burgenland 1919 óta). Európa legkisebb kisebbsége	55
PUSZTAI GÁBOR	
A hollandiai gyermekmentő akció (1920–1930, 1947–1949). Száz évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat	77

Interbellum

PÜSKI LEVENTE	
A református egyház és a földkérdés	107
KOVÁCS I. GÁBOR	
A két világháború közötti református akadémikusok származása és a református felekezeti-művelődési alakzat	121

SZEKÉR NÓRA	
A politizáló egyház. A református ifjúsági mozgalmak hatása a két világháború közötti politikai gondolkodásra a Soli Deo Gloria Diákszövetség példáján	129
SZÁSZ LAJOS	
Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931)	145
<i>Kulturális ellenállás</i>	
RIGÓ RÓBERT	
Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában	165
ERDŐS KRISTÓF	
Egy gyülekezettörténeti munka (1964) mint a vallási ellenállás forrása. Kérdések és lehetséges válaszok	199
FALUSI NORBERT	
Református hitoktatás az ateista államban. Kecskemét és vidéke az 1950-es években	213
KOVÁCS ÁRON	
A fordulat éve Sárospatakon. A Sárospataki Református Főiskola Gimnáziuma az 1947–48-as és 1948–49-es tanévekben	239
SZABÓ BENCE	
Az Állami Egyházügyi Hivatal működése Bács-Kiskun megye területén, az 1950-es évtized első felében	259
LÁNYI GÁBOR	
1956 előtti rehabilitációs törekvések a Magyarországi Református Egyházban	277
KÖBEL SZILVIA	
„Presbitérium [...] kijelenti, hogy [...] iskoláinkról nem állhat jogában lemondania.” Adalékok a kőröshegyi református gyülekezet történetéhez	291

ABLONCZY BÁLINT

- Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi
segítőakciói a hetvenes–nyolcvanas években 313

A diktatúra harapófogójában

MIRÁK KATALIN

- Méltatás, tartózkodás, elhatárolódás, elítélés, avagy evangélikus
egyházi vélemények, megnyilatkozások Mindszenty Józsefről és
peréről (1948. november – 1949. április) 335

BOGNÁR ZALÁN

- Elfeledett, XX. századi „Nagy” református miniszterelnökünk.
Nagy Ferenc református-keresztyén identitásának
visszatükröződése életpályáján 359

SZAMBOROVSKYKYNÉ DR. NAGY IBOLYA

- „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!”. A kárpátaljai reformátusok
és az orosz baptisták egyesülési/együtműködési
történetéről (1947) 377

KARVANSKY MÓNKA

- A Svájci Evangéliumi Egyházak Segélyszervezetének (HEKS)
segítségnyújtása az '56-os magyar menekültek felé – három fronton 399

BÁRÁNY ZOLTÁN–TAKÁCS KLAUDIA

- Konkoly Iván és a református egyetemi misszió az '50-es években 409

JÁNOSI CSONGOR

- Egyházzolgálat határon túl. Református püspöklátogatások
az Amerikai Egyesült Államokban 1963–1967 között 417

- Kötetünk szerzői 465

LECTORI SALUTEM!

2017 telén fogalmazódott meg egyháztörténettel foglalkozó kollégák baráti beszélgetéseinek nyomán az a gondolat, hogy a különböző műhelyekben, eltérő intézményi és állami keretek között kutató, a magyar református egyház történetével foglalkozó történészeink, levéltárosaink, muzeológusaink számára a találkozásnak, a kötetlen tudományos tapasztalat- és eszmecserének inspiráló fórumot biztosítsunk. Ebből az elgondolásból született a *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT konferenciák* éves sorozatának ötlete. Első tudományos tanácskozásunkra 2018. október 25–26-án a KRE HTK Ráday utcai épületében került sor. Az ott elhangzott előadások alapján készült kötetet pedig már egy évvel később, 2019-ben a második HIT-konferencia keretei között tartott könyvbemutatón ünnepelhettük, a teológiának átmeneti otthont adó Csapaki utcai épületben.

Jelen kiadvány ezen a második, immár hagyományteremtő igénnyel megszervezett konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegeit tartalmazza. A szervezők a magyar református egyháztörténetről való közös gondolkodás kereteit tágan értelmezve, interdiszciplináris igénnyel várták mindazon kutatók jelentkezését, akik a magyar református identitást meghatározó és alakító hittani, történeti és kulturális jelenségeket, a magyar reformátusság évszázadokon keresztül formálódó és változó hagyományrendszerét, kulturális, közéleti jelenlétét, szerepvállalását történeti összefüggésekben vizsgálják és értelmezik. Konferenciánkra éppen ezért nemcsak egyháztörténészeket vártunk, hanem fórumot kívántuk biztosítani olyan eltérő szemléletű és kérdésfelvetésű kutatóknak, akik a politikatörténet, társadalomtörténet, művelődéstörténet, irodalomtörténet, kulturális antropológia, stb. irányából közelítve vizsgálják a magyar reformátusság változó szerepét és helyét.

Ugyanakkor örömeinkre szolgált, hogy konferenciafelhívásunk a magyar református egyház történetében fontos évfordulós megemlékezések fórumaként is szolgált, illetve felhívásunkra önálló szekciók is jelentkeztek, ami fontos lenyomata a sokrétű szakmai kapcsolattartásnak, az intenzív tudományos

párbeszédnek. Így Békési Sándor szervezésében önálló szekció foglalkozott a dordrechti zsinat magyarországi hatástörténetével, míg az Ablonczy Bálint vezette szekció azt a kérdést járta körbe, hogy a trianoni békediktátum milyen kihívások elé állította az elszakított református egyházrészeket és az utódállamokba került református közösségeket. Önálló szekció foglalkozott a református lelkészi műveltség 17–19. századi alakulásával, melyet Csorba Dávid fogott össze. A KRE és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös kutatási programjában részt vevő előadók esettanulmányokon keresztül arra keresték választ, hogy milyen egyéni és közösségi stratégiák alakították az egyházi-vallási magatartásformákat a kommunista diktatúra évtizedeiben, s miként reagált ezekre a hatalom. A tudományágak közötti párbeszéd fontos gesztusaként Homicskó Árpád szervezésében a KRE Állam- és Jogtudományi Kara önálló szekcióval jelentkezett, ami a „Jog – a hit és tudomány mérlegén” címet kapta.

A párhuzamosan zajló szekciók iránti folyamatos érdeklődés ezúttal is visszaigazolta a szervezők feltételezését, hogy érdemes fórumot biztosítani a magyar reformátusság közel fél évezredes történetéről, a reformáció örökségéről, a magyar reformátusság sokrétű társadalmi, kulturális, közéleti jelenlétéről, a református identitás sajátos történeti és kulturális összetevőinek komplex kérdésköreiről, református közelmúltunk feltáratlan kérdéseiről, értelmezési lehetőségeiről folytatott, a társtudományok képviselőit is megszólító és az érdeklődő közönséget is bevonó tudományos eszmecsere, vitára.

Ennek az eszmecserenek a gyümölcse jelen kötetünk is, amely példázza azt a sokszínűség ellenére is fennálló egységet, amely azok sajátja, akik már felismerték, hogy „a jelen sokkal tartozik a múltnak, s ha ezt a tartozást ki nem egyenlíti, a jövőtől sem követelhet.” (Jókai Anna)

a szerkesztők nevében, Kiss Réka

SOLI DEO GLORIA

ELŐSZÓ

Hagyományaink nemcsak anyagukkal határoznak meg minket, nemcsak tárgyát adnak történeti érdeklődésünknek, hanem azokat az utakat is kijelölik, amelyeken örökségünket megismerhetjük. Éppen ezért kiemelkedően fontosak azok a törekvések, amelyek elég bátrak ezen utak formálására is. Így üdvözlöm a HIT konferenciának azt az egyháztörténet-írás módszertanára irányuló törekvését, hogy e széles szakmai közönségre támaszkodva saját kezébe kívánja venni ennek formálását. Az elhatározás mindkét elme fontos. A sokféleség befogadása és az adottságok formálásának bátorsága. A majd nyolcvan előadó a protestáns egyháztörténet területén azt jelzi, hogy sokan felismerték e kezdeményezés fontosságát, és készek részt vállalni benne.

A széttagoltságot – nemcsak Trianon miatt – súlyos örökségként hordozzuk magunkban. Farizeusi identitásunk sajnos gyakran idézi ama régi hálálkodó szavakat: „nem vagyok olyan, mint az”. És aki a világ jelenségeit mérlegre téve „elválaszt” (hiszen ezt jelenti a szó), az maga sem vonhatja ki magát ez alól, ő is elválik az általa megosztott világtól. Megosztottságunk, vallási és más közösségeink széthullása, a generációk elszakadása, a családok elszakadása, a társadalom rétegeinek elszakadása az a közeg, ahol most a közös munka mégis ennyi embert összekapcsol. A munka közösségformáló ereje, mint már-már elfeledett vendég jelenik meg a szakmai eredményeket bemutató előadások és az azokat követő beszélgetések közegében, és ez a tapasztalat határozza meg a résztvevők jelenlétét is. Nem a hely alkalmassága, nem pusztán az előadók szakmai hozzáértése, nemcsak a szekciók és témák változatossága, hanem ez a „köz”, az embert munkára indító Lélek e kedves ajándéka határozta meg e konferencia két napját.

Nekem a történelem történetmondás. Minden meghatározó találkozásom – mondom a szakmán kívülről, de klasszika filológusként mégsem egészen idegenül –, minden meghatározó találkozásom vele egy mesélő személyén ke-

resztül történt. Régésztáborok vidám, nagyotmondó mesélői, nagy öreg tanáraink letűnt időket felidéző anekdotái és az adatokat étellel körítő megjegyzései barátságokról vagy éppen feszült viszonyokról, arcokat rajzolt meg, amelyeket soha nem láttam, és amelyek mégis ismerőssé lettek.

Ezért is örülök, hogy a Károli Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézete Reformáció Öröksége Műhelyének és a Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézetének szervezésében megszülető konferenciának félig-meddig házigazdája lettem. Mert egyszersmind vendége lehetek mindazon kollégának, aki bepillantást enged munkájába, aki most tovább mesél régi történeteket, emlékezik és emlékeztet. És szinte minden résztvevő így van itt, előadóként és hallgatóként, vendégként mások otthonos témáiban, és vendégül látva minket a sajátjukban. Ennek a közös munkának a lenyomata ez a kötet. Nemcsak a munkának, de annak is, ami közös.

Budapest, 2020 októbere

Hanula Gergely

Túlélni Trianont

EGYHÁZKERÜLET SZERVEZÉSE TRIANON ÁRNYÉKÁBAN – EGY EGYHÁZKORMÁNYZÓ SZEMSZÖGÉBŐL

Lévai Attila

Az egyház és a történelem Ura kezében voltunk és vagyunk immáron több mint ötszáz éve. Ez alatt az idő alatt református egyházunk a Felvidék területén virágzásnak indult, dicső nevekkkel és tettekkel fémjelzett századok teltek el. Voltak azonban nagy viharok is – de mindmáig megmaradtunk. Pedig mennyi földi hatalom próbált bennünket megtörni! Mennyi földi „kiskirálynak” voltunk látszólag alárendeltjei, területeinket hol ide, hol oda csatolva. Ám a mennyei Királynak mindenkoron gondja volt ránk, s nem engedte, hogy az e területen létrejött református egyház földi hatalmasságok martalékává váljék. El kell ismerni, átdübörögtek felettünk a *zivatáros századok*, ám közben az egyház mindvégig tette, s teszi ma is a dolgát. Végeztük az Istentől reánk kimért feladatokat. Hirdettük az Igét, alkalmas és alkalmatlan időben egyaránt. Igyekeztünk az elesetteket felkarolni, a kétségekben vergődőknek vigaszt nyújtani, az éhezőknek enni adni, a tudásra szomjúhozóknak lehetőséget nyújtani a keresztyéni szellemben való nevelkedésre. A nehézségek, az üldöztetések közepette is volt mindig hit, erő és akarat, amely megsegített bennünket. S voltak nagy személyiségek, akik Istentől nyert karizmáik révén az egyház élén dacoltak az egyházat időről-időre ellehetetleníteni akarók hadával. Szenczi Molnár Albert, Huszár Gál, Harsányi István gályarab lelkészünk, Tompa Mihály, Balogh Elemér, Sörös Béla, Péter Mihály, vagy épp az általam most bemutatott Pálóczi Czinke István – mind a felvidéki reformátusság kiemelkedő alakjai voltak, akik nagyon sokat tettek azért, hogy századokon át megmaradhattunk. Magyar egyház vagyunk – s ezt vállaljuk. Több évszázadon át, határok nélkül tudtunk együtt lenni az egyházkerületekben anyaországi hittestvéreinkkel. Addig nem is volt külön megnevezésünk, legfeljebb a református egyház felvidéki része. Ám a történelem 1920-ban szétszakította országunkat, vele a reformátusságot is – innentől kezdve beszélhetünk arról a református egyházzal, amely az eltelt majdnem száz évben négy „országváltást” élt meg. Az alábbiakban röviden megpróbálom összefoglalni az elsősorban Csomár Zoltán által (s azóta többek által is) nagyon jól megírt

eme húszéves történetből (1918–1938)¹ néhány szemelvény alapján a korszak egyik meghatározó egyházkormányozóját, Pálóczi Czinke István püspököt jellemző hozzáállást, lelkületet. Megnyilatkozásai bemutatják, miként hatott az ő gondolkodására és tetteire a trianoni trauma – akár már jóval annak megtörténte előtt is.

AZ „ÁTMENET” RÖVID TÖRTÉNELMI KRONOLÓGIÁJA

Az első világháború végéig egységes magyar református egyház voltunk, ám a 20. század első két évtizedében több tragédia befolyásolta egyházunk és népünk életét. Már a két világháború is megrázó esemény volt, sok szenvedéssel, fájdalommal és gyásszal járt, amit még csak tetézték a világegések utáni rendelkezések. Az európai keresztyén hatalmak az I. világháború után felosztották Magyarországot és a magyarságot, amely a nyugati keresztyénséget évszázadokon át védte a keletről jövő nem keresztyén támadások ellen. A felosztás következtében a Magyar Református Egyház Dunántúli, Tiszánin-neni és Tiszántúli Egyházkerületeinek északi része egy idegen államhatalom fennhatósága alá, az akkor létrejött Csehszlovák Köztársaságba került. Hogy mennyire idegen volt az új államhatalom az ide csatolt reformátusoknak, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még a több mint tíz év utáni csehszlovák népszámlálási statisztikai adatok szerint is a Csehszlovákiába jutott 145.829 reformátusból 126.484, tehát 86,73 százalék magyar volt.² Az országban az ugyancsak Csehszlovákiához került – most Ukrajnához tartozó – Kárpátaljával együtt Tárnok Gyula³ és Szabó Antal⁴ szerint 213.662 református élt. Csomár, Tárnok és Szabó a szlovák nemzetiségű és anyanyelvű szlovákok számát egyaránt csak mintegy tízezerre becsülik.⁵

A történelmi Magyarország felvidéki része tehát Kárpátaljával együtt az 1918-ban alakult Csehszlovák Köztársaság része lett, s ez azt jelentette, hogy

¹ Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918–1938)*, Ungvár, Magyar Királyi Állami Nyomda kirendeltsége, 1940.

² vö. Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. (Az 1930. december 15-én megrendezett népszámlálás a Csehszlovák Köztársaságban, I. rész), Státní Úřad Statistický, Praha, 1934.

³ Tárnok Gyula: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1939, 8–9.

⁴ Szabó Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Története I., Regio*, I. évf. 3. szám, 1990/szeptember, 133.

⁵ Csomár: *A csehszlovák államkeretbe...*, 51–53, Tárnok: *Magyar reformátusok...* 9; Szabó: *A Szlovákiai...* 132.

az elcsatolt reformátusságnak is ebben az országban kellett az egyház újjászerveződését elindítania. Kezdetben az volt a cél, hogy református gyülekezeteink ne szakadjanak el a magyarországi anyaegyházról, de később kiderült: ez az út járhatatlan. A csehszlovák vezetés T. G. Masaryk köztársasági elnökkel az élen azt szorgalmazta, hogy a református egyház az ország területén alkossa meg a maga egyházkerületeit, készítse el alkotmányát, s akkor a Csehszlovák Köztársaságban teljes függetlenséget és szabadságot kap. A cél természetesen az volt, hogy megszűntessenek mindennemű kapcsolatokat, ami még fennmaradhatott a Magyarországi Református Egyházzal. A szabadság és a függetlenség ígérete egyházunk számára először abban mutatkozott meg, hogy a kormány utasítást adott ki, melyben kérte egy, a szlovákul beszélő egyházközségekből álló szlovák egyházmegye létrehozását. Ekkor, az elszakadt gyülekezetek közül mindössze 31 egyházközség volt szlovák, 12 gyülekezet pedig kétnyelvű (magyar és szlovák), szemben a 449 magyar nyelvű egyházközséggel. Az önszerveződés első lépéseinek megtételekor látszott: a kormány az ígéreténél nem jut majd tovább. Mindazonáltal a munkát végezni kellett, a gyülekezetek élete nem állhatott le, s szükség volt az egyházkerületekbe való tagolódás elindítása. Először a Dunáninnen Református Egyházkerület választotta meg püspökét és főgondnokát Balogh Elemér pozsonyi lelkész és Szilassy Béla losonci földbirtokos személyében. A megválasztott tisztségviselőket az egyházkerület közgyűlésén, 1921. június 22-én iktatták be Pozsonyban. Még fél év sem telt el, s október 30.-án, az újonnan

*Pálóczi Czinke István
(1855–1942)*

alakult Tiszáninnen Református Egyházkerületben is beiktatták tisztségébe az újonnan megválasztott püspököt és főgondnokot: Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkészt és Lukács Géza gömöri egyházmegyei gondnokot. E két egyházkerület mellé csatlakozott harmadikként a Kárpátaljai Egyházkerület, ahol az 1923. június 7-én lezajlott választások után Bertók Béla munkácsi esperes lett az egyházkerület püspöke, és György Endre nyugalmazott miniszter a főgondnoka. E három egyházkerület közösen alkotta meg a Szlovenszkoí és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházat. Ennek az egyháznak az 1938-as visszacsatolásig nagyon sok harcot kel-

lett megvívnia. Eme küzdelmek oroszánrészt az első évtizedben a Szlovéniai Tiszáninnyi Református Egyházkerület püspökeként és a Konvent elnökeként Pálóczi Czinke István vívta.

Eme küzdelmeket három fronton kellett igazán vívnia. Az első: az egyház ügyében a cseh-szlovák államhatalommal, a politikummal, a világgal. A második: az egyházban – a gáncsoskodókkal, az értetlenekkel, az ellenlábásokkal. A harmadik: önmagával, s e küzdelem során feltárul előttünk lelki habitusa, a világ és az egyház dolgaihoz való személyes, hitbeli hozzáállása. S valójában épp e harmadik tekintetben sejlik fel előttünk igazán az egyszerű, hívó ember aki – mindig és mindenekben, múltban, jelenben és jövőben – csak és kizárólag az Istennel képzelt és képzel el mindent. Vallotta: vele (tudniillik Istennel) volt szép és gazdag a múlt és lehet ilyen a jövő is, ám nélküle csak sivár lehet a jelen és ilyen lehet csak a jövő is.

A POLITIKUMMAL VALÓ KÜZDELEM

Tekintettel a terjedelmi keretekre, most Pálóczi Czinke István három fronton vívott küzdelmei közül az első kettővel kívánok foglalkozni. Ezen frontokon kifejtett megnyilatkozásai, szolgálatai segítenek jobban megérteni Czinke személyiségét, lelkivilágát – amelynek részletes elemzése azonban nem a mostani, hanem reménység szerint egy későbbi tanulmány tárgya lesz.

Előjáróban egy dolgot nem árt tisztázni: a püspök Trianon utáni cselekedeteinek egyik legfőbb magyarázó elve az életkora – Czinke István 1920-ban 65 esztendő. Ha jobban belegondolunk, napjainkban ez a nyugdíjkorhatár, amikor már igyekszünk az aktív, mindennapi tevékenységet, a folyamatos terhelést csökkenteni. Neki ez nem adatott meg még majd? 10 esztendeig. Sőt, ezekben az években kellett csak igazán emberfeletti küzdelemben a felvidéki magyar reformátusság ügyét hordoznia.

Pálóczi Czinke István az egyházi szervezkedés megindulásától kezdve minden vonalon – a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben, a konventi üléseken, a zsinati ülészakokon – a legelső helyen állott. Az egyház és állam közötti tárgyalásokon egyházunkat püspökként, egyetemes konventi- és zsinati elnökként gerinces kálvinista következetességgel és becsülettel képviselte. Igen nehéz sors jutott neki osztályrészül. Fáradhatatlanul, nagy ügyszere-tettel munkálta egyházunk és az állam viszonyában a konszolidációt, a kölcsönös megegyezésre való törekvést, azonban az államhatalom reprezentánsai nem értették meg, nem akarták őt megérteni. Nagy pontossággal vezette a tárgyalásokat rengeteg beadvány, memorandum megírása fűződik nevéhez.

„Jutalma” az állam részéről az lett, hogy „irredentának” bélyegezték, bűnbaknak állították be, aki egyetlen akadály a református egyház és állam közötti megegyezésnek. Pályafutásának utolsó évtizede folyamatos harc volt. Harc a lelkészek, tanítók állampolgárságának rendezéséért, elmaradt államsegélyük kiutalásáért, mostoha sorban élő özvegyeink, árváink segítéséért, törvényeink megerősítéséért, védekezés a szlovák esperesség törvénytelen felállítására ellen, küzdelem egyházi és iskolai sérelmeink orvoslásáért. Közel egy évtizedes püspöki munkásságával nemcsak kitűnő adminisztráló készségéről, de bámulatos munkabírásáról és következetes kálvinista magatartásáról is tanúbizonyságot tett.

AZ ÁLLAMMAL VALÓ TÁRGYALÁSOK ELŐZMÉNYEI

E tekintetben elsődlegesen azt kell figyelembe vennünk, hogy az „átmenet” állapotában, különösen pedig az 1919–1920-as években intenzív tárgyalások folytak a kialakult államalakulat egyes képviselőivel, de az ő alapelvük az volt, hogy a hatalom határozza meg: kivel és miről tárgyal.

A csehszlovák állam már 1919 szeptemberében hivatalosan felvette a kapcsolatot a református egyházzal, a szlovenszkói teljhatalmú miniszter megbízásából Štefan Štunda minisztériumi titkár révén. A későbbi kormánytanácsos az akkor még kassai püspöki székhelyen felkereste Révész Kálmán püspököt. Közli Révész püspökkel az állam alapelveit és elvárásait, melyek tényszerűen így foglalhatók össze:

„Elmondta, hogy a csehszlovák állam elismeri a református egyház autonómiáját, elismeri az egyház hivatalban lévő vezetőit, elismeri az egyház magyar nyelvű mivoltát és kész továbbra is folyósítani a Magyarországtól kapott állami segélyeket, de feltétlenül elvárja, hogy a megszállt területek reformátussága önálló egyházzá szervezkedjen, vagyis hozzák létre a szlovenszkói református egyházat és a lelkészek tegyenek hűségesküt a csehszlovák államnak.”

A megbeszélésről Révész Kálmán így számol be püspöki jelentésében: „Én erre azt válaszoltam Stundának, hogy mind erről a béke ratifikálásáig szó sem lehet, mert mi a magyar református egyház testéhez tartozunk, s attól mindaddig el nem szakadhatunk, míg a mostani tényleges megszálló hatalom törvényes felsőségünké nem válik.”⁶

⁶ Csomár: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített...* 9.

A minisztérium egyházügyi referense, Ján Šimkovič tanácsos 1919 novemberében írásban is tájékoztatta Révész az állam feltételeiről. A püspök válaszlevelében megismételte, hogy a békeszerződés ratifikálásáig szó sem lehet az állami feltételek teljesítéséről. 1919 második felében – a családi pótlékok kifizetését kivéve – leállították a református lelkészek és tanítók állami segélyeinek utalását.

Nyugaton, a Dunántúl Csehszlovákiához került részén Németh István püspök állt az egyházkerület élén, székhelye a megszállt Révkomáromban volt. Vele közvetlenül nem tárgyalt a csehszlovák vezetés, mert – minden bizonnyal a Štefan Štundával fennálló kapcsolata, ismeretsége miatt – Révész püspököt tekintették tárgyalópartnernek. Németh Istvánt egyébként kiutasították Csehszlovákiából. Őt „a csehek csónakon átköltöztették a Duna déli partján maradt Komáromba, vele költöztetve a püspöki hivatal iratanyagát is”.⁷

Révész Kálmán püspök a trianoni döntés után Miskolcra helyezte át székhelyét. Átköltözése előtt megbízta Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkipásztort, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökhelyettesét az ügyek intézésével, Németh István pedig ugyanilyen megbízást adott – rangidőssége okán – Patay Károly alsószecsei lelkipásztornak, a Barsi egyházmegye esperesének. Az egyház és az állam tárgyalásai viszont – Révész Kálmán elzárkózása miatt – megrekedtek az 1919-es szinten.

1920. június 4-e után azonban a helyzet megváltozott. A csehszlovák kormányzat jól kigondolt stratégiával belekezdett a református egyház kiéheztetésébe és ellehetetlenítésébe. Úgy alakították a dolgokat, hogy az állam legyen mindig a kezdeményező, s az egyház az újabb és újabb feltételekre, javaslatokra mindig csak reagálni tudjon. Elkezdődött a nyomásgyakorlás, a pszichikai ráhatás.

1920. július 30-án Pozsonyban volt egy megbeszélés, amelyen csak a dunáninneniek vettek részt: Patay Károly helyettes püspök, Szabó György helyettes főgondnok, Tóth Kálmán komáromi esperes és Füssy Kálmán képviselő. Ivan Dérer teljhatalmú miniszter fogadta őket, aki egyértelművé tette: az önálló református egyház megalakítását egyetlen egyházkerületben képzeli el. A másik fontos üzenet – az előzővel összefüggésben – az volt, hogy a továbbiakban a kormány és egyetlen kormány szerv sem tárgyal külön-külön a református egyházkerületek, vagy más egyházi szervek képviselőivel, csak a „csúcavezetéssel”.⁸

⁷ Csohány János: *Trianon és a magyar református egyház*. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm#_ftnref5 (Letöltés: 2020. május 19.)

⁸ Lásd és vö. e tekintetben az utóbbi pár esztendő e tematikával foglalkozó, meghatározó tanulmányait: Lévai Attila–Simon Attila–Somogyi Alfréd–Szarka László–Tömösközi Ferenc: *Az első búsz év. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 1918–1938 között*, Komárom, Selye János Egyetem, 2019, 18–19. és Somogyi Alfréd: „A memorandus évek”: Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-

A pozsonyi tárgyalás híre természetesen a Tiszáninneni Református Egyházkerületbe is eljutott. Révész Kálmán püspök az alábbiakat írta – augusztus 3-án – helyettesének Pálóczi Czinke Istvánnak: „itt nem részletezendő okok miatt én azon az állásponton vagyok, hogy én a szervezkedési munkálatokat nem kezdem meg, hanem megvárom, amíg engem a minisztérium erre felszólít, szóval egyelőre Mohamed nem megy a hegyhez”.⁹

A KÉSŐBBI IDŐSZAK ELLEHETETLENÍTŐ FEJLEMÉNYEI

S mondhatnánk: így is lett. Révész püspök Miskolcra költözik, s Pálóczi Czinke Istvánra marad az államapparátus szerveivel való kapcsolattartás terhe. Innentől kezdve ez a küzdelem tölti ki leginkább a mindennapjait, de idővel szomorúan kell megállapítania, hogy az ügyekben előrehaladást alig-alig lát. Évről évre az egyházkerületi közgyűlés és az Egyetemes Konvent előtt is számot ad ténykedéseiről, amely számadások beszédes megnyilatkozásai a keserves küzdelmeknek. Az 1922-es egyházkerületi közgyűlés elé terjesztett jelentésében például így summáz:

„Erre a lélekre hallgatva s az ő szent nevében bízva forgattam én is, a lefolyt év alatt a törekeny sajka evezőjét s most hálát adok az én Istenemnek, hogy ennyire is megsegített, amennyivel most a főtiszteletű közgyűlésnek beszámolhatok. Más kicsinyelheti, de én tudom, hogy mennyi fáradság és mennyi orcápirulás árán jutottunk ehhez is. Miniszterek pitvarit tapostuk nem egyszer, éjszakákat virrasztottunk át álmatlan utakon s írtuk a memorandumokat, kedves segítő társaimmal együtt, abban a biztos tudatban, hogy hiába írtuk, hogy holnap élőiről kell kezdeni ugyanazt a sisifusi munkát. Mily boldogok azok az őrállók, a kiknek a saját vérükből való, a saját hitüket valló kormány áll a hátuk mögött, a mely útjokat nem elgáncsolni, de simára egyengetni igyekezik.”¹⁰

Ez az alaphelyzet a következő években sem sokat változott, vagy ha igen, csak rosszabbodott. Pálóczi Czinke Istvánnak szolgálati kötelezettségei mellett szinte majd minden évre kijutott valami „személyére szabott” figyelmes-

lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, in Lévai Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Szentendre, Tillingner Péter Műhelye, 2013, 77–124.

⁹ Dr. Révész Kálmán püspök 1920. augusztus 3-án kelt, 153/1920 ikt.sz. levele a püspök-helyettesnek címezve.

¹⁰ A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1922. szeptember 10–11-én, Vajánban megtartott közgyűlési jegyzőkönyve, 11.

ség az államapparátus részéről. Szinte természetes volt: rimaszombati prédikációt rendszeresen jegyezte egy ügynök, hogy ez alapján számon kérhesék.¹¹ Az évek során az ellehetetlenítési kísérletek csak fokozódtak. Állandó küzdelem az államsegély, kongrua megadásáért, a lelkészek és tanítók állampolgársági ügyeinek intézése, embert próbáló igyekezet minden téren: népért, egyházért, gyülekezetért, régióért. S a hála? Az állam részéről az, hogy útlevélet kiutazáshoz csak nagyon ritkán kap,¹² majd az 1925-ös év elején jószerivel pár nap leforgása alatt megszüntetik lelkészi illetőségét¹³ és megfosztják rimaszombati képviselőtestületi tagságától is.¹⁴

Ilyen körülmények közepette kilenc éven keresztül vívta harcait az államhatalommal, s amikor már teljes egészében lemondott róla, hogy az ő személye még előbbre viheti a felvidéki reformátusság ügyét, meghozza élete talán legnehezebb döntését, s lemond a püspöki székről. Elhatározását az egyházkerülethez intézett búcsúlevelében így indokolta:

„[...] ahol az egyik fő-fő erkölcsi testületnek az államnak reprezentánsai a másik fő-fő erkölcsi testületnek legelső reprezentánsai előtt nyilvánosan és hivatalosan tett, tehát erkölcsileg kötelező kijelentéseken könnyű szívvel és szemrebbenés nélkül tudnak napirendre térni, ott az én kezemből kiesett az utolsó erkölcsi fegyver is, mellyel egyházam érdekeit sikerrel védelmezhetném, s érette a felelősséget vállalhatnám. [...] nem a munkába fáradtam be-

¹¹ Halála évében, 1942-ben kiadtak egy „Emléklapok” című kis füzetecskét, ami egyrészt tartalmazta a gyász-beszédeket, másrészt szemelvényeket is az élet-történetéből. E füzetecske tesz említést az ilyen jellegű állandósult zaklatásairól is.

¹² Titkára írja egyik levelében, hogy a püspök Abbáziába szeretett volna utazni hosszabb gyógykezelésre. Ez azonban csak akkor valósul meg, ha megkapja az utazáshoz szükséges okmányait – amit addig hiába kérvényeztek. A majd 10 esztendő alatt ezt a méltatlan játékot majdnem minden évben eljátszották vele.

¹³ „A PMH rimaszombati tudósítója jelenti: Hanes rimaszombati járási főnök az elmúlt napokban megsemmisítette Pálóczi Czinke István rimaszombati református püspök illetőségét és elrendelte, hogy a köztisztletben álló püspököt az idegenek listájára vezessék. Czinke püspök harminc éve lakik Rimaszombatban, tehát kétségen felül áll az illetősége. A járási főnök rendelete megokolásában arra hivatkozik, hogy a püspök a magyarországi Pacin községben született és szülei ott bírtak illetőséggel. Mivel Rimaszombat községi kötelékébe való felvételét, noha 1896-tól lakik Rimaszombatban, soha sem kérte, és mivel ez így nem is adott meg neki, idegennek tekinthető. A járási főnök rendelete az egész szlovenszkói magyarság körében nagy megdöbbenést váltott ki. A jogtalan rendelet ellen a püspök Kovács László dr. rimaszombati ügyvéd útján fellebbezéssel élt. (o): Megszüntették Czinke református lelkész illetőségét, *Prágai Magyar Hírlap*, IV. évf. 22. (772.) szám, 1925. február 6., 4.

¹⁴ Czinke István püspököt megfosztották rimaszombati képviselőtestületi tagságától, *Prágai Magyar Hírlap*, IV. évf. 42. (785.) szám, 1925. február 21., 5.

le mégsem (az nekem az élet), de állandó fájdalmat okoz itt lelkésztársaim egy részének bizonytalan sorsa és könnyel sózott kenyere, akiknek állampolgárságát, s ezáltal megélhetését is kérdésessé tették. S ugyanígy fáj iskoláinknak, legdrágább reformációi örökségünknek lassú, de tervszerű elsorvasztása. A régi ideálok szolgálatából való kiforgatása.[...] magam részéről a politikát igyekeztem egyházunktól távol tartani, s ezt a szent intézményt magasabb ideálok szolgálatába állítani. Ha a politika romboló árja kezdett mégis az utóbbi időben gátjainkon átszivárogni, az annak a kísértő ördögnek aknamunkája volt, aki népünket és annak pásztorait előbb a kenyértelenség köves pusztájában hurcolta meg, onnan pedig felvitte az ígéretek csillogó hegyére, ahonnan csábító kilátásokat mutogatott nekik ezt mondva: »mindezt neked adom, ha te is nekem adod a lelkedet.« Lelkiismeretem tiszta és nyugodt, hogy majd 10 évi püspökségem alatt sem egyházam érdekei sem az állam törvényei ellen nem vétettem... János apostol mondását hagyom rátok szent örökségül: »Fiaim, szeressétek egymást! [...] az örökkévaló gondviselés nyugodjék meg rajtatok, s az ő anyaszentegyházán.« Lelkiismeretem tiszta és nyugodt, hogy 10 évi püspökségem alatt sem egyházam érdekei, sem az állam törvényei ellen nem vétettem. Méltán vártam ezért a jobb megértést és több igazságot mindkét részről. Eddig hiába vártam. Csoda-e, ha belefáradtam abba az örökös csalódásba, hogy 10 esztendő alatt egyszer-egyszer reánk mosolygott a nap, azt hittük, hogy a természet örök rendje szerint most már tavasz lesz és nyomban dermesztő fagy következett. Ezt nem bírom tovább nézni tehetetlenül és reménytelenül. Megyek haza... meghalni. Szabad földön, szabad földben megnyugodni.”¹⁵

KÜZDELEM AZ EGYHÁZBAN

E tekintetben bőven lenne miről értekezni, hiszen Pálóczi Czinke Istvánnak az egyházban is kemény csörtéket kellett vívnia püspöksége kilenc évében. A formálódó, de az állam részéről soha el nem ismert egyház, s annak egyik kerületének kormányzása az egyházban szolgálók körében sem volt mindig egyszerű. Nem is lehetett, hiszen minden érdekelt számára létfontosságú lelkészi, tanítói, lelkész- és tanító-özvegyi és árvákkal kapcsolatos ügyeket kellett intéznie. Nem szeretnék e helyütt mélyebben belemenni az állampolgársági és kongrua-ügyekbe, mert ezek feldolgozása embert próbáló feladat volt akkor; s ezek alapos kutatása talán még ezért is várat magára. Azt szeretném

¹⁵ Lemondó levelét több korabeli forrás szó szerint közölte: a Református Egyház és Iskola című lapban és az 1929-es egyházkerületi jegyzőkönyvben egyaránt megtalálható.

csak érzékeltetni, hogy az egyházban az állampolgárságtól és megélhetésüktől megfosztott lelkészek, tanítók és azok hozzátartozói ügyét Pálóczi Czinke Istvánnak kellett teljes felelősséggel felvállalni és intézni – úgy, hogy közben talán tudta is: sokat remélni nem lehet, következésképpen az érintetteknek ígérni sem. Feszültségeket kellett ezen dolgok végett – még a hozzá legközelebb álló szolgatársaitól is – csitítania és oldania. Ezek az ügyek is jócskán farragták fizikai és pszichikai állóképességét. Mégis, talán egyik legfájdalmasabb, egyházában megélt tapasztalása az volt, amikor az anyaország református vezetőiben kellett csalódnia azok felületes hozzáállása miatt. Ezt ő maga így foglalta össze az 1920-as évről adott jelentésében:

„Czinke István püspök-adminisztrátor arról az időről, amióta egyházkerületünk kormányzását a dr. Révész Kálmán püspök eltávozásával átvette, következő jelentését olvassa fel:

Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés! Az adventi várakozás szent láza reszket át a szívünkön esztendőök óta már. Álmodat álmodtunk, látásokat láttunk. Hiú káprázatok elvakították tiszta látásunkat. Nem volt elég erőnk azt mondani a nagy hitetőnek, aki az ábrándok magas halmairól mutogatta nekünk a dicsőség és hatalom csalóka délibábjait. Nem volt elég erőnk azt mondani: távozz tőlem Sátán! Fájdalmasan lakolunk most érte. De ebben a fájdalomban – hitem szerint – megújító, megszentelő erők rejtőzködnek, melyekkel új életet teremthetünk magunk körül értékesebbet, diadalmasabbat az álmodott ábrándoknál: de csak akkor, ha ezek az erők a nagy názáreti győzhetetlen erejéből táplálkoznak, az ő világtörténeti önmegtadadásának, önfeláldozásának golgotái magaslatára emelkednek. Nekünk szentebb hivatás jutott, mint a mártíroknak. Meghalni édes a szent ügyért, de keresztet hordozni érte Krisztusi győtrelem, via dolorosa.

Ezt a keresztet mégis hordoznunk kell – másokért. S hogy le ne roskadjunk alatta: le ne vegyük tekintetünket egy percre sem róla, aki előttünk viszi a magáét. Utána testvéreim! Kezdjük el a nehéz utat. Én már harmadik hónapja járom a magamét, Erről a rövid útról mondom el, amit elmondhatok s amennyit az idő rövidsége enged, tájékoztatásul s részben tanácskozási anyagul.

A legelső tapasztalatom a via dolorosán az, hogy velünk szemben mindenki tanácsstalanul áll. Sem a csehszlovák kormány, sem az egyetemes egyház nem tud velünk mit kezdeni. Azt mindkettő megengedi, hogy éljünk, de hogy miből és hogyan, arra egyik sem tud feleletet adni.

Szeptemberben fent jártam a zsinat rövid ülésszakán. Már a harmadikon, amely nem végzett semmi érdemleges dolgot, mely nem tudott most,

a feladatok Csimborasszóvá torlódásában magának tárgyat találni. Csak száraz formaságokat végzett, amikre megszámlálatlan ezreket költött el akkor, mikor a lelkészi özvegyek és árvák s a nyugdíjas lelkészek szájából kiesett az utolsó falat kenyér is. Éhhez a zsinatnak nem volt egy szava sem. Sőt ahhoz sem, hogy mi lesz velünk a világűrbe kidobott bolygókkal, saját hazánkban hontalanná vált kálvinista gyülekezetekkel. Tárgysorozatát áthoztam, kiáltó dokumentumául a lelki szegénységnek. Hogy miről tanácskozott a kálvinista zsinat Budapesten 1920-ban, Magyarország és a magyar református egyház ötfele szakíttatása idején!

Nem állhattam, hogy meg ne kérdezzem: hát mivelünk mi lesz? Indítványt adtam be államjogi helyzetünk rendezésére és az egyetemes egyházhoz való viszonyunk kodifikálására nézve. Utasítottak az alkotmányozó bizottsághoz. Az alkotmányozó bizottság készített is egy javaslatot, amelyet másnap a zsinat plénuma is elfogadott.

De nekünk most már ennek a határozatnak intézkedései nem elegendők. Nekünk, számot kell vetnünk az adott helyzettel és úgy berendezkednünk, hogy a ránk bízott adminisztratív és bírói funkciókat fennakadás nélkül teljesíthessük is. Ahhoz pedig két föltétel múlhatatlanul megkívánatik: a tisztviselői és bírói kar megfelelő száma és az ehhez szükséges költségek előteremtése. Mindkettő jelen közgyűlésünk gondja lesz. Mert az előbbiről a zsinat csak hiányosan, az utóbbiról pedig sehogy sem intézkedett.

Új állampolgári helyzetünkkel természetesen a zsinat nem foglalkozhatott. Csak óhajok nyilvánultak meg a vezető emberek részéről – zsinaton kívül. Nyugodtan várhatunk – mondták –, mert állítólag a békeszerződésben a református egyház autonómikus alkotmánya, istentiszteletének szabadsága és lelkészeinek személyes sérthetlensége biztosítva van. Erre céloztam első körlevelemben, hogy »jogaink és személyünk nemzetközi garancia alá vannak helyezve.«

Itthon azonban a helyzet más képet mutatott. Református egyházunkkal hivatalos apparátus szóba sem állott, az államhatalom tudomást se vett rólunk. Tanítóinkat önhatalmúlag feleskette, tankönyveink egy részét másral helyettesítette, püspökhelyetteseinket, espereseinket negligálta, rendelkezéseit egyházi hatóságaink megkerülésével foganatosította.”¹⁶

¹⁶ A Tiszánineni Református Egyházkerület 1920. december 2-án megtartott közgyűlése jegyzőkönyve, 11–12.

IRODALOMJEGYZÉK

- A Barsi egyházmegye 1920. június 1-én, Léván megtartott közgyűlése jegyzőkönyve
A szlovenszkói két egyházkerület elnöksége a teljhatalmú miniszternél, *Református Egyház és Iskola*, I. évf. 8.szám, 1921. február 20., 2.
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1920. december 2-án megtartott közgyűlése jegyzőkönyve
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1921. december 21-én, Kassán megtartott közgyűlési jegyzőkönyve
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1922. szeptember 10–11-én, Vajánban megtartott közgyűlési jegyzőkönyve.
- CSOHÁNY János: Trianon és a magyar református egyház. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm#_ftnref5
- CSOMÁR Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918–1938)*, Ungvár, Magyar Királyi Állami Nyomda kirendeltsége, 1940.
- LÉVAI Attila–SIMON Attila–SOMOGYI Alfréd–SZARKA László–TÖMÖSKÖZI Ferenc: *Az első húsz év. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 1918–1938 között*, Komárom, Selye János Egyetem, 2019
- R.L.: Az egyházkerületek szervezkedése, *Református Egyház és Iskola* I. évf. 2.szám (1921. január 9.) 1–2
- SOMOGYI Alfréd: „A memorandum évek”: Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsi esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, in Lévai Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Szentendre, Tillingér Péter Műhelye, 2013, 77–124.
- SZABÓ Antal: A Szlovákiai Református Egyház története, I. rész, *Regio*, I. évf. 3. sz., 1990. július, 204–221.
- Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. (Az 1930. december 15-én megrendezett népszámlálás a Csehszlovák Köztársaságban. I. Rész), Praha, Státní Úřad Statistický, 1934 .
- TÁRNOK Gyula: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorshban*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1939.
- (o): Megszüntették Czinke református lelkész illetőségét, *Prágai Magyar Hírlap*, IV. évf. 22. (772.) szám, 1925. február 6., 4.
- Czinke István püspököt megfosztották rimaszombati képviselőtestületi tagságától, *Prágai Magyar Hírlap*, IV. évf. 42. (785.) szám, 1925. február 21., 5.

Az idézett és a lábjegyzetekben hivatkozott levelek és levéltári anyagok a Pápai Református Gyűjtemények Levéltárának a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 1919., 1920., 1921., 1922., 1923., 1924., 1925. jelzetű kartonjának állományát, valamint a Sárospataki Református Kollégium Levéltárának a Szlovenszkói Tiszáninneni Református Egyházkerület 1920–1938 között éves kartonok levéltári állományát képezik.

ABSTRACT

Attila Lévai: *Organising a Church District in the Shadow of the Treaty of Trianon, from the Perspective of István Pálóczi Czinke, a Church Governor*

Post-World War I arrangements, especially the „Peace Dictate“ of Trianon reconfigured and totally reshaped the states in Central Europe. This statement is particularly true for Hungary. The country was butchered, and new states were formed on its former territory. Accordingly, large parts of the Hungarian Reformed Church were also detached. The former Upper Hungary became part of the newly born Czechoslovakia, therefore an urgent need emerged to grant the continuity of church government in all those torn church bodies. Transition was highly challenging and this study exposes this difficult moment of church history.

Keywords: Upper Hungary, Reformed, Trianon, power ambitions, bishop

PATAY KÁROLY SZEREPE A FELVIDÉKI REFORMÁTUSSÁG ÖNSZERVEZŐDÉSÉBEN

Somogyi Alfréd

A felvidéki reformátusság 20. századi történelme Trianonnal kezdődik. A békediktátum nyomán meghúzott államhatár levágta a Dunántúli-, a Tiszáninnyi- és a Tiszántúli Református Egyházkerület „kalapját”, s ennek nyomán 492 református gyülekezet és 323¹ rendszeresített lelkészi állás került Csehszlovákiához. Ez 223.168 református lelket jelentett, akik 449 magyar, 12 ve-gyes és 31 szlovák nyelvű gyülekezetben éltek.²

Az impériumváltást az egyház akkori legitim vezetése – a rangidős Révész Kálmán tiszáninnyi püspök és Németh István dunántúli püspök – csak átmenetinek tartotta. Hiába kereste már 1919-ben a kapcsolatokat az egyházzal, Révész püspök nem volt hajlandó érdemben tárgyalni a csehszlovák vezetéssel. Egyébként mindketten elhagyták a megszállt területet és Kassáról, illetve Komáromból áttették püspöki székhelyüket a csonka-Magyarországra: Miskolcra, illetve Szőnybe, majd Balatonkenesére.

A felvidéki reformátusság tehát vezetők nélkül maradt. Révész Kálmán Pálóczi Czinke István főjegyzőt, rimaszombati lelképásztort, Németh István pedig Patay Károly barsi esperest bízta meg az ügyek vitelével, de őket nem tekintette partnernek a csehszlovák állam. (Kettejük tisztsége között az volt a különbség, hogy Pálóczi Czinke főjegyzőként valójában püspökhelyettes volt, Patay Károly megbízását azonban helyettes püspöki megbízásként kell értelmeznünk.) Prága a református egyház önállósulását sürgette, hiszen ez is Csehszlovákia legitimitását erősítette.

A felvidéki reformátusság – erős állami nyomásra – csak 1923-ban tartotta meg alkotmányozó zsinatát, vagyis szerveződött önálló egyházzá Csehszlovákiában. A Trianon előtti két, s a diktátum utáni három év kaotikus átmenetnek tűnik. Valójában az állam kiéheztette a református egyházat, hogy rá-

¹ Molnár Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában, in Tóth László: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998 I.*, Budapest, Ister, 1998, 223.

² Jakab Attila: *A szlovákiai magyarság vallási arculata*. <http://www.eokik.hu/data/files/122784404.pdf> (Letöltés: 2011. január 11.)

kényszerítse az általa támasztott feltételek teljesítésére. Négy komoly feltétele volt a csehszlovák államhatalomnak: 1. önállósodjon az egyház, lehetőleg egy egyházkerületet alkotva, 2. a lelkészek és tanítók tegyenek hűségesküt a csehszlovák államra, 3. alakítson ki az egyház keleten egy szlovák egyházmegyét és 4. a reformátusok szakítsanak meg minden kapcsolatot Magyarországgal. A kiéheztetés egyik bizonyítéka, hogy 1919-re és 20-ra a református lelkészek és tanítók nem kaptak egy fillér kongruát sem a csehszlovák államtól. Az önállósulási, egyházszervezési munkálatokban különös szerep jutott a barsi esperesnek, ezért fontosnak tartom bemutatását az alábbi három csomópont köré szervezve:

1. röviden ismertetem életrajzát;
2. vázolom egyházi munkáját a Dunántúli Református Egyházkerületben az I. világháború utáni időkig;
3. részletesebben szólok egyházvezetői, egyházkormányzói munkájáról, amely igazából 1919 és 1922 között bírt nagy jelentőséggel a mi felvidéki református egyházunk történetében.

CSALÁDI HÁTTÉR, ÉLETRAJZI ADATOK

Patay Károly 1860-ban született a Bars vármegyei Szódón. Ároni családból származott: nagyapja, Patay Péter kulcsodi, győri, lévai, végül baracskai rektor volt. Édesapja, id. Patay Károly 1849-től segédlelkészként szolgált Nagypeszeken. Pappá szentelését követően két évvel került Szódóra 1855-ben, s itt szolgált 1889-ig. Itt született Károly fia, aki helyben kezdte tanulmányait, majd édesapja nyomán Selmecbányára került, a teológiát Sárospatakon végezte. 1881-ben kezdte meg segédlelkészi szolgálatát, s bő két év leforgása alatt káplán volt Nagypeszeken, Kálnán, Orosziban, Nagyodon és Alsóváradon. 1883-ban itt, Alsóváradon kezdte meg rendes lelkészi szolgálatát. 1889-ben hívta és választotta meg őt az alsó- és felsőszecsei gyülekezet: Alsószecse volt az anyaegyház és Felsőszecse a leányegyház.

Patay Károlyt 1906-ban választották meg a Barsi egyházmegye esperesévé. Ezt a tisztséget 1934-ig töltötte be. 55 éves lelkészi és 28 éves esperesi szolgálat után, 1936-ban kérte nyugdíjazását. Nagyálmánra vonult vissza, ahol 1939. szeptember 1-én, 80 éves korában, tragikus körülmények között hunyt el.³

³ A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi január hó 11. napján Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, Kiadta: Győry Elemér egyházkerületi lelkészi főjegyző, Pápa, 1940.

SZOLGÁLATA A DUNÁNTÚLI EGYHÁZKERÜLETBEN

Nagypapi vizsgája után tíz-tizenkét évvel indul el az egyházmegyei és egyházkerületi szolgálata. Egyházlátását egy 1896-os lelkészértekezleti előadásával szeretném felvillantani. A 26 éves lelképásztor így fogalmazott:

„Óvodákat nem létesítünk, tanköteleseinket nem járattuk pontosan az iskolába, nőneveléssel keveset gondolunk. Városi gyülekezeteinket e tekintetben joggal terheli a mulasztás vádja, mert e téren vajmi keveset tettek eddig nem nevelünk református értelmiséget. [...] külmisszióknk semmi, belmisszióknk vajmi kevés. A felebaráti, krisztusi könyörülő szeretet munkáival nem gondolunk.”⁴

Az ifjú Patay szerint mindennek oka a lelkészi kar, amely nem áll hivatása magaslatán. A nemesebb értelemben vett cura pastoralis-szal nem törődik, a belmissziói tevékenységgel megbarátkozni nem akar. Javasolja a lelkesebb szellemet, odaadóbb buzgóságot és teológus ifjainknak ily szellemben való neveltetését, a külföldi példák tanulmányozását. Időbe telt, míg képességét és alkalmasságát elismerték az egyházban. A régi jegyzőkönyvek lapjairól kirajzolódó egyénisége arra mutat, hogy előbbre tartotta az egyház érdekét minden egyéb személyes érdeknél és ezt elvárta másoktól is.

1892-ben például azzal a javaslattal állt elő a Barsi egyházmegye közgyűlésén, hogy az egyházmegye gazdálkodására való tekintettel csökkentsék az egyházmegyei tisztviselők fizetését, az aljegyzőjét meg egyenesen töröljék. Tisztségre törekvő ember ilyennel nem áll elő... Nem is fogadta el a közgyűlés az indítványát. Előbb tanácsbíra lesz Barsban, majd egyházkerületi képviselőnek választják meg. Aktívan részt vesz az egyházmegye tanügyi bizottságának munkájában. 1898-ban jegyzője a Barsi egyházmegyének és öt éven keresztül ő adja ki a közgyűlési jegyzőkönyveket. 1903-ban nyolc szavazatot kap az esperesi tisztségre, 19 szavazattal azonban Juhász Pál marad még a barsi esperes. Végül három év múlva, 1906-ban választják esperessé.

És jöttek az egyházkerületi megbízások is: Patay Károly kerületi tanácsbíra lett, beválasztották a népfőiskolai bizottságba és a missziói bizottságba, de állandó tagja volt az adóalap-végrehajtó bizottságnak is. Az I. világháború előtt évtizedben zsinati pótképviselő. Ő dolgozta ki a dunántúli tanítóválasztás-

⁴ A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1896. évi szeptember 12-ik s következő napjain Pápa városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta Körmeny Sándor, e. ker. e. jegyző, Pápán, 1896. Az ev.ref. főtanoda betűivel ny. Kis Tivadar, CIX.

ról szóló egyházkerületi szabályrendeletét, amelyben a közvetlen választás mellett szabályozta a pályázati úton történő tanítóválasztást is. A nagy háború előtt a kerület megbízásából dolgozott a zsinat-előkészítő bizottságban is. 1914-ben három szavazatot kapott a dunántúli püspöki tisztségre, 216 voksal Németh Istvánt választották az egyházkerület püspökének.

Még egy érdekes megbízatását fontos megemlíteni: Patay Károlyt 1915-be beválasztják a reformáció 400 éves jubileumát előkészítő bizottságba. Így részben neki is köszönhető az, hogy a 400. évforduló emlékére számos templomunk falán ott van egy reformációs márványtábla. A háború éveiben már egyetemes konventi képviselő. A nagy törésig – Trianonig – ívelő életszakasz utolsó kiemelkedő állomásaként hadd említsem meg az 1917-es év egyik eseményét, amikor is „Patay Károly barsi esperes urat sok évi áldásos és gazdag egyházi és közeleti tevékenysége elismeréseként a királyi kegy kitüntetés jutalmazta meg”⁵; megkapta a Ferenc József Rend lovagkeresztjét. Ugyanakkor nem hiszem, hogy egy magyar református lelkipásztornak őszinte lelki örömet adott volna ez a kitüntetés.

A háború vége és a tanácsköztársaság 133 napja hibernálta a református közeletet. Nem voltak sem kerületi, sem egyházmegyei közgyűlések. Erre utalt Patay Károly 1920 áprilisában, a Barsi egyházmegye közgyűlését megnyitó köszöntőjében. A beszéd néhány részletét idézem:

„Két éven át nem láttuk egymást. Mennyi sorsfordulat történt azóta! Népek enyésztek el, újak támadtak fel az enyészetből. Nincs azonban nemzet, melyet annyira sújtott volna a sors, mint bennünket. Mint szétszakított tetem, várja sorsát hazánk, nemzetünk, kiszakítatva a nemzetek sorából, elszakítva az édesanyától, búsan állunk itt. Fájdalom! Nem volt elég a porba döntő vihar ereje, a veszedelem, mely ennyire megtört, a pusztítás démona átvonult a társadalom felett is. [...] Mindezeket fokozta az, hogy elszakítatva az egyetemes egyháztól, kerülettől, egyiktől sem kapva csak egy sort is, magunkra maradtunk. A felelősség minden súlya minket terhelt, de különösen az esperest. Azonban mindezek mellett túrtünk. Túrtünk abban a hitben, hogy múltunk, történelmünk figyelembe fog vétetni. [...] Túrtunk, vártunk, nem téve semmi olyat, ami rendeletbe ütköző, s ártalmas lehetett volna. Végre elérkeztünk arra a pontra, midőn tovább hallgatni nem lehet. [...] Most már minden irányítás nélkül magam nem intéz-

⁵ A Dunántúli Református Egyházkerület 1917. április 30. napján Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, kiadta: Dr. Antal Géza egyházker. e. főjegyző, Pápa, 1917.

hetem az ügyeket. Ezért kellett összehívnom a gyűlést, hogy irányító álláspontot fogadjon el. De egyébként is, most nincs kerület, talán még püspök sem, így a legfőbb egyházi hatóság az egyházmegye, melynek éreznie kell, hogy itt a cselekvés ideje.”⁶

EGYHÁZKORMÁNYZÓI MUNKÁJA CSEHSZLOVÁKIÁBAN

Említettem, hogy Patay püspöki megbízással kezdte a munkáját, de ennek a megbízásnak nem volt könnyű eleget tenni. A dunántúli elszakított területeken – a komáromi és a barsi egyházmegyében – a lelkesi kar nem volt egységes állásponton a jövőt illetően. Míg a barsiak hajlottak arra, hogy a csehszlovák állam feltételeit valamelyest teljesítsék az állami támogatás fejében, addig a komáromiak jelentős része továbbra is a történelmi egyházkerület megmaradását támogatta és nem akart tudomást venni az állampolitikai változásokról. A békediktátum elfogadásáig, majd ratifikálásáig a két megbízott lelkész – Pálóczi Czinke és Patay – nem is akarta elkezdni az önálló egyház megszervezését. Egyeztettek is egymással, amit egy Pálóczi által Pataynak küldött levél bizonyít. Ezt írja két hónappal a trianoni békediktátum aláírása után: „Bizonyos, hogy a békeszerződés aláírása után nem dughatjuk a fejünket továbbra is a homokba s nem várhatjuk a sült galambot összetett kezekkel, hanem hitünkhöz és nemzetünkhöz való szilárd ragaszkodással, meg kell mozdítanunk és tovább kormányoznunk egyházunk zátonyra futott hajóját. [...] Nekünk magunknak kell kezünkbe venni a saját sorsunk intézését.”⁷

Tartották magukat az egyházi rendhez és nem akarták megkerülni püspökeiket, nem kívántak illegitim módon szervezkedni. A kényszer és az állami nyomás viszont cselekvésre készítette őket.

Más volt a helyzet a Dunántúl és a Tiszáninnen elcsatolt részén. A két egyházkerület Szlovénzkóhoz került részei másképp látták a szervezkedés útját. Pálócziék a Tiszáninnenen úgy gondolták, hogy továbbra is létezik a Tiszáninenni Református Egyházkerület, csak annak – az államhatár meghúzása miatt – lett egy magyarországi és lett egy szlovénzkói része. Ezért 1920.

⁶ A Barsi Református Egyházmegye 1920. évi június hó 1-én, Léván tartott rendkívüli közgyűlésének, 1920. évi december hó 9-én ugyanott tartott rendkívüli közgyűlésének, 1920. évi április hó 19-én és 1920. évi december hó 9-én ugyanott tartott bírósági üléseinek jegyzőkönyvei. Összeállította Bihary Kálmán e. főjegyző, Léva, Nyitrai és Társa R.T, 1921, 4.

⁷ Pálóczi Czinke István 1920. augusztus 5-én, 23/1920 ikt.sz. levele Patay Károlynak. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei – Levéltár (továbbiakban: DREL), Fond 1.2.

december 21-én, a Kassán megtartott egyházkerületi alakuló közgyűlésen nem egy új egyházkerületet hoztak létre, hanem elnevezték önmagukat Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerületnek és pótolták a hiányzó tisztségeket. A gyűlést Pálóczi hívta össze, s utána ezt írta Pataynak:

„mi dec. 21-iki közgyűlésünkben a szervezkedést megtettük. A miniszter kívánságai közül a teljesíthetőket teljesítettük: u.m. önálló egyházkerületté szervezkedtünk »Szlovenszkói tiszáninneri egyházkerület« név alatt, s annak élére a közgyűlés az én személyemben rendes püspököt s Lukács Géza személyében rendes főgondnokot választott, természetesen ideiglenes megbízással, s a papokat és tanítókat felhatalmazta a hűségi fogadalom letételére.”⁸

A dunántúli elszakított területen a komáromiak és barsiak nézetkülönbsége akadályt jelentett a hasonló megoldás útjában.

Patay is összehívott egy értekezletet, még 1920 nyarán, de azt nem alakuló közgyűlésként, hanem értekezletként hirdette meg. Csakhogy ez a július 16-i értekezlet ott helyben közgyűléssé alakult és kimondta, küldöttség útján érintkezésbe lép a csehszlovák kormánnyal. Pozsony viszont azt válaszolta, hogy megbízottakkal nem tárgyal: alakuljon meg az református egyház. 1920 októberében a Komáromi egyházmegye közgyűlése úgy határozott, hogy az elszakított területek annyira kötődnek a csonka magyarországi egyházi struktúrákhoz, hogy „Mindaddig tehát, míg ezen ügyek békés úton nem tisztáztatnak, meg nem oldatnak, a különválást, s az önálló egyházzá való szervezkedést a közgyűlés nem mondhatja ki.”⁹ Ezt a határozatot a komáromi egyházmegye 1921. január 26-i közgyűlésén még egyszer megerősítette. Patay Károly másnapra egyházkerületi közgyűlést hívott össze Komáromba, január 27-án már ott voltak a barsiak is. Igaz, a 49 egyházközségből 21 nem küldött képviselőt és világiak is csak öten voltak jelen. Három indítvány került a közgyűlés elé: a Komáromi egyházmegye javaslata, hogy maradjon minden a régiben, a barsiak indítványa, hogy alakuljon meg egy önálló egyházkerület és a komáromi főjegyző indítványa, hogy alakuljon meg az egyházkerület, de ne kérjen és ne fogadjon el államsegélyt a csehektől. A kérdés tehát így vetődött fel: megalakulni, vagy nem megalakulni? A drámai szavazás során szavazategyenlőség állt elő. Így az elnöklő Patay Károly esperes voksa lett a döntő –

⁸ Pálóczi Czinke István 1920. december 27-én kelt, 162/1920 ikt.sz. levele Patay Károlynak. DREL Fond.1.2.

⁹ A Komáromi Ref egyházmegye 1920. október 26-án megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 9. pont, 25. DREL Fond 1.2.

ő a megalakulására szavazott. Így született meg egy új egyházkerület: a Dunáninneni Református Egyházkerület. Ez jogilag más helyzet, mint a tiszáninnenieké volt. Egy új egyházkerületben nincsenek be nem töltött tisztségek, ezért általános választásokat kellett kiírni. A komáromi egyházmegye lelkészeinek egy csoportja Balogh Elemér pozsonyi lelkipásztort jelölte, a barsiak – szinte egy emberként – Patay Károlyt.

Közben Magyarországon is zajlottak és változtak az események. Németh István püspök nagyon rossz néven vette, hogy Patay Károly – élve a püspöki megbízással és ugyanakkor a kialakult helyzet kényszere alatt – elkezdte a szervezkedést. Olyan hírek érkeztek a Dunántúlról, amelyek lelkében és becsületében érintették Patayt. Magánéletében is szomorú napok voltak ezek. Leánya – két kis árvát hagyva maga után – éppen halva feküdt, amikor „Igazolásom” címmel meg kellett írnia védekező körlevelét.

„Gondolja el, képzelje el mindenki azt a lelkiállapotot, a méltatlan bántalmak okozta keserűséget, mely eltöltötte lelkemet, elfoglalta egész valómat, akkor, amikor egészen szavahihető, teljesen hiteles forrásból arról értesültem, hogy odaát a mi véreink, az én bajtársaim, akikkel annyi időközön keresztül együttműködtem mindig a közügy, hitfelekezetünk s minden nemes és magasztos cél érdekében pálcát törnek felettem, elítélnek, megbélyegeznek, a legsúlyosabb kifejezésekkel illetnek, a legsötétebb szemüvegen idézik működésemet, kötelességszerű hivatalos ténykedésemet, s püspököm kijelenti, hogy felakasztat. [...] A vád, amelyet hangoztatnak, hogy elszakadásra törekszem, s a püspökségre vágyakozom, szóval, hogy a legridegebb és legrútabb önzés és számítás vezeti hivatalos ténykedésemet.”¹⁰

Írásában a küzdelmekben, s elsősorban a belülről jövő támadásokban megfáradt ember szólal meg. Patay a levél végén kimondja azt, amit az elején sejteni lehet: nem vállalja tovább a tisztségét. Ha püspökké választanák, nem fogadná el a megbízást és lemondana, így is lemond a püspök-helyettesi posztjáról, „mert ily viszonyok között, áldatlan torzsalkodás, ráfogások, szándékos félremagyarázások között a közérdek védelme nélkül, erőltetett helyzettel, a vé-

¹⁰ Patay Károly: *Igazolásom*, kelt Alsószecsen 1921. március 31-én, lsd. Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, in Lévai Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Tillingner Péter Műhelye, Szentendre, 2013, 117–118.

letlen folytán részére kijutott püspök helyettesítéssel sem visszaélni, sem pedig tovább ékeskedni nem tud és nem is akar.”¹¹

Pataynak nagyon fájhatott, hogy árulónak, megalkuvónak, a csehekkel lepakálónak, vagy éppenséggel egyházi tisztségre törekvőnek gondolták őt a Duna jobb partján. Németh István dunántúli püspök 1920. évi püspöki jelentése úgy fogalmaz a felvidéki szervezkedésről, mintha az egy önállósulást és a történelmi Dunántúltól való elszakadást örömmel felvállaló mozgalom ügye lett volna. Egy évvel későbbi jelentésében így ír Németh püspök: „kerületünknel a tiszáninneniek példájára, minden kényszerítő ok nélkül megindított elszakadási vagy függetlenségi mozgalmat, amelynek minden mozzanatáról beszámoltam a múlt évben, Patay Károly barsi esperes elnöki szavazata juttatta diadalra.”¹²

Az akkor már hatvanas éveiben járó Patay belefáradt az egyházon belüli és az egyházon kívüli folyamatos küzdelembe. A csehszlovák államhatalom lelkeseket, tanítókat kiéheztető arroganciája, a mindennapos szembesülés a lelkész- és tanítócsaládok nyomorúságával, a lelkészözvegyek és -árvák kimondhatatlan szegénysége és még az egyházon belüli meg nem értettség és intrika kimondatta Patayval, hogy elég volt. A dunáninenni püspökválasztáson Balogh Elemér 45 szavazattal nyert, Patay Károly 38 szavazatot kapott. Egy időre visszavonult az alsószecsei parókiára, de tudására, képességeire szüksége volt az alakulóban lévő felvidéki református egyháznak. Esperesként és zsinati képviselőként ott találjuk őt az 1923. évi lévai zsinaton, a londoni teológiát és a komáromi tanítóképzőt előkészítő konventi szakbizottságban, a konventben, s mindenütt ahol a református egyház és a felvidéki magyarság ügyéről, védelméről, gyarapodásáról van szó.

Utoljára 1940-ben jelenik meg a neve mind az egyházkerületi, mind az egyházmegyei jegyzőkönyvekben. A barsi jegyzőkönyvben olvasható:

„Mély részvétellel jegyzi fel közgyűlésünk jegyzőkönyve lapjaira Patay Károly esperes-lelkész emlékét, aki pár évi nyugalomba vonulás után, a múlt és szeptember havában tragikus körülmények között elhunyt. Hosszú lelkipásztori, esperesi, közéleti munkássága alatt sok alkotást hozott létre. Az

¹¹ Patay Károly: Igazolásom, kelt Alsószecsen 1921. március 31-én, lsd. Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, in Lévai Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Tillinger Péter Műhelye, Szentendre, 2013, 117.

¹² Németh István püspöki jelentése. A Dunántúli Református Egyházkerület 1920. évi szeptember hó 22–23. napjain 1921. évi szeptember hó 24–25. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűléseinek jegyzőkönyvei, kiadta Czeglédy Sándor, egyházker. e. aljegyző. Pápa, 1921.

ő életét a nagy agítálás, a minden jóra alkotókészség, soha nem csüggedés jellemezte. Szinte szenvedélye volt az alkotás, az építés. A hű és fáradhatatlan munkás emléke legyen áldott közöttünk.”¹³

A II. világháborúban találat érte az alsószecsei parókiát: Patay Károly iratai, levelei, családi dolgai odavesztek. A helyettes püspöki hivatal és a Barsi egyházmegyei levéltár is megsemmisült. Töredékes hát a kép, ami a múltból élénk sejlik. Patay Károlyról egyetlen fénykép maradt fön, a lévai alkotmányozó zsinat csoportképe. De jelleme, tartása és példája emlékének erősebben kellene élnie bennünk. Megérdemelné.

IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források

- Pálóczi Czínke István 1920. augusztus 5-én, 23/1920 ikt.sz. levele Patay Károlynak, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei – Levéltár (DREL), Fond 1.2.*
- Pálóczi Czínke István 1920. december 27-én kelt, 162/1920 ikt.sz. levele Patay Károlynak, DREL Fond.1.2.*
- A Komáromi Ref egyházmegye 1920. október 26-án megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve, DREL Fond 1.2.*

Közgyűlési jegyzőkönyvek

- A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1896. évi szeptember 12-ik s következő napjain Pápa városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve, kiadta Körmeny Sándor, e.ker. e. jegyző, Pápa, az ev.ref. főtanoda betűivel ny. Kis Tivadar, 1896..*
- A Dunántúli Református Egyházkerület 1917. április 30. napján Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, kiadta Dr. Antal Géza egyházker. e. főjegyző, Pápa, 1917.*
- A Barsi Református Egyházmegye 1920. évi június hó 1-én, Léva n tartott rendkívüli közgyűlésének, 1920. évi december hó 9-én ugyanott tartott rendkívüli közgyűlésének, 1920. évi április hó 19-én és 1920. évi december hó 9-én ugyanott tartott bírósági üléseinek jegyzőkönyvei, Összeállította Bihary Kálmán e. főjegyző, Léva, Nyitrai és Társa R.T, 1921.*
- Németh István püspöki jelentése, A Dunántúli Református Egyházkerület 1920. évi szeptember hó 22–23. napjain 1921. évi szeptember hó 24–25. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűléseinek jegyzőkönyvei, kiadta Czeglédy Sándor, egyházker. e. aljegyző, Pápa, 1921.*

¹³ A Barsi Református Egyházmegye 1940. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei. Összeállította Papp József, egyházmegyei lelkészi főjegyző, Léva, 1940.

A Dunántúli Református Egyházkerület 1940. évi január hó 11. napján Pápa városában tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, kiadta: Győry Elemér egyházkerületi lelkészi főjegyző, Pápa, 1940.

A Barsi Református Egyházmegye 1940. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei, Összeállította Papp József egyházmegyei lelkészi főjegyző, Léva, 1940.

SZAKIRODALOM

MOLNÁR Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában, in Tóth László: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998 I.*, Budapest, Ister: 1998, 223.

JAKAB Attila: *A szlovákiai magyarság vallási arculata*. <http://www.eokik.hu/data/files/122784404.pdf>

SOMOGYI Alfréd: „A memorandumos évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, in LÉVAI Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Tillingér Péter Műhelye, Szentendre, 2013, 77–123.

ABSTRACT

Alfréd Somogyi: *The role of Károly Patay in the self-organization of the hungarian reformed church in Upper Hungary (Czechoslovakia) after the Trianon peace treaty*

The dismemberment of Hungary as well as the new situation of the Hungarian Reformed Church after World War I went beyond the worst imagination of the church members. The new frontiers established by the Peace Treaty of Trianon created a completely new situation when Hungarian Calvinists in the newly created states such as Czechoslovakia had to set up a new church structure and build a relationship with a hostile government. This task was performed, among others, by Károly Patay, dean of the Bars diocese. This paper presents the life of Károly Patay, his service before and his steadfastness after World War I. I emphasize the difficulties of the restart in a shattered church life and the personal and political conflicts Károly Patay had to face. There was no path to follow, the clergy as well as the laymen were divided on the strategy their church should implement under the new political and economic circumstances.

Keywords: Trianon Peace Treaty, Hungarian Reformed Church in Czechoslovakia, Károly Patay, community building, World War I

KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET. ALAKULÓ KÖZGYŰLÉSEK

Pálfi József

Az 1849–49-es szabadságharc elvesztése után, alig telt el hetven esztendő, amikor – az első világhétség után, a dualista államrend felbomlását követően – 1920-ban a magyarság ismét egy totális kataklizmával szembesült. Az új országhatárokat 1919. augusztus 19-én az antant államok képviselői már körvonalazták, és kicsi eltéréssel ezt hagyták jóvá később a versailles-i Nagy-Trianon palotában 1920. június 4-én. A román királyi hadsereg Traian Moşoiu tábornok vezetésével 1919. április 20-án vonult be Nagyváradra is, egy nap múlva, április 21-én már ki is mondták Nagyvárad Romániához való csatlakozását, és ezzel átvették a hatalmat a városban és egyben a teljes környéken. Néhány nap múlva (április 26-án), az erdélyi kormányzótanács nevében Aurel Lazăr vette kézbe Nagyváradon az irányítást. A trianoni döntéstől számítva még két hónap sem telt, amikor 1920. július 31-én megtörtént a polgármesterváltás. Rimler Károlyt (kényszer) nyugdíjaztatták és kinevezték a város első román nemzetiségű polgármesterét Bucico Coriolan személyében.¹

1919-ben országsherte nagy volt a *kéaosz* és a *bizonytalanság*. Az új határokat ugyan már lehetett sejtteni, de még semmi sem volt biztos. Éppen ezért még semmilyen konkrét lépés nem történhetett azzal kapcsolatban, hogy mi is legyen az új Románia területére került református gyülekezetek, iskolák és egyéb intézmények sorsa. Ráadásul a békediktátum aláírását követően, a már korábban is akadozó kapcsolatok megszűntek: Magyarország és Románia között csak 1921 végén került sor a trianoni békediktátum ratifikálásra.

Nemcsak a korabeli magyar állam, de a Magyar Református Egyház (MRE) is a szétszaggatás állapotába került. A mintegy 2073 református gyülekezetből körülbelül 1012 került új, mesterségesen létrehozott, idegen országokhoz.² A

¹ Pálfi József: A „kettészakított” egyházkerület, *Studia. Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 2018/1–2, 94–111.

² Barcza József: A magyar reformátusság a XX. században, in Barcza József, Bütösi János (szerk.) *„Tebenned bíztunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, Magyar Református Világtalálkozó Alapítvány, 1991, 22.

MRE öt egyházkerületének 2 0621 329 hívéből, mintegy 916 000 került ekkor idegen országok fennhatósága alá. Az ötből négy egyházkerület (Dunántúli Református Egyházkerület, Dunáninneni Református Egyházkerület, Tiszántúli Református Egyházkerület, Tiszáninneni Református Egyházkerületek) kisebb-nagyobb mértékben, az Erdélyi Református Egyházkerület (ERE) pedig teljes egészében egy másik állam része lett. Természetesen az egyházközségek, -megyék mellett az intézmények, iskolák, alapítványok, földek, ingatlanok is hasonló módon jártak. A határon túlra került egyháztesteknek, ebben az addig ismeretlen új élethelyzetben, gyorsan fel kellett találniuk – vagy talán még inkább kitalálniuk – önmagukat.

Az új Nagy-Románia nyugati – geopolitikai szempontból sem mellékes – területén (Máramaros, Partium, Bánság) ekkor jelent meg egy teljesen új – nemcsak – református entitás, amelynek ekkor még nem volt önálló szervezeti felépítettsége. Nyolc csonka egyházmegye és 181 egyházközség (fiókegyházaikkal együtt) létezett akkor e területen, közel 250 ezernyi hívővel. Ebből született meg aztán a Királyhágómelléki Református Egyházkerület (KRE). Az új egyházkerület és Románia, mint utódállam kapcsolata első perctől kezdve feszültségektől terhelt volt. Az eszmélés időszakában – 1920–1921 fordulóján – még úgy tűnt, hogy az új bukaresti román kormány elfogadja a nagyváradi kezdeményezést, ám ez csak tiszavirág-életű jóváhagyás maradt. A román kormány csak hosszú küzdelmes esztendők után fogadta el önálló az önálló egyházkerületet (II. Károly király csak 1939. november 22-én írta alá a törvényt).

Tanulmányunkban az egyházkerületi szervezkedésnek és megalakulásnak azzal a legkorábbi időszakával foglalkozunk, amikor megfogalmazták és kimondták az új egyházkerület létrejöttét. Ugyanakkor a témában Orth Imre kevésbé közismert visszaemlékezéseit fogjuk idézni.³ Az első három *közgyűlés* időben az 1920–1921 közötti időszakba vezet: 1. Az első közgyűlés: 1920. december 14., 2. A második közgyűlés: 1921. június 8., 3. A harmadik közgyűlés: 1921. augusztus 16.

1. AZ ELSŐ KÖZGYŰLÉS: NAGYVÁRAD – 1920. DECEMBER 14.

Az új román hatalom a még meg nem alakult KRE-re, csakúgy, mint az ERE-re, „*magyar egyházként*” tekintett, akik így „*potenciális veszélyforrást*” jelentettek az új román nemzetállamra. Ez határozta meg elsősorban a hozzájuk való viszonyulást. Minden megnyilvánulásukat, tevékenységüket irredenta, revizionista, nacionalista szándékúnak vagy célúnak tekintették, éppen ezért Bukarest minden esetben ennek megfelelő válaszokat készített elő. Nem csoda ez, hiszen a

Református Egyház minden szinten magyarul élt és gondolkozott. Így magyar nemzeti és anyanyelvi szempontjait nem lehetett nem tudomásul venni.

Az ideiglenesnek gondolt élethelyzetben a későbbi KRE közösségeinek három kérdésre kellett válaszolniuk. *Először* is, hogy miként viszonyuljanak a korábbi anya-egyházkerülethez, a Tiszántúli Református Egyházkerülethez (TRE)? *Másodszer*, hogy miként viszonyuljanak az új román államalakulathoz? Meddig lehet, szabad vagy kell elmennie a Romániába szakadt magyar reformátusságnak az új megszálló hatalommal való együttműködésben vagy ellenállásban. (Lásd dr. Nagy Károly⁴ püspök gyorsan, 1921. április 9-én tett hűségesküjének kérdését). Kiegyezzenek vagy lojálisak maradjanak? *Harmadszer* pedig arra kellett felelni, hogy miként viszonyuljanak az ERE-hez? Az utóbbi kettő (Bukarest és Kolozsvár) esetében a kettős függetlenség megőrzése vagy feladása volt a *tét-és létkérdés*. Az első esetében egyértelmű és egy-séges volt az álláspont, ám az ERE-vel kapcsolatban már nem volt világos a helyzet, mert Erdélynek mások voltak a történelmi tradíciói és a két régiót más spirituális hagyományok jellemezték.

Az ERE Igazgatótanácsa 1628/1920. április 19-kei keltezésű levelében Sulyok Istvántól,⁵ a Bihari Református Egyházmegye (BRE) esperestől konkrét statisztikai adatokat kért a nyolc csonka egyházmegye egyházközsegeiről. Többek között a következőket közölték vele:

„... a tiszántúli egyházkerület megszállott részeinek adminisztrálására Püspök úr sem megbízást, sem felkérést nem kapott s azt nem is igényli. Ha azonban akár az egyházközsegek, illetőleg lelkész urak, akár a nagytiszteletű Esperes urak bármely kérdésben útbaigazítást, vagy olyan intézkedést kívánnak, amelyeket eddig az egyházkerület püspöke, vagy elnöksége volt hivatva megtenni: erdélyi egyházkerületünk Püspöke, mint az igazgatótanács lelkészelnöke, az illetőknek – ha hozzá fordulnak – készséggel áll szolgálatára.”⁶

⁴ Nagy Károly, dr. (Kisborosnyó, 1868. október 27. – Kolozsvár, 1926. február 16.) – Lelkipásztor Brassóban, Nagenyeden, majd 1895-től tagja az első Kolozsvári Teológiai Fakultás tanári karának. Az Egyházi Protestáns Lap, majd a Református Szemle, felelős főszerkesztője. 1908-tól az ERE főjegyzője, 1918-tól pedig a püspöke. Elkötelezett Kálvin-kutató.

⁵ Sulyok István (Komádi, 1859. december 15. – Budapest, 1944. szeptember 14.). – Kollégiumi tanár, lelkipásztor, esperes, püspök. Közel huszonkét esztendő alatt háromszor is püspökké választották, annak ellenére, hogy a román kormány hosszú éveken keresztül elutasította személyét. A bécsi döntést követően „visszavezeti” a KRE-et a TRE-be, majd korára való tekintettel nyugdíjba vonul. Budapesten halt meg 1944. szeptember 14-én.

⁶ Orth Imre: Emlékezzünk! Adatok a Királyhágómelléki Egyházkerület történetéhez, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 28. szám., 1941. október 10., 263.

Alig tíz nappal később, Nagy Károly 1920. április 29/1774. szám alatti körlevelében fordult a többi espereshez is. Ebben egyfelől egyértelmű nyilatkozattételre hívta fel őket. Másfelől pedig személyes és főhatósági védelmét ajánlotta fel mindazok számára, akik az elszakított tiszántúli részről kerültek át Romániába.

A megcsonkított anyaországi református egyház zsinata fáziseltolódásban volt és június 4-ke után majd bő három hónappal, 1920. szeptember 19-én gyűlt csak össze először véleményformálásra, döntéshozatalra. Ekkor a III./133–134-es számú határozatában fogalmazta meg javaslatait az idegenbe szakadt egyháztestekkel kapcsolatban. A dokumentumokból sajátos kettősség olvasható ki. Ez nem csoda, hiszen ekkortájt még mindenki az *ideiglenességben* bízott, azt remélve, hogy hamarosan minden visszatér a korábbi kerékvágásba. Ezért sem tartottak célszerűnek olyan egyértelmű döntést hozni, amely a szabad önrendelkezésnek nyithatott volna teret, viszont a korábbi joghatósági viszonyt is fenn akarták tartani valamelyest. Így aztán mindenki úgy értelmezte és azt ültette gyakorlatba, amit csak tudott, vagy lehetett.

Részben a zsinat késlekedése miatt, részben pedig a nem egyértelmű döntések következménye az lett, hogy Széll György⁸ nagybányai esperes 1920. augusztus 31-ére egyházmegyei közgyűlést hívott össze, amelyen egyhangúlag elfogadták az erdélyi püspök korábbi felajánlását. Így a Nagybányai Egyházmegye, kiegészülve a Máramaros-ugocsai és szatmári csonka egyházmegyékkel, úgy döntött, hogy az ERE jog- és fennhatósága alá kerül. Ezt a Román Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium államtitkársága is jóváhagyólag vette tudomásul. Ebben a szellemben határozott a Böszörményi Lajos⁹ esperes vezette Nagyszalontai Egyházmegye intézőbizottsága is, az 1920. június 28-án tartott gyűlésen. A Békés-bánati Egyházmegye is hasonlóképpen döntött, amelyiknek ekkor Szabolcska Mihály,¹⁰ pap-költő volt az esperese.

⁷ Pálfi József: *Debreczeni István, aki megtanulta a mellényt többször ki- és begombolni*, Debrecen, A. D. Dr. Harsányi András Alapítvány–Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011, 129.

⁸ Széll György (Báránd, 1849. október 8. – Avasújváros, 1941. december 31.) – lelkipásztor Debrecenben, Avasújvároson, esperes a Máramaros-Ugocsai Református Egyházmegyében.

⁹ Böszörményi Lajos (Árpád, 1849. június 16. – Nagyszalonta, 1933. február 6.) – lelkipásztor Gyantán, Kötegyánon, esperes Nagyszalontán.

¹⁰ Szabolcska Mihály (Tiszakürt, 1862. szeptember 30. – Temesvár, 1930. október 31.) – pap-költő, lelkipásztor Marosfelfalun, Temesváron. 1919-től a Bánati Református Egyházmegye esperese, többször szerepelt a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspökjelöltjeinek listáján. Előbb a Kiszalud Társaság, majd 1903-tól a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányának tagja, 1926-tól MTA tiszteletbeli tagja.

A másik három egyházmegye (bihari, érmelléki, nagykárolyi), esperesi (Sulyok István, Végh József, Havas Gyula) tanácsbírái másként foglaltak állást. Ők nem értettek egyet az erdélyi püspök(ség) jog- és fennhatóságának a gondolatával. Így megtörtént az, aminek nem lett volna szabad ekkor: *két táborra szakadtak*. Természetes módon merült fel Sulyokékban ekkor a felelős gondolat, hogyha Erdéllyel nem egyesülnek, akkor mit csináljanak?

„Erre a kérdésre a felelet először a nagyváradi állomás étkezőtermében hangzott el. Az étterem tömve van mulatozó román tisztekkel, vámhivatalnokokkal, kétes existenciákkal, csempészekkel és az új rezsim tisztviselőivel. A terem egyik csendesebb sarkában megvetéssel és keserűséggel figyel a dorbézolókat két diszkrét úr. Domahidy Elemér,¹¹ volt debreceni főispán, a nagykárolyi egyházmegye gondnoka levélben értesítette Sulyok István bihari esperest, hogy este Nagyváradon utazik keresztül s kéri őt, jöjjön ki néhány percre a vasúti étterembe. Megbeszélésük tárgya az elszakított területek reformátusságának sorsa és az itteni magyarságnak jövője. A jelenlegi állapot, még ha oly rövid ideig is fog tartani, tarthatatlan. Tennünk kell valamit. Pillanatnyilag talán előnyösnek látszik az Erdéllyel való egyesülésünk, úgy hallom, a kormány már felvette az érintkezést Nagy Károly püspök úrral, sőt az erdélyi lelkészeknek már államsegélyt is folyósítanak, nálunk pedig a határ mellett egymást érik az atrocitások... Nem! – csattant fel az esperes hangja – a geográfiai határokról egy pillanatra sem mondhatunk le. Egy test vagyunk, de más a szervezetünk. Most talán előnyös a csatlakozás, de mi lesz később? Nem túl nagy már így is az Erdélyi kerület? Lesz-e ideje a mi árva gyülekezeteink számára? Nem, Erdélyhez nem csatlakozhatunk. De mit tegyünk? Domahidy Elemér:

»Alakítsuk meg az önálló Csonka-Tiszántúli Egyházkerületet.«¹²

Az események ettől kezdve még gyorsabban felpörögtek. A BRE 1920. szeptember 8-án tartott közgyűlést, amelyen egyértelművé tették: nem támo-

¹¹ Domahidy Elemér (Domahida, 1865 – Szatmárnémeti, 1930. július 20.) főszolgabíró, országgyűlési képviselő, Debrecen főispánja, az impériumváltást követően szenátor a bukaresti parlamentben. A KRE első megválasztott főgondnoka. A Nagykárolyi Református Egyházközség presbitere, majd gondnoka. Őseihez hasonlóan sokat küzdött a református egyházért, azon belül pedig azért, hogy a világiak hangsúlyos szerephez jussanak az egyházi vezetésben, igazgatásban. Tagja a Zsinatnak, a Konventnek, elnöke és védnöke a Szatmári Református Kollégiumnak és a Lorántffy Zsuzsanna Egyesületnek.

¹² Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 29. szám, 1941. október 20., 274–276.

gatják azt a szándékot, hogy egyházi főhatóságuk az ERE legyen. Felkérték az egyházmegyei elnökséget, hogy a nyolc csonka egyházmegye (Máramarosgocsi, Nagybányai, Szatmári, Nagykárolyi, Érmelléki, Bihari, Nagyszalontai és Békés-bánáti) képviselőit hívja meg Nagyváradra, a decemberben megalkotandó közgyűlésre. Céljuk egyértelműen az volt, hogy a még szeptember végén tartott zsinati határozat értelmében megalakítsák a (Csonka) Tiszántúli Kerületet. Ezen azonban sem Széll György, sem Szabolcska Mihály esperesek (TRE tanácsbíró) nem jelentek meg. Távolmaradt Soltész Elemér¹³ nagybányai lelkész is, aki a részvételre a TRE aljegyzőjeként kapott meghívást. A nagybányai esperes azt írta 1920. november 25./769. számú visszautasító levelében, hogy:

„én egyszerűen nem tehetek eleget a Nagytiszteletű úr azon felhívásának, hogy a tiszántúli egyházkerulettől elzárt egyházmegyék, egyházmegyei részek területi egyesítése tárgyában, december hó 14-re, Nagyváradra a zsinat idevonatkozó határozatát végrehajtó gyűlésen megjelenjek, vagy arra az egyházmegye képviselőit elküldjem. Nagyon sajnálom, hogy ott vagyunk, miszerint egyházkerületileg kétfelé szakadnánk. De köztudomású, hogy nagyobb erőt adhat nekünk az erdélyi egyházkerület, mint egy alakulással küzdő közület.”¹⁴

Az 1920. december 14-én megtartott *első alakuló közgyűlésen*, amelyen Sulyok István esperes, a püspök helyetteseként, és Domahidy Elemér az egyházkerületi főgondnok helyetteseként elnököltek, sokan megjelentek ugyan, de nem elegendően. Ott voltak még Végh József, Havas Gyula és Böszörményi Lajos esperesek, Takács Zsigmond gálospetri, Bottyán Pál belényesi, Kassay Béla tenkei, Papp József gencsi lelkészek. Eljött dr. Thúry Kálmán¹⁵ egyház-

¹³ Soltész Elemér (Ombód, 1874. április 18. – Debrecen, 1957. augusztus 7.) – Lelkipásztor Nagybányán. 1899-ben magántanári vizsgát Debrecenben tett. 1906–1919 között társszerkesztője az *Igehirdető* c. lapnak. 1923-tól Magyarország első tábori püspöke. Az Erdélyi Szépművészeti Céh és az Erélyi Helikon Magyarországi Baráti Körének aktív tagja. A Magyar Katonai Írók Körének rendes tagja. 1942-től a Magyar Bibliatársulat elnöke.

¹⁴ Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 29. szám, 1941. október 20., 276.

¹⁵ Thúry Kálmán, dr. (Nagyvárad, 1871. július 1. – Nagyvárad, 1949. október 5.). Ügyvéd, jogász, főügyész. Domahidy Elemér után 1931-től a KRE második főgondnoka. Elévülhetetlen érdemeket szerzett az Egyházkerület talpra állításában, minden téren. A Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség presbitere és főgondnoka is volt. A Nagyvárad-i Ügyvédi Kamara pro-dékánja, nyugalmazott ítélőtáblai elnök. Az 1922. december 28-án megalakult Országos Magyar Párt egyik alelnökéeként a konzervatív szárny tagja. Közvetlen kapcsolatot ápolt a Nagyvárad-i Szabadkőműves Páhollyal.

kerületi ideiglenes ügyész, Lukács Ödön volt alpolgármester (a BRE gondnoka), dr. Szegedy Lajos királyi táblabíró, Várady Miklós székelyhídi ügyvéd, dr. Falussy Árpád érendrédi földbirtokos, Tatár Balázs nagyszalontai gimnáziumi igazgató, dr. Babos János gondnok, Nagy Vilmos a Nagyváradi Tanítónőképző Intézet képviselőjében. Ez utóbbi volt az előterjesztendő ügyek előadója, s a gyűlés megbízott jegyzője is egyben.

A közgyűlést 16 tárgysorozati ponttal hirdették meg, ám a kéziratban olvasható jegyzőkönyv szerint a gyűlés előrehaladtával ezek száma tovább bővült.¹⁶ A tanácskozáson a nagybányai egyházmegye a főhatósági ellátás tárgyában hozott korábbi határozatát hatálytalanították, a Békés-bánati egyházmegye egyházközségeit is az új egyházkerület integráns részének tekintették. Határozott még a közgyűlés a román nyelvnek iskoláinkba való bevezetése tárgyában, az iskolaügyi felügyelet, tankönyvek és a középiskolák megtartásának ügyében, valamint a lelkészek államsegélyének és segélyezésének és szorgalmazása tekintetében.

Az önálló egyházkerületnek a (Csonka) Tiszántúli Református Egyházkerület nevet adták, és a zsinati határozatok értelmében. Az ekkor, *először megalakított* Egyházkerület vezetéssel és a hivatalos képviselőjével a rangidős esperes Sulyok Istvánt, valamint és Domahidy Elemért gondnokot bízták meg. A megalakulását kimondó és megfogalmazó határozat a következőképpen hangzott:

„Egyházkerületi közgyűlésünk tudomásul veszi a Romániához csatolt Békés-bánati, bihari, érmelléki, Máramaros-ugocsi, nagybányai, nagyszalontai és szatmári egyházmegyék adminisztrációja tárgyában kelt zsinati határozatot és ennek alapján a hivatali korra nézve legidősebb esperes – Sulyok István, és egyházmegyei gondnok Domahidy Elemér – elnöklete alatt a fent felsorolt egyházmegyék területén lakó egyházkerületi közgyűlési alkotó, tagokból álló egyházi főhatóságot megalakultnak nyilvánítja. Az érvényben levő Egyházi Törvényeink alapján létrejött megalakulást azzal a kérelemmel hozza Románia miniszterelnökségének, resort minisztereinek és a főhatóság területén lévő prefektusoknak és tanügyi hatóságoknak tudomására, hogy a jövőben a ref. egyházat, a főhatóság alá tartozó egyházmegyékbe bekebelezett egyházközségeket és a felügyelete alá tartozó tanintézeteket érintő rendeleteiket szíveskedjenek Sulyok István püspök-helyettes (lakik Nagyváradon) útján közölni. E határozatnak a miniszterel-

¹⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) L21.a.1.

nökségnek, a resort minisztereknek, a prefektusokhoz és a tanügyi hatóságokhoz leendő felterjesztésével az elnökség megbízatik.”¹⁷

2. A MÁSODIK KÖZGYŰLÉS: NAGYVÁRAD – 1921. JÚNIUS 8.

Királyhágómellék reformátussága tehát olyan, korábban nem tapasztalt élethelyzetbe került, amely gyors válaszadásra készítette a felelősen gondolkodó egyházi és világi elöljárókat. Az új élethelyzet teremtette körülmények között a nyolc csonka egyházmegye gyülekezetei, iskolái és egyéb intézményei egyházi főhatóságért kiáltottak, kiutat, illetve megoldást kerestek. A modus vivendi rendjén tehát, a Trianon-teremtette sötétben tapogatózás hajnalán a kínálkozó két út közül az önállóságot választották. Utólag tekintve az események alakulását, a történelem Sulyok István esperest és Domahidy Elemér későbbi főgondnok álláspontját igazolta, akik konkrétabb és messze látóbb reálpolitikai érzékkel vitték véghez elképzeléseiket. Tény, hogy az új romániai közigazgatás sem volt felkészülve erre az új helyzetre és Bukarestnek is gyorsan kellett cselekednie. Nem is késlekedtek sokáig. A magyar felekezetek nagyon nehéz helyzetbe kerültek, mert minden rendezvényüket kizárólagosan csak rendőri felügyelet mellett tarthatták meg, kiadványaikat csak cenzori jóváhagyás és láttamozás után jelentethették meg. Ezt a szigorú felügyeletet és ellenőrzést váltakozó intenzitással gyakorolta a közel húsz esztendő alatt a román hatalom. A magyar egyházak elöljáróit számtalan esetben érte durva atrocitás, megkülönböztetés, kínzás, meghurcolás vagy éppen börtönbüntetés. Mindenki, aki csak a korabeli Nagy-Romániába került, automatikusan román állampolgár lett. Az új államnyelv használatához kezdettől fogva nem fűződhetett kétség. Ám románul akkor még csak nagyon kevesen tudtak.

Az új egyházkerület (KRE) mérhetetlen szegénységben kezdte az életet. A dualizmus korában az állam politikailag és pénzügyileg is támogatta az egyházat, a reformátusok ekkor talán még egy kicsit előnyösebb helyzetben is voltak. Ám a trianoni diktátum teremtette új helyzetben ez gyökeresen megváltozott. Nemcsak a politikai elnyomás miatt szenvedett az egyházkerület, de az önfenntartásáért biztosító anyagi, pénzügyi támogatásoktól is elesett. Korábbi pénzügyi forrásai (központi alapok, nyugdíj és más biztosítások, alapítványi tőkék) a TRE-nél maradtak, az új államtól pedig kezdetben semmilyen támogatást sem kapott. Sőt az 1921. július 23-án életbe léptetett földreform

¹⁷ Orth Imre: Emlékezzünk! *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 30. szám, 1941. november 1., 285–286.

drámai csapást mért az egyházközségekre, iskolákra, alapítványokra egyaránt. Saját és közbirtokossági földterületeket, ingatlanokat, egyéb birtokokat sajátította ki az állam, mivel a román katonáknak ígért földosztást teljesíteni kellett.¹⁸

Az új egyházkerületi elnökség a december 14-kei alakuló közgyűlés után gyorsan munkához látott. Januárban Sulyok István minden egyházmegyétől sietett begyűjteni a legfontosabb adatokat. Sajnos az információk nem mindenkitől érkeztek be, ilyen volt például a nagybányai egyházmegye. Széll György esperes, aki bár tudott a TRE 1921. március 21-iki 131. számú határozatáról („a nagybányai, Békés-bánati, s az ezekhez csatlakozott töredék egyházmegyét, hogy egyházkerületünk nagy történelmi hagyományainak s az ebből folyó kötelességnek megfelelően az egység megóvása céljából, tehát a legmagasabb elvi szempontból azonnal csatlakozzék a megszállás alatt alakult rész-tiszántúli ref. egyházkerülethez”), megtagadta a csatlakozást. Széll György válaszlevelét *nagytiszteletű Sulyok István esperes úrnak* címezte, hangsúlyozva benne a következőket:

„Nagytiszteletű úrtól – püspök helyett – felhívást kaptam bizonyos adatok beküldése tárgyában. Volt szerencsém közölni két ízben a Nagytiszteletű úrral hivatalosan, hogy a nagybányai ref. egyházmegye ideiglenesen az erdélyi egyházkerülethez csatlakozott. Másrésztől nincs hivatalos tudomásom róla, hogy egyházmegyénk a Nagytiszteletű úr hatósága alatt állana. Innét folyólag s mert elvégre egyházkerületileg két fele nem tartozhatunk, – nem vagyok abban a helyzetben, hogy Nagytiszteletű úr fenti számú megkeresésének eleget tegyek. Tiszteletem kifejezésével, Avasújváros, 1921 jan. 29. Széll György, esperes.”¹⁹

Hozzá hasonlóan Szabolcska Mihály is kitért Sulyok kérése elől. Az 1921. május 14-én datált, Temesvárról küldött levelezőlapon a következők álltak:

„Kedves Barátom! Majd élőszóval megmagyarázom, hogy miért lehetetlen másként írnom. Hivatalos 495-21. sz. írásod megkaptam, s ha csak lehet, június 7-ikén estére ott leszek. Kérlek szépen, légy szíves intézkedni, hogy kaphassak valahogy egy szállodai szobácskát akkorára. Könnyű Debrecenből dirigálni és »azonnak«-ozni. Majd meglátnám, ha helyzetet cserélnénk. Földrengések idején nem giltek az építési szabályok. Mindenről mindent

¹⁸ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867–1940*. Csíkszerda, Pro-Print, 2002, 267–270.

¹⁹ Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 33. szám, 1941. november 30., 326–327.

majd előszóval. »Együtt, egy akaraton« a mi célunk és gondolatunk is kezdettől fogva – a lehetőség szerint! De a vágy és lehetőség két messze eső világrész. A vízbeesetteket könnyű dirigálni a partról. Hol egy deszkadarab? Sokszoros üdvözlettel köszönt és ölel régi barátod Sz. M.»²⁰

Az 1920. decemberében megalakult Egyházkerület elnöksége sietett gyorsan Bukarest tudomására hozni döntése eredményét és azt kérte, hogy minden egyházi és oktatási kérdésben Sulyok István püspökön (mint helyettes) keresztül közöljék a hivatalos rendelkezéseket. Erre a felterjesztésre a Román Vallás- és művészetügyi Minisztérium 21.489/1921. április 21-kei keltezésű levelében a következőképpen válaszolt:

„Folyó hó 16-án kelt előterjesztésére van szerencsém tudomására hozni, hogy addig is, míg azok az egyházközségek, amelyek a volt magyarországi debreceni református püspökséghez tartoztak, véglegesen rendezve lesznek, tudomásul véve az Ön vezetése alatt Nagyváradon 1920. évi december 14-én hozott határozatot, ideiglenesen megbízzuk ezen egyházközségek vezetésével. Minthogy ezen megbízatásból Önnek csak az egyházhatóság nélkül maradt egyházak adminisztrálása lesz a feladata, Ön az államhatóságokkal, mint ezen egyházak adminisztrátora levelez.»²¹

Goga Octavián vallás- és művészetügyi miniszter kezdetben ígéretet tett a lelkeszi kongruák folyósítására, amelyet be is tartott. Ám rögtön kifogás tárgyává tette az új szervezet nevét, s a Tiszántúltra emlékeztető név helyett a *Királyhágóntúli* elnevezést ajánlotta.

„Volt azonban a miniszteri leiratnak egy pontja, melyet, ha talán nem is fakadt rosszindulatból, az egyház autonómiájára féltékeny Sulyok István szó nélkül nem hagyhatott. Udvariasan, de a leghatározottabban hívta hát fel erre az autonómiára a miniszter figyelmét, melyből folyólag egyházunk igazgatására az egyháztagokat s ezek törvényes képviselőit kívül senki más, még a miniszter sem adhat megbízást. Megharagudott-e a miniszter e bátor és őszinte véleménynyilvánítás és rendreutasításért? Nem hiszem. Püspökünket néhány hét múlva kitüntető szívességgel fogadta Bukarestben és a kerület ügyében a legnagyobb jóindulatáról biztosította őt. De volt vala-

²⁰ Uo.

²¹ Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 33. szám, 1941. november 20., 309–315.

ki a minisztériumban, aki megorrolt a gerinces magatartásért: Dr. Jonescu Péter a kultuszminisztérium generális directora. Kerületünk államkormányzati elismertetését az ő okvetetlenkedése hiúsította meg.

Mikor megtudta, hogy bánsági születésű vagyok és éppen Szabolcska Mihály tanítványa, nagy szeretettel emlékezett meg Szabolcskáról, akinek ő úgymond Debrecenben fikája volt. Ekkor tudtam meg, hogy mielőtt Csernovitzban theologiai doktorátust szerzett, a magyar állam ösztöndíján a debreceni kollégiumban tanult. Hogy ez a különben igen szeretetreméltó úr miért éppen velünk szemben volt oly meg nem értő és kíméletlen? A jó Isten a megmondhatója. Később, a Goga-kormány bukása után, amikor a határ menti magyarságnak az államra való veszélyét kezdték hangsúlyozni s a hírhedt kulturzóna-szellem kerekedett felül a román minisztériumokban, kétségkívül csökkent Jonescu úr befolyása, s ha nem ő, hát lett volna más, aki megakadályozza a határ menti magyarság e bástyájának felépítését. De kezdetben ő gáncsolta el szervezkedésünk állami elismertetését. Egy ízben, beszélgetés közben ezt a kijelentést tette előttem: »Ha azok a nyakas bihari kálvinisták reám hallgattak volna, már 1922-ben meg lett volna a kerületük és állami szubvencióban részesült volna a püspökségük. De hát nekik az a még nyakasabb vén kuruc kellett!« Kedvenc rögeszméje volt még akkor, hogy hálából debreceni szép emlékeiért Szabolcska Mihályból püspököt csinál.”²²

A korábbi főhatóság (TRE) közben intézkedett és Domahidy Elemér közbenjárására 1921. március 21-re elnökségi gyűlésen hatalmazta fel a megválasztott új egyházkerületi főhatóságot arra, hogy legitim módon képviselje a megalakult új egyházkerületet. Azokat az egyházmegyéket pedig, akik ezt elutasították, csatlakozásra szólította fel. A debreceni állásfoglalást követően az ERE is ezt fogadta el, sőt a bukaresti hatóságokat is arra kérték, hogy Váradnak az önálló püspökség létrehozására vonatkozó döntését hagyja jóvá.²³ Bukarest, bár nem ismerte el sem az új egyházkerület létjogosultságát, sem az új püspök jurisdícióját, mégis engedte Sulyoknak az egyházi főhatóság nélkül maradt egyházközségek adminisztrációját.

Az önálló egyházkerület gondolatának diadalra juttatását kétségkívül hathatósan segítette a Nagyváradon, éppen a trianoni évforduló napján, 1921. június 4-én megjelent *Egyházi- és Iskolai Szemle*, az Egyházkerület első hivata-

²² Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf., 32. szám, 1941. november 20., 309–315.

²³ Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999, 16.

los periodikája. A TRE korábbi hivatalos értesítője a *Debreceni Protestáns Lap* ugyanis 1920 márciusától már nem érkezett meg Nagyváradra. Sejthető volt annak a határon túli megszűnése is, ezért sürgősen új, saját központi periodikát kellett létrehozni. A kezdő lépéseket 1920. december 14-én az Egyházkerület első alakuló közgyűlésén meg is tették. Sulyok előterjesztésében ezt a következőkkel indokolta: „A felsőbb rendeletek meghirdetése végett, lehetőleg minimális terjedelemben hivatalos lap indítandó meg.”²⁴ Ekkor ez még csak gondolati és javaslati szinten fogalmazódott meg. Konkrét lépésre 1921. június 8-án, a Nagyvárad-Újvárosi Református Egyházközség tanácstermében tartott „kis” közgyűlésen került sor. Az új lap kérdésével konkrétan az 5. tárgysorozati pontban foglalkoztak. Két jelentkező közül Béres Károly nagyváradi nyomdatulajdonos ajánlatát fogadták el, és Tarnóczy Lajost²⁵ bízták meg a lap szerkesztésével.²⁶ Tarnóczy a lap indításának szükségességét, beköszöntő vezércikkében a következőképpen indokolta: „(1) Nyílt törekvésünk az önálló egyházkerület megerősítése és az egész vonalon leendő kiépítése, (2) feladatunk az iskolaügy, az iskolázás biztosítása, (3) törekvésünk a keresztényen, közelebbről a magyar református vallás és világnézet hirdetése, (4) küzdeni kívánunk minden visszahatás és maradiság ellen.”²⁷

Gondolatait egy jól célzott üzenettel zárta, Rákóczi Ferenc egyházakat kibékítő szavait idézve: *Concurrunt ut alaut* – összefutnak, hogy egymást táplálják. Ebből mindkét tábor érthetett. Talán nem véletlen, hogy a lap első száma a trianoni békediktátum első évfordulóján, 1921. június 4-én jelent meg. Tarnóczy a periodikát 1922 márciusáig szerkesztette. Tőle vette át az újság szerkesztését Debreczeni István,²⁸ aki kétheti rendszerességgel, 1926. október 9-ig folytatta a munkát. A közel hat esztendőn keresztül rendszeresen megjelenő kerületi lap az évek folyamán állandó és szigorúan ellenőrzött *cenzúrának* volt kitéve, míg 1926. október 9-én minden magyarázat és indoklás nélkül, egyik pillanatról a másikra, hirtelen megszűnt. Tény, hogy a cenzúra

²⁴ TtREL I. 21. a. 1. Közgyűlési Iratok.

²⁵ Tarnóczy Lajos (Szentes, 1886. június 9. – Arad, 1953. augusztus 16.) – lelkész, a BRE esperese Az egyházi independentizmus híve. 1927-ben az erdélyi konventbírótság megfosztotta esperesi tisztségétől. Politikai és írói meggyőződését az 1918-as októberi forradalom elvei determinálták. A Magyar Néppárt alelnöke volt.

²⁶ TtREL I. 21. a. 1. Közgyűlési Iratok. „Közgyűlésünk feltétlenül szükségesnek tartja azt, hogy az egyházkerület központjában egyháztársadalmi kérdésekkel foglalkozó, vallásos irányú lap jelenjék meg, amelyben a kerületi elnökség hivatalos közleményei, az egyháznak pályázata, egyéb hirdetései és körlevelei helyet találjanak. Az előterjesztett két ajánlat közül Béres Károlyét fogadják el tárgyalási alapként, ... a lap szerkesztését Tarnóczy Lajos bihari lelkész vállalja, s ezért neki közgyűlésünk köszönetet mond.”

²⁷ Tarnóczy Lajos: Beköszöntő, *Egyházi- és Iskolai Szemle*, I. évf., 1. szám, 1921. június 4., 1.

tör_lógumijának nyomai már az első lapszámtól kezdve nyomon követhetők voltak. Volt olyan is, amikor az első oldal üresen, a vezércikk helyett két fehér hasábbal jelent meg (1924. október 4./20).

Az ERE 1921. július 2-án hozott határozatot arról, hogy a (csonka) a tiszántúli kerületrész külön kerületté való szervezkedését nélkülözhetetlennek tartja és a maga részéről ezt támogatja. Ez az állásfoglalás új fejezetet nyitott a kérdés további menetében. Ezt követően ismét összehívták Nagyváradra a megyék képviselőit 1921. június 7-ére, az értekezleten Nagy Károly erdélyi püspök is megjelent. Ekkor sem sikerült még meggyőzniük a feleknek egymást. Majd elrendelték, hogy a megyék közgyűlései döntsenek a maguk hatásköreiben. A vita folyt minden szinten, de főleg a sajtó nyilvánossága előtt. Ekkor írta meg Soltész Elemér is „A kerületi kérdés” című 31 oldalas munkáját. Ám ekkor már ez sem változtatott a folyamatok alakulásán, amely az önálló kerület augusztusi megalakulásához vezetett.

3. A HARMADIK KÖZGYŰLÉS: NAGYVÁRAD – 1921. AUGUSZTUS 16.

Az 1921. július 7–8-iki bukaresti tárgyalásokat követően 1921. augusztus 16-ra összehívták az egyházkerületi alakuló közgyűlést Nagyváradra. Megfogalmazták az új egyházkerület Bukarest által is elfogadhatónak tartott hivatalos nevét. A semleges királyhágómelléki elnevezés Bottyán Pál erdőhegykisjenői lelkipásztor agyában született meg, de hivatalosan az 1921. augusztus 16-iki gyűlés által fogadtatott el. A választások végeredményét 1922. február 23-án fogadta el a közgyűlés, amelynek eredményeképpen Sulyok István bihari esperes lett az egyházkerület első püspöke és Domahidy Elemér gondnok lett az első főgondok. Ekkor, augusztus 16-án végre egyhangúan hozták meg a történelmi jelentőségű határozatot és kimondták az új egyházkerület megalakulását, Királyhágómelléki Református Egyházkerület néven. Rögtön előkészítették a szükséges lépéseket az egyházkerület első tisztikarának minél hamarabbi létrehozásra is; a pozíciókat választások útján lehetett csak betölteni, ezért elrendelték a teljes körű egyházkerületi voksolást. Az E. T. I. t.-c. 67. §. f) pontjának megfelelően elrendelték a püspök-, illetve főgondnok-választást és presbitériumokat arra kérték, hogy szavazataikat folyó év szeptember 15-ig küldjék be. Ez aztán meg is történt időben, majd megalakult az első megválasztott tisztikar is.²⁹

²⁹ Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf. 32. szám, 1941. november 20., 309–315. „181 egyházközségből 175 adta le a szavazatát, összesen 205 szavazattal. A szavazatok közül forma hiba miatt megsemmisítettek 8 szavazatot. A fennmaradó 197

A tanítók számára ekkor osztották szét először a Holland Református Egyház Zsinatának Sulyok István kezeihez juttatott 2575 holland forintnyi adományt. Az öröm azonban nem tartott sokáig, mert a szervezkedés belső akadályain túljutott fiatal egyházkerület külső akadályába ütközött, ugyanis a román állam a kezdeti ígéretnek ellenére sem ismerte el a megalakított KRE-et.

„Az új élethelyzet nemcsak az itt élő magyarságot, hanem magát a román államot is váratlanul és felkészületlenül találta. [...] A romániai állapotokat jellemző állandó, kormányváltások, a különféle rendszerkísérletek és a törvények légiói legnagyobbbrészt mind ennek a grandiózus kísérletnek számájára írhatók. Az új államalakulatnak természetesen nem volt kezdetben sem egyházpolitikai, sem kisebbségpolitikai programja. Intézkedései enél-fogva, különösen kezdetben ad hoc jellegűek voltak s az időjárás szerint változtak s az alantas hatóságok is úgy értelmezték őket, ahogy épen jól esett nekik. Azt, hogy a román államhatalom kezdettől fogva kisebbségellenes lett volna, állítani nem lehet. Az igazság az, hogy a kisebbségi kérdés s vele együtt a kisebbségi egyházak kérdései annyira eltörpültek az állam saját elsődleges kérdései mellett, hogy velük felelős kormánytényező alig foglalkozott. [...] A magyarság életerőinek céltudatos elsorvasztása csak jóval később kezdődött úgy kulturális, mint gazdasági téren, talán akkor, amidőn az ország vezetői is reádöbbsentek, hogy a magyarság sokkal hatalmasabb tényező ezen a földön, mint ahogy ők azt képzelték. De nemcsak az állam, maga a kisebbségi sorsba jutott magyarság sem vonta le kellőképpen a változott viszonyok konzekvenciáit. Ennek oka, amint fentebb láttuk, elsősorban a magyarságnak az új helyzetbe való bele nem törődésében, e helyzet ideiglenességébe vetett törhetetlen hitében keresendő, de sajnos, a magyarság széttagoaltságában, osztályellentéteiben, nemzeti szervezetlenségében is megtalálható. A huszonkét esztendő román uralomnak sok egyéb jó és különösen sok rossz oldala mellett az volt legnagyobb áldása, az, hogy elindította az itteni magyarságot a nemzeti összefogásnak az útján és megláttatta vele, hogy a nemzet nagyobb és több mint az állam. Mint első és legfontosabb ilyen nemzetfenntartó intézmény (a

---

szavazatból Sulyok István nagyváradi lelkész, bihari esperesre 113 szavazat esett, az új kerületnek tehát ő lett törvényesen megválasztott püspöke. A fennmaradó 84 szavazatból Soltész Elemér nagybányai lelkészre 72, Szabolcska Mihályra pedig 12 szavazat esett. A főgondnoki tisztségre és a tisztviseelői karra beadott szavazatokat ugyanakkor Nagyváradon bontották fel. A 164 egyházköztség részéről beadott 194 érvényes szavazatból 193 Domahidy Elemér nagyvárosi egyházmegyei gondnokra esett s így ő lett az egyházkerület főgondnoka.”

nemzet fogalma alatt már magasabb erkölcsi közösséget értve) szerepelt minden időkből az egyház. Nem csoda, ha a kisebbségi magyarság is ennek keretei közé mentette be nemzeti létének kincseit s ezt igyekezett megerősíteni, kiépíteni. A Királyhágómelléki Kerület létesítése tehát nemcsak egyházi, hanem ugyanolyan mértékben, vagy talán még inkább nemzeti szükség volt. Sajnos, megszervezése a fent részletesen körülírt belső akadályok miatt addig késett, amíg a román állam is felismerte nemzeti jelentőségét s létesítését, megszervezését minden módon igyekezett megakadályozni.³⁰

Bukarest azonban ezt sem akarta elismerni és a váradiakat azzal áltatta, döntésüket majd a Kultusz törvény megszületésekor szentesítik. Mivel Bukarest nem ismerte el a választásokat, sőt folyamatos manőverezésbe kezdett, Sulyok és Domahidy lemondásra kényszerült. Az 1923. április 11-én tartott közgyűlésen visszaadták megbízatásukat és új választások kiírását kezdeményezték. Az egyházkerület ügyeinek intézésével akkor Széll György esperest és dr. Babos Gyula egyházmegyei főgondnokot bízták meg egy rövid időre. Ezzel azonban egy új fejezet kezdődött el a királyhágómellékiek életében, amely már egy más tanulmány tárgykörébe tartozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARCZA József: A magyar reformátusság a XX. században, in Barcza József–Bütösi János (szerk.): *„Tebenned bízunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, Magyar Református Világtalálkozó Alapítvány, 1991.
- BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Magyarok és románok 1867–1940*, Csíkszerda, Pro-Print, 2002.
- PÁLFI József: *Debreczeni István, aki megtanulta a mellényt többször ki- és begombolni*, Debrecen, A. D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011.
- PÁLFI József: *Orth Imre a lelkiismeret vallás híve. Tudós lelképásztor sors a 20. századi Királyhágómelléken*, Debrecen–Nagyvárad, Debreceni Református Hittudományi Egyetem–Hatvani István Teológiai Kutató Intézet, 2014.
- PÁLFI József: Egy 20. századi reformátori kihívás, in Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500.*, Nagyvárad–Komárom, Partium Kiadó–Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, 2018, 95–113.
- PÁLFI József: A „kettészakított” egyházkerület, *Studia – Debreceni Teológiai Tanulmányok*, 2018/1–2, 94–111.

³⁰ Orth Imre: Emlékezzünk!, *Reformátusok Lapja*, XV. évf. 32. szám, 1941. november 20., 245–246.

SOLTÉSZ Elemér: *A kerületi kérdés. A nagyváradai értekezlet előzményei, lefolyása következményei*, Kézirat helyett, é. n., h. n.

MOLNÁR János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I. 21. a. 1.
KRE Közgyűlési Jegyzőkönyvek – 1926–1942.

SAJTÓ

Egyházi- és Iskolai Szemle – 1921–1926.
Reformátusok Lapja 1927–1942

ABSTRACT

József Pálfi: *Statutory meetings
in the Királyhágómellék Reformed Church District*

Abstract: After the First World War new borders were demarcated, and thus, new countries were formed. The one thousand year Hungarian history got rewritten. Analyzing this phenomenon from different viewpoints, we have to admit that an unprecedented, new, inconceivable and unpredictable process started that had a negative influence on the political nation, the members of the Mother Church, the nations of the Carpathian-basin, more precisely the life of the Hungarian society, families and individuals. The remapping of the countries had an impact on the historical denominational churches. The Historical Reformed Church was torn to several pieces. In our study we will deal with the period when the new church district was organised. The first three general meetings took place between 1920 and 1921: on 14 December 1920, 8 June 1921 and 16 August 1921.

Keywords: First World War, new demarcation, Historical Reformed Church, remapping, 1921, Királyhágómellék Reformed Church District

PROTESTÁNS MAGYAROK A FELSŐ-ŐRSÉGBEN
(DÉL-BURGENLAND 1919 ÓTA).

EURÓPA LEGKISEBB KISEBBSÉGE¹

Csoma Zsigmond

A Felső-Őrség a magyarországi Alsó-Őrségnek, mint tájegységnek a trianoni békediktátum óta Ausztriába került területe,² két protestáns magyar településsel,

¹ Cikkemben az 1980 óta folytatott néprajzi terepkutatásaim és történeti-néprajzi, agrártörténeti kutatásaim eredményét foglalom össze, bemutatva a ma Európa legparányibb nemzeti-etnikai kisebbségének történetét dióhéjban, és küzdelmeit az elmúlt évszázadban. Eredményeik mellett a problémáikat is figyelemmel kísérem és látatom.

1980-ban, Balassa Iván Herder-díjas néprajzkutató, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója által adományozott Herder-ösztöndíjjal tudtam a Bécsi Egyetemen néprajzi-történeti tanulmányokat folytatni, beiratkoztam rendes hallgatóként. Közben a burgenlandi magyarok múltját kezdtem kutatni, majd az MTA ösztöndíjával 1987–88-ban marburgi Philipps Egyetem kutatójaként Németország mellett ismét Burgenlandban kutathattam. Ezen kutatóutak során többször, több hetet eltöltöttem szemlélődéssel-érdeklődéssel-módszeres kutatással, résztema feldolgozásokkal az ausztriai magyar településeken. Ennek során a bécsi szövetségi és a burgenlandi tartományi, városi, a BMKE (Burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület) intézményeiben, gyűjteményeiben, levéltáraiban, könyvtáraiban, a dél-burgenlandi magyar települések egyházi gyűjteményeiben is kutattam. Természetesen kiterjedt terepkutatást, összehasonlító agráretnográfiai, történeti-néprajzi kutatást is végeztem, amit kiegészítettem a fenti intézmények gyűjteményeinek érdeklődésem szerinti témák átszűrésével. A bécsi egyetemi professzoraimtól is sok segítséget, főleg tanácsokat kaptam. Elsősorban Gaál Károlytól, a bécsi egyetem néprajzi intézetvezetőjétől, aki képletesen szólva kinyitotta szememet a horvát–magyar–osztrák(német) népi kapcsolatokra ezen a sok nemzetiségűek és sok vallásúak által lakott földrajzi területen. Vö.: Csoma Zsigmond: A hetvenöt éves Gaál Károly köszöntése, *Ethnographia*, 1988/2, 709–712.

² Az őrségi, nyugat-magyarországi léthez, gazdálkodás-életmódhoz vö.: Csoma Zsigmond: A hagyományos gazdálkodási kép és az etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében (18–19. sz.). in Balassa Iván–Krupa András–Ujváry Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A Nemzetközi Néprajzi Konferencia Előadásai*, Békéscsaba–Debrecen, 1991, 97–107., Györke Béláné–Csoma Zsigmond: Die bäuerliche Lebensform und Trianon, in Oroszi Sándor (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, 1995–1997, 497–513., Csoma Zsigmond: Erste historisch-volkskundliche Ausstellung in Budapest (Ungarn, über die Minderheiten des Karpaten-Beckens), *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 28, 1992, 115–118., Csoma Zsigmond: A magyar anyagi kultúra és népi társadalom kutatása Ausztriában (1970–1981), in Balassa Iván–Máthé Rózsa (szerk.): *A batárainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*, Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1981, 199–208., Csoma Zsigmond: Burgenland magyar öröksége. Tudományos tanácskozás a Felső-Őrségben, in: Balassa Iván–

a felsőőri (Oberwart) reformátusokkal és az evangélikus őriszigetiekkel (Siget in der Wart), valamint a római katolikus alsóőriekkel (Unterwart) együtt, ma Európa legkisebb kisebbségét alkotják.³ A kisebbséget reformátusokként, protestáns magyarokként és Ausztriában őshonos magyarként egyaránt megélik.

A felső-őrségi magyar helységnevekből arra lehet következtetni, hogy ezek a települések egymással összefüggő határőrgyepű részét alkották. Ezek a határőrök kis szabad magyar csoportok voltak, katonailag szabad parasztok, székely származásúak, akiknek később kisenemességet ajándékoztak.⁴ 1527-ben I. Ferdinánd király Felsőőrt is a Batthyány családnak adományozta. A török előrenyomulásával ez a vidék magyar nyelvű szigetté vált, a környező német ajkú települések és a törökök által északabbra szorított horvátok tengerében. 1580 körül, lakossága a protestáns reneszánsz, mecénás földbirtokos, Batthyány Boldizsár ösztönzésére, a protestáns hitre tért át. A temploma is a reformátusok kezére került. 1663. november 1-én Tormássy Péter vasvári prépost 500 német katonával megrohanta, a református papot és a tanítót elűzte, valamint a parókiát lerombolta. Közel száz évig a gyülekezet egy fatemplomban tartotta istentiszteleteit. Ez a templom az 1681-es Soproni Országgyűlés végzése szerint, mint artikuláris templom, messze vidék számára az egyetlen megengedett istentiszteleti hely volt. 1683-ban ugyanis a protestáns rendek ki tudták harcolni, hogy minden vármegyében kijelöljenek két helyet a szabad vallásgyakorlásra, egy reformátust és egy evangélikust. Vas vármegyében Felsőőr lett a református, úgynevezett artikuláris hely – száz éven keresztül a Balatontól Stájerországig idejártak a reformátusok. A gyülekezet ugyancsak kiharcolta magának a jogot, hogy 1771–73 között, még tíz évvel II. József un. Türelmi Rendelete előtt, a mai templomát megépíthesse. Ez a templom a mai Ausztria területén a legrégebb protestáns templom. A gyülekezet régi parókiája 1784-ben épült és Dél-Burgenland legrégebb és egyik legszebb műemlékvédelem alatt álló tornácos, árkaos háza. A kisenemesi építkezésekre jellemző volt a kerített, belső udvaros, az udvarra néző tornácos, árkaos ház. Híres volt az 1600-as évektől fennálló református iskolája, melyet 1938-ban államosítottak. Ma már a közelmúlt osztrák befogadó politikájának következtében a felsőőri iskolában több muszlim gyerek van, mint református. Fontos kulturális szolgálatot végez még ma is Burgenland egyik leg-

Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi Látóbatár*, Debrecen–Budapest, KLTE Néprajzi Tanszék és a Győrffy István Néprajzi Egyesület, 1992/1–2, 178–179.

³ Őrisziget a német Vörösvárral (Roterturm) és a horvát népességű Oláhciklennel (Spitzzikken) alkot egy közigazgatási egységet. Vasjobbágyi (Jabing) ma már egy elnémetesedett egykori magyar falu.

⁴ vö.: Botlik József: Adalékok az Őrvidék (a mai Burgenland) történetéhez II., *Honismeret*, XXXV. évf., 2007/5.

régibb kulturális egyesülete, a Református Ifjúsági Olvasókör, amely 1889-ben alakult. Az Olvasókör nagy érdemeket szerzett a magyar kultúra ápolásában és a gyülekezet kulturális életének felvirágzásában. Evangélikus egyházát a 18. század végén, 1792-ben alapították, evangélikus templomát 1812 és 1815 között építették. *Református* temploma 1771 és 1773 között, iskolája pedig 1802-ben épült. A református gyülekezet az egyetlen Ausztriában, amely a reformáció ideje óta megszakítás nélkül fennáll. 1841-ben vásártartási jogot kapott a város, azóta is minden szerdán a Fő utcán tartják meg a felsőőri heti piacot, a *z̄sibvásárt*. Országos hírvő ló-, sertés- és marhavásárai is voltak. Az elő-alpesi vidék kereskedelmi forgalmát a Dunántúl és az Alpokon túli területek termékeinek, terményeinek gazdasági cseréje, forgalma biztosította. Ezt segítette az 1888-ban megépült *Szombathely-Pinkafő (Pinkafeld) vasútvonal*, amelynek az egyik állomása Felsőőr lett. Az osztrák területekkel a vasúti összeköttetés azonban csak Burgenland megalakulása után, 1925-ben jött létre.

A 19. század közepén a Vasárnapi Újság már arról számolt be, hogy Felsőőr a legnyugatibb magyarországi település, és a legnyugatibb református egyházközség, ahol magyar anyanyelvűek éltek, ettől nyugatabbra csak németül beszélő lakosság élt. A nagy statisztikus és országleíró, Fényes Elek⁵ szerint:

„Felső-Őr, Ober-Wart, magyar falu, Vas vmegyében, A. Őrtől északra 1 órányira, ugyancsak a Pinka mellett, az Ausztriába és Stájerországba vivő országutban, 613 kath., 1400 reform., 300 evang. 10 zsidó lak. Mind a három felekezetnek van saját temploma, papja és iskolája. Határa nagy ugyan, de a népességhez képest szűk. Szántóföldjei csak közép termékenységűek; rétjei azonban jók. Erdeje, legelője elég. Lakosai szorgalmuk végett elsők a megyében; mert azonkívül hogy a lentermesztés és szép lótenyésztés nagy divatjában van, még sok posztót, gyolcsot is szőnek, késeket és más vasműveket csinálnak, mesterségeket és igen élénk kereskedést folytatnak.”

A Felső-Őrség lakói egykori nemesi származásúak, elszegényedett határőrző egyetlen nemesi őssökkel rendelkeztek. Élénk kereskedésük révén a török hódoltság idejétől a távolsági kereskedelemből⁶ származó jövedelmükből

⁵ Fényes Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, Pest, 1837, Vas vármegye, Felsőőr leírása.

⁶ A távolsági kereskedelmi tevékenységhez, a Balaton-felvidék, Dunántúl és az Alpok régió közti területen, az eltérő természeti-ökológiai adottságú és gazdálkodási terület közti közvetítő szerepükhöz vö.: Csoma Zsigmond: Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez, in Für Lajos (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1981–1983, 183–207.; uő.: A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében (19–20. század), in: Törő László–Uzsoki András (szerk.): *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, Veszprém,

fokozatosan parasztpolgári vagyonosodásra tettek szert. Felsőőr, ami székhelye a hasonló nevű járásnak (Bezirkhauptstadt), már a 19. század második fe-

Veszprém Megyei Múzeumigazgatóság, 16. kötet, 331–341.; uő.: Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns. (Südburgenland), in Siegfried Becker–Andreas C. Bimmer (ed.): *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 22, Marburg an der Lahn, Hessische Vereinigung für Volkskunde, 287–291.; uő.: Gazdasági, kulturális és családi kapcsolattrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint az egykori Nyugat-Magyarország és Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között, in Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban, a 18–20. száz-ig*, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 133–165.; uő.: Die Märkte in Oberwart, ihre Bedeutung für den Warenaustausch und den Warentransport, in László Lukács (ed.): *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum. Vorträge des 4. Internationalen Symposiums „Ethnographia Pannonica”*, Székesfehérvár, 1987, 184–187.; uő.: Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien. Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr- und Zimmerleute aus der Oberen Wart, in Béla Gunda–László Lukács–Attila Paládi-Kovács (eds.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátkey*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989, 227–236.; uő.: Az archaikus faépitkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken, in Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1988–89, 361–402.; uő.: Idegen nyelvet beszélő szolga- és cseregyerekek a Kárpát-medence nyugati területén, in Viga Gyula (szerk.): *Néprajzi Látóhatár*, Debrecen, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1992/1–2, 54–70.; uő.: Bäuerlicher und Kleinadeliger Weintransport und Fuhrleute zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. Kontakte über die Ost-West Grenzen, 17.-bis Anfang des 20. Jh.-s, in Oroszi Sándor (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1992–1994, 59–87.; uő.: Peter Jordan, az ausztriai és magyarországi agrárszakoktatás és mezőgazdaság szürke eminenciása. Adatok az osztrák–magyar és az európai mezőgazdasági kapcsolatokhoz a XVIII–XIX. század fordulóján, in Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, Zalai Gyűjtemény, XLI. évf., 1997, 115–131.; uő.: Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig. (Az ősi és hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata), *Ethnographia*, 1998/2, 505–549.; uő.: Haszonkertészeti ismeretek és uradalmi gyakorlat a Dunántúlon és Nyugat-Magyarországon a XVII. század végétől a XIX. század közepéig, *Agrártörténeti Szemle*, 1997, 343–452.; uő.: Volkstümliche Metallkunst im Grenzgebiet von Österreich und Ungarn, in Karl Baeumerth–Siegfried Becker (eds.): *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 39, Marburg, 2004, 51–68.; uő.: Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcsstermesztési jegyzet 1856-ból és tanulságai. Adatok Nyugat-Magyarország és az Alpok vidékének újkori népi és államilag szakoktatott, felkarolt gyümölcskultúrájához, *Ethnographia*, 2005/2, 183–247.; uő.: Das wirtschaftliche und kulturelle Beziehungsnetz zwischen den Alpen und dem Plattensee. (Historisch – ethnographische Beziehungen zwischen der Steiermark, dem Südburgenland und Westungarn vom 18. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg), in Veronika Plöckinger-Walenta–Gerhard J. Winkler (eds.): *Alltag und Handwerk im burgenländisch-westungarischen Raum. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB)* 118, Eisenstadt, 2011, 61–83.; uő.: Bäuerlicher Weinbau – Weinbereitung – Weinhandel im Grenzgebiet und in Westungarn im 18. Jahrhundert, in Margarete Wagner–Rudolf Kropf (ed.): *Wein und Weinbau. Tagungsband der 18. und 19. Schläining-er Gespräche 1998 und 1999*, Eisenstadt, 2016, 11–33.

lében járásbíróssággal, telekkönyvi, és adóhivatallal, posta és távírdával, óvodával, takarékpénztárakkal, egyesületekkel, például Casino egylettel, polgári olvasókörrrel, ifjúsági körrel, magyar dalegyesülettel, kórház egyesülettel, korszolya egyesülettel, lövészegylettel, valamint kézműves iparral rendelkezett.⁷ 1910-ben 3912 lakosából 3039 magyar és 842 német volt.

A PROTESTÁNS MAGYARSÁG TÖRTÉNETE 1919-TŐL

A trianoni és korábban a Saint-Germain-i⁸ békeszerződések Felsőört és környékét, magyar többségű lakossága ellenére, a háborúban éppúgy vesztes Ausztriának ítélték. Az első világháború végén Eduard Benes, az új állam, Csehszlovákia külügyminisztere szeretne volna megszerezni, országa és a délszláv királyság számára, egyféle „szláv korridorként” Nyugat-Magyarország jelentős részét, közte Vas vármegyét is. Összesen (Győr, Moson, Zala, Vas megyékből) 16 714 négyzetkilométert, 2 905 000 lakóval. Ezt a tervet terjesztette elő Benes 1919. február 5-én a békekonferencia legfőbb szerve, a Tízek Tanácsa elé. Az amerikai, angol és olasz kormányoknak köszönhető, hogy a Benes-féle „szláv korridor tervét” végül elvetették. Négy hónappal később, 1919. június 16-án azonban az osztrák kormány nyújtott be igényt egy – a „korridornál” keskenyebb – sávra, a nagy többségben már évszázadok óta német nyelvűek által lakta nyugat-magyarországi területekre. A békekonferencia helyt adott az osztrák kérésnek. A döntés egyik szempontja az volt, hogy Ausztria nem valósított meg kommunista fordulatot, mint a Tanácsköztársasággal Magyarország, továbbá a békeszerződésben lemondott a Németországgal való egyesülés tervéről is.⁹ Bécsben ugyanekkor vörös szociáldemokrata kormány volt. Magyarországgal vitatott lett Nyugat-Magyarország

⁷ Csoma: Die Märkte in Oberwart, 184–187.; uő.: A felsőöri bicskák és dunántúli kusztorák. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémművességhez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz, *Ethnographia*, 1992/3–4, 219–239.; uő.: Messerschmiede in Oberwart, *Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB)* 105, Eisenstadt, 2001, 43–55.; uő.: Das wirtschaftliche und kulturelle Beziehungsnetz zwischen den Alpen und dem Plattensee, 61–83.

⁸ Eveli Péter (szerk.): *Ausztria határai, Saint-Germain 1919. szeptember 10.*, Szeged, JATE Történelem Diákkör, 1998; továbbá vő.: Botlik József: *Az őrvidéki magyarság sorsa 1922–1945*, Vasszilvágy, Magyar Nyugat, 2011, 74–76.; a Burgenland, illetve az Őrvidék fogalom kialakulásáról: uo.: 46–53.; Juhász László: A várvidéki magyar népcsoport válságos helyzete. Burgenlandi magyarság. in Balla Bálint (szerk.): *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986, 458–472.

⁹ vő.: Zsiga Tibor: „*Communitas Fidelissima*” *Szentpéterfa*, Szombathely, 1993.

vagy Burgenland (4010 km², 291 800 lakos, 74,4% német) területi hovatartozása. E területet a trianoni békeszerződés is Ausztriának ítélte, csakhogy a fiatal Osztrák Köztársaság ezt nem tudta realizálni, a nagyhatalmak pedig nem siettek segítségére.

Magyarország mindent megtett nyugati végvidékéért, így az Őrvidékért, a Felső-Őrségért, az itt élő protestáns magyarokért még egy felkelés kirobbanását is hallgatólagosan támogatta. Végül olasz segítséggel Velencében született megegyezés 1921. október 13-án. A velencei egyezmény alapján Sopronban és környékén (256,8 km², 50 023 lakos, 54,9% német) 1921. december 14–16-án népszavazást tartottak, amelyen a lakosság kétharmada Magyarországgal döntött. Így Ausztria – máig változatlan – keleti határa csak 1923-ban a határkiigazítás után alakult ki.

Az Ausztriával aláírt Saint Germain-i béke (1919. szeptember 10.) után, ugyanis magyar szabadcsapatok, az ún. „Rongyos gárda” alakulatai jelentek meg Burgenlandban, magyar katonatisztek vezetésével. A „Rongyos gárda” harcai¹⁰ révén, Sopron és környéke, a kikényszerített népszavazás útján visszatért Magyarországhoz (Húség városa), azonban Felsőőr és környéke nem. Pedig Felsőőrré 4 teherautónyi magyar önkéntes érkezett harcolni, és a kikiáltott Lajtabánság központja is Felsőőr lett. A „Rongyos gárda” 2 hónapig tartotta fenn Nyugat-Magyarország és Ausztria közötti területet az Antant ellenére. Az 1919-ben megalakult Rongyos Gárda¹¹ később is meghatározó szerepet töltött be a magyar történelemben. Héjjas Iván katonatiszt hozta létre a szervezetet, lényegében egyszerű parasztemberekből, Erdélyből érkezőkből, tanárokból és vasutasokból állt össze a gárda. A politikai programjukban az alsó-középosztály és a parasztság érdekeit tartották szem előtt. Elsősorban radikális földreformot szerettek volna, de mindenekelőtt természetesen az ország határainak megvédését tűzték ki célul. Ezeken kívül a kommunistaellenesség is markáns szerepet kapott a programjukban. A szervezet legfontosabb szerepe 1921-hez, és a nyugat-magyarországi felkeléshez köthető. Magyar szempontból a trianoni, osztrák szempontból a Saint-Germain-i békeszerződés rendelkezett a határterületekről, amely ekkor még magyar kézen lévő településeket jelentett. Az akkori Bethlen-kormány ezt próbálta kihasználni, vagyis, hogy a békeszerződést Magyarország javára módosítja, és ha az osztrák fél elzárkózna a megegyezéstől, akkor vetnék be nyugaton a Rongyos

¹⁰ Bálint István János–Bencsik András (szerk.): *A Rongyos Gárda harcai, 1919–1939*, Budapest, Magyar Ház, 1999.; Békés Márton: A fegyveres revízió útja Nyugat-Magyarországon, *Vasi Szemle*, LXI. évf., 2007/4.

¹¹ vö: Szentkirályi Gábor: *A Rongyos Gárda története és az országos fajvédő szövetség politikai nézetei 1938–1944*, Budapest, Kossuth, 1967.

Gárdát. Eltérő volt ugyanakkor a magyar kormány és a gárda álláspontja. A kormány ugyanis a nemzetközi helyzet miatt egy kompromisszumos megoldásra törekedett, ami végül be is következett a soproni népszavazás által. Ehhez képest a felkelők az egész területet szerették volna megtartani, amire lett is volna lehetőség.¹²

A felsőőri magyar reformátusok és általában a dél-burgenlandi magyarok osztrák szempontból ezért válhattak a szeparatizmus jelképévé, és megbélyegzettjeié. 1921 után, a három magyar vármegye osztrák oldalán kialakított legfiatalabb osztrák szövetségi tartomány, Burgenland (Várak vidéke) lett,¹³ amely magába öleli máig az egykori Vas vármegye felsőőri járási részét, a Felső-Őrség nevű történeti kistájjal és az itt lakó őrségi protestáns magyarokkal együtt.

1919. szeptember 10-én írták alá az első Osztrák Köztársaság delegáltjai a Saint-Germain-i békeszerződést, mely – az első világháborúban elszenvedett vereséget követően – feldarabolta a dualista monarchiát, így – számos más, a veszteseket sújtó rendelkezés mellett – negyedére csökkentette az egykori Osztrák Császárság területét. Miután az Osztrák–Magyar Monarchia Padovánál fegyverszünetet kötött az antant hatalmakkal, összeomlott: 1918. november 12-én Bécsben – Németausztria néven – kikiáltották a köztársaságot, másnap pedig IV. Károly (uralkodott 1906–1918) – eckertsauai nyilatkozatában – határozatlan időre feladta a magyar királyi jogait is. A Habsburgok bukása és az államformaváltás ellenére sem kerülhetett ki Ausztria a vesztes államok köréből. Az antant a „felelősségre vonás” címén vele szemben is kíméletlenül érvényesítette a maga ambícióit. Ezt a szándékot a Saint-Germain-i békeszerződés is híven tükrözte. A 381 pontból álló egyezmény hasonló feltételeket diktált Ausztria számára, mint amilyenekkel az Apponyi-féle magyar küldöttség később Trianonban szembesült: a Saint-Germain-i béke értelmében az új osztrák állam – a Habsburg időkhez képest – elvesztette területei háromnegyedét, miután elismerte a csehszlovák államot, illetve Galíciát az újra egyesülő Lengyelországnak, Bukovinát pedig Románia számára adta át. Ausztria emellett az egykori Örökös Tartományokban is veszteségeket szenvedett, ugyanis Dél-Tirol és Gorizia környéke – Isztriával együtt, de az csak 1797 után lett Habsburg birtok – Olaszországhoz került, míg Dél-Stájerországot, Krajnát és Karintia egy részét – a mai Szlovéniát – a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság szerezte meg. Ugyanakkor Ausztria annyival mégis

¹² vö.: Botlik József: Négy és fél évtized magyar érdekképviselet nélkül. Órvidéki magyarok, 1922–1938–1945–1968. *Vasi Szemle*, LXVII. évf., 2013/5–6., 561–583.

¹³ vö.: Zsiga Tibor: *Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország?*, Felsőőr, Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, 1991., Kocsis Károly: A magyar településterület változásai a honfoglalástól napjainkig az Órvidék (Burgenland) területén, *Néprajzi Látóhatár*, IX. évf., 2000/3–4, 55.

jobban járt Magyarországnál, hogy az Osztrák Ideiglenes Nemzetgyűlés által 1918 novemberében bejelentett területi igények meghallgatásra találtak: a Saint-Germain-i békében az antant hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugat-magyarországi területek – Burgenland néven, Sopron székhellyel – osztrák fennhatóság alá kerüljenek. A Saint-Germain-i határok ugyanakkor nem bizonyultak tartósnak, miután 1921 decemberében Sopron és környéke népszavazás útján visszatérhetett Magyarországhoz, Ausztria pedig – egy korábbi voksolásnak köszönhetően – Karintia egy részével gyarapodott.

Másfelől azonban a békeszerződés mégis rendkívül szigorú volt, ugyanis az osztrák állam számára nem csak a Németausztria elnevezést vetette el, hanem ezzel együtt bármilyen, Németországgal tervezett politikai vagy gazdasági uniót is szigorúan megtiltott. Ugyanígy az osztrák–magyar (újra)egyesülés sem volt megengedett. Ausztriának a népszövetségi elvek betartásával, önálló államként kellett folytatnia életét, miközben – Magyarországhoz hasonló módon – önvédelmi lehetőségeit számos szankcióval minimálisra korlátozták.¹⁴ A negyedére zsugorodott, tetemes jóvátétellel sújtott állam nem rendszeresíthetett modern hadi eszközöket – például repülőgépeket –, katonaságát pedig mindössze 30 000 főben maximalizálták.

A Saint-Germain-i béke pontjai olyannyira legyengítették az amúgy is kevésbé életképes osztrák államot, hogy az elszakadási törekvések még tovább erősödtek. A magyarság megpróbáltatásai azonban ezzel nem értek véget. Ugyanis Burgenland (Kelet-Ausztria) a szegénység és az éhínség területévé vált a nyugat-magyarországi elcsatolás után. A Felső-Őrség történeti központja ugyanis Szombathely volt, élelmiszerét, mezőgazdasági terményeit, termékeit keletről kapta, piaca is Vas vármegye központja volt.¹⁵ Az új államhatár szigorú őrzése és a vámpolitika miatt Burgenlandban élelmiszerhiány alakult ki 1921-től és a következő években. A vasút is csak 1925-től kötötte össze ezt a területet Graz-cal. Még a bécsi kancellária és maga Karl Renner államkancellár is azal érvelt Sopron Ausztriához csatolása érdekében az Antant előtt, hogy Sop-

¹⁴ Tóth Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között*, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2006, 24.; vö: Legaza László: *Burgenland. Várvidék és az Őrség (Burgenland und die Wart)*, Budapest, 2003.; Pálházy László: *Burgenland településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai. (1880–1991)*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000, 15–16.

¹⁵ A gazdasági-társadalmi-kulturális kapcsolatrendszerhez, Szombathely központi szerepéhez vö.: Csoma: *Gazdasági – kulturális és családi kapcsolatrendszer Káli-medence és Stájerország valamint az egykori Nyugat-Magyarország és Felső-Őrség /Dél-Burgenland/ között*, 133–165.; uő.: *Az Őrvidéki magyarság gazdasági és kulturális kapcsolatai a Dunántúllal (16.–20. sz. eleje)*, in Gráfik Imre (szerk.): *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, XXI. évf., 1992/1, 9–20.

ron és a környező délibb területek, Bécs történetileg kialakult veteményes kertjei voltak, innen szerzi be az osztrák főváros az élelmét. Az első, 1923. évi osztrák népösszeírás szerint magyar közalkalmazottak és értelmiség tömeges elmenekülése/kiűzetése következtében – miközben a *gondolkodási nyelvet* (Denksprache) és nem az *anyanyelvet* (Muttersprache) kérdezték! – már csak 14 929 magyar élt Burgenland/Őrvidék területén,¹⁶ elsősorban Felsőőr (Oberwart) Felsőpulya (Oberpullendorf) járási székhely mellett az akkor önálló Középpulya (Mitterpullendorf) községben. További nehézséget jelentett a felsőőrségi magyaroknak Ausztria annektálása (1938) után, hogy Hitler nem juttatta vissza a szövetséges Magyarországnak az egykori nyugat-magyarországi területeit. Az osztrák nemzetgyűlés már 1921. január 25-én – azaz egy évvel az elcsatolásra ítélt terület tényleges birtokbavétele előtt! – külön törvényben rendelkezett Burgenlandról. Az ekkor hozott, 1921. évi 85. számú jogszabály a nevezetes ún. *Burgenland-törvény* (Burgenland-Gesetz) február 9-én lépett hatályba, és állította fel a legújabb, kilencedik ausztriai szövetségi tartományt (Bundesland).¹⁷

Az osztrák nemzetpolitika azonban még nem vált végzetessé az őshonos őrvidéki magyarság számára. Elsősorban azért, mert hagyományos paraszti életmódja lényegében változatlan maradt, valamint a felső-őrségi református Felsőőrrön, az evangélikus Őriszigeten, az elemi iskolákban a magyar nyelv oktatása felekezeti keretek között zavartalanul tovább folyt.¹⁸

A PROTESTÁNS MAGYARSÁG TÖRTÉNETE 1938-TÓL

Bár a Horthy-Magyarország Hitler szövetségese volt, Ausztria 1938-es annektálása – az *Anschluss* – után a dél-burgenlandi magyarság helyzete mégsem vált könnyebbé, a magyar nyelvhasználatot hivatalosan betiltották, intézményeit, iskoláit beszüntették. A kétnyelvűség, mint érték megszűnt, csak a német nyelvet tanították, a magyar szülők pedig gyerekeik előmenetele miatt nem adták gyermekeiket magyar iskolába, ezzel megszűnt az elemi magyar iskola.

A berlini birodalmi kancellária 1939. április 14-én kiadta az ún. *Ostmark-törvényt* (Ostmark-Gesetz), amely azt jelentette, hogy a Harmadik Birodalom

¹⁶ A burgenlandi, felső-őrségi magyarok nyelvi kultúrájához vö: Szépfalusi István–Vörös Ottó–Beregszászi Anikó–Kontra Miklós: A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában, in Kontra Miklós (szerk.): *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén IV.*, Budapest–Alsóőr–Lendva, Gondolat–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2012.

¹⁷ *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, Jahrgang 1921/43.*

¹⁸ vö: Éger György: *A burgenlandi magyarság története*, Budapest, Anonymus, 1991, 78.

legújabb, *Ostmark* (Keleti Tartomány) elnevezésű közigazgatási egységét közvetlenül a berlini kormányhivatalok alá rendelték. Az intézkedéssel teljesen megszűntették Ausztria közjogi önállóságát. *Ostmarkot*, hét birodalmi *Reichsgaura* ('Birodalmi körzet') – Wien/Bécs, Niederdonau/Alsó-Duna, Oberdonau/Felső-Duna, Tirol-Vorarlberg, Salzburg, Steiermark/ Stájerország és Kärnten/Karintia – tagolták, amelyeket szintén Berlinből irányítottak. A Burgenland elnevezés hivatalosan megszűnt, mert a közigazgatási egységet felszámolták, és a területét kettévágták. Északi része a Nezsideri, a Kismartoni, a Nagymartoni és a Felsőpulyai járás (Bezirk) Niederdonau; déli fele a Felsőőri, a Németújvári és a Gyanafalvi járás Steiermark Reichsgauba került.

Mindez igen hátrányosan érintette a felső-őrségi magyarság helyzetét, sorának további alakulását, mert elszakította egymástól a két ottani legjelentősebb magyar nyelvterületet. A felső- és középpulyai magyarságot az Alsó-Duna körzethez; a felsőőrit, az alsóőrit és az őriszigetet Stájerországhoz csatolták.¹⁹ Az 1938. márciusi Anschlusst követően a nemzeti-szocialista hatóságok az őrvidéki kisebbségi ügyek kezelésére Kismartonban ún. *Népiségi Hivatalt* (Volkstumsstelle) állítottak, amely elsősorban az iskolai tanítási nyelv megváltoztatását szorgalmazta. A megmaradt néhány magyar községtábla (Alsóőr, Őrisziget, stb.) feliratát központi rendelettel német nyelvűre (Unterwart, Siget in der Wart) cserélték, pedig az a helyiek számára érzelmileg sokat jelentett. Az SS biztonsági osztályán készült kisebbségpolitikai feljegyzés szerint Burgenland megszállásakor a magyar kisebbséget tartották a legveszélyesebbnek a birodalmi német államra nézve. Feltűnő, hogy még a horvátoknál is nagyobb ellenséget láttak a magyarokban.²⁰

A magyarokban ugyanolyan félelem uralkodott lassan el, mint az életükben veszélyeztetett zsidókban, cigányokban. Hasonlóan tehát a többi párizsi békeszerződéshez, a Saint-Germainban aláírt dokumentum sem bizonyult túlságosan időtállóan: Ausztria alkalmatlannak bizonyult a térségben neki szánt egyensúlyozó szerepre, miközben a Németországhoz való csatlakozás ígéréteiből a szélsőjobboldali erők komoly politikai tőkét kovácsolhattak. Hitler hatalomra jutását követően az osztrák nácik hathatós segítséget nyújtottak a nagy-német egység megvalósításához, az 1938 márciusában végrehajtott Anschluss pedig a nemzeti-szocialista Németország első jelentős expanziós sikere lett.

Felsőőron csak a volt református iskolában maradt meg a magyar, mint részleges tanítási nyelv. A többi felsőőri iskolában a magyar csak tantárgyként maradt meg. Alsóőron és Őriszigeten csak részben oktattak magyarul.

¹⁹ Erich Zöllner: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 1998, 394–395.

²⁰ Éger György–Szesztay Ádám: *Alsóőr*, Budapest, Száz magyar falu könyvesháza, 2001, 37.

Az államosítással a nemzeti-szocialista hatóságok végzettszerűen megváltoztatták az űrvidéki magyar iskolák helyzetét, amikor teljesen felszámolták az Anschlussig fennmaradt magyar tannyelvű oktatást. A magyar nyelv használata a templomokba és a családi körbe szorult vissza.

A PROTESTÁNS MAGYARSÁG TÖRTÉNETE 1945-TŐL

A II. világháború végén Magyarországról a németeket a Szovjetunió Vörös Hadserege űzte ki, míg Ausztriából csak részben, a szövetséges nagyhatalmak csapataival egyetemben. Ezért amíg kezdeti demokratikus választások után Magyarországon 1948-ra kommunista rendszerfordulat következett be, addig Ausztriában a megszálló csapatok négy zónára osztották fel az országot, amely 1955-ig állt fenn, az államszerződésig (Staatsvertrag). Ennek keretében az orosz csapatok elhagyták Ausztriát, és államszerződésben szavatolták Ausztria semlegességét. A szimbolikus jelképek további megmaradása mellett (pl. a bécsi Karlsplatz szovjet hősi emlékműve stb.) 1949-től a Magyar Népköztársaság nyugati határán emelt „Vasfüggöny” mögötti területté záródott el Dél-Burgenland. Így a kommunista Magyarország a Felső-Őrséget hermetikusan elzárta az egykori történeti központjától, Szombathelytől. Magyarországon telepített aknazár, szigorúan őrzött határsáv választotta el a felső-őrségiakat egykori hazájuktól. A magyar oldalon, ebbe a zárt nyugati határsávba belépési tilalom volt érvényben, csak külön engedéllyel és igazolvánnyal utazhatott be bárki, még a magyarországi helyi lakosság is, akinek a Belügyminisztérium adott engedélyt, egyéni elbírálás és mérlegelés alapján. A magyarországi szervezett turistautak pedig, amelyek egyféle álomútnak számítottak Bécs felé, szintén elkerülték ezt a keleti irányból zárt területet. A Magyar Népköztársaság által emelt un. „Freiheitsturm”-okkal (gúnyosan az osztrákok által szabadságtornyoknak hívott határfigyelő építmények) őrzött vidékké vált ez a terület. A Magyar Népköztársaság által szigorúan őrzött államhatár, a korábbi évszázadok ezen területeinek szerves fejlődését és népi kapcsolatait is megakadályozta. Mindez a népi kultúra fejlődésére, állapotára, mindenféle ágára negatívan hatott. Ausztriában pedig ekkor, az un. „Russenzeit” időszakában (1955-ig), aki magyarnak vallotta magát, azt kommunistának bélyegezték meg, amit a felső-őrségi magyarok igyekeztek elkerülni, akár magyarságuk tagadásának árán is.

Az 1955. évi osztrák Államszerződés, az ország önállóságának elnyerése után az ausztriai kisebbségi politika megváltozott: tudatosan *akadályozó* (Verhinderungspolitik) lett, amely korszak 1972-ig tartott. Az osztrák Államszerződés 7. cikkelye nem említi ugyan a magyarokat, akik viszont magukat a

horvátokkal és a szlovénokkal egyenjogúaknak tartották. Az Államszerződésben még államalkotó kisebbségként, nemzetiségként sem ismerték el a dél-burgenlandi, felső-őrségi őshonos magyarokat. Vagyis úgy élhettek jogvesztetten ezen a területen, hogy nem vettek róluk tudomást Ausztriában. Helyzetüket csak az 1976-os osztrák nemzetiségi törvény rendezte, elismerve népcsoporti jogait. Több évtizednyi szervezetlenség után az őrvidéki magyarság 1968. március 17-én, Felsőőrön megalakíthatta első érdekképviselői tömörülését, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesületet, a BMKE-t. (Burgenländisch–Ungarischer Kulturverein, BUKV.) Elnöke: Moór János (1968–1986) főtanító, Széberényi Lajos (1986–1993) gimnáziumi tanár, Tölly Julianna (1993–2018), Zsótér Irisz (2018–). A BMKE fő céljai: előmozdítani az őshonos őrvidéki magyarság művelődési törekvéseit, segíteni anyanyelvének, történelmi, néprajzi hagyományainak megóvását, ápolását és ellátni érdekvédelmét. Az osztrák parlament 1976. július 7-én elfogadta az 1977 februárjában hatályba lépő Népcsoporttörvényt (1976/396), amely jelentős változást hozott a magyar kisebbség életében. A törvény népcsoportként ismerte el a burgenlandi magyarokat és a bécsi csehek is. Hat fejezetben foglalkozott a népcsoporttanácsokkal (3. § 2. bek.), a népcsoportok anyagi támogatásával, a topográfiai megjelölésekkel, és a hivatalos nyelvvél.²¹ 1992. június 30-án a Magyar Népcsoport Tanács kibővült, amivel lehetővé vált a bécsi és az alsó-ausztria ma-

²¹ *Bundeskanzleramt* 1976, 35, 15–26; 1977, 30–41. A Burgenlandi Magyar Kultúregyesület nevében Felsőőrött, 1976. március 8-án, Johann Moór elnök és Julianna Tölly jegyző levelet intézett Bruno Kreisky osztrák szövetségi kancellárhoz, mivel úgymond „a tömegtájékoztató eszközök tudósításából értesültünk arról, hogy a parlament elé tervezik vinni a népcsoportokat támogató törvényt. Ezért szeretnénk felhívni címzett figyelmét a burgenlandi magyar népcsoport helyzetére, és kérni a magyarok kérelmének figyelembevételét a törvénytervezetben”. A beadvány megemlíti, hogy a burgenlandi magyarok a térségben jóval az itt élő osztrákok és horvátok előtt telepedtek meg. Magyar anyanyelvű osztrákoknak vallják magukat. A tartományban a magyar kultúra iránti érdeklődés sokszáz éves hagyomány alapján jelentősebb a magyar népcsoport létszámánál. A levél ismerteti az 1968-ban alakult Magyar Kultúregyesület és az egyházak magyar nyelvművelő tevékenységét, felhívja a figyelmet arra, hogy a keleti kereskedelem, valamint a járási és megyei könyvtárakban a tartományhoz tartozó terület történelmét kizárólag csak magyar nyelvtudással lehet szakszerűen kutatni. A kérelem gyakorlati pedagógiai érzékkel utal arra, hogy a „tartomány középiskoláiban rendes, kötelező tantárgyként az ógörögöt öt tanuló jelentkezése esetén tanulni lehet, s ha ez a mai osztrák oktatásban törvény adta lehetőség, akkor talán ugyanezen elv alapján második kötelező élő idegennyelvként tanítható lenne a burgenlandi magyar népcsoport anyanyelve is”. A népcsoporttörvény értelmében a kormány, a parlamenti pártközi főbizottsággal egyetértésben, 1977. január 18-án rendeletileg elhatározta a 24 tagú horvát, a 16 tagú szlovén, a 8-8 tagú magyar és cseh népcsoporttanács megalakítását (*Bundeskanzleramt* 1977, 42.)

gyarokat is népcsoportként elismertetni, úgy, hogy nem csorbult a burgenlandi és az őshonos felső-őrségi magyarok joga. A kibővített, három tartományra kiterjesztett ausztriai magyar népcsoporttanács Bécsben, 1993. február 16-án alakult meg a Szövetségi Kancellária kis minisztertanács-termében.

*Az 1976. évi magyar anyanyelvi adatok öt burgenlandi helységben
(Az anyanyelvi adatfelvétel országos végeredménye Ausztriában)*

	Szavazásra jogosult	Leadott szavazat (%)	Ebből magyar (%)
Őrisziget	260	177, azaz 68,07%	140, azaz 53,84%
Felsőőr	5733	1238, azaz 21,59%	445, azaz 7,76%
Alsóőr	823	414, azaz 50,30%	347, azaz 42,16%
Középpulya	505	185, azaz 36,63%	116, azaz 22,97%
Felsőpulya	1796	708, azaz 39,42%	318, azaz 17,70%

A Felső-Őrség protestáns magyarjai életében nehéz időszak volt az ausztriai nagy építési, építkezési hullám az ötvenes évek közepétől, a hatvanas, hetvenes években. Az osztrák jóléti állam kiépítésében, mint vándormunkások (Pendler-arbeiter) vettek részt. Bár a korábbi évszázadokban a távolsági kereskedelem és a dunántúli uradalmakban eltöltött mestermunkák (pl. tetőfedő ácsok, asztalosok stb.) révén a családtól, otthontól távolabbi munkavégzést megszokhatták, azonban ezek az alkalmak pár napos, pár hetes távollétet jelentettek csak. A vándormunkásság nehéz életformája a korábbi önállóan gazdálkodó, mesterséget űző, kereskedő magyar népesség életét is próbára tette. A vándormunkás életformát, a tradicionális család szenvedte meg. Az iparosodással Burgenland-szerte folyó nagy építkezések és jövedelmek a magyarországinál fokozatosan magasabb életszínvonalat biztosítottak a felsőőrségi magyaroknak. Az önellátó háztartások és gazdaságok száma csökkent, a termelőkből jóléti fogyasztókká váltak. Kialakult a „burgenländer” pejoratív, lekezelő, vicces elnevezés, (a magyarnak megfelelő „mucsai” fogalom), ami a többi, fejlettebb, jóléti osztrák tartományhoz, de főleg a bécsiekhez viszonyította, és minősítette le sértően az Ausztria legfiatalabb szövetségi tartományában élőket, köztük a felső-őrségi protestáns magyarokat is. A kolhozosítás lélekölő éveit elkerülték a felső-őrségiek, akik a határ túloldalán, a szövetkezetekbe léptetett magyar parasztsághoz képest, önállóan gazdálkodók, munkájuk révén gyarapodni tudók maradhattak.

1989 augusztusában a „Vasfüggöny” korábban megkezdett bontása ugyan felgyorsult, de mindez Dél-Burgenland életében csak lassú változást eredményezett, ugyanis Bécs maradt az úticél továbbra is a magyar turistaút szervezők számára.

A demokratikus rendszerváltoztatás után kinyíló kétoldalú kapcsolatok, és a magyarok dollárkontingensei révén nagymértékű tartós fogyasztási cikk ausztriai bevásárlásaira került sor, ami a felsőörségi magyarok helyzetét, elismerését elősegítette. Ugyanis Szombathelyen a határt átlépve Felsőőr város és, Órisziget között, a magyar határtól nem messze, óriás bevásárló központokat alakítottak ki. A „magyar Gorenje-láz” idején felértékelődött a magyar nyelvet ismerő felsőöri osztrák eladó a magyar vásárlók ezrei előtt, akik valószínű, nem is sejtették, hogy egy ezeréves magyar közösség tagjával értették meg magukat a vásárlásuk során. A 2015 óta megnövekedett illegális határátlépők (migránsok) által elkövetett zöldhatársértések miatt, az osztrák–magyar határon a megerősített osztrák határőrség és mélységi felderítés őr- és figyelő tornyai emelkednek a korábbi magyar „Freiheitsturm”-ok feladatát átvéve, ezzel óvva a dél-burgenlandi, felső-örségi protestáns magyarokat is, mint osztrák állampolgárokat Ausztriában.

Különböző vallásfelekezetűség jellemzi a felső-örségi magyarságot. A középkori római katolikusok a reformáció idejétől kálvinista (református) és lutheránus (evangélikus) vallásúvá váltak. Ma Ausztriában Felsőőré az egyetlen református gyülekezet (1400 fő), (Felsőlövvő Oberschützen), Fertőmeggyes (Mörbisch am See), Nagyszentmihály (Großpetersdorf), Rohonc (Rechnitz), Ruszt (Rust), Órisziget (Siget in der Wart) evangélikus gyülekezete mellett. A reformátusok Felsőőrön (Oberwart) Pápával, mint legközelebbi református központtal tartottak fenn történeti kapcsolatot. Az őriszigeti (Siget in der Wart) evangélikusok, az oláhciklányi (spitzi, Spitzzicken) evangélikus horvátokkal éltek nagyon jó népi egyetértésben. Ez is azt az állítást támasztja alá, hogy a vallási hovatartozás még a különböző nemzetiségűek esetében is meghatározó volt a korábbi évszázadokban, az azonos vallás összekötötte őket. Az őriszigetiek Felsőlövvő (Oberschützen) evangélikus gimnáziumába jártak, ugyanakkor a balatonfelvidéki Kővágóörs evangélikusaival jó kereskedelmi (borkereskedelemi) kapcsolatot ápoltak. Felsőlövön a Kossuth-barát Gottfried August Wimmer evangélikus lelkész alapította meg a nyolc osztályos felsőlövői főgimnáziumot. Itt evangélikus tanítóképző is működött.

A felsőöri reformátusok gyülekezete a 16. század második felében alakult.²² Istentiszteleteiket a Magyarországi Református Egyház rendtartása szerint vég-

²² Gyenge Imre: Die evangelische Pfarrgemeinde H.B. Oberwart, in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 431–437.

zik és az 1922-ben kiadott magyarországi énekeskönyvet használják. Gál Zsuzsa szociolingvisztikai kutatómunkájának fontos megállapítása volt: „a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól”.²³ Az őrszigeti evangélikusoknak a 16. század második felétől van egyházközségük.²⁴ Az istentiszteleteket az 1938-as liturgiai reform előtti helyi rendtartás szerint tartják, és az 1957-ben Bécsben kiadott magyarországi énekeskönyvet használják. Az Őrség című folyóirat 1997 decemberében részletesen foglalkozott az evangélikus egyházközség múltjával és jelenével.

*Burgenland magyar lakossága a Felsőőri járásban köznyelv szerint
(1923-ban és 1971–1991-ben) (abszolút számokban)*

Felsőőri járás	1923-ban	6426 fő	57 515 összesen
	1971-ben	2833 fő	53 471 összesen
	1981-ben	2384 fő	53 647 összesen
	1991-ben	3207 fő	53 783 összesen
Felsőőr város	1880-ban	2487 fő	3 397 összesen
	1910-ben	3039 fő	3 912 összesen
	1920-ban	3138 fő	4 162 összesen
	1923-ban	2664 fő	3 846 összesen
	1971-ben	1486 fő	5 455 összesen
	1981-ben	1345 fő	5 944 összesen
Őrsziget	1991-ben	1598 fő	6 319 összesen
	1880-ban	362 fő	386 összesen
	1910-ben	317 fő	333 összesen
	1920-ban	271 fő	295 összesen
	1923-ban	272 fő	300 összesen
Rotenturmmal egyesítve:	1971-ben	214 fő	255 összesen
	1991-ben	274 fő	1 410 lélek

²³ Susan Gál: Közelkép egy nyelvszigetről: a magyar nyelv helyzete Felsőőrben. in Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Faluk*, Budapest–Szolnok, Magyar Néprajzi Társaság–Damjanich János Múzeum, 1974, 169–183.; uő: Der Gebrauch der deutschen und ungarischen Sprache in Oberwart, in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 313–324.

²⁴ Reingrabner Gusztáv–Teleky Béla: Die evangelische Pfarrgemeinde a.B. Siget in der Wart. in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 465.

Gál Zsuzsa azt is megállapította kutatásai során, hogy az 1970-es években az idős felsőőri magyarok még jól meg tudták különböztetni a saját őri nyelvjárásukat és a köznyelvi (magyarországi) magyart, például a formális stílust igénylő interjúhelyzetben a köznyelvi *gy* ~ *ty* hangokat ejtették (*magyar* és *ku-tya*), de a fesztelen, egymásközi beszélgetésekben a nyelvjárási *dʒs* ~ *cs* hangokat használták (*madʒsar* és *kuksa*). Ugyanakkor a fiatalok, akik szintén ismerték még a nyelvjárási és köznyelvi formákat, nem használták őket a különböző beszédemények megkülönböztetésére, azaz „a két formát heterogénül használják, mind az interjúban, mind a kötetlen társalgásban.” Számukra „a magyar nem alkalmas arra, hogy formális, idegenkedő jelzést adjanak vele. Tudják ugyan a köznyelvi változatot, de az ő részükre ennek a formalitást jelző funkcióját már a német nyelv tölti be”.²⁵ Imre Samu megerősítette a felső-őrségi vélekedését, hogy gyakori annak hangoztatása, hogy ők „sem magyarul, sem németül nem tudnak rendesen”.

Ausztria 1995. január 1-től az Európai Unió tagállama, Magyarország 2004. május 1-én lett az EU tagja. A magyar-magyar kapcsolatok kiteljesedésének alapfeltétele így EU-s szinten kialakult. Eközben a kisszámú felső-őrségi protestáns magyarokat ma fokozatosan gyengülő identitás és anyanyelvhasználat jellemzi. Bár kétnyelvű gimnáziuma van Felsőőrnek, a gyerekek a nagyszülőik segítségével tanulnak magyarul, ugyanis szüleik – érthetően a fentebb írt történeti vázlatból – nem tudnak magyarul. Ezzel az ősi őri nyelv, az ősi dialektus kihal, mert az őriek nem elég büszkék rá és szégyellik! A jellegzetes „dʒs” hangzás a „gy” helyett, és a jellegzetes tájszavak kihalnak, amit még Imre Samu akadémikus nyelvész a tájszótárában rögzített, és az 1980-as években még hallani lehetett. Emellett az őriekben a magyarságtudat sincs már meg, önmagukat magyarul beszélő osztrákoknak vallják! Csökkenő létszámukat, az integrálódás utáni asszimiláció állapota is elősegíti a jóléti, többségi osztrák társadalomban.

Számos művelődéstörténeti értéket adtak, közvetítettek az egyetemes magyarságnak, elég, ha a felsőőri iparos mester fiának, Kincs Istvánnak (1867–1942) a felső-őrségi magyarokról írt karcolataira, novelláira gondolunk.

A burgenlandi magyarságról, a magyar lakosságon belüli releváns nyelvi-néprajzi csoportokról viszonylag kevés az adatunk. A nyelvjárássziget ejtés-változatai egyaránt megtalálhatók Felsőőrött, Alsóőrött és Óriszigeten, valamint az előző századfordulón még Vasjobbágyiban (amely a 20. század utolsó harmadára elnémetesedett) is. A legbiztosabban akkor ismerhető fel a fel-

²⁵ Susan Gál: Mi a nyelvcsere és hogyan történik?, in Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1992, 56.

sőőri magyar, amikor a standard *ty* vagy *gy* helyett tájnyelvi *cs* vagy *dzs* hangot használ. Tehát *kutya*, *bátyám*, *ágy*, *gyerek*, *gyertya* helyett: *kuksa*, *bácsám*, *ádzs*, *dzserekek*, *dzsérva*. A kiejtésnek ez a sajátossága a felsőőri tájnyelvben a 20. század hetvenes éveiben még egészen természetes volt.²⁶ A Felsőőr-alszegei katolikusok – az alsóőri katolikusokhoz és az őriszigeti evangélikusokhoz hasonlóan – „ly” helyet „l”-et ejtenek (*gömbölű*, *illen*, *kálba*, *királ*, *lök*, *ollan*), míg a felszegei reformátusok az „l” helyett „j”-t ejtenek (*ijjen*, *kájba*, *kiráj*, *ojjan*). Ez az elsődlegesen a paraszti életformától meghatározott, mára már pusztuló magyar nyelvjárás csak a családi környezetben, a szülőkkel vagy még inkább a nagyszülőkkel való társalgás nyelvivé szorult vissza. Kálmán Béla nyelvész a nyugati nyelvjárástípushoz tartozó kisebb egységnek nevezi a Felsőőr vidéki tájszólást, ahol mindenféle *gy* helyén *dzs*, *ty* helyén pedig *cs* volt még a közelmúltban hallható: *bácsám*, *kuksájo*, *dzserekek*, *mondzsá*” és ahol „a határozott névelő a közelre mutató névmásból fejlődött: *ez embër*”. A burgenlandi magyaroknál általános volt az anyanyelvi imádkozás, számolás, káromkodás, amit már Gaál Károly is megfigyelt, és a későbbi nyelvészeti kutatások is igazoltak.²⁷

Ausztriai magyarok nyelvhasználata a gondolati szférában

	Nem szokott %	Magyarul %	Németül %
Imádkozás	6,0	85,0	26,7
Számolás	–	88,3	36,7
Káromkodás	25,0	63,3	30,0
Gondolkodás	90,0	53,3	–
Állatokhoz szólva	13,3	70	36,7

A Felső-Őrség néprajzát, néphagyományait, népszokásait a 20. sz. második felében Gaál Károly, majd a magyarországi Herder-ösztöndíjasok (Lukács László 1978, Csoma Zsigmond 1980) gyűjtötte és jelentette meg.

²⁶ Imre Samu: Der ungarische Dialekt der Oberen Wart. in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 306.; vö. uő.: A felsőőri nyelvjárás, *Nyelvtudományi értekezések* 72, Budapest, Akadémiai, 1971.; uő.: *Felsőőri tájszótár*, Budapest, Akadémiai, 1973.; uő. Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok, in Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve VII.*, Budapest, Akadémiai, 1973, 119–135.

²⁷ Gaál Károly szóbeli közlése egyetemi oktatási óráján, 1981 tavaszán.

Az őrségi magyar népdalokból Tölly Ernő jelentetett meg egy csokorra valót, Barsi Ernő a hangszeres zenéjükéről írt egy kis kötetet. A legterjedelmesebb burgenlandi magyar daloskönyvet a Felső-Őrségben szolgálatot teljesítő Radics Éva szerkesztett.

A fentiekben a legnyugatibb őshonos magyarság, a protestáns felső-őrségi magyarok (a református Felsőőrön-Oberwart, az evangélikus Óriszigeten-Siget in der Wart) történetét mutattam be dióhéjban, mindazokat a jellegzetes küzdelmeiket, amit megmaradásukért, a jogaik csorbitása ellen folytattak 1919. szeptember 10. (a Saint Germain-i béke) óta, majd a későbbi jóléti osztrák állam területén.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT István János–BENCSIK András (szerk.): *A Rongyos Gárda harcai, 1919–1939*, Budapest, Magyar Ház, 1999.
- BÉKÉS Márton: A fegyveres revízió útja Nyugat-Magyarországon, *Vasi Szemle*, LXI. évf., 2007/4.
- BOTLIK József: Adalékok az Őrvidék (a mai Burgenland) történetéhez II., *Honismeret*, XXXV. évf., 2007/5
- BOTLIK József: *Az őrvidéki magyarság sorsa 1922–1945*, Vasszilvág, Magyar Nyugat, 2011.
- BOTLIK József: Négy és fél évtized magyar érdekképviselet nélkül. Őrvidéki magyarok, 1922–1938–1945–1968. *Vasi Szemle*, LXVII. évf., 2013/5–6., 561–583.
- CSOMA Zsigmond: A hagyományos gazdálkodási kép és az etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében (18–19. sz.). in Balassa Iván–Krupa András–Ujváry Zoltán (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A Nemzetközi Néprajzi Konferencia Előadásai*, Békéscsaba–Debrecen, 1991, 97–107.
- CSOMA Zsigmond: A hetvenöt éves Gaál Károly köszöntése, *Ethnographia*, 1988/2, 709–712.
- CSOMA Zsigmond: A magyar anyagi kultúra és népi társadalom kutatása Ausztriában (1970–1981), in Balassa Iván–Máthé Rózsa (szerk.): *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*, Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1981, 199–208.
- CSOMA Zsigmond: Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez, in Für Lajos (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1981–1983, 183–207.
- CSOMA Zsigmond: Die Märkte in Oberwart, ihre Bedeutung für den Warenaustausch und den Warentransport, in László Lukács (ed.): *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum. Vorträge des 4. Internationalen Symposiums „Ethnographia Pannonica”*, Székesfehérvár, 1987, 184–187.

- CSOMA Zsigmond: Gazdasági – kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint az egykori Nyugat-Magyarország és Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között, in Lackovits Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban, a 18–20. sz.-ig*, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1988, 133–165.
- CSOMA Zsigmond: Az archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken, in Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1988–89, 361–402.
- CSOMA Zsigmond: Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien. Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr- und Zimmerleute aus der Oberen Wart, in Béla Gunda–László Lukács–Attila Paládi-Kovács (eds.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989, 227–236.
- CSOMA Zsigmond: Idegen nyelvet beszélő szolgáló- és cseregyerek a Kárpát-medence nyugati területén, in Viga Gyula (szerk.) *Néprajzi Látóbatár*, Debrecen, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1992/1–2, 54–70.
- CSOMA Zsigmond: Az őrvidéki magyarság gazdasági és kulturális kapcsolatai a Dunántúllal (16.–20. sz. eleje), in Gráfik Imre (szerk.): *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője*, XXI. évf., 1992/1, 9–20.
- CSOMA Zsigmond: A felsőőri bicskák és dunántúli kusztorák. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémművességhez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz, *Ethnographia*, 1992/3–4, 219–239.
- CSOMA Zsigmond: A hagyományos bor értékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében (19–20. század), in: Törő László–Uzsoki András (szerk.): *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumigazgatóság, 16. kötet, 331–341.
- CSOMA Zsigmond: Erste historisch-volkskundliche Ausstellung in Budapest (Ungarn, über die Minderheiten des Karpaten-Beckens), *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 28, 1992, 115–118.
- CSOMA Zsigmond: Burgenland magyar öröksége. Tudományos tanácskozás a Felső-Őrségben, in: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi Látóbatár*, Debrecen–Budapest, KLTE Néprajzi Tanszék és a Győrffy István Néprajzi Egyesület, 1992/1–2, 178–179.
- CSOMA Zsigmond: Bäuerlicher und Kleinadeliger Weintransport und Fuhrleute zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien. Kontakte über die Ost-West Grenzen, 17.-bis Anfang des 20. Jh.-s, in Oroszi Sándor (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1992–1994, 59–87.
- CSOMA Zsigmond: Peter Jordan, az ausztriai és magyarországi agrárszakoktatás és mezőgazdaság szürke eminenciása. Adatok az osztrák–magyar és az európai mezőgazdasági kapcsolatokhoz a XVIII–XIX. század fordulóján, in Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, Zalai Gyűjtemény, XLI. évf., 1997, 115–131.

- CSOMA Zsigmond: Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns. (Südburgenland), in Siegfried Becker–Andreas C. Bimmer (ed.): *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 22, Marburg an der Lahn, Hessische Vereinigung für Volkskunde, 1997, 287–291.
- CSOMA Zsigmond: Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns. (Südburgenland), in Siegfried Becker–Andreas C. Bimmer (ed.): *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 22, Marburg an der Lahn, Hessische Vereinigung für Volkskunde, 1997, 287–291.
- CSOMA Zsigmond: Haszonkertészeti ismeretek és uradalmi gyakorlat a Dunántúlon és Nyugat-Magyarországon a XVII. század végétől a XIX. század közepéig, *Agártörténeti Szemle*, 1997, 343–452.
- CSOMA Zsigmond: Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig. (Az ősi és hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata), *Ethnographia*, 1998/2, 505–549.
- CSOMA Zsigmond: Messerschmiede in Oberwart, *Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB)* 105, Eisenstadt, 2001, 43–55.
- CSOMA Zsigmond: Volkstümliche Metallkunst im Grenzgebiet von Österreich und Ungarn, in Karl Baeumerth–Siegfried Becker (eds.): *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 39, Marburg, 2004, 51–68.
- CSOMA Zsigmond: Egy felsőőri népiskolai kéziratos gyümölcsstermesztési jegyzet 1856-ból és tanulságai. Adatok Nyugat-Magyarország és az Alpok vidékének újkori népi és államilag szakoktatott, felkarolt gyümölcskulturájához, *Ethnographia*, 2005/2, 183–247.
- CSOMA Zsigmond: Das wirtschaftliche und kulturelle Beziehungsnetz zwischen den Alpen und dem Plattensee. (Historisch – ethnographische Beziehungen zwischen der Steiermark, dem Südburgenland und Westungarn vom 18. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg), in Veronika Plöckinger-Walenta–Gerhard J. Winkler (eds.): *Alltag und Handwerk im burgenländisch-westungarischen Raum. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB)* 118, Eisenstadt, 2011, 61–83.
- CSOMA Zsigmond: Bäuerlicher Weinbau – Weinbereitung – Weinhandel im Grenzgebiet und in Westungarn im 18. Jahrhundert, in Margarete Wagner–Rudolf Kropf (ed.s): *Wein und Weinbau. Tagungsband der 18. und 19. Schläiningener Gespräche 1998 und 1999*, Eisenstadt, 2016, 11–33.
- ÉGER György: *A burgenlandi magyarság története*, Budapest, Anonymus, 1991.
- ÉGER György–Szesztay Ádám: *Alsóőr*, Budapest, Száz magyar falu könyvesháza, 2001.
- EVELI Péter (szerk.): *Ausztria határai, Saint-Germain 1919. szeptember 10.*, Szeged, JATE Történész Diákkör, 1998.
- FÉNYES Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, Pest, 1837.

- GÁL, Susan: Der Gebrauch der deutschen und ungarischen Sprache in Oberwart, in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 313–324.
- GÁL, Susan: Középkép egy nyelvszigetéről: a magyar nyelv helyzete Felsőőrben. in Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Faluk*, Budapest–Szolnok, Magyar Néprajzi Társaság–Damjanich János Múzeum, 1974, 169–183.
- GÁL, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik?, in Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1992, 47–59.
- GYENGE Imre: Die evangelische Pfarrgemeinde H.B. Oberwart, in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 431–437.
- GYÖRKE Béláné–CSOMA Zsigmond: Die bäuerliche Lebensform und Trianon, in Oroszi Sándor (szerk.): *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, Budapest, 1995–1997, 497–513.
- IMRE Samu: A felsőőri nyelvjárás, *Nyelvtudományi értekezések* 72, Budapest, Akadémiai, 1971.
- IMRE Samu: Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok, in Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve VII.*, Budapest, Akadémiai, 1973, 119–135. Imre Samu: *Felsőőri tájszótár*, Budapest, Akadémiai, 1973.
- IMRE Samu: Der ungarische Dialekt der Oberen Wart. in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977, 305–312.
- JUHÁSZ László: A várvidéki magyar népcsoport válságos helyzete. Burgenlandi magyarság. in Balla Bálint (szerk.): *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986, 458–472.
- KOCSIS Károly: A magyar településterület változásai a honfoglalástól napjainkig az Őrvidék (Burgenland) területén, *Néprajzi Látóhatár*, IX. évf, 2000/3–4, 55.
- LEGAZA László: *Burgenland. Várvidék és az Őrség (Burgeland und die Wart)*, Budapest, 2003.
- PÁLHÁZY László: *Burgenland településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai. (1880–1991)*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000.
- REINGRABNER Gusztáv–TELEKY Béla: Die evangelische Pfarrgemeinde a.B. Siget in der Wart. in Ladislaus Trieber (ed.): *Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327*, Innsbruck, Tyrolia, 1977.
- SZENTKIRÁLYI Gábor: *A Rongyos Gárda története és az országos fajvédő szövetség politikai nézetei 1938–1944*, Budapest, Kossuth, 1967.
- SZÉPFALUSI István–VÖRÖS Ottó–BEREGSZÁSZI Anikó–KONTRA Miklós: A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában, in Kontra Miklós (szerk.): *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén IV.*, Budapest–Alsóőr–Lendva, Gondolat–Imre Samu Nyelvi Intézet–Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2012.

- TÓTH Imre: *A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között*, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2006.
- ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 1998.
- ZSIGA Tibor: *Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország?*, Felsőőr, Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, 1991.
- ZSIGA Tibor: „*Communitas Fidelissima*” *Szentpéterfa*, Szombathely, 1993.

ABSTRACT

Zsigmond Csoma: *Protestant Hungarians in the Upper Órség (South Burgenland since 1919) – Europe’s Smallest Minority*

Upper Órség is the part of the Órség region that originally belonged to Hungary but was ceded to Austria after the Treaty of Trianon. It consists of two Protestant Hungarian settlements, the Calvinist Felsőőr (Oberwart) and the Lutheran Órisziget (Siget in der Wart). Their inhabitants, together with the Catholic Alsóőr (Untervart), form the smallest indigenous minority in Europe. They count as minorities because they are Calvinists, Hungarian Protestants and ethnic Hungarians in Austria.

They have been living outside the national borders of Hungary since the Treaty of St Germain of 10 September 1919. Though they have kept their Hungarian identity in the past 100 years, it has gradually become weaker and weaker, and today they identify themselves as Hungarian-speaking Protestant Austrians. With the 1955 State Treaty (Staatsvertrag) that re-established Austria as a sovereign state, Austria’s policy on minorities changed: it became consciously inhibiting (Verhinderungspolitik), a strategy that was only abandoned in 1972. Article 7 of the State Treaty makes no mention of the Hungarian minority, that, on the other hand, considered itself equal to the Croatian and Slovene minorities. The same State Treaty that officially brought the Soviet occupation of Eastern Austria to an end, does not even mention the Hungarians in Southern Burgenland or Upper Órség as a nationality or an officially recognized minority. Therefore they lived in that region as an unrecognised ethnic minority without any minority rights that were forfeited by the Austrian state. This paper presents the struggles they undertook for their survival and against the encroachment of their rights from the 1919 treaty and later on, after 1955, in the Austrian welfare state.

Key terms: Protestant Hungarians in Upper Órség (in Austria), Treaty of St Germain, 10 September 1919, Minorities, multiple disadvantage (ethnic, religious, linguistic, legal), Oppression in welfare society

A HOLLANDIAI GYERMEKMENTŐ AKCIÓ
(1920–1930, 1947–1949).

SZÁZ ÉVVEL EZEDELŐTT INDULT EL
AZ ELSŐ GYERMEKVONAT

Pusztai Gábor

A vesztes első világháború, az azt követő káosz és fosztogatás, az őszirózsás forradalom, a tanácsköztársaság, a román megszállás borzalmi, a vörös- és a fehérterror, majd Trianon és következményei térdre kényszerítették a magyar társadalmat. Az erőszak a háború lezárása és a harcok megszűnte után is még évekig folytatódott.¹ Ebben a helyzetben a társadalom alsó- és a középrétegének gyermekei voltak a legvédtelenebbek, ők szorultak leginkább segítségre. Főleg a nagyvárosi gyerekek éheztek, fáztak és betegségek tizedelték őket. Ezt a helyzetet igyekezett orvosolni egy különleges humanitárius akció keretében Svájc, Belgium, Svédország és Anglia mellett Hollandia is. Példátlan mértékű segélyakciót indítottak a hollandok a magyar gyermekek megsegítésére, melynek keretén belül 1920 és 1930 között több mint 28 000 magyar gyermek tölthetett hónapokat holland nevelőszülőknél. A nagyszabású humanitárius mentőakció Magyarországon a „gyermekvonatok” néven vált ismertté. A gyermekvonatoknak a humanitárius oldalon túl egyéb más hatásai is voltak a két ország kapcsolatára. Fellendült a turizmus, megélenkültek a gazdasági kapcsolatok, kulturális téren is elkezdődött a közeledés a két ország között, de az egyházi és politikai kapcsolatok is megerősödtek.² A második világháború után a gyermekmentő akciók folytatódtak, igaz csak rövid ideig és sokkal kevesebb résztvevővel.³ Az, hogy Hollandia 1918 után segíte-

¹ Lásd erről bővebben: Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések történetei 1918–1921*, Budapest, Jaffa, 2020, 178.

² Réthelyi Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubiléuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában, in Bárány Attila–Fazakas Gergely Tamás–Pusztai Gábor–Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar–holland kapcsolatok*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 122–143.

³ Pusztai Gábor: ’Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon’, in Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest, L’Harmattan, 2020, 163–193.

ni tudott a háborút elszenvedő országoknak, semlegességének és önzetlen lakóinak volt köszönhető.

HOLLANDIA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Az első világháborúban Hollandia azon kevés államok közé tartozott Európában, mely meg tudta őrizni semlegességét. A háború alatt a németek ezt kihasználták, mivel így a semleges holland kikötőkön (elsősorban Rotterdam) keresztül tudtak beszerezni a hadviseléshez elengedhetetlenül szükséges nyersanyagokat és élelmiszert. Ezen az üzleten számos holland kereskedő szépen meggazdagodott. Emellett persze Hollandiát is sújtotta a háború, hiszen sok pénzbe került a hadsereg mozgósítása és harcászultságban tartása, a fokozott határvédelem. Gazdasági nehézségek igen súlyosak voltak mivel összeomlott a nemzetközi kereskedelem, akadozott az élelmiszerimport (ami miatt jegyrendszert kellett bevezetni, sőt Amszterdamban 1917 nyarán még egy éhséglázadás is kitört) és jelentős számú menekült érkezett az országba. Csak Belgiumból több mint egymillió ember menekült az északi szomszédhoz, akiknek többsége a háború végén visszatért hazájába.⁴ Tovább nehezítette a helyzetet a gazdasági visszaesés okozta magas munkanélküliség és a holland kereskedelmi és halászhajók egy részének elvesztése is, melyeket vagy német tengeralattjárók torpedóztak meg, vagy az angolok koboztak el. A háború közvetlenül nem szedett áldozatokat Hollandiában, de a spanyolnátha igen. A járvány a háború utolsó évében negyvenezer holland életébe került. Világszerte a spanyolnáthában elhunytak számát minimum 25 millióra becsülik.⁵

A hollandok a háború folyamán igyekeztek megőrizni semlegességüket és ez abban is megnyilvánult, hogy hivatalosan, politikai szinten egyetlen hadban álló ország felé sem kötelezték el magukat. Az azonban, hogy az egyes magánszemélyek melyik országgal szimpatizáltak, természetesen magánügynek számított. A kép meglehetősen vegyes volt. A 20. század elején, noha a hollandok hagyományosan atlanti orientáltságúak, a búr háborúk miatt jelentős részük britellenes volt és németbarátnak számított,⁶ mások a franciákat támogatták. A háború alatt számos kezdeményezés volt arra, hogy magánszemélyek, egyesületek, helyi bizottságok valamilyen formában humanitárius segítséget nyújtsanak egy hadban álló félnek. Ennek az egyik módja volt, hogy külföldi hadikórházakban holland önkéntesek sebesülteket gondoztak,

⁴ Jaap ter Haar: *Geschiedenis van de Lage Landen*, Weesp, Fibula, 1988, 534.

⁵ Robert Hume: 'Amikor lecsap a spanyolnátha', *BBC History* 9/1 (2019. január), 24–31.

⁶ E. H. Kossmann: *De Lage Landen 1780–1980*, Amsterdam, Agon, 1986, 353.

vagy úgynevezett missziós kórházakat küldtek külföldre. Holland missziós kórházak [Nederlandse Ambulance] működtek többek között Németországban, Franciaországban, Szerbiában, Bulgáriában, Romániában, Csehország és Magyarország területén is.

A KUYPER NŐVÉREK

Egy ilyen kezdeményezés keretein belül érkezett Henriette (1870–1933) és Johanna Kuyper (1872–1947) 1916. január 9-én Budapestre. Ők nem hétköznapi, átlagos, önkéntes ápolónők voltak, hanem Hollandia egyik legismertebb politikusaknak, Abraham Kuyper (1837–1920) volt holland miniszterelnök (kormányfő 1901–1905) lányai. Abraham Kuyper a holland történelmi kálvinizmus atyjának számított, ő volt a „szigorú református egyház” [Gereformeerde Kerken in Nederland] vezetője, az első holland politikai párt, az Ellenforradalmi Párt [Anti-Revolutionaire Partij] és az Amszterdami Protestáns Egyetem, a *Vrije Universiteit* alapítója. A holland táborigazgatók személyzete hat orvosból, húsz ápolóból és két diakónusból állt.⁷ A Kuyper nővérek Budapesten, a Mexikói út 60-ban, a volt Zsidó Vakok Intézetében berendezett kórházban hat hónapon keresztül segítették a sebesültek ápolását. Elsősorban református körökben keltett nagy feltűnést a Kuyper nővérek jelenléte és elsősorban egyházi körökben találtak magyar barátokra. Ilyen volt Biberauer Richárd, a Bethesda igazgatója⁸ és Sebestyén Jenő (1884–1950) református lelkész is, a magyarországi történelmi kálvinizmus lelkes hirdetője. Sebestyén 1910-től már tanított a Budapesti Református Teológiai Akadémián, majd annak igazgatója lett (1928–1938), fontos szerepet játszott a Soli Deo Gloria mozgalom megszervezésében és ő volt a Kálvin János Társaság megalapítója 1936-ban. Sebestyén nem mellesleg 1907 és 1910 között az Utrechti Egyetemen folytatott teológiai tanulmányokat, kiválóan beszélt hollandul és a háború alatt táborigazgatóként is szolgált, így közvetlen kapcsolatban volt a Kuyper nővérekkel. 1916 áprilisában maga Abraham Kuyper is ellátogatott Budapestre, ahol Tisza István miniszterelnök fogadta a magas rangú vendéget.⁹ 1916 júniusában véget ért a holland missziós kórház megbízatása a magyar fővárosban. Ezt követően a Kuyper nővérek a Tátrá-

⁷ Maarten J. Aalders: 'Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870–1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946)', in Maarten J. Aalders–Pusztai Gábor–Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő hid Magyarországra, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest, L'Harmattan, 2020, 15–37.

⁸ Bodoky Richárd: *Égő sziget*, Budapest, Bodoky Richárdné, 1999, 96.

⁹ N.N.: Kuyper volt miniszterelnök Budapesten, *Az Újság*, 1916. április 27., 9.

ban és Bécsben nyaraltak néhány hétig, majd hazatértek hazájukba. 1918-ban jelent meg Henriëtte Kuyper könyve magyarországi tapasztalatairól *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország a háború idején] címmel. Ekkor Henriëtte Kuyper már gyakorlott tollforgatónak számított, hiszen több mint egy tucat műve jelent már meg Hollandiában, elsősorban vallási irodalom és útleírások, de műfordítóként is aktív volt. Ebben a könyvében hazánkról nemcsak hogy pozitív képet fest, de ezzel egy olyan országról, kultúráról, nyelvről, társadalomról tájékoztatja a holland olvasókat, melyről addig nem sokat hallottak.¹⁰ Hollandia ezzel egy kis lépéssel közelebb került hazánkhoz, a Kuyper nővérek pedig egész életükre elköteleződtek Magyarország mellett.

GYERMEKMENTÉS HOLLANDIÁBAN

A Nagy Háború után a hollandok úgy gondolták, semleges országgént, gazdasági nehézségeik ellenére morális kötelességük segíteni a világégés áldozatait. Ez elsősorban segélyszállítmányokat jelentett, valamint külföldi gyermekek hollandiai elhelyezését nevelőszülőknél. Ebben már volt tapasztalatuk a hollandoknak. Már a háború alatt is körülbelül 30 000 német gyermek volt Hollandiában nevelőszülőknél, akik magánszemélyek vagy egyesületek kezdeményezésére (tehát nem állami szinten szervezett akcióról volt szó) jutottak el Hollandiába.¹¹ A német gyermekek elsősorban nagyvárosokba kerültek. A háború utolsó évében, a spanyolnátha járvány közepette, Amszterdamba érkező külföldi gyermekek nagy száma arra készítette az amszterdami rendőrfőkapitányt, hogy 1918 augusztusában levélben kérjen utasítást az igazságügyi minisztériumtól, mit kezdjenek azokkal a külföldi gyermekekkel, akiknek nincs egészségügyi igazolásuk (arról, hogy nem szenvednek fertőző betegségben).¹²

A háború befejezése után gyűjtés indult az éhező Ausztria és Németország polgári lakosságának megsegítésére, valamint ekkor kezdik különböző

¹⁰ Egy évvel később, 1919-ben második kiadásban *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw* címmel jelent meg Baarnban a Bosch kiadónál Henriëtte S. S. Kuyper könyve.

¹¹ Greber lelkész levele a holland kormányhoz a német Keresztény Segélyegyesület [Verein der Christlichen Hilfe] nevében, Coblenz, 1919. április 4. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹² Az igazságügyi minisztérium főtitkárának titkos levele a miniszterhez, Hága, 1918. szeptember 14. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

egyesületek és bizottságok¹³ szervezésében nagyobb tömegben Hollandiába vinni a német és osztrák gyermekeket 10-12 hetes üdülésre. A 16 évesnél fiatalabb gyermekeket 500 fős kontingensekben, előzetes orvosi vizsgálat után, vonaton szállították Hollandiába.¹⁴ 1919-ben már szervezetteren vittek Németországból és Belgiumból gyermekeket Hollandiába nyaralni, amiről a Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága [Rijks-Commissie voor Vakantie-kinderen uit Duitsland en België] gondoskodott.¹⁵ 1920-ban csak Ausztriából már havonta mintegy 3500 gyermek érkezett Hollandiába.¹⁶ A holland társadalom széles rétegei viselték szívükön a háború sújtotta országok gyermekeinek sorsát. A schiedami téglagyár munkásai egy napi túlórabérüket ajánlották fel az éhező bécsi gyermekek javára.¹⁷ Az orosz gyermekeknek is gyűjtöttek a hollandok. Az oosterbeeki L.O.V. bútorgyár munkásai például napi bérük egy részét ajánlották fel az orosz gyermekek segélyezésére.¹⁸ Az, hogy Magyarországra is kellene segélyt küldeni, vagy magyar gyermekeken is lehetne segíteni, a háború utáni első évben nem jutott eszükbe a hollandoknak. Ennek az volt a magyarázata, hogy Henriëtte Kuyper könyvének pozitív fogad-

¹³ A német gyermekakció tekintetében ilyenek szervezetek voltak a Nederlandsche Centrale voor vakantiekinderen uit Duitsland [Német Gyermekek Hollandiai Üdültetési Központja], Het Nederlandsche R.K. Huisvestingscomité [Holland Római Katolikus Üdültetési Bizottság], Het Comité voor Nederlandse Kinderen in den Vreemde [Külföldön élő Holland Gyermekek Bizottsága], Verein zur Pflege Deutscher Kinder [Német Gyermekek Gondozásáért Egyesület]. Lásd: F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁴ F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁵ Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a holland belügyminiszternek, 1919. április 14. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁶ Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a belügyminiszterhez, Nijmegen, 1920. március 2. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁷ De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

¹⁸ Az L.O.V. igazgatóságának levele a Holland Vöröskereszthez, 1919. december 31. Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318

tatása ellenére Magyarország a hollandok fejében még mindig az Osztrák–Magyar Monarchia egy részét jelentette, és úgy gondolták a Bécsbe küldött segélyek mindkét ország javát szolgálják. De ezek a holland küldemények csak Bécsig jutottak, a Lajtától keletre ekkor még nem érkezett segítség. Vagy, ahogy 1920 januárjában egy holland újság címlapján a Magyar Katolikus Bizottság [Comité van Hongaarsche Katholieken] felhívásában olvashattuk:

„Napjainkban a világ segélykérésektől hangos, mely Bécs nyomorára hívja fel a közvélemény figyelmét – ami persze jogos is, hiszen valóban nagy ott a szükség és feltétlenül segíteni kell. Ami azonban kevésbé ismert, hogy a nyomor Magyarországon, és fővárosában Budapesten még elképesztőbb. A háborús szenvedések, a bolsevik terror és a hosszú román megszállás megpróbáltatásai a legszörnyűbb katasztrófát jelentették az ország számára. Miközben a bécsi nyomor enyhítése köti le a nemes lelkű európai nemzetek figyelmét – és még egyszer hangsúlyozom, ott is segíteni kell – Európában nem tudatosul, hogy Budapesten százezer elcsigázott gyermek tengeti nyomorult életét, hogy nincs mit enniük, nincs se ruhájuk, se cipőjük. Hogy húszezer csecsemőnek nem tudnak tejet adni, hogy ruha helyett papírba tekerik az újszülötteket, hogy nincs mivel takarózniuk és ki vannak téve a gyilkos gyermekbetegségek veszélyeinek.”¹⁹ (*Pusztai Gábor fordítása*)

A drámai hangú felhívás rámutat, hogy a hollandok tudatában Magyarország önálló államként még túl új keletű fogalom volt. A holland sajtóban ádáz vita folyt arról, hol van nagyobb szükség a segélyre, melyik város szenved jobban, Bécs vagy Budapest? 1918–19-ben kétségtelenül Bécsbe ment a segélyek nagy része.²⁰ A fentiekhez hasonló cikkekkel és felháborodott olvasói levelekkel, felhívásokkal a sajtó mégis ráébresztette a holland olvasókat, hogy Bécstől keletre is szenvednek az emberek, ott is várják a segítséget.²¹ A magyar gyermekek hollandiai üdültetésére létrehozott bizottság [Comité voor het Hongaarsche Kind] melynek tagjai között ott találjuk Johanna Kuypert is, a sajtóban hívta fel az olvasók figyelmét, hogy ha adakozni akarnak a Holland Vöröskeresztnél a magyar gyermekek számára, akkor feltétlenül jelezzék, hogy a *magyar* gyermekek javára teszik ezt, ugyanis az osztrák gyermeke-

¹⁹ Alex Hollósy: Steun voor Hongarije, *Het Centrum*, 1920. január 26., 1.

²⁰ A holland lap, a *Vaderland* újságírója 1919 végén is arról győzködte olvasóit, hogy a Vöröskereszt-segélyek kétharmadának, háromnegyedének Bécsbe kell mennie, és csak egyharmadának, egynegyedének Budapestre, mert ott nincs rá akkora szükség. Voor Oostenrijk en Hongarije, *Het Vaderland*, 1919. október 31., 3.

²¹ Lásd például: Voor Hongaarsche kinderen, *Het Vaderland*, 1919. november 18., 2.

kért alapítvány nem gondoskodik a magyarokról.²² Ahogyan a német segélyek esetében, a magyarországi gyűjtéseknél is azt láthatjuk, hogy több holland szervezet is felhívást tett közzé a magyar rászorulóknak érdekében. A már említett szervezetek, mint a Magyar Gyermekéért Bizottság [Comité voor het Hongaarsche Kind] és a Magyar Katolikus Bizottság [Comité van Hongaarsche Katholieken] mellett aktív volt a Segély Magyarországnak [Het comité tot verlichting van den nood in Hongarije], a Holland Nők Bizottsága a Tartós Békéért [Het Nederlandsche Comité van Vrouwen voor duuzaamen Vrede], Utechti Bizottság Magyarország Megsegítéséért [Utrechtsche Comité voor Noodlijgend Hongarije] és számos egyéb egyesület is.

Végül 1919 novemberében megalakult Hágában a Központi Bizottság a Rászoruló Magyar Gyermekéért [Centraal Comité voor noodlijdende Hongaarsche Kinderen] nevű szervezet. A bizottság elnöke F. van Geel Gilde-meester volt, a tagok között ott találjuk Van Vredenburg bárót és feleségét valamint Johanna Kuyper is. A titkári feladatokat Theodor van Schelven, amszterdami orvos látta el, aki 1916-ban a Kuyper nővérekkel együtt Budapesten tevékenykedett a holland missziós kórházban, és magyar felesége, Balogh Irén (aki a budapesti holland missziós kórházban volt ápolónő) is részt vett a bizottság munkájában.²³ Van Schelven decemberben kért engedélyt a holland belügyminisztertől, hogy a bizottság gyermekeket utaztathasson be Hollandiába és helyezhesse el őket holland nevelőszülőknél. Ekkor a bizottság már rendelkezett elegendő fedezettel, hogy ki tudja fizetni az útiköltségeket, Hollandia szerte harminc albizottsága volt és több mint 1500 holland nevelőszülő jelentkezett náluk, akik mind magyar gyermekeket akartak befogadni. A bizottság már kapcsolatban állt Magyarországon az Országos Gyermekvédő Ligával, a hágai magyar követtel és a budapesti holland főkonzullal, Jan Clinge Fledderus-szal is (1870–1946) aki a legtöbb magyar segélyakció esetében ott állt a háttérben, így ennek a bizottság a létrehozásánál is ő bábáskodott.²⁴

Jan Clinge Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közelről látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomort, az éhezést, a terror következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a

²² De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 2.

²³ W. C. A. van Vredenburg: *Een en ander over de Hongaarsche Kinderactie in Nederland*, 's Gravenhage: Blommendaal, 1927., 3.

²⁴ Th. Van Schelven levele a holland belügyminiszterhez, Hága 1919. december 18. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

háború sújtotta országok közül Magyarország is segítségre szorul. Az ő kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919 őszén már élelmiszer, ruha és gyógyszer segélyszállítmányok érkeztek Magyarországra. Csak Utrechtben december első heteiben több mint 3000 gulden (mai árfolyamon 18.700 euró) értékben gyűjtöttek adományokat, amiből a magyar kórházak számára takarókat, lepedőket, élelmiszert és szappant küldtek.²⁵ Catharina Kuyper a sajtón keresztül intézett felhívást a holland dolgozó nőkhöz, magyar gyermekek számára kérve segítséget:

„Országszerte arra készülnek a dolgozók, hogy kevés szabadnapjaik egyikét (karácsony másnapját) feláldozzák és túlórázzanak. Miért is teszik ezt? Az ezen a napon munkával megkeresett fizetésüket a szükségét szenvedő Ausztria és Magyarország javára akarják felajánlani. Ezzel akarnak segíteni azoknak a sanyarú sorsú gyermekeknek, akik féltő, hogy e nélkül elpusztulnának. A munkások egy része azzal az ötlettel állt elő, hogy a nők is készítsenek két ünnep között adományokat a szenvedő gyermekeseknek. (...) Dolgozó holland nők, bármilyen társadalmi osztályhoz tartoztok is, akartok segíteni? Készítsetek egy ruhadarabot, egy 1–16 év közötti gyermek számára! Nekik szó szerint semmilyük sincs!”²⁶ (*Pusztai Gábor fordítása*)

1919. december 15-én elindult a második segélyeket szállító vöröskeresztes vonat Ausztria és Magyarország felé. A vonatparancsnok az egyik legnagyobb holland hajózási társaság a Rotterdamsche Lloyd igazgatója és egyúttal a Holland Vöröskereszt rotterdami vezetője D. T. Ruys volt. Rajta kívül még F. Gobius és tizenkét főnyi őrszemélyzet kísérte a vonatot. Hogy ekkor még mennyire az osztrákoknak nyújtott segítség foglalta le a hollandokat, bizonyítja, hogy az 53 tehervagonból 46 vagon osztrák városokba ment (Bécs, Innsbruck, Salzburg, Graz) és csupán 7 vagonnyi segélyt vittek Budapestnek (más magyar város szóba sem került).²⁷ A Magyarországnak szánt holland szállítmány értéke így is elérte a 75 952 guldent (mai árfolyamon 472 964 euró).

1920 elején aztán egész Hollandia megmozdult. Magánszemélyek, cégek, egyesületek és vállalatok ajánlottak fel ingyen adományokat Magyarország számára. Csak 1920 januárjának első hetében az eindhoveni Philips cég (mely manapság elektronikai és orvosi eszközeiről híres, de akkor még hivatalosan izzógyár [gloeilampenfabriek] volt) röntgengép-alkatrészeket, az amszterdami

²⁵ Hulp aan Hongarije, *Het Centrum*, 1919. december 15., 5.

²⁶ De nood in Oostenrijk en Hongarijem, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

²⁷ De Weenske trein, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

Bijenkorf áruház két láda „cumisüveget cumival,” a Királyi Gyógyszer-kereskedelmi Egyesület [Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging] Amszterdamból 15 000 gulden (ami mai áron 85 000 euró) értékű gyógyszer- és kötszerszállítmányt küldött Budapestre. A Nélkülöző Bécsi Gyermek Segélyezéséért Központi Bizottság delfti részlege [Centraal Comité tot Hulpverlening aan de Noodlijdende Kinderen te Wenen afdeling Delft] több tonna élelmiszert (szárazbabot, tejkonzervet, leveskockát) és ruhát ajánlott fel Magyarországra számára.²⁸ De voltak magánszemélyek is, akik saját vagy vásárolt használati eszközöket küldtek a Holland Vöröskereszt közvetítésével hazánkba. Egy amszterdami polgár például 2 gyapjútakarót, 12 lepedőt 8 nagypárna- és 5 kispárnahuzatot valamint 6 kendőt ajánlott fel, egy deventeri család több láda gyermekruhát és élelmiszert küldött.²⁹ 1920. március 4-én már a negyedik, vöröskeresztes segélyekkel megrakott holland vonat is befutott Budapestre és tizenkét nappal később már az ötödiket indították.³⁰ De az igazán látványos segítség a magyar gyermekek hollandiai nyaraltatása volt.

ELINDULNAK A GYERMEKVONATOK

A Segély Magyarországnak [Comité tot verlichting van den nood in Hongarije] nevű szervezetet jóvoltából az első magyar gyermekek, már 1919 decemberében elindultak Budapestről Hollandiába. A szervezet a Hollandiában élő gróf Batthyány Béla, Ótordai Weress Jenő és Benedek-Lammers Oszkár kezdeményezésének volt köszönhető. Eredeti céljuk az Angliában lévő magyar hadifoglyok hazajuttatása volt, de később már a magyar gyermekeknek is gyűjtést rendeztek. Ennek a szervezetnek a megbízásából indult Magyarországra De Graaf van der Mooren asszony és vitt 24 gyermeket Hollandiába³¹ akiket Hágában, illetve Baarnban helyezték el 4-5 hónapi nyaralásra.³²

A gyermekmentő akció akkor kapott nagy lendületet, mikor az Országos Gyermekvédő Liga 1920. február 10-én elindíthatta az első, 600 főből álló

²⁸ Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknnummer: 127101 Inventarisnummer: 318

²⁹ Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknnummer: 127101 Inventarisnummer: 318

³⁰ De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. , 1.; De vierde Roode Kruistrein, *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. , 1.;

³¹ Een reis naar Boedapest in 1919, *Haagsche Courant*, 1920. január 3., 9–10.

³² Magyar gyermekek utazása Hollandiába, *Pesti Hírlap*, 1919. december 16., 7.

gyermekvonatát Hollandia felé. A cél az volt, hogy lesoványodott, beteges magyar (főleg budapesti) gyermekek holland nevelőszülőknél töltsenek néhány hónapot, hogy ott, nyugodt körülmények között feltáplálják őket, meg erősödjenek, majd hazatérjenek szüleikhez. A gyermekvonatok elindulása után is számos formában segítették Magyarországot a hollandok és ebben szintén szerepe volt a Kuyper nővéreknek. A budapesti Bethesda kórház javára alapított holland *Bethesda Comité*-ben ott találjuk Kuyper család tagjait: az elnök Henriëtte Kuyper, az alelnök Johanna Kuyper volt, az egyik vezetőségi tag pedig Cornelia Maria Johanna Kuyper-Heylblom (1861–1939), az előbbieik sógornője, a Kuyper nővérek bátyjának, Herman Huber Kuypernek (1864–1945), az amszterdami Vrije Universiteit rektorának és egyházjog professzorának a felesége volt.³³ Természetesnek tűnik, hogy Catharina Kuyper is aktívan részt akart venni a magyar segélyakciókban. Az Amerikai–Holland Protestáns Gyermeksegély Bizottság [Amerikaansch–Hollandsch Comité voor noodlijdenden Protestantse kinderen] tagjaként Amerikában gyűjtött pénzt a magyar gyermekek részére és rendszeresen járt Magyarországon. A pénzből nem a magyar gyermekek Hollandiába utaztatását, illetve nyaraltatását finanszírozták, hanem helyben akartak enyhíteni a nyomoron. Budapesten és környékén 16 ingyenesen naponta 1300 gyermeknek osztottak ételt.³⁴ Catharina Kuyper nevéhez fűződik még a budapesti Julianna Iskola alapítása mellett a debreceni egyetemen az 1920-as években egy holland tanszék létesítésére tett kísérlet is.³⁵

1920 és 1930 között összesen több mint 28 000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumban 1923 és 1930 között több mint 21 000 kis magyar nyaralt. Ugyanebben az időben Svájcba 10 000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60 000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.

Magyarország kapcsolatai Hollandiával a két világháború közötti időszakban kifejezetten erősödtek. Ez pedig közvetlen vagy közvetett módon a gyermekvonatoknak volt köszönhető. A gyermekeken keresztül a holland társadalom széles rétegében tudatosult Magyarország létezése, sorsáé, társadalmi, (kül)politikai helyzete.³⁶ Az Utrechti Egyetemen 1939-ben magyar tan-

³³ 'Ontbinding „Bethesda” Comité'. In: *De Standaard*, 1921. június 23., 5.

³⁴ C. M. A. Kuyper C. de Neef: Amerikaansch–Hollandsch Comité voor noodlijdende Protestantsche Kinderen, *De Spiegel*, 1923. szeptember 29. (17/52), 418–419.

³⁵ Bozzay Réka: Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között, *Gerundium*, VII. évf, 2016/4–3, 61–71.

³⁶ Hollandiában számos kiadvány jelent meg a trianoni Magyarországról, annak irodalmáról, nyelvéről, kultúrájáról a két világháború között. Pl: A. B. M. Abbing: *Het drama van Tria-*

szék is alakult. A kulturális kapcsolatok megélénkültek, az irodalmi élet felpezsdült a szaporodó műfordításokon keresztül. Míg a 19. században alig néhány magyar író és költő művét olvashatták a hollandok (Jókai, Petőfi, Madách, Eötvös), addig a két világháború között bő tucat ismert illetve mára elfeledett magyar író, költő (köztük Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Kassák Lajos, Tamási Áron, Zilahy Lajos, Nyíró József, Vaszary Gábor, Földes Jolán, Földi Mihály, Körmendi Ferenc, Harsányi Zsolt, Székely László, Zboray Ernő) művei jelentek meg hollandul.³⁷ A turizmus is fellendült. A holland nevelőszülők népes csoportja, de egyéni, kalandvagyó turisták is ellátogattak Magyarországra. A hollandok számára Magyarország felkerült a térképre.

ÉHEZŐ GYERMEKEK ÉS A NAGYPOLITIKA

A gyermekvonatok, vagyis a holland, belga, angol, svéd és svájci nevelőszülők féltő gondoskodása hatalmas segítséget jelentett az éhező gyermekeknek és családjuknak. A humanitárius segítség minden szempontból szükséges volt. Azt is látnunk kell azonban, hogy a gyermekmentő akció sikere nem csak a befogadó nemzetek, elsősorban a hollandok segítőkészségének, szociális érzékenységének, felebaráti szeretetének volt köszönhető, hanem a magyar kormány készséges együttműködésének is. És ebben a humanitárius akcióba magyar részről vegyült némi politikai érdek is. A gyermekvonatok a Trianon utáni Magyarországon az egyik kitörési pontot jelentették a külpolitikai elszigeteltségből. Ebben az időszakban a magyar külpolitika minden lehetőségét megragadott, hogy ellensúlyozza a kedvezőtlen nemzetközi környezet hatásait, az ellenséges szomszédok propagandatevékenységét, Magyarország negatív külföldi sajtóját. Tudományos-, egyházi-, sport- és személyes kapcsolatokat is felhasználtak, hogy a nemzetközi közvéleményt tájékoztassák Magyarország valós helyzetéről, az országot ért tragédiáról, a trianoni igazságtalanságról. Ebben a politikai helyzetbe simulak bele a Nyugat-Európába induló gyermekvonatok is. Az Országos Gyermekvédő Liga által szer-

non. Amsterdam: Van Campen, 1931.; W. A. Dekker: *Van Godsdienst en Vaderland*. Nijkerk, Callenbach, 1939.; Elly Hoekstra: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*, Utrecht, 1939.; Henry J. van Noppen: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*, 's Gravenhage, 1925.; W. C. A. baron van Vredenburg: *Hongarije en de Hongaren*, Leiden, Sijthoff, 1936.; C. W. Wormser: *Mijn Balkanreis*, Bandoeng/Amsterdam, Vorkink, 1936.; Frans Schneiders: *Hongarije, Het lied van de Donau*. 's, Hertogenbosch, Teuling, [1936].

³⁷ Pusztai Gábor: *Menekülés az idegenbe*, Debrecen, Prinartart Press, 2017.

vezett humanitárius akció, amellett, hogy ténylegesen szükséges volt a leszállított, háborús traumán túlesett gyermekek külföldi üdültetése, beleillett a magyar kormány politikájába. A szegény, lerongyolódott magyar gyermekek tízezrei, mint megannyi kis diplomata hirdették puszta jelenlétükkel Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Svédországban vagy Angliában, a sanyarú magyar sorsot és keltettek szimpátiát több millió nyugat-európai polgárban a magyarok iránt. A gyermekakció hosszú éveken keresztül sikeresen folyt mindaddig, míg a politikai érdek és a partnerországok mindezt lehetővé tették.

GYERMEKVONATOK HOLLANDIÁBA 1945 UTÁN

A második világháború után ismét elindultak a gyermekvonatok. Újra magyar gyermekek ezrei jutottak el Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba, sőt még Romániába is. A második világháború után azonban a politikai akarat gyorsan elapadt. Csupán 1946 és 1949 között járhattak a gyermekvonatok, melyeket elsősorban az Actio Catholica, a Református Egyház, a Vöröskereszt és kommunista háttérű szervezetek, mint például a Nemzeti Segély szervezett. A továbbiakban csupán a holland gyermekvonatokra koncentrálok.

A második világháború nem kímélte Hollandiát. 1939-ben még abban reménykedtek a hollandok, hogy meg tudják őrizni semlegességüket, ahogy azt az első világháborúban tették, de 1940-ben az ország hadszíntérré vált. A Wehrmacht öt nap alatt lerohanta és elfoglalta az országot, Rotterdamtól a németek lebombázták, a királynő és a kormány Londonba menekült. A megszállás nehéz évei következtek. A háború utolsó évében a szövetségeseknek az arnhemi Rajna hídján folytatott sikertelen küzdelme (Market Garden hadművelet 1944. szeptember) ismét csataterévé változtatta Hollandia egy részét. Ezzel egyidőben a londoni emigráns kormány által meghirdetett vasutas sztrájk, hogy a németek ne tudják mozgatni csapataikat, valamint a tény, hogy az ország déli részét a szövetségesek 1944–45 telére felszabadították és ezzel a limburgi szénbányákkal megszűnt a kapcsolat, vagyis nem volt fűtőanyag, azt eredményezte, hogy a háború legsúlyosabb hónapjai köszöntöttek Hollandiára. A megszálló német csapatok semmit sem tettek a lakosság ellátása érdekében. Nem volt gáz, áram, fűtőanyag és élelmiszerellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megették a kutyákat, macskákat, virághagymákat, a nyers cukorrépát és általában mindent, ami ehető volt. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre,

hogy a falusi lakosságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért, vagy bármi másért éltelt cseréljenek. Az „éhezés tele” [hongerwinter] ország-szerte közel 30 000 áldozatot követelt. Elsősorban Amszterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.³⁸ Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit, kanadai és lengyel csapatok), de az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nem csak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.³⁹ A háború utolsó hónapjaiban elszünetelt megpróbáltatások miatt a holland gyermekek külföldi nyaraltatása, feltáplálása szükségszerű volt. 1945–46-ban több mint 30 000 holland gyermek üdült külföldön, Angliában, Dániában, Svédországban, Svájcban, Belgiumban és Franciaországban.⁴⁰ Hollandia helyzete tehát merőben más volt, mint az első világháború után. Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermektranszportokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.⁴¹ A holland kormány aggódott ugyan a szűkös élelmiszerellátás miatt, de mégis azt a határozatot hozta, hogy Hollandia területén összesen egyszerre 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszerkompenzációt a küldő országtól.⁴²

Az 1947–48-ban Magyarországról Hollandiába menő gyermekvonatokkal kapcsolatban sok a bizonytalanság. Eddig azt sem sikerült pontosan megállapítani, hogy hány vonat ment Hollandiába.⁴³ Annyi bizonyos, hogy először

³⁸ Antony Beevor: *Arnhem*, Budapest, Gold Book, 2018, 402.

³⁹ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak. Hideg Loránt: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz, *Élet és Jövő*, 1948. november 27., 2.

⁴⁰ Jan Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*, Amsterdam, Boom, 2002, 265.

⁴¹ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 275.

⁴² A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy akár élelmiszerkompenzáció ellenében, de fogadjanak német gyermekeket is. A holland minisztérium rendíthetetlen maradt, csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 282.

⁴³ Hermán M. János két vagy három katolikus, és egy protestáns gyermekvonatról ír. Hermán M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában, *Historia Ecclesiastica*, IV. évf., 2013, 2.; Réthelyi Orsolya egy katolikus és egy protestáns gyermekvonatról számol be írásában. Réthelyi Orsolya: 1923 Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren, in Marjolein 't Hart, Karel Davids, Karwan-Fatah Black, Lex Heerma van Voss, Leo Lucassen, Jeroen Touwen (ed.): *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam, Ambo-Antos, 2018, 501–507.; Zichy Henriette visszaemlékezéseiben pedig (tévesen) arról ír, hogy Hollandiába már nem is ment vonat, mert a magyar kormány nem engedte be: „Készen voltak a hollandusok

a római katolikus egyház kezdte el a szervező munkát. A Belgiumban sikeres akciót kívánták kiterjeszteni Hollandiára is. 1947. június 14-én a *De Tijd* című országos holland napilap arról adott hírt, hogy J. P. Huybers, haarlemi püspök hozzájárulásával a Haarlemi Püspökségben megalakult egy „R. K. Hongaarse Kinderactie” vagyis Római Katolikus Magyar Gyermekektől Akció nevű bizottság, melynek célja, hogy holland nevelőszülőknél magyar gyermekeket üdültesen a püspökség területén.⁴⁴ Knébel Miklós katolikus pap, az első világháború utáni gyermeküdültetés egyik kulcsfigurája, 1947 végén kapott engedélyt a holland kormánytól, hogy a magyar gyermekmentő akció keretében katolikus magyar gyermekeket utaztathasson Hollandiába.⁴⁵ Holland részről egy amszterdami alapítvány, a Segélyakció Magyarorszáért Alapítvány [Stichting Hulpactie voor Hongarije] végezte a szervezőmunkát.⁴⁶

Az első, katolikus gyermekeket szállító vonatot 1947. december 11-én, csütörtökön Mindszenty József bíboros prímás búcsúztatta a Keleti pályaudvaron. A gyermekeket az Actio Catholica választott ki a fővárosi és környékbeli egyházközségek szegény családjai közül. Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, a gyermekek egyik kísérője, Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette tett jelentést a bíboros főpásztornak az induló gyermekek számáról, majd a főpásztori áldást követően a vonat kigördült az állomásról.⁴⁷

A vonat Belgiumon keresztül 1947. december 15-én érkezett meg a hollandiai Roosendaalba, ahol Knebel Miklós várta és köszöntötte a kis magyar utasokat. A szegényesen öltözött gyerekeket, akiknek többsége lány volt, a hollandok az állomáson teával és édességgel várták. Innen vitték tovább őket a holland befogadó szülőkhöz Rotterdamba, Goudába, Leidenbe, Amszterdamba, Alkmaarba, Bodengravenbe, Alphen aan de Rijnba és Volendamba.⁴⁸ A gyermekek hat havi üdülés után a tervek szerint 1948. június 19-én tértek

---

is, de a kormány már nem engedte ki a gyerekeket. Jött a holland vöröskeresztes vonat, nem engedték be.” Zichy: Hosszú életem alatt, 108.

⁴⁴ R. K. Hongaarse Kinderactie in het bisdom Haarlem, *De Tijd*, 1947. június 14., 5.; *Limburgsch Dagblad*, 1947. június 14., 2.

⁴⁵ *De Tijd*, 1949. április 21., 1.

⁴⁶ A holland igazságügyminisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociális ügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945–1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

⁴⁷ A bíboros prímás búcsúztatta a külföldre induló magyar gyermekeket, *Magyar Nemzet*, 1947. december 13., 3.

⁴⁸ Hongaarse kinderen in Nederland, *Trouw*, 1947. december 16, 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15., 3.

volna vissza Budapestre.⁴⁹ A 300-ból csak 221 magyar gyermek érkezett meg két nap késéssel, június 21-én, hétfőn, a déli órákban a Keleti pályaudvarra. A meglehetősen megritkult létszámú gyermekcsoportot a holland Committé részéről Gerardus Nicolaas Oltshoorn (1892–1967) a *Maasbode* című lap főszerkesztője, a *Stichting Hulpactie voor Hongarije* alapítója és tíz más kísérő hozta haza. A fogadtatás ünnepélyes volt. Több prominens személyiség is megjelent, mint Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, a Népjóléti Minisztérium részéről dr. Tóth Árpád, a Vöröskereszt részéről Karász Győző, valamint dr. Falus kormány megbízott. Ezután a holland szervezőbizottság és a holland Vöröskereszt tagjai látogatást tettek az Actio Catholica irodájában, majd másnap visszaindultak Hollandiába – gyermekek nélkül.⁵⁰ A magyar szervezők aggódva figyelték az eseményeket, mert a vonat csak a kísérőket vitte vissza nyugatra, noha az útra való élelmiszer és minden más felszerelés ott volt a szerelvényeken, készen arra, hogy a következő turnust kivigye.⁵¹ A kommunista minisztériumok részéről már nem volt meg a politikai akarat, hogy kiengedjék a következő vonatnyi gyermeket.

A holland közvélemény szeretettel fogadta a magyar gyermekeket és visszautazásuk előtt megindító cikk jelentek meg a holland sajtóban a kikerekedet, teljesen beilleszkedett, vidám apróságokról, a „puszta gyermekeiről.”⁵² A gyermekek egy része (mintegy 79 fő) Hollandiában maradt, mely folyamatos problémát okozott mind a holland hatóságoknak, mind a szervezőknek. Volt, aki betegség miatt nem mehetett vissza a gyermekvonattal. Voltak, akik külön engedélyt kaptak a hatóságoktól, de voltak, akiket a holland nevelőszülők tartottak maguknál illegálisan, ellenszegülve a hatóságok felszólításainak. Ez utóbbiakat Henri de Greeve (1892–1974) holland jezsuita páter és rádiós műsorvezető, egykori antifasiszta ellenálló, rádióban elhangzott beszéde sarkallta erre az elhatározásra.⁵³

„Kedves hallgatók! Ma este ismét nehéz választás előtt állok. Sok mindenről kell beszélnünk. A magyar gyerekekről, akiket a bolsevik diktatúra pok-

⁴⁹ Hongaarse kinderen terug naar hun land, *De Tijd*, 1948. június 18., 1.; Hongaarse kinderen keren terug, *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19., 1.; Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken, *De Volkskrant*, 1948. június 18., 3.

⁵⁰ *Új Ember*, 1948. június 27., 4.; *Magyar Nemzet*, 1948. június 23. (szerda), 2.

⁵¹ Idehaza a belgiumi magyar gyermekek, *Új Ember*, 1948. július 25., 3.

⁵² Poesztajeugd gaat Volendam verlaten, *Het Parool*, 1948. június 14., 3.

⁵³ A holland igazságügyminisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociális ügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945–1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

lába kellene visszaküldenünk, és ami ellen sok nevelőszülő lelkiismerete jogosan ágál. Kell-e, szabad-e árva gyermekeket nyugodt lelkiismerettel visszaengedni, vagy olyanokat, akiknek a szülei könnyörögnek, imádkoznak azért, hogy itt maradhasson a gyermekük, mert ott testük, lelkük elveszne. Vagy ha életben maradnának, akkor sztálini recept szerint nevelnék fel őket. A választ könnyen kitalálhatjuk. A választásunkat megkönnyíti, hogy amint megtudtam, Magyarországról nem küldenek több gyermeket hozzánk. A vonat, mellyel a következő gyermektornusnak meg kellett volna érkeznie, üresen jött vissza. Ha így áll a dolog, akkor a még Hollandiában tartózkodó gyermekek nyugodtan itt is maradhatnak, ha szüleik nem kérik vissza őket. 'Vajon éheznénk-e ha egy kicsiny éhes szájjal többet kell etetnünk...?' Ezt a kényes kérdést ajánlom az illetékes hatóságok szíves figyelmébe. Ha mint nevelőszülő egy ilyen kis gyermek lenne az én gondjaimra bízva már csak lelkiismereti okokból sem engedném vissza őt Magyarországra. Azok a nevelőszülők, akik a gyermeket nem engedik visszautazni, vagy elbújtatják, kivéve ha az igazi szülők visszakérik a gyermeket, azokat ne gyötörje a rossz lelkiismeret. És ha a rendőrkapitány köteles a családoktól elhozni a magyar nevelt gyermekeket, akkor a kapitány olyan rendőrt küldjön ki a családhoz, aki maga is családapa. Azzal rendben is lesz a dolog."⁵⁴ (*Pusztai Gábor fordítása*)

Greeve lelkiismereti alapon polgári engedetlenségre szólítja fel a nevelőszülőket. A hatóságok ellen lázít, sőt a hatóságot is arra ösztönzi, szabotálja el a magyar gyermekek visszaküldését. Voltak, akik ezen felbátorodva valóban elbújtatták a kis magyarokat és nem engedték vissza a gyermeket Magyarországra, ezzel nem kis bonyodalmat okozva a holland rendőrségnek és külügyminisztériumnak.

Az a tény, hogy az első gyermekvonat Magyarországról kizárólag katolikus gyermekeket szállított Hollandiába, heves tiltakozást váltott ki a holland protestáns oldalon. Ennek következtében a holland kormány engedélyt adott ugyanennyi (tehát 500) protestáns magyar gyermek fogadására.⁵⁵ 1947 nyarán már folytak egyeztetések a Magyar Református Egyház és a holland protestáns egyházak képviselői között egy esetleges magyar református gyermeküdtetési akcióról.⁵⁶ 1947. november 5-én a Holland Református Egyházak

⁵⁴ Greeve 1948. szeptember 18-i rádióbeszédének nyomtatott változata: H. de Greeve: *Hongaarse kinderen, Lichtflitsen: orgaan van de lichtbaken*, VII. évf., 1948/1, 1.

⁵⁵ Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945*, 275.

⁵⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1947. június 24. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

Diakóniai Szolgálatának nevében ennek igazgatója, Albertus Hofman levélben kereste meg Ravasz László püspököt és felajánlotta magyar gyerekek hollandiai üdültetését.

„A sajtóból és az Önök súlyos helyzetben lévő hazájából hozzánk eljutott hírekből értesültünk a magyarországi állapotokról. Ezek alapján úgy határoztunk, hogy megpróbálunk néhány, magyar nagyvárosból származó gyermekcsoportot holland nevelőszülőknél elhelyezni valamennyi időre, hogy a gyermekek a jó ételek mellett élvezhessék a holland erdei- és tengeri levegő jótékony hatását is.”⁵⁷ (*Pusztai Gábor fordítása*)

Magyar részről Ravasz László református püspök, ismerve a háború utáni holland helyzetet, nem tartotta etikusnak, hogy a holland segítséget elfogadja. Másrészt ő is tisztában volt a gyermekeket különösen súlyosan érintő magyarországi nyomorral, éhezéssel, nélkülözéssel. Emellett azt is látta, hogy katolikus részről az akció már elindult. Ezért végül elfogadta a hollandok ajánlatát, és 1947. november 12-én Pap Lászlót bízta meg a szervezői munkával.⁵⁸ Pap László (1908–1983) református lelképásztor, teológiai tanár tanulmányait Debrecenben, Zürichben és Utrechtben végezte, jól beszélt németül, hollandul és angolul is. Ő volt az egyházi újjáépítési segélyosztó bizottság vezetője, vezetőségi tagja volt a Református Világszövetségnek és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának is. Kiváló nemzetközi kapcsolatai voltak és következetes, megalkuvást nem tűrő vezető, különlegesen jó szervező volt. Pap mellett az Országos Református Szociális Szolgálat vezetője, Domján János volt a szervezés másik kulcsembere, aki korábban már tapasztalatot szerzett a dán és a svájci gyermeküdültetés terén, illetve a külföldi segélyek elosztását is ő koordinálta. Pap felvette a kapcsolatot a budapesti holland diplomátával, H. A. Hoofftal,⁵⁹ a már említett Albertus Hofman-

⁵⁷ „Zoowel door de pers alsook door berichten welke wij uit Uw zwaargetroffen land ontvangen, hebben wij besloten pogingen in het werk te stellen om eenige groepen kinderen uit Uwe groote steden voor eenige tijd in ons land bij Nederlandsche families onder te brengen, om deze kleinen naast goed voedsel ook van de Hollandsche bos- en zeeluch te doen genieten.” A. Hofman levele Ravasz Lászlónak, Utrecht, 1947. november 5. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁵⁸ Ravasz László levele Albertus Hofmannak, Budapest, 1947. december 2. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁵⁹ Hendrik A. Hoofft nagyköveti kinevezésére csak egy évvel később, 1948. szeptember 1-én került sor. Ekkor nyújtotta át megbízólevelét a magyar köztársasági elnöknek, Szakasits Árpádnak. *Magyar Nemzet*, 1948. szeptember 3., 3.

nal és báró van Tuyl van Serooskerkennel, az Intechurch Reconstruction Committee (IRC) hollandiai szervezőbizottságának tagjával.

Eközben egy másik szálon is elkezdődött a szervezés. Az 1944 óta Hollandiában élő magyar író, Kisjókai Szakál Erzsébet (1909–1988), Ravasz László püspök régi ismerőse is kereste a lehetőséget a magyar református gyermekek hollandiai üdültetésére. Szakál Erzsébet annak a Széll Sándornak volt az özvegye, aki 1926-tól öt éven keresztül a rotterdami magyar konzulátus munkatársa volt.⁶⁰ 1928 decemberében kötöttek házasságot a hollandiai Hilversumban. Hollandiában Széll volt a magyar revíziós mozgalom irányítója, melybe számos Hollandiában tanuló magyar diák is bekapcsolódott.⁶¹ Magyar nyelvkönyvet is írt hollandok számára *De vlugge Hongaar* címmel és 1928-ban holland nyelvkönyvet írt magyarul.⁶² Hazaérkezése után Széll a Shell Kőolaj Rt-nél dolgozott Budapesten.⁶³ 1944-es halálát követően özvegye, Szakál Erzsébet két lányával (két fia ekkor már Svájcban volt) Hollandiába költözött, ahol 1949-ben hozzáment egy hilversumi bíróhoz, André van Assendorphoz.⁶⁴ Szakál 1947. szeptember 6-án egy helyi holland lapban megindító cikkben adta közre, hogy egy protestáns magyar gyermeküdületési akció előkészületei folynak Hollandiában. Arra szólította fel az olvasókat, hogy ha tehetik, jelentkezzenek befogadószülőnek.⁶⁵ A holland kormánnyal is tárgyalásokat folytatott az ügyben. Kisjókai Szakál Erzsébet 1948 júniusában az *Élet és Jövő* című lapban arról számolt be, hogy a hollandiai szervezőbizottság élén Van Ruler⁶⁶ és Miskotte⁶⁷ professzorok igen fontosnak tartják az akciót, de csak a katolikus és református együttműködés lehet eredményes. Van Ruler kiemeli: „Egyoldalú akciónak nem lenne eredménye, tehát nem lehet csak katolikus, vagy csak protestáns akciót csinálni.”⁶⁸ Azonban a katolikus-re-

⁶⁰ Bozzay Réka: Vilma királynő utca Debrecenben?, *Debreceni Szemle*, XXVIII. évf., 2020/1, 71–79.

⁶¹ Moldovai Péter Attila: Fülöp Ferenc lelkipásztor életrajza, *Sóvidék*, IV. évf., 2012/2, 17–25.

⁶² Széll Sándor: *De vlugge Hongaar: handleiding om zonder ondervijzer in korten tijd Hongaarsch te leeren lezen, schrijven en spreken*, Kampen, Zaalsman, 1923.; Széll Sándor: *Holland nyelvtan és társalgó*, Budapest, Lingua, [1928].

⁶³ Bozzay: Vilma királynő utca, 75.

⁶⁴ Hongaarse schreef in Nederland een roman over de opstand, *De Telegraaf*, 1958. május 31.

⁶⁵ Erzsébet Szakál de Kisjókai: Hongaarse kinderuitzending, *De Gooi- en Emlander*, 1947. szeptember 6., 2.

⁶⁶ Arnold van Ruler (1908–1970) az Utrechti Egyetem teológiai professzora.

⁶⁷ Kornelis Heiko Miskotte (1894–1976) a Leideni Egyetem teológiai professzorának szerepe az akcióban nem teljesen világos. Lásd erről: Hermán M. János: Adalékok, 197.

⁶⁸ Szakál Erzsébet: Magyar gyermekek Hollandiában, *Élet és Jövő*, 1948. június 19., 6.

formátus együttműködés Magyarországon nem volt súrlódásmentes.⁶⁹ Hozzá kell tennünk, a református egyházon belül is, holland partnerekkel is, testvéregyházakkal kapcsolatban is sor került számos kisebb konfliktusra. Többen is igyekeztek ugyanis protekciót kérni, néha kikövetelni, a hivatalos utat megkerülve, előnyökhöz jutni és egyes gyermekek hollandiai kiutazását így elérni. Pap László vezetői kvalitásait dicséri, hogy nem riadt vissza a konfrontációtól, könyörtelen következetességgel szállt szembe a hazai potentátokkal és külföldi kegykeresőkkel. Mindvégig tartotta magát az eredeti megállapodáshoz és csak szociálisan rászorult, lesóványodott gyermekeket engedett ki.

A holland kormány sokáig Kisjókai Szakál Erzsébet szervezésében kívánta megoldani a protestáns magyar gyermekek hollandiai üdültetését és ennek jegyében nem is volt hajlandó más partnerrel tárgyalni az ügyről. Az IRC képviselői ekkor még csak a partvonalon kívülről, passzívan voltak kénytelenek szemlélni az eseményeket.⁷⁰ Kisjókai Szakál azonban a sajtóban közzétett felhívásokon és cikkeken kívül nem tudott egyetlen transzportot sem megszervezni, noha a holland kormány egy 500 főből álló magyar gyermekcsoport hollandiai üdültetését engedélyezte neki. Ez hosszú hónapokig tétlenségre kárhóztatta a holland IRC-t, Pap László pedig Budapesten tanácstalanul várta a holland fél válaszát.⁷¹ Pap még 1948. március 27-i levelében is ugyanazokat a szervezéssel kapcsolatos alapvető és még mindig megválaszolatlan kérdéseket tette fel a hollandoknak, mint öt hónappal azelőtt és kétségbe vonta, hogy az elvesztegetett idő miatt egyáltalán kivitelezhető-e még az akció.⁷² Eközben a katolikus gyermekvonatok gépezete olajozottan működött.⁷³ Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy Kisjókai Szakál Erzsébet akciójának semmilyen eredménye sincs, báró Van Tuyll kapcsolatba lépett a holland egyházi vezetőkkel, majd a kormánnyal és elérte, hogy a holland kormány az IRC-t bízta meg a szervezéssel. Kisjókai Szakál akcióját pedig valahogy le kellett állítani, vagy legalábbis semlegesíteni. Ennek érdekében holland részről Van Tuyll van Serooskerken rendkívül ud-

⁶⁹ Lásd erről Pap László és Varasdy Sándorné levelezését, (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷⁰ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele Pap Lászlóhoz, Hága, 1948. február 5. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷¹ Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷² Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷³ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele a budapesti holland nagykövethez, H. A. Hoofthoof, Hága, 1948. február 16. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

varias levélben kérte meg Kisjókai Szakál Erzsébetet, hogy a továbbiakban csak Pap Lászlón keresztül szervezzék a gyermeküdtetést, vagyis egyedül Pap legyen a magyar kontakt.⁷⁴ Ennek eredményeként Kisjókai Szakált és eddigi kapcsolatait integrálták az IRC-be, mint „Kindercommittee” [gyermekbizottság] al csoportot.⁷⁵ Hollandiában 1948 márciusára már 2500 család jelentkezett a Protestáns Egyházak Diakóniai Szolgálatánál, hogy szívesen befogadnának egy magyar gyermeket.⁷⁶ Közben a magyar sajtóban hírdetések jelentek meg, melyben a protestáns magyar gyermekvonatra tobozotak kiutazókat: „Száz debreceni gyermek megy üdülni Hollandiába. A hollandi református egyház értesítette a debreceni református egyházat (sic), hogy száz szegény magyar gyermek háromhavi üdtetését vállalja Hollandiában.”⁷⁷ A *Friss Újságban* néhány hónappal később a következő hír jelent meg:

„Gyermeküdtetés Hollandiában. A tiszántúli református gyermekek számára új, féléves hollandiai üdtetést szerveznek. Csak 6–12 éves, egészen lesóványodott gyermekeket visznek ki. Útiköltségük 160 forint. Bővebb felvilágosítással a debreceni református püspöki hivatal szolgál.”⁷⁸

A két újsághírből is látszik, hogy a koncepció folyamatosan változott. Tavasszal még három hónapos üdtelésről szóltak a hírek, júniusban már hathónaposról. Végül a hathónapos kint tartózkodás mellett döntöttek a szervezők.⁷⁹ 1948 májusában megtörtént a gyermekek kiválogatása, a listát összeállították, és a belügyminisztérium kiállította a gyermekeknek a közös útlevelét.⁸⁰ A szülők a helyi lelkésznel tudtak jelentkezni az útra és itt kellett kifizetni az útiköltséget is. Az újsághírben megjelölt 160 forintos útiköltség végül 180 forint lett, ami sokak számára riasztóan magas volt. Egy kezdő tanító fizetése 1947-ben 300,- Ft volt, egy mérnöké 250,- Ft körül mozgott, egy

⁷⁴ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele E. M. Szakál de Kisjókához, Hága, 1948. március 23. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷⁵ M Schiff levele Papp Lászlóhoz, Hága, 1948. március 25. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷⁶ A. Hofman levele a Magyarországi Református Egyház Zsinatának elnökéhez, Utrecht, 1948. március 12. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁷⁷ *Kis Újság*, 1948. április 15.

⁷⁸ *Friss Újság*, 1948. június 10., 2.

⁷⁹ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. április 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁸⁰ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 26. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

kezdő orvos 700,- Ft-ot keresett.⁸¹ Ha meggondoljuk, hogy akkoriban 1 kg cukor 7 Ft-ba, 1 doboz cigaretta 2 Ft-ba, 1 liter tej 1,10 Ft-ba, 1 liter benzin 1,60 Ft-ba került, világos, hogy a 180 forintos útiköltség (112 liter benzin ára) sok családnak komoly anyagi terhet jelentett.⁸² A költségeket vagy azok egy részét az egyházközség is átvállalhatta, ha a szülők nem tudtak fizetni, de ez gyakran félreértésekhez vezetett. Ennek következményeként nem is folyt be mindenhol a várt összeg. Domján János 1948. június 9-én, tehát egy jó hónappal a vonat indulása előtt, Pap Lászlónak írott levelében részletesen kifejti, hogy 2245,- Ft a kintlévőség és ennek behajtása majdhogynem reménytelen.⁸³ A gyermekeket szociális rászorultság alapján illetve alultápláltság esetén válogatták be a csoportba. Ezután orvosi vizsgálaton estek át. Fertőző betegségben szenvedő gyermekeket nem engedtek kiutazni. Különösen a TBC-sek kiszűrésére helyeztek nagy hangsúlyt. A gyermekek hollandiai utazásához hozzájárult az amerikai magyarok pénzadományai is, melyet az Amerikai Magyar Református Egyház (Evangelical and Reformed Church) küldött.⁸⁴

A Holland Vöröskereszt 11 vagonból álló különvonata a tervek szerint 1948. június 15-én indult volna holland kísérekkel Budapestre, hogy az üdülésre váró 500 magyar gyermeket felvegye,⁸⁵ de az indulás időpontját elhalasztották július 8-ra.⁸⁶ A vonat végül július 11-én érkezett a Keleti pályaudvarra. A kísérek felét a Holland Vöröskereszt küldte, akiknek a vezetője F. C. Jaski, a másik felét a hollandiai magyar gyermeksegély akció adta, vezetőjük A. Van der Walle volt. Az 500 magyar protestáns gyermeket szállító vonatra 1948. július 12-én este 6-kor kezdték meg a felszállást a gyerekek, vagyis a vidékről érkezők aznap Budapestre tudtak utazni, nem kellett a fővárosban éjszakázniuk. A vonat utasai, 240 fiú és 260 leány egyházkerületi, illetve területi megszűtása a következő volt:⁸⁷

⁸¹ Németh József: Értelmiség és érdekvédelem 1944–1948, *História*, 1988/6, 72–74.

⁸² Marton Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968), *Statistikai Szemle*, XC. évf., 2012/5, 373–393.

⁸³ Domján János levele Pap Lászlónak, Budapest, 1948. június 9.

⁸⁴ J. Hutchison Cockburn levele Pap Lászlóhoz, 1948. április 29. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁸⁵ *Új Ember*, 1948.

⁸⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁸⁷ Holland gyermekvonat 1948 névjegyzéke. (MREZSLEV) 11. fond, 41. doboz.

Terület	Fiúk	Lányok
Tiszántúl	72	84
Tiszáninnen	21	38
Dunántúl	32	27
Vértesalja	19	22
Pest környéke	28	27
Budapest	69	61
Tartalék	21	29
Összesen:	262	288
Összesen:	550	

A vonat 20:35-kor indult Budapestről, a Keleti pályaudvarról. A vonat utasai között ott ült az akkor 11 éves, a listán 48. sorszámmal szereplő, debreceni Menyhárt Márta is. Akkor a kis Márta a Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet nyolcosztályos gimnáziumának elsős diákja volt. Emlékei szerint fülkés vagonokban utaztak. Az üléseket ki lehetett húzni, azon aludtak, hatan, nyolcan egy kupéban.⁸⁸ A vonat Venlonál lépte át a német-holland határt, ahol a szervezők már várták a kis magyarok érkezését. A várakozó segítők között ott volt az amszterdami Vrije Universiteit teológus hallgatója, Hideg Loránt is, aki később is, több magyar ösztöndíjassal együtt (Végh József, Kovács Ilona, Tüski István) tolmácsként segítette a munkát. Venloban autóbuszokra szálltak a gyerekek és két táborban helyezték el őket: a Kamp Horst-Americában, illetve a Kamp Wellben. Itt öt napig karanténban voltak és orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, valamint mindenki kapott diftéria elleni oltást.⁸⁹ A vonat július 19-én érkezett az utrechti főpályaudvarra. Utrechtben egész fogadóbizottság várta a vonatot. Az utrechti kultúrpalota [Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen] impozáns épületében, ahol Liszt Ferenc és Johannes Brams is koncertezett egykor, Van Tuyll van Serooskerken báró, a Hollandiai Egyházak Gyermekakciója [Interkerkelijk Bureau Pleegkinderen] helyettes elnöke, a kormány nevében a szociálpolitikáért felelős főtitkár, A. A. van Rhijn köszöntötte a gyermekeket. Az utóbbi szónok annyira az esemény hatása alatt volt, hogy köszöntője közben spontán felajánlotta a jelenlévőknek, hogy ő is befogad egy magyar gyermeket.⁹⁰ A holland protestáns egyházak nevében a református K. H. E. Gravemeyer

⁸⁸ Interú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁸⁹ Hideg Loránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését, *Élet és Jövő*, 1948. augusztus 7., 3.

⁹⁰ Hongaarse kinderen aangekomen, *Trouw*, 1948. július 20., 2.

(Hervormde kerk), illetve a „szigorú református” H. A. L. van der Linden (Gereformerde kerken) köszöntötte a jelenlévőket.⁹¹ Az 500 gyermek közül 350 Utrechtben maradt, a többiek tovább utaztak Haarlembe, ahonnan Észak-Holland tartomány különböző településeire kerültek. Menyhárt Márta a protestáns többségű kisvárosba, Huizenbe talált otthonra, a Gooi-tó (Gooimeer) partján. Ide busszal érkezett Márta (Lakatos Gabriellával és még néhány fiúval együtt). Mindenkit a templomba vittek, ahol a nevelőszülők várták a kis magyarokat. Mártát a háromgyermekes Van Es család fogadta be. A családfő, G. Van Es „Pokon” márkájú növénytápszereket és műtrágyát árusító, utazó ügynök volt. A „papa” szolgálati autójával állandóan úton volt, de gyakran vitte magával a feleségét és Mártát is. (A család három gyermeke már felnőtt volt, dolgozni jártak.) Ezért Márta sokat volt úton, volt Rotterdamban, Hágában és a tengerparton is. Lassan megtanulta a nyelvet is, persze csak konyhanyelv szinten. Az új környezethez lassan szokott csak hozzá és a honvágy is nagyon erősen kínozza, hiányoztak a szülei. A holland ételeket nehezen szokta meg, de a bőséges reggeli, főleg a *hagelslag*gal, vagyis csokireszelékkel megszórt vajaskenyér nagyon ízlett neki. Gyakran rácsodálkozott a boltok bőséges kínálatára, az emberek kedvességére. Iskolába csak néhány napig járt, mivel nyelvtudás hiányában az oktatást nem tudta követni és csak elvonta az osztálytársak figyelmét a tanulásról, a nevelőszülők hamar kivették az iskolából. Vasárnaponként az egész család elment templomba. Az otthoniakkal rendszeres levelezésben állt.⁹²

A vonat 1949. január 19-én érkezett vissza Budapestre, 491 gyermekkel. A hiányzó 9 gyermekbetegség miatt maradt kint a holland nevelőszülőknél. A legnagyobb súlygyarapodás 22 kg, de átlagosan is 5 kg volt. A gyerekek ajándékokkal megrakodva tértek haza, a hollandok közel 2000 csomagot küldtek a vonattal Magyarországra.⁹³ A vonat még aznap éjjel, január 19-én, 23:00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.⁹⁴

A második református gyermekvonat indulását, mellyel újabb 500 gyermek utazott volna ki, 1948. szeptember 23-ra tervezték. A Dinnyés Lajos vezette kormány népjóléti minisztere, a kommunista Olt Károly ezt augusztusban engedélyezte is, de az engedély kiadása után néhány nappal behívták a

⁹¹ 'Hongaarse kinderen aangekomen'. In: *Trouw*, 1948. július 20., 2.

⁹² Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁹³ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁹⁴ F. C. Jaski levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

minisztériumba Pap László helyettesét és Olt közölte vele, a minisztérium minden külföldi gyermeküdtetést leállított.⁹⁵

Hollandiában miniszteri rendelkezés alapján egyidőben, összesen 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott, de mivel a magyar 500 fős kvóta kiesett, helyére egy német gyermekekből álló, jóval népesebb, 2500 fős csoport jutott hollandiai üdüléshez. Ők Berlin amerikai, brit és francia megszállási övezetéből érkeztek és 1948. november 23-án kaptak beutazási engedélyt a hollandoktól.⁹⁶

ÖSSZEGZÉS

A második világháború utáni magyar gyermeküdtetés tehát amellet, hogy humanitárius és szociális szempontok alapján kétséget kizáróan szükséges volt, politikai színezetet is kapott. Az akció lezárása 1948 augusztusában egy új korszak kezdetét jelentette. Az egyházi iskolák államosítása, az MKP és a szociáldemokraták kényszerházassága, az egyházi vezetők háttérbe szorítása, majd elhallgattatása, börtönbe vetése (Ravasz László református püspököt 1948 áprilisában lemondatták, Ordass Lajos evangélikus püspököt koncepció perben ítélték két év börtönre, decemberben pedig Mindszenty bíborost is letartóztatták, ő életfogytiglant kapott). Az ellenzéki politikusok emigrációba kényszerítése és a pártok felmorzsolása, a tévesztés programja (1948. augusztus 20.), az ipari üzemek államosítása után és a Vörös Hadsereg megszálló csapataival a háta mögött a Rákosi Mátyás által irányított kommunista vezetés igazán nyeregben érezhette magát. Ezért többé már nem volt tétje a gyermeküdtetésnek, mint választási propagandának.

Azoknak a többsége, akik megjárták a gyermekvonatokkal Dániát, Svájcot, Hollandiát vagy Belgiumot sokáig, gyakran életük végéig kapcsolatot tartottak a kinti nevelőszülőkkal, vagy azok gyermekeivel. Számukra a többhónapos, gyakran féléves kinn tartózkodás életre szóló élmény maradt.⁹⁷

⁹⁵ Pap László levele Nettie Ross-Regeurnek, Budapest, 1948. 10. 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁹⁶ Sintemaartensdijk: *De bleekensjes van 1945.*, 282.

⁹⁷ A második világháború utáni gyermekvonatokról lásd bővebben: Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon, in Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest: L'Harmattan, 2020, 163–193.

BIBLIOGRÁFIA

Monográfiák, könyvek

- ABBING, A. B. M.: *Het drama van Trianon*, Amsterdam, Van Campen, 1931.
- ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések története 1918–1921*, Budapest, Jaffa, 2020.
- BEEVOR, Antony: *Arnhem*, Budapest, Gold Book, 2018
- BODOKY Richárd: *Égi sziget*, Budapest, Bodoky Richárdné, 1999.
- DEKKER, W. A.: *Van Godsdiens en Vaderland*, Nijkerk, Callenbach, 1939.
- HOEKSTRA, Elly: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*, Utrecht, 1939.
- KOSSMANN, E. H.: *De Lage Landen 1780–1980*, Amsterdam, Agon, 1986.
- KUYPER, Henriëtte: *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw*, Baarn, Bosch, 1919.
- NOPPEN, Henry J. van: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*, 's Gravenhage, 1925.
- PUSZTAI Gábor: *Menekülés az idegenbe*, Debrecen, Prinartart Press, 2017.
- SCHNEIDERS, Frans: *Hongarije. Het lied van de Donau*, 's Hertogenbosch, Teuling, [1936].
- SINTEMAARTENSDIJK, Jan: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*, Amsterdam, Boom, 2002.
- SZÉLL Sándor: *De vlugge Hongaar: handleiding om zonder onderwijzer in korten tijd Hongaarsch te leeren lezen, schrijven en spreken*, Kampen, Zaalsman, 1923.
- SZÉLL Sándor: *Holland nyelvten és társalgó*, Budapest, Lingua, [1928].
- VREDENBURCH, W. C. A. baron van: *Hongarije en de Hongaren*, Leiden, Sijthoff, 1936.
- VREDENBURCH, W. C. A. van: *Een en ander over de Hongaarsche Kinderactie in Nederland*, 's Gravenhage, Blommendaal, 1927.
- WORMSER, C. W.: *Mijn Balkanreis*, Bandoeng/Amsterdam, Vorkink, 1936.

Tanulmányok

- AALDERS, Maarten J.: 'Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870–1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946)', in Maarten J.Aalders, Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő bíd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest, L'Harmattan, 2020, 15–37.
- BOZZAY Réka: Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között, *Gerundium*, VII. évf, 2016/4–3, 61–71.
- BOZZAY Réka: Vilma királynő utca Debrecenben?, *Debreceni Szemle*, XXVIII. évf., 2020/1, 71–79.

- HERMÁN M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában, *Historia Ecclesiastica*, IV. évf., 2013, 165–213.
- HUME, Robert: Amikor lecsap a spanyolnátha, *BBC History*, 9/1 (2019. január), 24–31.
- MARTON Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968), *Statisztikai Szemle*, XC. évf., 2012/5, 373–393.
- MOLDOVAI Péter Attila: Fülöp Ferenc lekipásztor életrajza, *Sóvidék*, IV. évf., 2012/2, 17–25.
- NÉMETH József: Értelmiség és érdekvédelem 1944–1948, *História*, 1988/6, 72–74.
- PUSZTAI Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon, in Aalders, Maarten J.–Pusztai Gábor–Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő bíd Magyarországon, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest, L’Harmattan, 2020, 163–193.
- RÉTHELYI Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában, in: Bárány Attila–Fazakas Gergely Tamás–Pusztai Gábor–Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar–holland kapcsolatok*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 122–143.
- RÉTHELYI Orsolya: 1923 Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren, in Marjolein ’t Hart, Karel Davids, Karwan-Fatah Black, Lex Heerma van Voss, Leo Lucassen, Jeroen Touwen (ed.): *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam, Ambo-Antos, 2018, 501–507.

Újságcikkek

- A bíboros prímás búcsúztatta a külföldre induló magyar gyermekeket, *Magyar Nemzet*, 1947. december 13., 3.
- C. de NEEF, C. M. A. Kuyper: Amerikaansch–Hollandsch Comité voor noodlijdende Protestantsche Kinderen, *De Spiegel*, 1923. szeptember 29. (17/52), 418–419.
- De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1920. március 8., 1.
- De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1919. december 16., 1.
- De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1919. december 16., 2.
- De nood in Oostenrijk en Hongarije, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1919. december 16., 1.
- De vierde Roode Kruistrein, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1920. március 8., 1.
- De Weensche trein, *Dagblad voor Zuid-Holland en ’s Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

- Een reis naar Boedapest in 1919, *Haagsche Courant*, 1920. január 3., 9–10.
- GREEVE, H. de: Hongaarse kinderen, *Lichtflitsen: orgaan van de lichtbaken*, VII. évf., 1948/1, 1.
- HAAR, Jaap ter: *Geschiedenis van de Lage Landen*, Weesp, Fibula, 1988.
- HIDEG Loránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését, *Élet és Jövő*, 1948. augusztus 7., 3.
- HIDEG Loránt: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz, *Élet és Jövő*, 1948. november 27., 2.
- HOLLÓSY, Alex: Steun voor Hongarije, *Het Centrum*, 1920. január 26., 1.
- Hongaarse kinderen in Nederland, *Trouw*, 1947. december 16, 2.
- Hongaarse kinderen in Nederland, *Trouw*, 1947. december 16, 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15., 3.
- Hongaarse kinderen keren terug, *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19., 1.
- Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken, *De Volkskrant*, 1948. június 18., 3.
- Hongaarse kinderen terug naar hun land, *De Tijd*, 1948. június 18., 1.
- Hongaarse kinderen aangekomen, *Trouw*, 1948. július 20., 2.
- Hongaarse schreef in Nederland een roman over de opstand, *De Telegraaf*, 1958. május 31.
- Hulp aan Hongarije, *Het Centrum*, 1919. december 15., 5.
- Idehaza a belgiumi magyar gyermekek, *Új Ember*, 1948. július 25., 3.
- Kuyper volt miniszterelnök Budapesten, *Az Újság*, 1916. április 27., 9.
- Magyar gyermekek utazása Hollandiába, *Pesti Hírlap*, 1919. december 16., 7.
- Poesztajeugd gaat Volendam verlaten, *Het Parool*, 1948. június 14., 3.
- R.K. Hongaarse Kinderactie in het bisdom Haarlem, *De Tijd*, 1947. június 14., 5.
- SZAKÁL de Kisjóka, Erzsébet: Hongaarse kinderuitzending, *De Gooi- en Emlander*, 1947. szeptember 6., 2.
- SZAKÁL Erzsébet: Magyar gyermekek Hollandiában, *Élet és Jövő*, 1948. június 19., 6.
- Voor Hongaarsche kinderen, *Het Vaderland*, 1919. november 18., 2.
- Voor Oostenrijk en Hongarije, *Het Vaderland*, 1919. október 31., 3.

ABSTRACT

Gábor Pusztai: *“Save the Children Netherlands” Campaign
(1920–1930, 1947–1949).*

The First “Children Train” Set Off One Hundred Years Ago

After the First World War, Hungary was on the losing side. After the war, revolutions, terror and hunger ravaged the land. The Romanian occupation, the Peace Treaty of Trianon, and the hundreds of thousands of refugees meant an enormous shock for the population. Within this situation, a few countries wanted to help the Hungarian children through certain aid operations. Besides England, Sweden, Switzerland and Belgium, the Netherlands took in more than 28,000 Hungarian children for a few months’ holiday. This children’s relief project became known in Hungary as “Children Trains”, in which more than 60,000 Hungarian children could recover abroad, between 1920 and 1930.

Keywords: Children Trains, Hungary, the Netherlands, First World War,
Aid

Interbellum

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A FÖLDKÉRDÉS

Püski Levente

Az 1920-as évek második felére a Bethlen István miniszterelnökségéhez köthető konszolidációs politika számottevő eredményeket ért el. Részben erre alapozva úgy tűnt, hogy a kormányzat különösebb nehézség nélkül kezelni tudja a vele szemben ellenzéki, illetve értelmiségi részről megfogalmazódó kritikái véleményeket. A világgazdasági válság azonban többek között a korabeli közélet jelentős mérvű átalakulását is magával hozta, s a hozzá kapcsolódó diskurzusban egyre inkább központi helyet foglalt el az agártársadalom, illetve a parasztság életviszonyaival való szembesítés igénye, s társadalmi felemelkedésüknek a birtokviszonyok radikális átalakításával való összekapcsolása. A változást sürgető nézeteknek egyfajta hivatalos megtámogatását és egyúttal a reformirány meghatározását is jelentette az 1932 őszén hivatalos kormányprogramként napvilágot látó, 95 pontos munkaterv, melyben a Gömbös-kormány – legalábbis elvi szinten – kötelezettséget vállalt „egy egészségesebb telepítési politika kezdeményezésére és végrehajtására”. Az hogy a földkérdésen belül miért az országon belüli áttelepítés került előtérbe, részben szociális, részben politikai okokkal magyarázható. A témával foglalkozó szakemberek számára régóta ismert volt az az anomália, miszerint elsősorban az Alföldön nagyarányú mezőgazdasági túlnépesedéssel kell számolni, miközben a lekötésükre igénybe vehető nagybirtokok főleg a Dunántúlon helyezkednek el. Ezért a túlnépesedett alföldi térség földműveseinek egy részt át kell telepíteni a Dunántúlra, ahol sokkal több a rendelkezésre álló föld. Ugyanakkor a telepítés gondolata még a századelőn, az akkori agrárius-konzervatív körök számára is elfogadott társadalompolitikai eszközzé vált, a hozzá történő visszanyúlás tehát a konzervatív tábor egyfajta megnyugtatótatását is célozta, azt az üzenetet is hordozva, hogy a szükségesnek ítélt reformokra nem ellenükben kerül majd sor. Mellesleg utóbbiak minden bizonnyal értették az üzenetet, s 1933-ban már az agrárius Magyar Gazdaszövetség is nyitottságot mutatott a kérdés ilyenén megközelítése iránt.¹ A földreformpárti vélemények

¹ A Gazdaszövetség 1933-ban ankétot rendezett a témáról, melynek anyagát megjelentették, s erről utóbb Albrecht Ferenc írt ismertetést. *Protestáns Szemle*, XLIII. évf. 1934/6. 385–386.

azonban újabb publicisztikai támogatást is kaptak, Illyés Gyulának, a Nyugat című folyóiratban 1933 őszén megjelent, nagy visszhangot kiváltó cikke által, amely a Dunántúl egyes falusi térségeiben elharapódzott születésszám-csökkenést állította a középpontba.² A cikk alapján kibontakozott polémiában a legtöbb szerző – köztük Illyés is – a kisbirtokos parasztság megerősítésében látta a probléma legfőbb megoldását.³ 1934-re a közbeszédet egyfajta földreformpártiság dominálta, melynek részeként még a bethleni politikához számos vonatkozásban közvetlenül kötődő Szekfű Gyula is így fogalmazott „Három nemzedék és ami utána következik” című, nevezetes munkájában: „Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslik a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája. A fiatalok írásaiban és beszédeiben is ott forog, mint legsürgősebb nemzetpolitikai teendő”.⁴

Ilyen körülmények között a Magyarországi Református Egyház sem térhetett ki az elől, hogy valamilyen formában állást ne foglaljon a téma kapcsán. Elsősorban az egyházi értelmiség részéről mind jobban teret nyert az a felfogás, miszerint nagyobb aktivitást és érzékenységet kell mutatni a szociális kérdések iránt. Ez a szemléletmód a tárgyalt időszakban újabb, közvetlen megerősítést is kapott, az „egy-gyermek” kérdés által, melynek közvetlen egyházi érintettsége is lett azáltal, hogy a kortársi beszámolók szerint az főleg a református lakosság körében terjedt, s azon belül is a Dunamelléki Református Egyházkerület vált a leginkább érintetté.

A téma kapcsán számos lehetőség kínálkozott a véleménykifejtésre, az egyházi sajtó, s mindenekelőtt a Református Élet című folyóirat azonban kiemelkedő szerepet játszott. Utóbbi 1934-ben jött létre két másik folyóirat megszűnését, illetve összeolvadását követően és tematikáját tekintve egyszerre foglalkozott az egyház helyzetével, belső ügyeivel éppúgy, mint aktuálisnak tartott társadalmi kérdésekkel. Felelős szerkesztője Muraközy Gyula, míg főszerkesztője Ravasz László volt, tehát két olyan személy, akik külön-külön kis az egyház prominens alakjainak számítottak a Horthy-korszakban. Muraközy lelkipásztori tevékenységén túl számottevő társadalmi és egyházszer-

² Babus Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen, in Görömbei András (szerk.): *Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus XL*, Debrecen, 2002, 26–34.

³ A téma újabb irodalmához: Koloh Gábor: Demográfiai válság az Ormánságban, *Korall*, XIV. évf., 2013/54, 104–117.

⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Állami Könyvkiadó Vállalat, 1989, 423.

vezői, valamint publicisztikai munkát végzett.⁵ Ravasz pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökeként már az 1920-as években a református egyház egyik befolyásos vezetőjének számított, akinek súlya 1936-tól – Baltazár Dezsőnek, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének a halálát követően – megkérdőjelezhetetlenné vált.⁶ Emellett a lap élére egy szerkesztőbizottság is került, a kiadás feladatát pedig a Református Sajtótársaság vállalta magára. A szerkesztőbizottság és a kiadó prominens egyházi személyeket, valamint neves és befolyásos értelmiségieket, szakembereket foglalt magába. A folyóirat nem vált olyan országos hatású, közvélemény formáló sajtótermékké, mint amelyet az alapítók szerettek volna elérni. Mégis egyfajta orientáló szerepet töltött be: a cikkek alapján a magyarországi reformátusok tájékozódhattak arról, milyen álláspontot foglalnak el az egyházi vezetők a különböző társadalmi kérdésekről.⁷

Az 1920-as években még csak az volt egyértelmű, hogy a különböző református mozgalmak agrárius reformköveteléseiben ott szerepelt egy, részletesen nem meghatározott földosztás gondolatának az elfogadása is. Az Országos Református Lelkészegyesület (továbbiakban ORLE) 1925-ben, Kecskeméten megrendezett közgyűlésén, olyan programot fogadott el, amelyben benne volt a földművelők földhöz történő hozzájuttatásának, az egyházi földek kishaszonbérletben történő kiadásának és a kötött birtokok – elsősorban a hitbizományok – korlátozásának a követelése.⁸ Baltazár Dezső ennél általánosabb keretben gondolkodott. Amikor 1929-ben egy új, ellenzéki politikai szervezet létrehozásával kísérletezett, annak programjában csupán annyi szerepelt, hogy a mindenkor kormánypolitikában tükröződnie kell annak, hogy Magyarország agrárállam, a mezőgazdaság túlnépesedésének problémáját pedig „a túl nagy birtokok tervszerű kisajátításával” kell megoldani.⁹ Nagyjából hasonló helyzet alakult ki az egyke-kérdés körül. A történeti szakirodalom leginkább Fülep Lajos református lelkész 1929-ben megjelent cikksorozatát emeli ki, pedig mások is hallatták a szavukat, különösen Ravasz László. Utóbbi

⁵ Kiss Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok. Muraközy Gyula lelképásztori tevékenysége, in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 592–597.

⁶ Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 537.

⁷ Ablonczy Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 1212–1213.

⁸ Csohány János: Református reformprogram, *História*, XIII. évf., 1991/5–6, 10–12.

⁹ Leel-Óssy Lóránt: *Baltazár Dezső püspök élete és munkássága*, Esztergom, Literatura Medicina, 2000. 92.

már 1922-ben komplex társadalmi problémaként határozta meg,¹⁰ majd a későbbiekben többször is előhozta a témát. 1925. október elején, egyházkerülete közgyűlésén pedig kifejezetten drámai hangot megütve úgy fogalmazott, hogy a gyermeklétszám csökkenése nagy kihívás az egyház számára, különösen annak fényében, hogy ha folytatódik az addigi tendencia, akkor 100 év múlva Somogyban és Baranyában nem lesznek reformátusok. 1928-ben azután a II. Országos Református Nagygyűlés külön felszólította a zsinatot az egyke és a születésszabályozás elleni küzdelemre.¹¹

A birtokrendszer léte, illetve társadalmi szerepének megítélése tehát ott volt az egyházi közéletben, de hangsúlyosabb előtérbe helyezése fölöslegesen látszott akkor, amikor még folyamatban volt az 1920-ban törvényi úton elindított s a köztudatban Nagyatádi Szabó István nevéhez kapcsolt földreformtörvény végrehajtása. Ezzel összefüggésben említett beszédében Ravasz az egyke kezelésére különféle megoldási javaslatokkal állt elő, de a nagybirtok felosztása nem szerepelt közöttük. Az 1930-as évek első felére azonban megváltozott a társadalmi környezet, s itt nem csupán a súlyos agrárválság tényét kell kiemelni. Ekkorra jelent meg ugyanis a közéletben egy új, középosztályi-értelmiségi generáció, amelynek társadalomfelfogását nem a dualizmus korának liberális-konzervatív szellemisége dominálta. Bár különböző nézeteket vallottak, de egységesen és keményen bírálták bethleni politikát. A gazdasági válság megerősítette őket abban, hogy a magyar társadalom megerősítése érdekében gyökeres és sokoldalú változásokra van szükség, s nem túlzás azt állítani, hogy az 1930-as évek első felére a magyar közéletben egyfajta reformközhangulat lett úrrá. A református egyház lényegében véve ebbe a folyamatba kapcsolódott be, amit több más tényező is erősített. Katolikus körökben ugyanis olyan vélemények is megfogalmazódtak, miszerint az egykekérdés csupán a reformátusság belső ügye, míg utóbbiak azt a mellesleg domináns irányzatot erősítették, amely a témát a parasztságon keresztül egyfajta össznemzeti ügyvé kívánta emelni. A földreformpárti táborhoz való csatlakozást megkönnyítette az a tény, hogy a református egyház, – a katoliktól eltérően – meglehetősen korlátozott nagyságú földbirtokokkal rendelkezett, így a nagybirtokok esetleges felosztása nem érintette túlságosan hátrányosan. 1925. évi adatok szerint az ország területének 5,7%-a, 915 587 katasztrális holdnyi te-

¹⁰ Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016, 196.

¹¹ Szász Lajos: Országos református nagygyűlések a Horthy-korszakban, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem. HIT2018*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 383.

rület volt az egyházak kezén. Ennek túlnyomó része, 93,5%-a fölött a katolikus egyház rendelkezett, míg a református egyház 47 880 holdat, mondhatott magáénak, ami csupán 5,23%-os arányt jelentett.¹²

Ahogy országos szinten, úgy a református közéletben a földkérdés 1934-ben vált kiemelt témává. 1934 elején Kiss Géza és Fülep Lajos lelkészek kisebb értekezletet rendeztek a kérdésről, s a rendezvény végén egy memorandum elfogadására is sor került. A memorandum szerint első lépésben alapos vizsgálatokra van szükség, majd konkrét lépésekre a jelenség megszüntetése érdekében. Utóbbiak között egy földbirtokreformot és egy új, a nagycsaládosokat segítő örökösödési törvényt elfogadását emelték ki.¹³ A Református Élet 1934 áprilisában nagyszabású ankétot szervezett a Budapesti Református Teológiai Akadémián, ahol neves értelmiségiek – Móricz Miklós statisztikus és Németh László író – is felszólaltak, s azt hangoztatták, hogy a gyermeklétszám csökkenése nem felekezeti ügy, a falusi nincsteleneket földhöz kell juttatni még hozzá telepítés által. Muraközyék lapjukban azt is örömmel konstatálták, hogy a minisztertanács ülésein az „egy-gyermek vállalása”, a hitbizományok ügye és a földreform több ízben is a fő programpontok között szerepelt.¹⁴ Elsősorban az alsópapság és a fiatalok mutattak nagy fogékonyságot, s egyre erőteljesebben követelték egy földreform megvalósítását. A Soli Deo Gloria ifjúsági egyesület különösen aktívnak bizonyult. 1934-ben megrendezett konferenciájukon felléptek egy radikális földreform megvalósítása mellett, lapjuk, A Magyar Út állandóan a magyar társadalom átalakítását és szociális intézkedéseket sürgetett,¹⁵ de ők adták ki a tekintélyes közgazdász, Matolcsy Mátyásnak a nagyszabású változásokat sürgető könyvét is.¹⁶ Ősszel az ORLE és az Országos Református Jóléti Társulat (továbbiakban ORJÓ) is rendezvényeket szervezett a témáról. A földkérdés ilyen mértékű előtérbe kerülését elősegítette, hogy bizonyos fokig az egyházi vezetők is kiálltak mellette. Az említette ORJÓ-rendezvényen Baltazár Dezső azt hangoztatta, hogy a mezőgazdasági munkásság földhöz juttatását az érintettek áttelepítésével kell összekapcsolni, püspöktársa, Farkas István pedig támogatólag hozzátette, hogy

¹² Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*, Budapest, Akadémiai, 1967, 66.

¹³ *Református Élet*, I. évf. 1934. február 24., 64.

¹⁴ Szabó A. Ferenc: Pusztulás, egyke, földbirtokviszonyok, *Magyar Szemle*, III. évf., 1994/10, 1042.; *Református Élet*, I. évf., 1934. szeptember 1., 1.

¹⁵ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945.*, Budapest, Gondolat, 1985, 244–245.; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Budapest, Eötvös, 1989, 73–76.

¹⁶ Matolcsy Mátyás: *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*, Budapest, Soli Deo Gloria, 1934. A munkáról lásd még: Romány Pál: Föld-sors-politika. Dr. Matolcsy Mátyás könyve és az akkor elmaradt földreform, *Magyar Tudomány*, CLXIX. évf., 2008/1, 70–77.

a nagybirtok a legkevésbé tekinthető magyar jellegűnek.¹⁷ 1934 novemberében ugyancsak reformpárti vélemények hangzottak el a Dunamelléki Református Egyházkerület gyűlésén. Itt maga Ravasz László püspök jelentette ki, hogy az „egy-gyermek” ügye az egyik legnagyobb kihívás nemcsak az egyház hanem a nemzet számára, majd védekezésül hozzátette, hogy a hivatalos szervek messze nem tettek annyit az ügyben mint a református intézmények. Kiútként pedig az örökösödési törvény megváltoztatását, a gyermek- és családvédelem fokozottabb előtérbe helyezését, de legfőképp a telepítést, illetve a földreformot ajánlotta.¹⁸ Egyes felszólalók részéről a nagy hitbizományok megszüntetésének a szükségessége is felmerült.

Az 1934-ben tapasztalható lendület a későbbiekben sem lankadt, nem is lankadhatott, mivel tágabb diszkurzív/értelmezési keretbe helyeződött. A Református Élet egyik, 1934. június végén megjelent cikke arra mutatott rá, hogy „a magyar református egyház nagyrésztben a kisbirtokosok egyháza”, s kérdés, hogy vezetőik tesznek-e eleget értük.¹⁹ 1935 elején Muraközy Gyula pedig egyik, 1935 elején megjelent cikkében ismételtel felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar református egyház „többségében a kisgazdák egyháza”.²⁰ Ravasz László aztán 1937 februárjában egy konferencián már tovább ment és úgy nyilatkozott, jobb, ha megszűnik a cselédség és a föld 10–30 holdas gazdaemberek kezén van, akik az egyházi autonómiának pilléreit hordozzák a vállukon.²¹ Egy év múlva 1938. január 18–19-én a Kálvin János Társaság nagyszabású konferenciát rendezett arccal a falu felé. Ezen a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke zárszavában már egyértelműen a kontextualizására helyezte a súlyt, amikor azt fejtegette, hogy a magyar református egyház egyetlen igazi fenntartója a gazdanép, „az egyetlen magyar történelmi osztály” és „exisztenciánk lemélyebb fundamentuma a föld”. Lényegében véve ennek a gondolatmenetnek a pragmatizálására vállalkozott az Újszászy Kálmán professzor vezetése mellett Sárospatakon meginduló, nagyarányú falukutató mozgalom is.²² Az egyház egyes csoportjai tehát egyértelműen csatlakoztak a szellemi élet azon irányzataihoz, melyek az agrárszegénység ügyét elsőrendő nemzeti sorskérdésként értelmezték.

¹⁷ *Református Élet*, I. évf. 1934. október 6., 323.

¹⁸ *Magyarország*, XLI. évf., 1934. november 18., 1.; *Református Élet*, I. évf., 1934. november 24., 379.

¹⁹ *Református Élet*, I. évf., 1934. június 23., 1.

²⁰ *Református Élet*, II. évf., 1935. január 12., 438.

²¹ Kiss Réka: Ravasz László, 555–556.

²² Erre nézve: Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület–Hernád, 2013.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az 1930-as évek második felében a földkérdés változatlanul központi helyet foglalt el a hazai református közbeszédben, amint azt a Református Életben megjelent írások is mutatták. Muraközy már említett cikkében egyértelműen és ismételten kiállt a földreform mellett, a konkrét megvalósítást illetően pedig Matolcsy Mátyás elgondolásait tartotta iránymutatónak.²³ Kerék Mihály a folyóirat egyik 1938. áprilisi számában pedig kifejezetten radikális hangot megütve a nagy latifundiumok létezését egyenesen szociális és nemzeti veszedelemként jellemezte.²⁴ A Református Élet általában véve is aktív elkötelezettséget mutatott, amiben annak is szerepe lehetett, hogy az 1930-as évek végén a radikálisan nagybirtokellenes Kiss Géza lelkész – az „egy-gyermek” elleni küzdelem egyik élharcosa – bekerült a szerkesztőségbe. Ezen az alapálláson az sem változtatott, hogy a lap intézményi háttérében és szerkezetében 1940 elején számottevő változás következett be.²⁵ Idővel nemcsak az ilyen tartalmú írások száma szaporodott meg, hanem a hangvétel is erőteljesebbé vált. Számos cikk határozott cselekvést sürgetett, vagy egyértelműen támadta a mamutbirtokokat, sőt – teljesen alaptalan módon – a legrosszabbul gazdálkodó üzemegységként állították be őket.²⁶ Ennek részeként határozott elutasításban részesültek a reformellenes nézetek. Így kapott bírálatot a mezőgazdasági munkások Dél-Amerikába történő kivándorlását szorgalmazó Albrecht főherceg, vagy Szontagh Jenő felsőházi tag, aki a papságot támadta nagybirtok-ellenes agitációja miatt.²⁷ A polemizálás más területekre is kiterjedt. Így ingerült és elutasító reakciókat váltott ki, amikor egyke-ügyben a neves író, Móricz Zsigmond, az egyház felelősségét is felvetette.²⁸ Hasonlóan felemás és részben hárító magatartás érvényesült a népi írók felé. A Református Életben sorra jelentek meg az inkább pozitív jellegű ismertetések a népi szociográfia műveiről. Így például 1937 októberében maga Kerék Mihály írt méltatást Erdei Ferenc: Futóhomok című könyvéről.²⁹ Muraközy Gyula azonban Féja Géza: Viharsarok című könyvének ismertetésekor arra is felhívta a figyelmet, hogy a szerző teljesen figyelmen kívül hagyja azt a segítő munkát, amit az egyház végez a falusi nincstelenek körében.³⁰ A már említett, Kálvin János Társaság

²³ *Református Élet*, II. évf., 1935. január 12., 438.

²⁴ *Református Élet*, V. évf., 1938. április 9., 142.

²⁵ Ablonczy Balázs: A Református Élet, 1223–1224.

²⁶ *Református Élet*, VI. évf., 1939. augusztus 20., 314–315.; szeptember 23., 349.; október 21., 373.

²⁷ *Református Élet*, IV. évf., 1937. november 27., 457.; V. évf., 1938. május 14., 193.

²⁸ *Református Élet*, V. évf., 1938. január 22., 29.; lásd még: *Református Élet*, IV. évf., 1937. október 30., 416.

²⁹ *Református Élet*, IV. évf., 1937. október 2., 374.

³⁰ *Református Élet*, IV. évf., 1937. június 5., 234.

által szervezett konferencián pedig az egyik felszólaló kifejezetten kritikus hangot megütve az említett művek egyoldalúságát támadta, mondván, hogy belőlük „csak a haldokló, halálraítélt falu képe bontakozik ki”.³¹

Ugyanakkor a diskurzusban kimutathatóak bizonyos törekvések a részben árnyaltabb, részben mérsékeltebb megközelítésre is. A Református Élet lapjain egy ideig főleg Serényi Gusztáv agrárius publicista vállalta ezt a feladatot és több, a Református Életben megjelent írásában rámutatott arra, hogy az agrárszegénység problémája jóval összetettebb a földkérdésnél. Szerinte piacokra és jobb értékesítési lehetőségekre is szüksége volna a magyar mezőgazdaságnak, adóreform kellene és gondot jelent, hogy a kisbirtok nagy munkaerő-befektetéssel a nagybirtokénál gyengébb termésátlagokat produkál.³² Az évtized végére már egy nálánál sokkal tekintélyesebb és befolyásosabb agrárszakember, Bernát István próbált mérséklő erőként fellépni, bár ő is csak úgy tudta megjelentetni cikkeit, hogy a Református Élet szerkesztője jelezte, véleménye nem egyezik Bernátéval. A konzervatív agrárius politikus elismerte, hogy a földreform eszméje szüntelenül foglalkoztatja a közéletet, ami részben természetes, részben „bizonyos, a felforgatásban gyönyörködő egyéneknek köszönhető”. Szerinte a téma kapcsán az árpolitikára, a termelők eladósodására, a mezőgazdaságnak a kereskedelemmel szembeni kiszolgáltatottságára, a gazdálkodáshoz szükséges ismeretek meglétére a diskurzusban alig fordítanak figyelmet.³³ Ami a népességfogyás témáját illeti, 1936 áprilisában a Dunamelléki Református Egyházkerület „egy-gyermek” bizottsága elkészítette jelentését. Ebben több figyelmet kértek a tanyasi lakosság számára, ahol különösen nagy a gyermekhalandóság. Javaslatuk szerint különböző lépésekkel – az örökösödési jog reformjával, vagy a közhivatalok betöltésénél – segíteni kellene a sokgyermekes családokat, több megyében pedig állami vizsgálóbizottságok létrehozását szorgalmazták az „egy-gyermek” elleni küzdelem erősítése érdekében. Igaz általánosságban, de a földosztásra is kitértek azt hangsúlyozva, hogy nemzeti feladat a „kisegzisztenciák” szaporítása.³⁴ Mellesleg a memorandumot a bizottság eljuttatta a kormányzati szervekhez, de még csak választ sem kapott rá. Hasonló szemlélet jellemezte Tatay Zoltánnak az egyke leküzdését tárgyaló, a Protestáns Szemlében szintén 1936-ban megjelent írását is.³⁵

³¹ *Pesti Hírlap*, LX. évf., 1938. január 19., 4.

³² *Református Élet*, III. évf., 1936. január 4., 438.

³³ *Református Élet*, VI. évf., 1939. szeptember 16., 344.; szeptember 23., 350.

³⁴ *Református Élet*, III. évf., 1936. április 10., 150.

³⁵ *Protestáns Szemle*, XLV. évf., 1936/11, 429–443.

Az egyházi értelmiség és részben a lelkészek egyértelműen a reformpártiság oldalról viszonyultak a mindenkori kormánypolitikához, illetve az eredményeket kérték számon. Gömbössel szemben kezdetben nagy várakozások voltak érzékelhetőek, ám az utólagos értékelésekbe már némi csalódottság is vegyült. A fajvédő politikus halálát követően Muraközy egy, a végletek között egyensúlyozni próbáló reformerként jellemezte az elhunyt miniszterelnököt. Szerinte Gömböst a „népi gondolat” hajtotta, és „munkája hősiesség kísérlet volt arra, hogy egy új Magyarországot nagyobb megrázkódtatások nélkül felépítsen”.³⁶ A Református Élet 1937. május 29-i számában sokak érzéseit közvetítette Marjai Géza, amikor azt hangoztatta, hogy a telepítési törvény félresiklott és éppen a legszegényebb rétegek számára nem jelent segítséget. A reformnak arra az elemére hívta fel a figyelmet, hogy csak azok juthatnak földhöz, akik képesek a vételár egy részét készpénzben megfizetni.³⁷ A Református Élet 1937. július végén üdvözölte a telepítési törvény végrehajtási rendeletének a megjelenését, ugyanakkor kételyeinek is hangot adott, miszerint kérdéses, hogy a mérsékelt reform beválik-e a gyakorlatban.³⁸ Egy évvel később a folyóirat hasábjain Kerék Mihály pedig mint idejélmúlt dolgokról írt a Gömbös-kormány két szociálpolitikai reformjáról (hitbizományi és telepítési törvény).³⁹ A továbbiakban az egyes miniszterelnökök – Darányi Kálmán, Imrédy Béla, Teleki Pál – megítélése is elsősorban aszerint változott, hogy milyen mértékben lehetett tőlük a hön óhajtott változások beteljesülését várni.

Ez a reform-hangulat azonban csak korlátozott mértékben terjedt ki az egyház felső vezetésére, s inkább mérséklet és visszafogott fellépés jellemezte őket. Balogh Jenő a Dunántúli Református Egyházkerület nagy tekintélyű főgondnoka – Tisza István egykori harcostársa – kifejezetten óvatosságra és mérsékletre intette a radikálisabb reformok híveit. 1934 szeptemberében – egyházkerülete közgyűlésén – kijelentette, hogy az „egy-gyermek” ügyében meg kellene várni a kormány javaslatait.⁴⁰ Két évvel később pedig – burkolatlan, de félreérthetetlenül – úgy fogalmazott, hogy „az egyháznak minden olyan törekvést támogatnia kell, amelyik a társadalmi és gazdasági rend gyökeres átalakítására irányul, amely azonban békességes és fokozatos módon

³⁶ *Református Élet*, III. évf., 1936. október 10., 352.

³⁷ *Református Élet*, IV. évf., 1937. május 29., 222.

³⁸ Valószínűleg a szerkesztőség véleményét tükrözte az az ironikus kijelentés, hogy a törvény „ügyesen hidalja át a három millió nincstelen magyar földmunkás birtokigénye és a magántulajdon tiszteletben tartása közötti ellentétet”. *Református Élet*, IV. évf., 1937. július 31., 297.

³⁹ *Református Élet*, V. évf., 1938. április 9., 142.

⁴⁰ *Református Élet*, I. évf., 1934. szeptember 29., 306.

megy végbe”.⁴¹ Ez a fajta köztes álláspont mutatkozott meg a Tiszáninneri Református Egyházkerület 1935 augusztusában megtartott, jubileumi közgyűlésén is. Farkas Géza főgondok szerint nem kell „erőszakkal” földet igénybe venni, elég lenne a bankok kezén lévő birtokokat igénybe venni. Farkas István püspök pedig kijelentette, hogy egy „egészséges” földreform híve, majd hozzátette, hogy elítéli mindkét végletet: a mértéktelen földosztást éppúgy, mint azt, hogy valaki korábban hazaárulásért kaphatott földet.⁴² Beszéde végén ígéretet tett arra, hogy a felsőházban akciót indít a mezőgazdaság helyzetének átfogó rendezéséért, ebből azonban semmi nem lett. Ugyanezen év május elején Balogh Jenő ismételt felszólalt az egyke ellen, a telepítést illetően viszont megelégedett annyival, hogy bizalmát fejezze ki Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter iránt.⁴³

Ez a visszafogottság jelentős részben abból az alapállásból fakadt, miszerint az egyházat lehetőleg távol kell tartani a közvetlen politikai tevékenységtől. Ravasz László szerint különbséget kell tenni szociális érzékenység és politikai tevékenység között. 1938 elején így fogalmazott: „a magyar református egyház... politikai lelkiismerete kell, hogy legyen a nemzetnek, anélkül, hogy politikai harcokba belekeverednék”.⁴⁴ A püspökök közül egyedül Baltázár Dezsőhöz állt közel egyfajta politikusi attitűd, ám az 1930-as évekre már ő is óvatosabbá vált. Ellenben a főgondnokok számottevő része maga is bizonyos mértékig konzervatív nézeteket vallott, vagy a főgondnoksága előtti tevékenysége részben kapcsolódott a hivatalos politikához, így egy azzal szembeni erőteljesen kritikus pozíciót egyikük nem óhajtott felvállalni.⁴⁵

Az egyházi vezetők egyébként a gyakorlatban is érvényesíteni próbálták a fenti elvárásokat. Mivel a Magyar Út túlságosan is mélyen belefolyt az aktuális társadalmpolitikai témák tárgyalásába, a református Egyetemes Konvent 1935-ben elérte, hogy a lap a továbbiakban ne a Soli Deo Gloria kiadványaként jelenjen meg.⁴⁶ 1934 októberében az ORLE által szervezett konferencián kivételképpen még Erőss János, a Nemzeti Radikális Párt egyik vezetője is felléphetett,⁴⁷ a későbbiekben azonban a szervezők tudatosan igyekeztek a

⁴¹ *Református Élet*, III. évf., 1936. október 17., 367.

⁴² *Magyar Országos Tudósító*, MTI könyvnyomtatás, 1935. augusztus 22., 9–10. <http://mol.arcanum.hu/mti> (Letöltés: 2020. május 11.)

⁴³ *Dunántúli Protestáns Lap*, XLVI. évf., 1935. május 5., 82.

⁴⁴ Kónya István: A magyar református egyház, 71.

⁴⁵ 1939-ben a három főgondnok közül Balogh Jenő és Teleki József a régi századelő politikáját képviselte, Farkas Géza pedig az 1920-as években Bethlen István oldalán politizált.

⁴⁶ Havas Gábor–Kulifay Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, Soli Deo Gloria, 1992, 181–183.

⁴⁷ *Szabadság*, V. évf., 1934. október 6., 3.

pártpolitikusokat távol tartani az egyházi jellegű rendezvényektől. Ez a távol-ságtartás azt is jelentette, hogy amikor az évtized végén Matolcsy Mátyás egy-re inkább a szélsőjobbaldali-nemzetiszocialista politika irányába tolódott el, a Református Élet szerkesztősege számára már nem ő, hanem – melleleg az ugyancsak határozottan reformelkötelezettségű – Kerék Mihály lett az első számú agrárszakértő. A visszafogottság azonban időnként egészen szélsőséges méreteket öltött. Az egyháznak hat prominens személyisége – három püspök és három főgondnok – hivatalból tagja volt a magyar országgyűlés felsőházának, 1936-ban, a hitbizományi és a telepítési törvényjavaslatok parlamenti tárgyalásánál azonban egyikük sem szólalt fel.⁴⁸

Arról tehát nem lehet beszélni, hogy a földkérdés terén a református egyház bármilyen módon közvetlen politikai szerepet vállalt volna, ám a téma napirenden tartásával mégis bizonyos fokig befolyásolták a közéleti diskurzus irányát és valamelyest a kormányzatra is hatottak. Imrédy Béla miniszterelnök 1938. szeptember 4-én egy kaposvári gazdaggyűlésen nagyszabású reformelképzelésekkel állt a nyilvánosság elé, melyekben – túllépve a gömbösi telepítési törvényen – többek között új földbirtokpolitikai, családvédő és más szociális lépések szükségességéről beszélt. Az ígéretek megvalósításának jegyében a következő év elején sor került egy törvényjavaslat betérjesztésére a parlamentben, amely másfél millió holdnyi földet kívánt örökbérletek formájában a parasztság kezére juttatni. Ráadásul úgy, hogy a törvény életbe lépését követő első 10 évben évente legalább 100 ezer hold igénybevételét írta elő.⁴⁹ 1939 februárjában azonban kormányváltásra került sor, s az új miniszterelnök, Teleki Pál átdolgozás végett visszavonta a javaslatot. A református egyházon belül azonban jelentős erők mozdultak meg a reform megvalósítása érdekében. Ennek csúcspontját valószínűleg az Országos Református Presbiteri Szövetség VIII. kongresszusa jelentette, amikor a résztvevők – Ravasz László és Balogh Jenő elnöklése mellett – egyöntetűen sürgették az újabb földreformot.⁵⁰ A kishaszonbérleti javaslat végül 1940-ben került ismét a felsőház elé, ám annak vitájában egyedül Farkas Géza szólalt fel, de ő is csak egy jelentéktelen ügyet tett szóvá.⁵¹ Ez a hallgatás egyúttal az is jelezte, hogy bár voltak fokozatbeli eltérések az egyházi vezetők között a földreformhoz való viszony kapcsán – Ravasz inkább reformpártiságáról, míg Balogh konzervatívabb álláspontjáról volt ismert –, de a nyilvánosság előtt történő fellépés terén nem érvényesültek jelentősebb különbségek.

⁴⁸ Balogh Jenő csupán egy korábbi felszólalásra reagált és nem mondott átfogó beszédet.

⁴⁹ *Képviselőházi Irományok, 1935–1939.*, XII. kötet, 433–445.

⁵⁰ Kiss Réka: Ravasz László, 556.

⁵¹ *Felsőházi Napló, 1939–1944.* I. kötet, 172.

Az egyházi tevékenység azonban nem korlátozódott a közbeszédre. 1937-ben a Debreceni Református Gimnázium diákjai gyűjtést indítottak annak érdekében, hogy a befolyó összegből áttelepítés révén közvetlenül is előmozdítsák a földhöz jutást. A kezdetben szerény keretek között mozgó akció azáltal kapott nagyobb visszhangot, hogy 1938 augusztusában – 10 ezer pengős adományával – a kormányzó is felsorakozott a támogatók közzé. Gesztelyi Nagy Zoltán újságíró 1939-ben a dicsérő szavakon túl nagy jövőt jósolt az akciónak, ám azt maga is elismerte, hogy addig csupán öt családot sikerült ily módon kisbirtokossá tenni.⁵² A kezdeményezést mások is átvették. A Református Élet ugyancsak gyűjtést szervezett és a befolyó összegből 1940-ben két földnélküli gazdálkodót juttattak házhoz illetve földhöz. A lassan terebélyesedő mozgalom eszmei üzenete különösen látványosan mutatkozott meg Gergely János esetében. A nagycsaládos, világháborús frontszolgálattal bíró, református Gergelynek 2500 pengőért vásároltak egy kisebb birtokot, ami viszont csak akkor kerülhetett később teljesen a tulajdonába, ha életvitelére erkölcsi és egyházi tekintetben „semmilyen panasz nem lesz”.⁵³

Ezek a kezdeményezések azonban megmutatták a társadalmi akciók erejének a korlátozottságát is, s azt, hogy átütő eredmény inkább az állami intézkedésektől várható. A Református Életben (is) rendszeresen publikáló Kerék nagy várakozásokat fűzött a kishaszonbérleti törvényhez és még 1941-ben is sürgette annak végrehajtását.⁵⁴ Véleményével nem volt egyedül, hiszen a Lelkészegyesület is újra kiállt a földosztás eszméje mellett, a helyzet azonban gyorsan megváltozott. A kormánypolitikának egyre több kihívással és feladattal kellett szembenéznie, és különösen Magyarországnak a világháborúba történő bekapcsolódása volt az, ami lehetőséget kínált az említett törvény végrehajtásának az elhalasztására. A korábban is részben fenntartásait hangoztató Balogh Jenő 1943 elején nyíltan kijelentette, hogy az adott körülmények között a családvédelem és a hadigondozás a legsürgősebb feladat.⁵⁵ Idővel Kerék Mihály maga is elismerte, hogy „amíg a háború tart, nagyobb reform lebonyolítására gondolni sem lehet”, azt viszont joggal hiányolta, hogy érdemi előkészítő munka sem folyik.⁵⁶ Ilyen körülmények között egyre inkább elfogadott nézetté vált, s a Református Élet cikkei is azt tükrözték, hogy a birtokviszonyok átalakításának kérdése ki fog tolni a világháború utáni időszakra.

⁵² *Protestáns Szemle*, XLVIII. évf., 1939/5., 233–236.

⁵³ *Református Élet*, VII. évf., 1940. szeptember 7., 3.

⁵⁴ *Református Élet*, VIII. évf., 1941. május 24., 1–2.

⁵⁵ *Református Élet*, X. évf., 1943. január 2., 1.

⁵⁶ *Református Élet*, IX. évf., 1942. február 14., 1–2.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 1211–1230.
- BABUS Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen, in Görömbei András (szerk.): *Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus XL*, Debrecen, 2002, 26–34.
- BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület–Hernád, 2013.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945.*, Budapest, Gondolat, 1985.
- CSOHÁNY János: Református reformprogram, *História*, XIII. évf., 1991/5–6, 10–12.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016.
- HAVAS Gábor–KULIFAY Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, Soli Deo Gloria, 1992, 181–183.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 537–577.
- KISS Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok. Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége, in Kósa László (szerk): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 591–600.
- KOLOH Gábor: Demográfiai válság az Ormánságban, *Korall*, XIV. évf., 2013/54, 104–117.
- KÓNYA István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*, Budapest, Akadémiai, 1967.
- LEEL-ÓSSY Lóránt: *Baltazár Dezső püspök élete és munkássága*, Esztergom, Literatura Medicina, 2000.
- MATOLCSY Mátyás: *Agrárpolitikai feladatok Magyarországon*, Budapest, Soli Deo Gloria, 1934.
- ROMÁNY Pál: Föld-sors-politika. Dr. Matolcsy Mátyás könyve és az akkor elmaradt földreform, *Magyar Tudomány*, CLXIX. évf., 2008/1, 70–77.
- SALAMON Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Budapest, Eötvös, 1989, 73–76.
- SZABÓ A. Ferenc: Pusztulás, egyke, földbirtokviszonyok, *Magyar Szemle*, III. évf., 1994/10, 1033–1045.
- SZÁSZ Lajos: Országos református nagygyűlések a Horthy-korszakban, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem. HIT2018*, Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 375–390.
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, Állami Könyvkiadó Vállalat, 1989.

ABSTRACT

Levente Püski: *The Reformed Church and the Question of the Agrarian Reform*

The question of the agrarian reform belonged to the central themes in the Hungarian public life between the two world wars, and this was highly true also for the Hungarian Reformed Church. In the present study we are looking for an answer to the question of how the religious organizations, the press – especially a weekly entitled *Református Élet* (Reformed Life) – as well as the head of church officials coped with this situation. Furthermore, what factors contributed to the fact that the complementary circles of the Church were strengthened by the campaign of the land reform supporters from the first half of the 1930s, though to a different extent.

Keywords: Hungarian Reformed Church, intelligentsia of the Church, heads of the Church, land reform, „one child” settlement, small possessio

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI REFORMÁTUS AKADÉMIKUSOK SZÁRMAZÁSA ÉS A REFORMÁTUS FELEKEZETI-MŰVELŐDÉSI ALAKZAT¹

Kovács I. Gábor

A 2018. évi HIT konferencián azzal foglalkoztam, hogy a polgári korszak magyarországi elitsoportjait elemző történeti-szociológiai kutatásomban hogyan jutottam el a felekezeti-művelődési alakzat problematikájához. Végeredményben a konfesszionalizációs elméletet is felhasználva megállapítottuk, hogy a különböző hitvallások alapján megszerveződő, intézményeiket, iskoláikat, papképzésüket kifejlesztő, liturgiájukat, nyelvhasználatukat megformáló, hitelveiket intenzíven terjesztő különböző felekezetek, mint társadalmatszervező erők, a magán – és a közélet egészét átfogva, híveiket fegyelmezve, normákra nevelve, ellenőrizve befolyásolták mindennapi életüket, életvezetésüket, művelődésüket, mentalitásukat. A különböző polgári kori elitek családjainak megelőző generációi változó intenzitású, de lényegében megszakíthatlan felekezeti konfesszionalizációk erőterében éltek. A rivalizáló konfesszionalizációk sajátos felekezeti kultúrákat alakítottak ki s ez a bölcsőtől a koporsóig meghatározta a felekezethez tartozók életvezetését, mentalitását. A felekezeti kultúra identitásképző, integráló és közösségformáló, a mindennapi életet strukturáló tényező volt s a magyar társadalomtörténet vallási keretzettségű évszázadaiban a felekezetek minden tagja részese volt valamilyen módon és mértékben felekezete kultúrájának.²

A polgári kori magyar tudáselit származását kutatva arra készültünk, hogy az egyes felekezeti-művelődési alakzatok történeti-szociológiai karakterének a megrajzolását a református egyetemi tanárokkal kezdjük, s a pontosság kedvéért a területi szempontot is figyelembe véve, egyházkerületenként haladunk. Ezt a Sárospatak erőterében című könyvünkkel, a tiszáninneni szár-

¹ A dolgozat az NKFIH K128942 számú kutatásának támogatásával készült.

² Kovács I. Gábor: A magyarországi tudáselitek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018 Hagyomány, identitás, történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–I'Harmattan, 2019, 135–150

mazású egyetemi tanárokkal meg is kezdtük.³ Ezután azonban különböző okokból egy kiterőt kellett tennünk. A Magyar Tudományos Akadémia 1920 és 1944 közötti 467 tagjának, mint csúcseleitnek az ősfáit kezdtük elkészíteni a nyolc dédszülőig visszamenően, illetve addig, amíg legalább az apa vonalán megtaláltuk az első nemzedéket, amellyel a család belépett a tanultak rendjébe. A 467 akadémikusból először a 159 protestáns akadémikus ősfájával készültünk el. Ezek közül 86 református, 66 evangélikus, 7 pedig unitárius volt. A történeti vizsgálódással azt a célt tűztük ki, hogy megtaláljuk azokat a történeti-szociológiai típusokat, rendi státuszokat, szociokulturális, etnokulturális tömböket, kiségiókat, amelyek hordozói, megtestesítői voltak a magyar polgári kori tudáselit utánpótlásában szerepet játszó különböző felekezeti-művelődési alakzatoknak, jelen esetben a református alakzatnak.

Az első lépésünk az volt – tekintettel az elvilágiasodási tendenciákra s a felekezeti-kötődések kétségtelen lazulására is – hogy meg kellett vizsgálnunk, vajon a formális felekezeti hovatartozás alapján besorolt személyeket valóban jogosan tekinthetjük-e az adott felekezeti-művelődési alakzat szerves részének. Mivel nincsenek eszközeink arra, hogy identitásokat nagy tömegben vizsgáljunk, csak azt tehetjük mérlegre, hogy megvan-e mindenki mögött az a többgenerációs családtörténeti háttér, szocializációs bázis, amely megalapozhatta az alakzatba való valamilyen szintű belenevelődést. A vizsgálódás eredményeként mindhárom protestáns felekezet akadémikusai közül néhány kimaradt a további elemzésből. Kimaradt például, hogy egy egyértelmű esetet mondjak, Bartók Béla, aki római katolikusból 35 évesen tért be az unitárius felekezetbe, de családja minden ága a nyolc dédszülőig visszamenően római katolikus volt.

Az így megmaradt 78 református, 61 evangélikus és 6 unitárius ősfá konfesszionális homogenitását vizsgáltuk a következő lépésben. Azt láttuk, hogy a felekezeti endogámia a református akadémikusok esetében csak a szülői generációjánál kezdett lazulni, s az exogámia ennél nagyobb mértéket csak maguknak az akadémikusoknak a házasságainál mutatott. A vegyesházasságok százalékaránya a reformátusok dédszüleinél csak 1 százalék, a nagyszüleinél 4, a szüleinél 11, az MTA tagoknál 28 százalék volt. Ha a felmenőket nézzük, akkor az ősfákon szereplő 759 személy 94 százaléka református, sőt az apai vonalnál 98 százaléka. Végeredményben egy generációkon át házassági kapcsolatokkal összefűzött, kétségtelenül endogám konfesszionális kö-

³ Kovács I. Gábor (szerk.): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok*, Budapest, Eötvös, 2016.

zösséget láthatunk, a református felekezeti-művelődési alakzatnak azt a szegmensét, amelyikből a magyar tudáselit elitje származott.

Mivel a felekezeti iskolahálózatnak, mint mélystruktúrának és a tanult rendben levőknek, mint hatékony aktoroknak meghatározó szerepük lehetett a felekezeti-művelődési alakzatok fenntartásában, folytatólagos konstruálásában, integrálásában, a felekezeti identitásképzésben, ezért az iskolahasználatot is megvizsgáltuk az ősfákon. Azt láttuk, hogy hasonlóan a párválasztáshoz, az iskolaválasztási szokásrend is védte az alakzat koherenciáját s egészen az akadémikusok generációjáig szolgálta annak folytatólagos rekonstrukcióját. Ráadásul a református ősfákon szereplő 393 férfi közül 109 református lelkész volt vagy tanító. Tehát több mint egynegyedük élethivatás-szerűen hordozó, éltető tényezője volt saját felekezeti-művelődési alakzatának.

Áttekintve a 78 két világháború közötti református akadémikus ősfáját, a vallási és az iskolázási homogenitás után harmadik jellemző jegyként megállapíthattuk, hogy az egész alakzat a felderített felmenőkkel alapvetően etnikai magyar volt. Ez ugyan nem nagyon meglepő, de érdemes rögzíteni. Hiszen például az evangélikusok és a római katolikusok jelentős része német, illetve szlovák etnikai hátterű volt. Az unitáriusok viszont szintén etnikai magyarok. Az apai vonalat tekintve a reformátusoknál csak néhány kivétel van. A II. József-korabeli kamarai akcióval a Felső-Rajna vidékéről a Bácskába telepített német reformátusok közül – akik 1880 körül nagyjából tízezren voltak⁴ – ketten is az MTA tagjai lettek. Mitrovics Gyula apai nagyapja pedig Zemplén megyei görögkatolikus rutén családból származott. Az 1880-as népszámlálás szerint a magyarországi reformátusok 97,7 százaléka volt magyar anyanyelvű. A magyar etnikumú akadémikusok részaránya ettől csak 1-2 százalékkal maradt el.

A másik erős jellegzetesség a református felekezeti-művelődési alakzattól származó MTA tagok ősfáinál a nemesség rendkívül magas arányszáma. Az apai vonal 65,4 százalékos nemesi részaránya majdnem 10 százalékkal magasabb még annál is, amit a két világháború közötti egyetemi tanároknál tapasztaltunk. A katolikus egyetemi tanároknak pedig csupán 30 százaléka volt régi nemes. (Az egész népességnél ez a mutató 5 százalék körül volt.) A kétharmados nemesi arány az unitáriusokon kívül minden más felekezeti cso-

⁴ *A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. I–II. kötet*, Budapest, Orsz. Magyar kir. Statisztikai Hivatal, 1882, I. 518–525

port bármilyen metszetének nemességi mutatóit felülmúlta.⁵ Ezt az erős nemesi jelleget a református akadémikusoknál alapvetőnek kell tekintenünk.

A nemesi eredetűeken belül két eltérő karakterű hálózatot figyelhettünk meg. A két hálózat nem határolható el szigorúan egymástól, hiszen különböző kapcsolatokon keresztül érintkeztek, átnyúltak egymásba, de mégis megkülönböztethetők. A bizonyíthatóan régebben, már a 17. századtól intellektualizálódó családok mintázatát az egyházi értelmiségi, lelkészi-tanítói jelleg, leginkább a papi rend határozta meg. A nemesi származású, nem első generációs református MTA tagok családjainak 40 százaléka a papi-tanítói hivatás révén intellektualizálódott. Döntően a kisenemességből, az armalisták, kurialisták, résztelkesek, székely kisbirtokosok köréből jöttek. A másik csoport intellektualizálódásának a kezdetét nehezebb volt megragadni. Mindenesetre ennek mintázatát leginkább a nemesi önkormányzatok, a vármegyék tisztségviselői határozták meg, de ide soroltuk a szabad királyi városok és mezővárosok nemesi rendhez tartozó tisztségviselőit, s két királyi tisztviselet is. Itt meghatározó volt a jogi ismeretek megszerzése, a jogi végzettség, s a 18. század utolsó negyedétől már egyértelműen az ügyvédi oklevél. A 16 ilyen tisztségviselőn kívül ide számítottuk a 7 gazdatiszti-birtokigazgatási professzióval induló családot is, mert valamennyien jogi végzettséget, ügyvédi oklevelet szerezve az uradalmi birtokigazgatás felső pozícióit töltötték be. Az összesen 23 jogi karakterrel intellektualizálódó eset, a nem első generációs nemesi származású református MTA tagok családjainak pontosan a felét tette ki. Közöttük is előfordultak kisenemesek, de a jellemző háttérrel jobbra a megyei birtokos nemesség különböző, inkább kisebb birtokú csoportjai adták. Ezen belül megkülönböztethető mintázattal fontos alcsoportot képeztek azok a főleg alföldi mezővárosokba betelepülő nemesek, akik tanultságukkal tisztségekhez jutva vagy gazdálkodva, vállalkozva gyarapodtak, s a városok befolyásos családjai lettek. A jogász karakterű hálózatnak majdnem egyharmada ebbe a korán polgárosuló s az értelmiségi pályák felé nyitó alcsoportba tartozott.

Ha kiterjesztjük figyelmünket a nem nemesekre, akik között 16 nem első generációs család volt, akkor azt látjuk, hogy közülük a 13 jobbágyi háttérű, vagy mezővárosi mesterember családja a papi-tanítói pályán keresztül lépett a tanultak rendjébe. Emlékeztetünk rá, hogy ez azért is vonzó volt számukra, mert a református papi rend is élhetett az adómentesség jogával. Ez a jog

⁵ Kovács I. Gábor–Kende Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon, in: uő (szerk.): *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Budapest, l'Harmattan, 2011 [99–198], 151–161.

azonban nem volt átörökíthető, s a lelkészek ezért is taníttatták gyerekeiket, s ezért is házasodtak a tanult renden belüliekkel, illetve a közeli szinten élő kismemesekkel.⁶ A rendi határ közelében a köztes helyzetben levő, az ignobiliseket is felvevő papi rend így szövődött össze sok ágon a kismemességgel.

Ha a 13 nem nemes, papi-tanítói pályán mozgó családot együtt kezeljük a 18, szintén papi-tanítói pályán induló, de nemes családdal, akkor ez a 31 família már pontosan fele a 62 nem első generációs református családnak. Egyébként a nemes lelkészcsaládok szövevényes családi kapcsolatokban voltak a nem nemes papi házakkal is. Így kijelenthetjük, hogy a két világháború közötti református akadémikus tudáselit utánpótlásában 50 százalékos részesedéssel a legerősebb összetevőt a papi-kismemesi mintázatú családok jelentették. Csak ezt követte körülbelül 37 százalékkal a nemesi-jogászi-tisztviselői mintázatú szegmens, akiknek egy része egyébként szintén hálózatos kapcsolatban volt a lelkészi családokkal. A néhány jogászi pályán induló nem nemessel együtt 42 százalékra megy fel a jogászi dominanciájú familiák aránya.

Végül vegyük szemügyre a 16 elsőgenerációs akadémikus familiát. Közülük 5 nemes, 11 pedig nem nemes. Ők együtt a 78 református akadémikusi családnak a 20 százalékát tették ki. Ez azt jelezte, hogy az akadémikusok egyötöde a tanulatlanok közül egyetlen lépéssel a tudáselit csúcsára tudott emelkedni. Hatan földműves, nyolcan iparos családban születtek, ketten pedig altiszti apától származtak. Egyébként, ha több generációra visszatekintünk, akkor azt látjuk, hogy minden nemzedéknél megfigyelhető a tanult renden levők folyamatos kiegészülése. Főleg a papi mintázatú hálózatoknál ebben fontos szerepet játszottak a különböző kismemesi kategóriák mellett a jobbágyok és a mezővárosi mesteremberek is. A nemesi-jogászi dominanciájú hálózatrész pedig azokkal egészült ki folyamatosan, akik a köz- és a kismemesség köréből a képzések révén a professzionalizálódás irányába mozdultak. Közülük kerültek ki azok is, akik leghamarabb kezdtek érdeklődni a diplomás, orvosi, mérnöki pályák iránt.

Összefoglalva: a polgári kori tudáselit akadémikusainak az utánpótlásában szerepet játszó, a református felekezeti-művelődési alakzatból származó családok 94 százalékban magyar etnikai hátterűek voltak, s kétharmados arányban nemesek. Ezen belül két eltérő karakterű hálózatot észleltünk. A korábban intellektualizálódó egyházi értelmiségi, papi-rendi csoport részben a kismemességből, részben a rendi határvonal alól, a jobbágyi hátterű földművesek, falusi mesterek köréből indult. A kisebb birtokú megyei nemességből

⁶ Ráczy István: *Egyház és társadalom*, Debrecen, 2002, 96.

jövő másik csoport intellektualizálódása a jogi végzettség, az ügyvédi minősítés és a tisztviselői pályák jegyében ment végbe. A két csoport külön-külön s egymással is családi és társadalmi kapcsolatokkal hálózatosodva sajátos társadalmi szövetet hozott létre.

Csak megemlítjük, hogy a karakter kontúrosabb legyen, hogy a reformátusokkal szemben az evangélikus MTA-tagok családjai etnikai-nyelvi szempontból nagyobb részben német, szlovák eredetűek voltak, akik fokozatosan magyarosodtak. Nem nemesi, hanem alapvetően polgári mintázat volt jellemző rájuk. Kétharmad részük eredetileg különböző jogállású városok kézművese vagy kereskedője volt. Az egyházi értelmiségi pályáknak ott is megvolt a szerepe, de nagyobb arányban mozdultak a diplomás értelmiségi pályák, az orvosi és a mérnöki professzió irányába.

Végül utolsó elemzési szempontunk, hogy a református MTA tagok családjai hány nemzedékkal korábban léptek az intellektualizálódás útjára, s hány tanult generáció szellemi és kapcsolati tőke felhalmozására támaszkodhattak. A nem nemes eredetű akademikusok 41 százaléka volt első generációs értelmiségi, a nemesi eredetűeknek viszont csak 10 százaléka tartozott ebbe a kategóriába. A korábban intellektualizálódó nemzedékeknel fordított volt a nemes/nem nemes arány. Ugyan a nem nemesek is jelen vannak minden, a tanultak közé belépő generációnál, de mindenütt kisebb részarányal. A tanultak közé belépő első családtagok születési éveinek átlaga a nemeseknél 1796, a nem nemeseknél pedig egy bő nemzedékkal későbbi: 1835.

A legkomolyabb előzménnyel egyébként azoknál számolhatunk, akiknél már a dédapák felmenői, az 5-6-7-dik generáció is magasabb iskolákat végzett. Az összes családnak egytizede tartozott ide. Születési éveik átlaga 1695. Az ennél később intellektualizálódók aránya ehhez képest nemzedékenként fokozatosan emelkedett. A családok 16,7 százaléka a dédapák nemzedékénél lépett a tanultak közé. Születési éveik átlaga 1765. A nagyapák nemzedékénél kezdett tanulni az MTA tagok familiáinak 24,4 százaléka. Születési éveik átlaga 1802. Az apák generációjának részesedése 28,2 százalékkal a legmagasabb. Az ő születési éveiknek az átlaga 1836. Az első generációs akademikusok születési átlaga pedig 1876. Az egyes nemzedékek százalékos arányai szépen mutatják az intellektualizálódás gyorsuló ritmusát: 10,2; 16,7; 24,4; 28,2 százalék. Ugyanakkor ez tükrözi a történeti rétegek mozgását, mobilitását, szerves egymásra épülését s így a tudáselitbe került utódaik együttélését, együttműködését is, beleértve az első generációsokat is, akiknek jelentős, egyötödös az arányuk. Ebből a történetileg kialakult szerkezetből kiindulva újabb színnel árnyalhatjuk az akademikus csúcs-

elit református felekezeti-művelődési alakzathoz kötődő szegmensének mintázatát. Folyamatos kiegészülés, mobilitás mellett az összes református akadémikus család fele, legalább három, korábban intellektualizálódott nemzedék szellemi hagyományaira és kapcsolati tőkéjére támaszkodhatott. Ez mély történeti beágyazódást, erős hagyományhoz kötöttséget jelent. Ez a karakter, a tradíciók által történő meghatározottság, a tradíciók tisztelete és a folyamatos népi kiegészülés alulról jól illeszkedett az etnikai magyar, a nemesi, a papi és a jogász mintázatokhoz. Tradíciók és folyamatos megújulás, mai identitásprogramnak sem rossz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. I–II. kötet*, Budapest, Orsz. Magyar kir. Statisztikai Hivatal, 1882.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok*, Budapest, Eötvös, 2016.
- KOVÁCS I. Gábor: A magyarországi tudáselitek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok, in: Kiss Réka–Lányi Gábor: *HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–l'Harmattan, 2019, 135–150.
- KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon, in: uő (szerk.): *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Budapest, l'Harmattan, 2011, 99–198.
- RÁCZ István: *Egyház és társadalom*, Debrecen, 2002.

ABSTRACT

Gábor I. Kovács: *The Descent of Reformed Academicians between the Two World Wars and the Reformed Denominational-Cultural Cluster*

Family trees of the academicians from the Protestant denominational-cultural cluster in the 'bourgeois' period (from mid-19th century to WWII) demonstrate homogeneity in confessional origin and schooling, in addition two thirds of them were noblemen. Part of them emerged from the group of

parochial intellectuals or the clerical order that mostly came from the petty bourgeoisie and to a lesser extent from the group of tenant-farmers and village-craftsmen. The other part of academicians – descendants of the small-holder county nobility – was intellectualized via legal training and public service career. These two groups created a peculiar social fabric by networking both separately and jointly. More than half of the families of Protestant academicians could rely on the intellectual tradition of three previously intellectualized generations. However, the ratio of those who were the first to enter the order of intellectuals and to get to the knowledge elite was also remarkable (20 percent).

Keywords: knowledge elite, denominational-cultural cluster, academician, intellectualization, mobility, generations, social origin

A POLITIZÁLÓ EGYHÁZ.
A REFORMÁTUS IFJÚSÁGI MOZGALMAK HATÁSA
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI POLITIKAI GONDOLKODÁSRA
A SOLI DEO GLORIA DIÁKSZÖVETSÉG PÉLDÁJÁN

Szekér Nóra

„Bevezették a protestáns iskolákban [...], hogy 2 napon át nem iskolai tanítás volt, hanem Budapestről jött előadó vallási témákról beszélgetett a gimnáziumi tanulókkal. [...] Ez a «csendes napok» intézmény. [...] Amikor 8.-os gimnazista voltam, észrevettem, hogy a «csendes napok» valóban vallási témák körül forog, azonban aktuális politikai kérdésekről is szó esik. [...] Ma már világosan látom a »csendes napok« valódi irányát és feladatát. Az volt az előadók feladata, hogy a diákságot olyan irányba befolyásolják, hogy mire azok az egyetemre kerülnek, már bizonyos németellenes beállítottságuk is legyen. A szovjetellenes szemléletről rendszeres munkával gondoskodott a kormányzati kultúrpolitika. [...] Az egyetemre kerülő fiatalember tehát úgy látta a világot, hogy ami Szovjetunió felől ered az rossz, de ami Németország felől várható az is rossz. Úgy érezte tehát, hogy van valahol egy harmadik út, egy magyar út [...]. Az egyetemre kerülve ezt a »magyar utat« kereste és volt is, aki ezt a folytatást megadta: Karácsony Sándor professzor, dr. Makkai Sándor volt erdélyi püspök [...]. A fiatal egyetemista kezébe különböző kiadványok kerültek: «Magyar Út» folyóirat, »Magyar Élet« könyvek [...]. A Soli Deo Gloria Szövetség előadásokat rendezett, ahol színről színre látni és hallani lehetett a »magyar út« helyességét hirdető előadókat: Karácsony Sándort, Németh Lászlót, Soos Gézát, Féja Gézát, Kovács Imrét. [...] Olyan fórumokat teremtettek, ahol az egyetemista elvetette a nyilas demagógiát, de nem ismerte el a kommunista ideológiát sem. A fiatalember önérzetere apeláltak és el is érték, hogy úgy érezze az egyetemi hallgató, aki a magyar utat követi, az képzetebb, műveltebb és főleg szociálisabban gondolkodó emberré válik. A kor áramlataiban pedig benne volt ez az igény.”¹ – idézi fel egy ügynök – egykori „SDG”-s – az 1957-es jelentésében az őt érő szellemi hatásokat.²

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3.1.5. O-14821/1. „Harmath” fn. ügynök jelentése a Magyar Közösségről, 1957. július 9.

² A tanulmány a Magyar Testvéri Közösség történetéről szóló monográfia *A református ifjúság – felhajtóerő* című fejezetére épül. Szekér Nóra: *Tűkös társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2017, 142–157.

Ez a személyes élmény jó példáját adja annak, hogy a református fiatalok mozgalmi milyen hangsúlyosan vállaltak fel egyfajta politikai állásfoglalást és nevelést. A református egyház – ahogy azt Barcza József a református ifjúsági egyesületekről szóló tanulmányában kifejti³ – a szabadságmozgalmakban formálódó magyarországi kálvinizmus örökségéhez hűen és az „ún. történelmi kálvinizmus teológiai irányzatának szellemében” törekedett arra, hogy politikai kérdéseket érintő problémákat is felvállaljon, ha világnézeti meggyőződése ezt indokolja. Sebestyén Jenő, a Református Teológia igazgatójának kommentálásban: „A kálvinista politika nem azt akarja, hogy az egyház, mint egyház politizáljon, hanem azt, hogy mint világnézet csináljon keresztény politikát, [...] hogy a kálvinistának még a politikai princípiumai is harmóniába legyenek vallásos élet- és világfelfogásával.”⁴

Ez az alapelv elsőként is a földkérdés, majd a 30-as évek közepétől, a német birodalmi nyomás erősödésével a náci ideológia és a háborús törekvések kapcsán állította szembe a hivatalos politika irányvonalát „a vallásos élet világfelfogásával”. A református egyház intézményi szinten azonban a nyílt konfrontációt és az „ellenzéki” szerepkört nem vállalta fel. Ehhez nem volt meg a megfelelő belső egység sem, de az államtól való függésének foka sem tette ezt lehetővé.

„Egyházi életünket érintő anyagi hozzájárulások révén az állam helyet kínál nekünk a maga vonatjában. A rejtett és elfátyolozott probléma az, hogy ki nem mondottan [...], mégiscsak az államegyház vonatján utaztatnak bennünket [...] és az államtól olyan függő helyzetbe kerültünk, hogy ha ebben az évtizedben egy radikális mozdulattal áthúznák a ránk vonatkozó költségvetési tételeket, iskolák, paróchiák és templomok oszlopai töredeznének szét”⁵ – érzékeltette ezt a helyzetet Muraközy Gyula.

Az óvatos egyházpolitikai irányvonal ódzkodott a hívek nyílt befolyásolásától, tartózkodott az egyértelmű politikai állásfoglalástól. Indirekt módon azonban próbált hatni és ebben a törekvésében erőteljesen épített az egyesületekre.

³ Barcza József: A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között, in Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993. 31–56.

⁴ Sebestyén Jenő: *A kálvinizmus és a politika*, Budapest 1920, 3. Idézi Barcza: *A magyar református*, 35.

⁵ Muraközy Gyula: Állam és Egyház, *Református Figyelő* 1930, 573–574. Idézi Barcza: *A magyar református*, 37.

„Vannak olyan munkák, amelyeket az egyház maga nem tud úgy elvégezni, mint ahogyan az egyesületek elvégzik. Ilyen munka először a református keresztyén közvélemény kialakításának és foglalkoztatásának kérdése. [...] A körülöttünk lévő világban sokszor kell a keresztyén református gondolatnak társadalmi vagy politikai kérdésekről véleményt mondani. E véleménymondással kereső munkát végzünk, s mindezt nem volna helyes az egyháznak cselekedni, mert az egyház [...] feladatainak [...] megoldásában a teljes bizonyossággal és teljes tekintéllyel kell eljárnia. Ilyen kérdések felvetésére az egyesület való, ez lehet a mindenkori világnézetek revíziójának, a közgondolkodás kialakításának nagy szellemi műhelye. Finom érzékenységgel kell, hogy felfigyeljen a kor nagy kérdéseire, és ezekre feleletet adnia. Ez az egyesületi munkának [...] a próféta eleme”⁶ – fogalmazta meg az egyesületek feladatkörét Ravasz László 1938-ban.

A református egyház tehát, még ha nyíltan nem is lépett fel a társadalmi és politikai vitákban, hagyta érvényesülni – sőt a háttérből koordinálta – azt az autonóm egyesületein és főként az ifjúsági szervezetein keresztül végzett gyakorlati munkát, amely számos, a korszak hivatalos irányvonalától eltérő tendenciát karolt fel. A Keresztyén Ifjúsági Egyesület, az Országos Magyar Protestáns Diákszövetség, a Magyar Evangéliumi Diákszövetség, a Bethlen Gábor Körök, az evangéliumi cserkészlet és számos egyéb szervezet vállalt részt e szolgálatban és nem csak a református fiatalok politikai gondolkodására voltak hatással, de átfogóan a korszak szellemi életére is. Jelen tanulmány egyfajta kiragadott példaként a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség (SDG) tevékenységére fókuszál,⁷ azon belül is elsősorban a Szövetség 1943-as augusztusi szárszói konferencia megszervezésében nyújtott szerepére.

E ’43-as találkozón nem csak a legális, de az illegális ellenzék is felsorakozott és ott a német vereséget, valamint a fennálló rendszer bukását tényként kezelve az összeomlás utáni új politikai rend viszonyairól értekeztek. Mindezt még abban a történelmi helyzetben, amikor Magyarország a németek oldalán harcol a háborúban és a történelemírás által azóta autoriternek minősített politikai hatalom, stabilan tartja a gyeplőt. Szárszón tehát nem csupán a

⁶ Ravasz László: *Legyen világosság*. I., Budapest, Franklin Társulat, 1938, 451. Idézi Barcza: *A magyar református*, 39.

⁷ Részletesen lásd: Havas Gábor–Kulifay Albert: *A Soli Deo Glória szövetség története*, Budapest, Soli Deo Glória, 1992; Ladányi Sándor: Soos Géza és az ifjúsági mozgalmak, in Soos Gézáné Tüdös Iлона (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak – Soos Géza emlékkönyv 1912–1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999, 60–67. Ábrahám Dezső: A Soli Deo Gloria Diákmozgalom működése Magyarországon, in Soos Gézáné: *Evangéliumot*, 76–80.; Denke Gergely: A Soli Deo Gloria Szövetség megalakulása és első élete, in Tenke: *Református ifjúsági egyesületek* 145–234.

hatalommal szemben kritikus álláspontot képviselő ellenzéki eszmecsere zajlott, hanem az az illegalitás határát súroló, a rendszerváltás igényével fellépő találkozó volt. Az SDG ehhez biztosította a helyszínt is és a szervezést is. Egyáltalán nem természetes ennek a nem kockázat nélküli feladatnak a felvállalása a legnagyobb protestáns egyház ifjúsági szervezetétől. E konferencia felkarolása és az SDG tevékenysége jól szemlélteti a társadalmi kérdések iránti felelősségvállalásnak azt a formáját, amely a történelmi kálvinizmus jegyében vallja, hogy „a vallás nem választható el a politikától”,⁸ az aktuálpolitikai meghatározottságtól és érdekektől azonban igen. Sőt hivatását csak akkor tudja beteljesíteni, ha ez az elszakadás a lehető legteljesebb mértékben sikerül. Amikor politikál, azt az igényt állítja maga elé, hogy ne felekezetek, társadalmi rétegek, gazdasági osztályok pillanatnyi érdekeihez igazodjon, hanem mindezekben felülemelkedve képviselje a „nemzet egyetemes érdekeit”. Ennek jegyében részt vállal aktuálpolitikai küzdelmekben is akár, anélkül azonban, hogy a hatalmi erőviszonyokhoz igazodna vagy politikai besorolásokhoz, mint például ellenzéki, jobboldali, baloldali, kapcsolható volna.

Az SDG-t 1921 nyarán harminc teológiai hallgató alapította, azzal a ki-mondott szándékkal, hogy „a kor ideológiai bizonytalanságában az Evangélium az egyetlen olyan kiforrott és teherbíró eszme, amely az új Magyarországot építeni segítheti.”⁹

Az alapítók kezdetben a református teológushallgatók körében gyűjtötték tagjaikat, de befolyásuk még e szűk körben is alig-alig érvényesült. 1923-ban a gönci SDG konferencián határozták el, hogy a szervezést új alapokra helyezik, nem szigetelődnek el a teológusok és értelmiségiek körében, hanem társadalmi különbség nélkül az egész magyar református diákságra ható mozgalmá kívánnak válni. Ennek jegyében 1925-ben vette át Töltéssy Zoltán a szövetség ügyeinek irányítását. Töltéssy frissen érkezett haza amerikai tanulmányútjáról, ahol mély benyomást tett rá az ottani ifjúsági munka. Úgy látta, hogy az „amerikai modell”, amelyik az alulról szerveződő, kis helyi, autonóm közösségek laza hálózatára és együttműködésére épül, a hierarchiából adódó torzulásokat jól ellensúlyozza és a résztvevők egyéniségének sokkal nagyobb teret biztosít. Az emberek legerősebb oldalát hozza felszínre, mint fogalmazott: „nagy egyéniségek születnek meg ebben a levegőben.”¹⁰ Élményei hatására dolgozta ki az SDG vezetőivel közösen azt az új mozgalmi keretet, amiben érvényesülni látta „az amerikai” szellemet.

⁸ Idézi Barcza: *A magyar református*, 35.

⁹ Ladányi: *Soos Géza és az ifjúsági mozgalmak*, 59.

¹⁰ Töltéssy Zoltán levele, 1925. február. Idézi Denke: *A Soli Deo Gloria Szövetség megalakulása*, 153.

Ennek jegyében az SDG-t baráti közösségek hálózataként szervezték meg, központilag meghatározott struktúra nélkül. A kis autonóm közösségei az egyetemek, főiskolák és a középiskolák SDG-hez csatlakozó csoportjaiból álltak. A kapcsolatot az önként és szabadon vállalt közös programok jelentették. A SDG belső életéről konferenciákon döntöttek, de a csoportok vezetőinek nevelése, eligazítása is ilyen több napos táborok, összejövetelek keretei között történt. Az SDG helyi szinten tanárokból, lelkészekből, ifjúsági vezetőkől *Tanácsadó Testületeket* szervezett, akik pártfogó közösségként anyagilag és szellemiekben is támogatták a csoportokat.

1925-ben a mozgalmi munka megindításakor 100 „rendes” tagja volt az SDG-nek. Töltéssy Zoltán karizmatikus egyénisége óriási lendületet adott a szervezésnek. 1932-ben azonban váratlanul meghalt, szerepét Soos Géza vette át. Innentől ő lett a Szövetség vezéregyénisége és a szervezés motorja. Az SDG szűk öt év működés után országos szinten hálózta be a református fiatalokat kisiskolástól az egyetemet végzettekig bezárólag. 1927-re már az ország 18 városában működtek csoportok és 5000 diák vett részt a különböző rendezvényeken. 1940-ben készült felmérés szerint a református főiskolai és egyetemi hallgatók 35%-a kapcsolódott be az SDG munkájába.

Az 1934-es főiskolai konferencián adták ki a Fülep Lajos megfogalmazásában, Soos Géza és Budai Gergely aláírásával az SDG-s kiáltványt: a *Memorandumot*.¹¹ E pontokba szedett cselekvési program határozott társadalomkritikai hangot ütött meg. A református egyházat pedig – ahogy erre a *Memorandum* címe is utal: *Cselekedjen az egyház!* – arra szólította fel, hogy álljon ki a társadalmi reformok mellett. Nemzetellenesnek és istenellenesnek bélyegezte a nagybirtokrendszert és már ekkor felhívta a figyelmet a német birodalmi nyomás veszélyeire.

A memorandum címzettje, az Egyetemes Konvent az adott politikai viszonyok között nem látta célravezetőnek e reformterv nyílt felvállalását, és azt – Denke Gergely szavaival élve – „elfektette”. Az ott megfogalmazottak azonban mindvégig iránymutatást jelentettek az SDG munkájában. Ebből a szellemiségből adódott többek között, hogy a bevezetőben említett SDG által szervezett „csendes napok”, vagyis a középiskolások lelkigyakorlata, a társadalmi és politikai kérdések felvállalását is jelentette. A cselekvésre való felhívás jegyében az SDG-s közösségek szociális segítségnyújtást is vállaltak, járták a városi nyomortelepeket, falukutatást végeztek.

¹¹ Cselekedjen az egyház! – A fiatalság felirata a református püspökökhöz és a Konventhez. *Magyar Út*, 1934. szeptember 1.; A memorandum elemzését lásd: Denke: *A Soli Deo Gloria Szövetség megalakulása*, 198–202.

Ez a munka – főként vidéken – a népi mozgalomba való bekapcsolódást is jelentette.¹² Szórvány- és tanyamissziók szerveződtek, a szentesi diákok már 1926-ban megkezdték a Szentés környékbeli tanyák bejárását. Az SDG-s csoportok a falukutató mozgalommal és a népi írókkal helyi szinten is szorosra fűzték a szálak. Szegeden az országos hírű Bethlen Gábor Körrel karöltve dolgoztak együtt. Debrecenben – ami az egyik „fellegvára” volt a szervezetnek – a liberális felfogású Baltazár Dezső püspök játszott irányadó szerepet, aki 1934-től haláláig az SDG védnöki címét is betöltötte. Itt a Márciusi Fronttal is szoros együttműködés alakult ki. A nagy múltú protestáns városban, Sárospatakon a falukutató mozgalom alapítói, Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán az SDG pártfogó testületéhez tartoztak. Ravasz László püspök külön kérésére került a Szövetség országos vezetésébe a sárospataki Református Kollégiumból Koncz Sándor, azzal a feladattal, hogy még hangsúlyosabban egészítse ki a diákmozgalom munkáját a faluszemináriumokkal, a népi tehetségek kutatásával. Koncz Sándor ajánlására kapcsolódott Ablonczy Dániel, Vatai László és Kiss Sándor az SDG falukutatót szervező munkájába.¹³ Az SDG lapja, a *Magyar Út* pedig a népi írók egyik legnívósabb orgánumává vált.¹⁴

Az SDG életében hangsúlyos helyet kaptak a konferenciák és a táborok, hiszen ezek adták a különálló közösségek összetartozását. E rendezvények ugyanakkor fontos fórumaivá váltak a magyarság sorskérdéseinek és azt felváltó íróknak, gondolkodóknak. Kovács Imre, Karácsony Sándor, Illyés Gyula, Féja Géza, Németh László, Somogyi Imre, Veres Péter, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Baltazár Dezső, Soos Géza, Vatai László, Kiss Sándor, Újszászy Kálmán és még számosan rendszeres előadói voltak a találkozóknak.

1928 júniusában nyitották meg az SDG konferencia telepét Balatonszárzson, ami a szövetség életének központi helyévé vált.

„Egy kicsit olyan ez a telep, mint valami nomád táborhely. Nincsenek összkomfortos, folyóvizés szobák és szépen berendezett hálótermek, deszkabarokban egymás fölött álló, goromba faragású, kemény deszkapricscsek vannak s az étkezés félig az ég alatt, terítetlen, hosszú kecskelábú asztaloknál történik, fürdőszobának meg ott a Balaton.”¹⁵

¹² Részletesen lásd: Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írókkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással, in Tenke: *Református ifjúsági egyesületek*, 403–443.

¹³ Denke: *Az SDG kapcsolata a népi írókkal*, 403–441.

¹⁴ Denke Gergely: Az SDG sajtója és ünnepélei, emlékestjei, in Tenke: *Református ifjúsági egyesületek*, 326–349; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989, 73–84.

¹⁵ Darvas József: Egy nyaralótelep két arca, *Kis Újság*, 1942. július 7., 30. Idézi: Havas Gábor: A Kabay Márton Kör. Az 1942. és 1943. évi nagy konferenciák, in Tenke: *Református ifjúsági egyesületek*, 276.

– írta le benyomásait a telepről Darvas József, a kommunista író, aki fiatalon maga is tagja volt a mozgalomnak. „*A Soli Deo Gloria volt egyáltalában fiatal eszmélkedésem egyik bölcsője.*”¹⁶ – emlékezett vissza évtizedekkel később.

Az SDG Balatonszárszón adott helyet 1937 júniusában a *Márciusi Front* első országos tanácskozásának, és itt szervezte meg minden év nyarán a később méltán híressé vált nagy konferenciákat, ahova mindenkit vendégül vartak. Ezeknek az éves nyári konferenciáknak kifejezetten a magyar társadalmi kérdések megvitatása volt a célja, ahol az előadóknek és a résztvevőknek sokszor nem csak az SDG-hez, és a református egyházhoz nem volt köze, de a vallásos élet is idegen volt tőlük. 1935–36-ban *Magyar Út Társas Napok* címen Bajcsy Zsilinszky Endre, Kovács Imre, Cs. Szabó László, Féja Géza, Maklai Sándor tartottak előadásokat a magyarság közép-európai helyzetéről. 1938-ban és 1939-ben a konferencia az *Arccal a falu felé* címet kapta és többek között Mester Miklós, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei Ferenc szólaltak fel.

1934-ben kezdődtek – kezdetben még kisebb helyi közösségekben – az SDG-s *Magyar Testvériség Konferenciák*, más néven rétegtalálkozók. A nemzeti sorsközösségben való gondolkodás jegyében fogalmazódott meg az a törekvés, hogy a különböző társadalmi osztályoknak szemtől szembe kell találkozniuk, egymás problémáit, gondolkodását, értékrendjét személyesen kell megismerniük. Ennek szellemében szerveződtek a rétegtalálkozók és a közös konferenciák, ahol az értelmiségi fiatalok együtt táboroztak a paraszt, munkás és iparos ifjakkal. Az 1943-as Szárszói találkozó is a *Testvériség* konferenciák részeként került megrendezésre. Ennek előzményeként azonban ki kell térni a *Kabay Márton Kör* tevékenységére.¹⁷

A *Kabay Márton Kör*t a diákeletből kiöregedett 13 fiú alapította 1940 júliusában. A legkülönbözőbb háttérrel érkeztek; volt köztük segédmunkás, teológus, mérnök, tisztviselő.¹⁸ A kuruc prédikátor, Kabay Márton nevével a németellenességüket és társadalmi igazságtalanságokért való kiállásukat kívánták hangsúlyozni. Gyakorlati munkájuk során elsősorban a társadalom periferiájára szorult rétegén kívántak segíteni, budapesti Augusztá- és a Mária Valéria telepen, a Vágóhid utcai nyomorlakásokban végezett szegénygondozást és tartott áhítatokat.

¹⁶ Kardos László, Györffy Sándor és Tasi József beszélgetése Darvas Józseffel a magyar népfrontmozgalomról, a népi kollégiumokról. 1971. július 30. Írószövetség. Idézi: Svéd László: Az 1942, 1943-as évek balatonszárszói találkozóinak ifjúságtörténeti előzményei, *Múltunk*, 2013/1, 101–147.

¹⁷ Havas: *A Kabay Márton Kör*, 234–312.

¹⁸ Az alapító 13 főhöz csatlakoztak még heten, a tagok: Havas Gábor, Sebestyén László, Sebestyén Sándor, Szentesi Ferenc, Nagy Ákos, Borvető Béla, Debreceni József, Denke Gergely, Gyenes Lajos, Juhász Sándor, Kálmán Lajos, Nemes Mihály, Knáver Zoltán, Szilos Zoltán, Kiss Árpád, Nagy László, Nagy Lajos, Töltéssy Imre, Bagdi György, Horváth Béla

Az egyik nagy vállalkozásuk volt a vándorkönyvtárak szervezése. Még alapításuk évében könyvgyűjtést indítottak a baranyai falvak számára, aminek eredményeképpen ötszáz kötetet – főként a népi irodalom műveit – osztottak szét. Ennek folytatásaként szervezték meg a vándorkönyvtárat, de ebbe a munkába már az SDG egész szervezetét bevonták. Utazóládákba mezőgazdasági szakkönyveket, történelmi és irodalmi műveket gyűjtöttek össze. A mozgatható kis-könyvtárakat, vagyis egy-egy ládát eljuttatták az SDG helyi csoportjaihoz, akik vándoroltatták azokat a falvak között. „Túl a könyvek közvetlen szellemi hasznán, a vándorkönyvtárak szervezése, mozgatása, kezelése hasznosan járult a diák-paraszt kapcsolatok erősítéséhez is”¹⁹ – fogalmazta meg Havas Gábor az akció jelentőségét.

A Kabay–Kör Püski Sándor könyvterjesztő mozgalmába is bekapcsolódott. A Kör tagjai rendszeresen látogatták Püski könyvesboltját és könyvgyűjtő munkájuk során könyveket is kaptak tőle. Ennek nyomán született meg köztük az a megállapodás, melynek értelmében a Kabay-sok részt vettek a Püski könyveinek terjesztésben, és az általuk lebonyolított forgalomból 10% részesedést kaptak. A könyvterjesztést az SDG országos szervezetére építették. A Püski könyveket így az országos terjesztőhálózatokkal is versenyezni képes háttérrel kezdték árusítani, komoly lendületet adva ezzel az eladásoknak. A Kabay Kör és Püski között az együttműködés az üzleti vonatkozásoktól függetlenül is szoros volt, a két hasonló szemléletű, de más alapokon működő mozgalmat összekapcsolta.

A Kör bekapcsolódott a korszak népfőiskolai mozgalmába is.²⁰ Ezzel összefüggésben kereste a kapcsolatokat a Györffy kollégistákkal. 1942-ben közösen, a Magyar Élet Könyvkiadót is bevonva szervezték meg a népi írók és a népfőiskolai vezetők háromnapos találkozását az SDG központban. A találkozás jelentőségét az adta, hogy egy törvényjavaslat előkészítése zajlott a sokszínű és önszerveződő népfőiskolák állami egységesítéséről. A résztvevők (Benda Kálmán, Simén Dániel, Féja Géza, Németh László, Darvas József, Veres Péter, Somogyi Imre, stb.) tiltakozó állásfoglalást is megfogalmaztak. A találkozóan a Györffy kollégisták szervezőként való jelenléte is jelentőséget adott. A marxizmus irányába elmozduló Györffy Kollégium részvétele a református szervezésű 1943-as Szárszói találkozón ugyanis nem egy egyszeri, előzetes ismeretségeket nélkülöző, különleges helyzetből fakadt. A kabaysok

¹⁹ Havas: *A Kabay Márton Kör*, 255.

²⁰ Részletesen lásd: Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, Budapest, Napvilág, 2008, 93–105. Kovács Bálint: *Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon, 1936–1948*, Budapest, Püski, 1994.

és a györfyfysták között az együttműködés a népfőiskolai találkozóknál is korábbi keltezésű, és e két kör folyamatos kapcsolatban állt egymással.²¹

A Kabay Kör tagjai, miután maguk is a társadalom legkülönbözőbb csoportjaiból jöttek, megszólítva érezték magukat az SDG azon törekvésétől, hogy a népi mozgalom túlzottan értelmiségi meghatározottságát oldani kell. Ennek jegyében kezdték el az 1942 nyarára tervezett *Testvériség Konferencia* előkészítéseként a diák-paraszt-munkás összejövetellek szervezését. A vándorkönyvtáraknak és falujárásnak köszönhetően a parasztsággal élő volt a kapcsolat, de a munkássággal érdemben nem sikerült érintkezésbe lépni. Ebben adott segítséget Somogyi Imre.

Az íróként és szobrászként is tevékenykedő Somogyi Imre az 1930-as évektől járta az országot. Népművelőként a kertgazdálkodás lehetőségeit népszerűsítette országszerte, amiben a szegényparasztok számára a társadalmi felemelkedés egyik útját látta. Az SDG rendezvényeinek is sűrűn volt vendége, és itt kerültek vele ismeretségbe a Kabay Kör tagjai is. Kapcsolatuk barátságos és rendszeressé vált olyannyira, hogy Somogyi *Kertmagyarország felé* című könyve a kör szerkesztésében került Püskínél kiadásra. „Somogyi Imre egyszerre volt paraszt, munkás és értelmiségi. Nem származására értjük, hanem magatartására, beszédére, gondolkodására”²² – jellemezték később a kabayak.

Somogyi Imre bátyja, Miklós révén – aki harcos szociáldemokrata és a szakszervezetek országos elnöke volt – megszervezték a munkások és a Kabay-sok között egy találkozót.

„Tucatnyian lehettünk. A függönyt gondosan behúztuk. Kulcsra akartuk zárni az ajtót, de Miklós megmagyarázta: mi itt csak művészetről beszélgetünk, Imre szobrai érdekelnek bennünket. [...] Este tizenegyre járt, amikor egyesével elhagytuk a lakást. Az első megkocogtatta az ablakot: nincs baj, jöhettek.”

– idézték fel a résztvevők a találkozó hangulatát.²³ E megbeszélés folytatásaként az SDG Kálvin téri nagytermében illetve a Vasas szakszervezet Magdolna utcai székházába kezdődtek el az egyeztető megbeszélések. A cél egy egyhetes találkozó megszervezése volt 50 parasztfiú, 50 munkás és 50 egyetemista részvételével. „A tennivalók megbeszélése után énekeltünk is, mi kedves népdalainkat vettük elő, ők egyebek között a Bunkócskát tanították nekünk. [...] Csak később tudtuk meg, hogy az illegális párt ifjúsági Bizottsá-

²¹ Részletesen lásd: Svéd: *Az 1942, 1943-as évek*, 110–114.; Denke Gergely: Az SDG hazai és külföldi kapcsolatai, in Tenke: *Református ifjúsági egyesületek*, 403–443.

²² Havas Gábor–Ohati Nagy László–Sebestyén László: A 43-as szárszói találkozó előzményeihez, *Valóság*, 1973/1, 43–55.

²³ Havas–Ohati Nagy–Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 47.

gának megbízottaival ültünk együtt.” – emlékeztek vissza a szervezés részleteire a kabaysok.²⁴

A munkás–paraszt–értelmiség találkozóra 1942. február 15 és 22 között került sor az SDG központjába 52 paraszttal, 60 munkás- és 40 értelmiségi részvételével. Az SDG vezetői – nem kis rizikót vállalva ezzel magukra – hozzájárultak a konferencia megtartásához. „Ha a Szövetség és a Konvent, nem kis aggodalommal ugyan, de belement a vegyes szellemi batyut hordozó küldöttek összehívásába, az leginkább Soos Gézának, a főtitkárnak köszönhető, aki nem kis bátorsággal magára vállalta a kockázat felelőségét.”²⁵ – fogalmaztak a szervezők. Soos személye mint magas rangú állami tisztviselő (a külügyminisztérium osztályvezetője) a magasabb körök felé is garanciát jelentett, hogy itt nem illegális kommunista sejt fedésére történik valamiféle szervezkedés.²⁶

Az esemény zártkörű volt, mindenki személyesen kapott felkérést a részvételre. A munkások maguk jelölték ki küldötteiket – többek között Apró Antal, Marosán György, Kutrucz Gizella, Nyers Rezső, Ságvári Endre voltak a résztvevők között – akiket előzőleg kéthetes szemináriumon készítettek fel.²⁷ Az értelmiségieket főként SDG-sek, a Győrffy kollégisták adták, és a népi mozgalom kiemelkedő személyiségei: Veres Péter, Kovács Imre, Illyés Gyula, Darvas József, Kodolányi János és a tanácskozás utolsó napján megjelent Németh László. De meghívást kapott a kormányoldalt képviselő Nemzeti Munkaközpont is.

„Világos, hogy az elkülönült táborok – bár a legnagyobb jóindulattal – hiába tűzik ki céljukat, s határozzák tennivalójukat, ha ezek a többi komoly törekvésekkel szerves, országos munkává nem alakulnak, sőt talán éppenséggel gátolják egymást. Ezért rendezzük [...] a parasztság, munkásság és értelmiség számára az együttes találkozót. A hazafias szövegeket ugyanúgy kerülni fogjuk, mint a botor vitatkozásokat: azt keressük, mit kell tennünk nekünk ma és holnap”²⁸

– hangzott a meghívó bevezetője. A visszaemlékezések tanúsága szerint ez az egy hetes szemtől szembe való találkozás a termékeny viták jegyében telt, és mindegyik oldal számára a másik fél nézőpontjának megismerését jelentette.²⁹

²⁴ Havas: *A Kabay Márton Kör*, 47.

²⁵ Havas–Ohati Nagy–Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 47.

²⁶ Uo. 47.

²⁷ Teljes lista nem maradt fenn a résztvevőkről. Részleteket lásd: Svéd: *Az 1942, 1943-as évek*, 114.

²⁸ A meghívó elvi bevezetője. 1942. január. Pintér István (szerk.): *Szárszó. 1943*. Budapest, Kossuth, 1983, 43. Elemzi: Svéd: *Az 1942, 1943-as évek*, 114.

²⁹ A találkozó programjának és vitáinak részleteit lásd: Svéd: *Az 1942, 1943-as évek*, 116–118.; Havas – Ohati Nagy – Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 49–51.

„Itt megértettük a munkásság ún. »nemzetköziségét« és »hazafiatlanságát«, a parasztok »ridegségét«, az értelmiség különállását. [...] A gondolkodásban bizony sok a különbség és ez a találkozó végéig meg is mutatkozott. De hát csoda ez? Más irodalom, más osztály, más iskola nevelt bennünket. Az lenne érthetetlen, ha: egyszerre összekerülve ugyanúgy vélekedtünk volna mindenről. Az értelmiség hallgatott, mint egyik hozzászólója mondta: már nagyon sokat beszéltünk, jó most egyszer hallgatni is.”³⁰

– fogalmazott a kabayak körlevele. Marosán György mint a munkás oldal képviselője a saját felszólalására reflektálva így emlékezett: „Nagy vihart váltottam ki, de utánam felszólalt a többi ifjómunkás is. A diákok nem bírták az iramot, mi uraltuk a terepet.”³¹

A találkozónak közvetlen eredményei is voltak. A paraszt ifjak Somogyi Imre útmutatása alapján és a találkozón jelen lévő joghallgatók segítségével szövetkezetet alapítottak. Hosszú távú céljuk az volt, hogy megszervezzék a termékek közvetítő nélküli értékesítését. A három „réteg” négy-négy képviselője pedig rendszeresen összeülő testületet, úgynevezett Összekötő Bizottságot hozott létre a feladatok további koordinálására. A találkozó végeztével Soos Géza, mint házigazda meghívta a résztvevőket a nyáron rendezendő szárszói Magyar Testvériség Konferenciára, a bizottságot pedig felkérte: kapcsolódjanak be a szervezésbe. Az illegális *Szabad Nép* „*Kialakul az ifjúság szabadságfrontja*” címmel számolt be az eseményről, az írás hangvétele mutatja, hogy a baloldal is lehetőséget látott az együttműködésben. „Magyarországon az utóbbi évtizedek alatt mindegyik réteg fiatalsága külön-külön járta a maga útját. Ebből természetesen ellentétek fakadtak, amelyek válaszfalat húztak közéjük. A mai politikai helyzet alakulása következtében nagyobb lehetőség nyílt a közeledésre.”³²

Az Összekötő Bizottság rendszeresen tartotta a találkozóit. A három társadalmi osztály érdekei mentén összehangolt mozgalom megindítását tűzte ki hosszú távú célként. A közös szárszói konferencia tető alá hozása mellett az első közös feladatként a március 15-i ünnepség szervezésébe kívántak ebben az új egységes formában bekapcsolódni. „A németellenes függetlenségi mozgalomnak, így nekünk is, délután a Petőfi-szobornál a helyünk. Verekedésre számítottunk”³³ – idézték meg az emlékeiket az egykori szervezők. Emellett körvonalazódtak egy közös kiadvány tervei is. Az induló lap első

³⁰ Idézi Havas – Kulifay: *A Soli Deo Glória*, 120.

³¹ Marosán György: *Tűzes kemence*. Budapest, Magvető Kiadó, 1968, 629–630.

³² Idézi: Havas – Ohati Nagy – Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 50.

³³ Uo. 51.

száma a februári konferencia értékelését és egy-egy tanulmányt tartalmazott volna a parasztság, a munkásság és az értelmiség hivatásáról és együttműködésük lehetőségeiről.³⁴ Az „osztályok” közötti együttműködésnek ez a formája azonban több volt annál, mint amit a hivatalos szervek tolerálni tudtak. Az újság első számának megjelenését a hatóságok nem engedélyezték, „a cenzúrától pirossal áthúzva hoztuk vissza a kefelevonatot.”³⁵ A rendőrség már február 26-án, négy nappal a konferencia befejezése után az SDG központban házkutatást és igazoltatásokat tartott, a vezetőséget pedig megintették.

1942. március 15-én a háborúellenes jelszavakat skandáló, nyolc-tízezeres ünneplő tömeget szétverte a rendőrség, a szervezők közül sokakat letartóztattak, köztük SDG-seket is.³⁶ A munkásmozgalmi tagok között megkezdődtek a sorozatos őrizetbe vételek.³⁷ Az állandó hatósági zaklatások miatt ebben a formában tovább nem lehetett folytatni a munkát. Az 1942-es szárszói Testvériség konferencia így nem a februári „rétegtalálkozó” eredményeképpen szerveződött. A kabaysok így emlékeztek a történetekre: „Az SDG vezetősége apróra megvitatta a kör munkáját és a februári–márciusi eseményeket; végül úgy döntött, hogy a telepet rendelkezésünkre bocsátja, de a nevét nem adja az ügyhöz. Ez nekünk bőven elegendő volt. Püski Sándorral beszélgetve, napok alatt kialakult a terv: A Magyar Élet könyvterjesztőit hívjuk össze egyhetes továbbképzésre Szárszóra.”³⁸ A Kabay Kör tagjai tehát – miután az Összekötő Bizottság feloszlása után egyedül maradtak mint szervezők – Püski könyvmozgalmával szorosan együttműködve koordinálták az előkészületeket.

A rendezvényre 1942 augusztusában 300 fő részvételével került sor. Még ha az előadók és a résztvevők társadalmi aránya nem is volt kiegyenlített, és a beszédmód is inkább az értelmiségi észjáráshoz igazodott, tudatosan törekedtek arra, hogy a februári találkozó szellemében a három nagy társadalmi osztály együttműködését képviseljék. Egy résztvevő kereskedősegéd levele érzékelteti, hogy ez a szellemiség érvényesülni tudott:

„Többet jelentett számomra ez a szárszói hét minden eddigi „felejthetetlen” élménynél. [...] Az első előadásnál némi szorongás vett ugyan rajtam erőt. Nem bíztam a négygimnáziumos agyam teherbíró képességében. Hála Isten-

³⁴ Uo. 52.

³⁵ Uo. 52.

³⁶ A Petőfi-szobornál ötezerre, a Ferenc József térnél a rendőri beavatkozást megelőzően nyolc-tízezerre volt tehető a résztvevők száma. Havas – Ohati Nagy – Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 52.

³⁷ 1942 tavaszán és nyarán a lefogottak száma hatszáz körülire tehető. Részletesen lásd: Havas – Ohati Nagy – Sebestyén: *A 43-as szárszói találkozó*, 55.

³⁸ Uo. 52.

nek, ez a félelem az első pár mondat után eloszlott. Megéreztem, hogy az itt megvitatásra kerülő sorskérdések nemcsak az értelemnek, hanem a magyarul érző szívnek is szólnak. [...] Még mindig előttem áll az öreg diófa alatti kerek asztal, amint körülülték írónk, a jezsuita páter és a református esperes, és derűs hangulatban kanalazták zománctányérból a zöldbalevest.”³⁹

Az SDG Diákszövetség történetének legismertebb eseménye minden valószínűség szerint az 1943-a nagy Szárszói Konferencia. A rendezvényen az 1942-es februári találkozó hagyományaihoz és ismeretségeihez visszanyúlva jelen voltak a Györffy-kollégisták, a Diósgyőri Vasgyár munkásai, a kommunista Békepárt jó néhány tagja, a Parasztszövetség képviselői és a kalászos gazdák, a népi írók és olvasóik. A szervezést az esemény mögött álló Püski féle *Magyar Élet* mozgalom és az SDG szélesítette országos méretűvé. A találkozó lehetőségét pedig nem kis részben a Kabay Kör munkája teremtette meg azzal, hogy egyfajta küldetéstudatként építette az osztályok és a szekértáborok között az ismeretségeket.

A konferencián – ahogy az a meghívottak névsora alapján is sejthető volt – Erdei és mások előadásában a jövő reális programjaként fogalmazódott meg a történelmi materializmus ateista szemlélete, ami éles ellentétben állt a református diákmozgalom hit iránti elkötelezettségével. De a résztvevők összetételétől függetlenül ebben az egyhetes táborban is betartották a hitéleti kereteket. A reggel bibliakörrel kezdődött, a napot az esti tábortűznél tartott evangelizáció áhítat zárta és a fiatalok imaközösségekben imádkoztak. „Ott azért még az egészen baloldaliak is valahogy obligóban érezték magukat, miután ez egy keresztény ifjúsági tábor volt”⁴⁰ – elevenítette fel emlékeit Kovács Imre, a Parasztpárt vezetője. Ez azonban nem védte meg az SDG-t attól, hogy egyházi berkeken belül és kívül a támadások kereszttüzebe kerüljön. A református sajtóorgánumokban tucatjával jelentek meg az elmarasztaló írások és felháborodott olvasói levelek, a vezetőséget éles kritikák érték. Sokak árulásként élték meg a Diákszövetség részéről, hogy fórumot biztosított a vallási világnézettel szembenálló ideológia számára.

A korabeli felháborodásnak egyfajta igazolása is lehetne akár az a hangszín, ahogy a kommunista történetírás (különösen a 60-as évektől kezdődően) erről az SDG által szervezett munkás–paraszt–értelmiségi Bizottságról beszélt; azon kevés mozzanatai közé tartozott a református ifjúsági mozgalom történetének, amelyet előszeretettel elevenített fel és saját mozgalmi történetének részeként kezelte. A ’42-es találkozó nagy karriert befutott kommu-

³⁹ Idézi: Havas: *A Kabay Márton Kör*, 278.

⁴⁰ Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetés a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Budapest, Corvina, 2005, 220.

nista résztvevői is színes leírásait adták visszaemlékezéseikben a történeteknek. A kabaysok munkáját a haladó szellemi törekvések közé sorolták és e megközelítésben a Kabay Kör egy példájává vált „a forradalmi marxista gondolat szárnyalásának”:⁴¹ amikor a kommunista ideológia táptalajra talál és felvilágosítólag hat a vallási ihletettséggű fiatalok köreiben is, jobboldalról utat mutatva a baloldali eszmék irányába. Ennek a „szellemi megigazulásnak” a nyomán létrejött Összekötő Bizottság pedig a magyar népfrontmozgalom egyik sikertörténete, amely modell értékű eredményeiben, megszűnése pedig szemléletes képet ad a Horthy-korszak elnyomásáról.

Úgy gondolom azonban, hogy mind a korabeli elmarasztalás, mind pedig a kommunista értelmezés a kabaysok által felkarolt „ügy” valódi szándékát figyelmen kívül hagyja. Ez a baloldal irányába nyitott építkezés és a kommunista fiatalokkal való kapcsolatfelvétel nem a „balratolódásból” fakadt, azt az a kezdetektől meglévő törekvés motiválta, hogy a szervezők hittek abban a társadalmi osztályok közötti együttműködésben, ami egymás tiszteletére és a közös érdekek felismerésére épül. És ez a hitük nemhogy nem a baloldali eszmékből táplálkozott, de az a kommunista ideológia által hirdetett osztályharc elutasítását és azzal szemben egy alternatíva lehetőségének megfogalmazását jelentette. Az elnyomott osztályok nemzeteken átívelő forradalmi harca helyett a közös nemzeti érdekre épülő együttműködésben látták feloldhatónak a társadalmi igazságtalanságokat és ellenérdekeket. Ehhez az együttműködéshez pedig az is hozzátartozott, hogy a marxizmust és az osztályharc elméletét is szóhoz engedi jutni.

„Szárszó fiatal népe sokkal jobban és erősebben hitt a maga igazágaiban, hitének abszolút erejében, magyarságának kétségbe nem vonható szeretetében, hogy bátran megengedte az ellenvélemények, s más felfogások szabad hangoztatásának kockázatát. [...] A valóság talán mégis csak az volna: ha a történelmi materializmus arcát látják felbukkanni a szárszói előadások többségében, akkor azt józanul tudomásul kell venni, hogy a maguk missziójában, keresztyén magyar programjában számot vessünk olyan erőkkal, amelyekkel adott esetben mérkőznünk is kell, mégpedig saját fegyvereinkkel”⁴² – fogalmazott Fónyad Dezső a találkozót ért kritikákra adott válaszában.

Igazuk van azoknak, akik a Kabay Körben az SDG egyik legradikálisabb szárnyát látják, de ez a radikalizmus az ő esetükben nem a baloldali vagy bármilyen más eszmék radikális értelmezését jelenti, hanem az ügy melletti

⁴¹ Svéd: *Az 1942, 1943-as évek*, 113

⁴² Fónyad Dezső: Vihar Szárszó fölött, *Református Jövő*, 1944. február 9. Idézi Havas – Kulifay: *A Soli Deo Glória*, 218–219.

elköteleződés radikalizmusát, és a kockázatokat is figyelmen kívül hagyó tenni akarást. Soos Géza a Szárszó nyomán fellobbant vitában így fogalmazta meg a kabaysok tevékenységének példáján azt a motivációt, ami alapításától kezdve meghatározta az SDG szellemiségét:

„Meggyőződésünk szerint alig volt nagyobb szükség a magyarság lelki egységére, mint ma. Mi ezt az egységet több mint egy évtizede igyekeztük szolgálni a földműves, iparos és értelmiségi ifjúság együttes táborozásaival. Közlebbről: 3 éve indult – éppen a népi írók szolgálata révén – egy testvéri összehangolási folyamat. [...] Amikor az utóbbi időben megint »oldalakra« akarják bontani a maroknyi magyarságot, hogy egymást falja fel –, mi éppen azért adtunk öntudatosan helyet a Magyar Élet könyvkiadó kérésére a tábornak, hogy lelki környezetben, Szövetségünk elnöklését és programkeretét biztosítva szolgáljunk az eszmék tisztázásának és az igazi magyar egységnek.”⁴³

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári, gyűjteményi források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3. 1. 5. Objektum-dosszié

O–14821/1. „Harmath” fn. ügynök jelentései

Feldolgozások

ÁBRAHÁM Dezső: A Soli Deo Gloria Diákmozgalom működése Magyarországon, in Soos Gézáné Tüdős Ilona (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak – Soos Géza emlékkönyv 1912–1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999, 76–80.

BARCZA József: A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között, in Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993, 31–56.

DENKE Gergely: Az SDG sajtója és ünnepélyei, emlékestjei, in Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993, 73–84.

DENKE Gergely: A Soli Deo Gloria Szövetség megalakulása és belső élete, in Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993, 145–234.

DENKE Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írokkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással, in Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egye-*

⁴³ Soos Géza: Helytelen megállapítások mérhetetlenül sokat rombolnak! *Református Jövő*, 1944. február 5. 1. Idézi: Soos Gézáné (szerk.), 1999: 82.

- sületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993, 403–443.
- HAVAS Gábor: A Kabay Márton Kör. Az 1942. és 1943. évi nagy konferenciák, Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*. Győr, Magyar Református Egyház, 1993, 234–312.
- HAVAS Gábor–KULIFAY Albert: *A Soli Deo Glória szövetség története*, Budapest, Soli Deo Glória, 1992.
- HAVAS Gábor–OHATI NAGY László–SEBESTYÉN László: A 43-as szárszói találkozó előzményeihez, *Valóság*, 1973/1, 43–55.
- HUSZÁR Tibor: *Találkozások. Beszélgetés a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Budapest, Corvina Kiadó, 2005.
- KOVÁCS Bálint: *Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon, 1936–1948*. Budapest, Püski Kiadó, 1994.
- LADÁNYI Sándor: Soos Géza és az ifjúsági mozgalmak, in Soos Gézáné Tüdős Ilona (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912–1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999, 60–67.
- MAROSÁN György: *Tűzes kemence*, Budapest, Magvető, 1968.
- PAPP István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, Budapest, Napvilág, 2008.
- PINTÉR István (szerk.): *Szárszó. 1943*, Budapest, Kossuth, 1983.
- SALAMON Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Budapest, Eötvös, 1989.
- SVÉD László: Az 1942, 1943-as évek balatonszárszói találkozóinak ifjúságtörténeti előzményei, *Múltunk*, 2013/1, 101–147.
- SZEKÉR Nóra: *Titkos társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017.

ABSTRACT

Nóra Szekér: *The Politicizing Church. The Impact of Reformed Youth Organizations on the Political Thinking between the Two World Wars as Shown by the Activity of the Student Association Soli Deo Gloria*

The Reformed Church did not openly confront the opposition between the two world wars. However, its youth movements embraced the social problems. In many cases views contrary to the official policy were advocated. An example of this is the organization of the 1942 and 1943 conference in Szárszó. The main organizer of the meeting was the Soli Deo Gloria Student Association. Even the illegal Communist Party was contacted during the process of organization.

Keywords: Reformed youth organizations, Soli Deo Gloria Student Association, „Szárszó” conference, Géza Soos, Historic Calvinism

PÜSPÖK A MINISZTERELNÖK ELLEN.
BALTAZÁR DEZSŐ ÉS BETHLEN ISTVÁN
POLITIKAI KÜZDELME (1929–1931)

Szász Lajos

BEVEZETÉS

Történetünk két főszereplője, Bethlen István, Magyarország miniszterelnöke és Baltazár Dezső református püspök közül talán az utóbbi politikai tevékenységét szükséges röviden bemutatni. Baltazár, aki 1911 óta vezette püspökként a Tiszántúli Református Egyházkerületet, a politikus-lelkész típusának klasszikus megtestesítője volt.¹ Bethlen 1921-es kormányra kerülése után megalapította a saját szövetségesét az ekkor a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének megválasztott Ravasz László személyében, aki a Horthy-korszakban végig Baltazár egyfajta politikai ellenlábasa volt, a hivatalos propaganda szemében mindig a „jó” püspök képét személyesítve meg, a liberális és ellenzéki debreceni kollégájával szemben.²

Baltazár a világháború előtt munkapárti támogatással képviselő-jelölt volt, majd a forradalmak és a Tiszántúl román megszállása után a formálódó Horthy-rendszer szélsőségeinek célkeresztjébe került közismert liberális és filozemita nézetei okán.³ 1921-ben egy liberális-szociáldemokrata összefogás, a Polgárok és Munkások Szövetségének életre hívásán munkálkodott,⁴ majd pedig miután ez a törekvése kudarcot vallott, két hosszabb észak-amerikai úton hirdette liberális eszméit, komolyan kritizálva az immár Bethlen István nevével fémjelzett rendszer túlkapásait, antiliberális jellemzőit.⁵ Ilyen előz-

¹ Baráth Béla Levente: „Földbégycserzés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014.; Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármason, *Kommentár*, 2008/4, 76–87.

² Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016, 76–80.

³ Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, XLI. évf., 1998/12, 35–39.

⁴ L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931)*, Budapest, Akadémiai, 1980, 35–45.

⁵ Szász Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25) in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.

mények után a szélesebb közvéleményt is meglepte, amikor 1926-ban Baltazár nyíltan is fellépett Bethlen mellett annak debreceni kortesútja alkalmából, majd pedig be is lépett az Egységes Pártba. Baltazár lépése mögött feltehetően a bethleni konszolidáció kiteljesedése, a fokozatos liberális reformokban való reménység és az ellenzéki politizálás kilátástalansága állhatott. Bethlenben a jobboldali és baloldali szélsőségekkel szemben egyaránt határozottan fellépő, szilárd, nemzeti és konzervatív liberális politikust látott, ezért is tett hitet mellette az 1926-os képviselő-választás idején.⁶

A debreceni püspököt minden bizonnyal bizakodással töltötték el az olyan konszolidálódásra utaló gesztusok, mint a miniszterelnök 1926 novemberében tett nyilvános vállalása a numerus clausus felülvizsgálatára.⁷ Amikor végül 1928 tavaszán elfogadta a parlament a módosításról szóló törvényjavaslatot, ugyan az eredménnyel nem is volt teljesen elégedett, de az 1920 óta a közszellemben beállt változást összességében mégis pozitívan értékelte.⁸ A felszín mögött megbúvó ellenérzésének azonban 1928 tavaszától kezdve fokozatosan adott hangot különféle fórumokon az egykori ellenzéki egyházfő. Előbb a költségvetési vitában éreztette finoman kritikáját,⁹ majd pedig számos cikkben fejtette ki nézeteit aktuális politikai, szociális és gazdasági kérdések kapcsán. Mielőtt azonban Baltazár újabb politikai fordulatát vennék górcső alá, röviden szólni kell egy harmadik szereplőről, aki 1927-ben tűnt fel előbb a magyar kül-, majd pedig a belpolitika színterén.

LORD ROTHERMERE, BALTAZÁR DEZSŐ ÉS A MAGYAR KISGAZDÁK

Közismert, hogy a befolyásos brit sajtómágnás, Harold Sidney Harmsworth, azaz Lord Rothermere 1927 nyarán indította meg az évekig tartó sajtókampanyát a Magyarországot megcsonkító trianoni békeszerződés megváltoztatásával kapcsolatosan.¹⁰ A nemzetközi sajtóhadjárat felbolygatta a magyar politika állóvizét is. A szélesebb közvélemény megmentőként fogadta a szinte

⁶ *Pesti Hírlap* (továbbiakban PH), 1928. november 28., 6.

⁷ Paksá Rudolf: A numerus clausus és módosítása, in *Gróf Bethlen István és kora*, Budapest, Osiris, 2014, 146.

⁸ Baltazár Dezső: Az országgyűlés numerus clausus vitája, *Pesti Napló* (továbbiakban PN), 1928. április 1., 33–34.

⁹ PN, 1928. június 15., 6.

¹⁰ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*, Budapest, Osiris, 2001, 96–103.; Romsics Ignác: „Magyarország helye a nap alatt”. Lord Rothermere és a magyar revízió, in uő: *Múltról a má-nak. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*, Budapest, Osiris, 2004, 249–263.

semmitől feltűnő külföldi segítséget, ám a kormány több okból is fagyosabb fogadtatásban részesítette a lordot. Egyrészt a lord által képviselt etnikai alapú revízió nem illeszkedett a kormány revíziós céljaiba, másrészt pedig a nemzetközi diplomácia exkluzív világában az akció úgy tűnt, mintha több kárt, mint hasznot hajtana. Bethlen és Rothermere viszonya inkább fagyos volt, amiről a szélesebb publikum először talán a lord 1928-as karácsonyi üzenetéből értesült, amelyben kifejtette a demokratikus jogok kiterjesztésével kapcsolatos nézeteit is, amelyek szerinte elengedhetetlenek a nyugati államok szemében a revízió támogatásához.¹¹ Mindezt természetesen illetéktelen beleszólásként értékelte a kormány, ám fel kellett készülnie rá, hogy a liberális ellenzék kezében komoly ütőkártyát jelentett a rajongásig tisztelt „Radomér” lord nyilatkozata.

Baltazár Dezsó 1928 tavaszán személyesen is találkozott a lord fiával Debrecenben, akit részben a Nagytemplomban köszöntöttek, ahol a püspök imádkozott érte.¹² Rothermere először az év végén küldött levelet és egy jelentősebb adományt a püspöknek, biztatva őt egy angliai látogatásra. Baltazárra feltehetően a fia mellett Kiss Ferenc, a Daily Mail egyik munkatársa, a lord magyar kérdésekben foglalkoztatott tanácsadója hívhatta fel a figyelmét, aki nem mellesleg Kiss József pápai református esperes-lelkész, az Országos Református Lelkészegyesület (továbbiakban ORLE) alelnökének, Baltazár hűséges harcostársának volt a fia.¹³ A püspök 1928 folyamán még kifejezte bizalmát Bethlen személye iránt, akit azonban nagyobb sebességre, a liberális reformok továbbvitelére próbált ösztökélni.¹⁴ 1929 januárjában pedig már a lord szerepvállalását védte meg az őt érő támadásoktól.¹⁵ Ez év tavaszán végre konkrét, elsősorban szociális és gazdasági kérdésekben kritizálta a kormány tevékenységét.¹⁶ 1929 márciusában a korábbi meghívásnak eleget téve a püspök Londonba utazott, ahol több napot töltött el a lord társaságában. Sajnos a tárgyalásaik tartalmáról keveset tudunk, mindenesetre ezután sűrűsödnek meg közöttük a levélváltások, melyekben egyre többször a magyar belpolitika lett a téma. A püspök ekkor már egyértelműen Rothermere magyarországi exponenseként tekintett önmagára, kérte is a lordot, hogy rajta

¹¹ *Az Est*, 1928. december 25., 9.; *PH*, 1929. október 16., 1.

¹² Esmond Harnsworth levele Baltazár Dezsóhoz, *Új Barázda*, 1928. június 1., 2.

¹³ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen (továbbiakban: TtREL) I. 1. e. Püspöki iratok 42. d. 747/1929. Lord Rothermere levele Baltazár Dezsóhoz, 1928. december 20., 748/1929. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsóhoz, 1929. január 24.

¹⁴ Baltazár Dezsó: „Liberalizmus és demokrácia”, *PN*, 1928. december 16., 2.

¹⁵ Baltazár Dezsó: „Megfontolás” – Rothermere lord szerepéről, *PN*, 1929. január 13., 5.

¹⁶ Baltazár Dezsó: A szegénység, *PN*, 1929. március 3., 33.; Baltazár Dezsó: A létkérdés, *PN*, 1929. május 12., 1.

kívül mással ne egyeztessen a magyar politikai elitből. Látogatása során a lordtól egy nyilatkozatot is kapott, melyet úgy tűnik, felhasználhatott, de publikálnia még nem volt szabad. A későbbiekben feltehetően ugyanez a nyilatkozat még elő fog kerülni Baltazár politikai szervezkedése során.¹⁷

Baltazár júliusban közölt cikkében a magyar politikai paletta átalakulását prognosztizálta. Véleménye szerint az Egységes Párt valójában egy Bethlen-párt, amit ő maga is csupán a miniszterelnök személye miatt támogatott. Azonban ennek a pártnak a feladata a konszolidáció munkájával véget ért, ideje lenne az elvi alapon szerveződő pártoknak teret engedni. Meglátása szerint a magyar politikai élet előbb-utóbb a liberális és reakciós szellemiségű pártok egymással szemben álló csoportjainak küzdőterévé fog átalakulni. Ebben az elvi tisztulásban szerinte a kormánypárton belül mozgó kisgazdáknak lesz nagy szerepük, akik a nemzeti és demokrata irányzatot fogják képviselni. Mayer János földművelésügyi miniszternek, a kisgazda csoport vezetőjének azt tanácsolta, hogy próbálja ismét életre hívni az önálló kisgazdapártot.¹⁸ Baltazár cikke a nyári politikai uborkaszazon idején viszonylag nagy hullámokat kavart. Többen Rothermere hatását vélték – nem ok nélkül – felfedezni az írás mögött.¹⁹ Néhányan – bár közel sem a politika első vonalaiból – pozitívan nyilatkoztak Baltazár tervéről a nagyobb nyilvánosság előtt is,²⁰ Dénes István, a Magyar Földműves és Munkáspárt elnöke pedig, ugyan hívatlanul, de szövetségesnek jelentkezett.²¹ A személyesen megszólított Mayer János levélben, és ott is eléggé visszafogottan reagált: ugyan gratulált Baltazár írásához, de kifejezte a Bethlen iránti hűségét, és hangot adott annak a reményének, hogy a kormány beváltja a liberális reformokra vonatkozó ígéreteit.²²

Úgy tűnik, hogy a püspök a kisgazdák megszólításával ezúttal kifejezetten ügyes lépést tett. A kisgazdák egy része ugyanis elégedetlen volt a kormánypárt munkájával, amelyet ugyan támogattak, de a politikájával nem mindenben értettek egyet. Az önállósodás, a kisgazdapárt ismételt saját lábra állítása sokak szemében tűnt előnyös opciónak. Nem csoda, hogy támogatólag nyilatkozott Baltazár cikkéről Gaál Endre volt államtitkár, református egyházmegyei gondnok is, aki felajánlotta, hogy összehozza tiszabecsi házában

¹⁷ TtREL I. 1. e. 43. d. 2263/1929. Baltazár Dezső levele Rothermere-hez, 1929. április/május.

¹⁸ Baltazár Dezső: Pártalakulások alapjai, *PN*, 1929. július 21., 4.

¹⁹ TtREL I. 1. e. 44. d. 3947/1929. Gaál Endre levele Baltazár Dezsőhöz.

²⁰ Friedrich István: Új párt?, *PN*, 1929. július 28., 11.; Berki Gyula: Új pártalakulás vagy Dunaünnepély?, *PN*, 1929. augusztus 3. 1.

²¹ TtREL I. 1. e. 45. d. 4264/1929. Dénes István levele Baltazár Dezsőhöz.

²² TtREL I. 1. e. 45. d. 4334/1929. Mayer János levele Baltazár Dezsőhöz.

Mayer és Baltazár személyes találkozásját.²³ Emellett pedig Rothermere is pártfogásáról biztosította Baltazárt a kisgazdák irányában tett lépéseihez.²⁴

Mielőtt a történetünk további ismertetését folytatnánk, mindenféleképpen meg kell említenünk egy olyan eseményt, amely látszólag nincs kapcsolatban a tanulmányunk témájával, ám kihatásában mégis jelentősen befolyásolta Baltazár politikai céljainak megvalósulását. Ő képviselte ugyanis a legerősebben antikatólikus vonulatot ekkoriban a magyar protestantizmuson belül. A felekezeti ellentétek 1928-ban kivételesen országon kívülről kaptak újabb tápanyagot. A pápa ugyanis a kibontakozó ökumenikus mozgalom kooperációra buzdító felkérését a protestánsok számára sértő módon utasította vissza a „Mortalium animos” kezdetű bullával. Minderre nem csupán nemzetközi téren, hanem Magyarországon is elkeseredett hangú protestáns válaszok születtek. Így Baltazár is előbb 1928 szeptemberében tartott előadást az ORLE közgyűlésén,²⁵ majd pedig miután ezen a téren alapvetően számíthatott a protestáns közvélemény támogatására, tovább ment, és 1929. augusztus 26-án az ORLE és az Országos Presbiteri Szövetség miskolci gyűlésén tartott nagy beszédében immár a magyar közállapotokat, a klerikalizmus túlkapásait és a magyar katolicizmust is célkeresztbe vette, kijelentve többek között, hogy „Magyarország az egyedüli reakciós állam a pápai államon kívül.”²⁶ Egyáltalán nem csoda, hogy a Baltazár nyilatkozataira egyébként is idegesen reagáló katolikus lapok heves kampányba kezdtek a püspök ellen.²⁷ Ez az elhúzódo csatározás aztán Baltazár politikai lépéseit is hátrányosan érintette, hiszen lépten-nyomon felekezeti elfogultsággal vádolhatták meg a politikai ellenfelei. A helyzet olyannyira kínossá vált Baltazár számára, hogy szeptember végén, a leghevesebb küzdelmek közepette tőle szokatlan módon nyilatkozatot adott ki, amelyben elismerte, hogy a magyar katolicizmusnak milyen komoly nemzeti értékei vannak.²⁸ Ennek ellenére a baklövéséből adódó ütőkártyát nem sikerült ellenfelei kezéből kiütni.

Szeptember 1-én Baltazár a korábbiánál is határozottabb hangon sürgette a kisgazdákat, hogy demokratikus úton, de törekedjenek a hatalmat átvenni, ugyanis ők képviselik a törzsökös magyarságot, ráadásul a magyar agrárál-

²³ TtREL I. 1. e. 45. d. 4450/1929. Gaál Endre levele Baltazár Dezsőhöz.

²⁴ TtREL I. 1. e. 45. d. 4137/1929. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz. Kiss szerint Rothermere ekkorra már eléggé elvesztette a lelkesedését a magyar ügyvel kapcsolatban, az ellenzéket pedig gyengének tartotta, ám bízott Baltazár tervének sikerében.

²⁵ Baltazár Dezső püspök nyilatkozata a „Mortalium animos” ügyben, in *A „Mortalium animos” c. pápai bulla bírálata*, Debrecen, 1928.

²⁶ PN, 1929. augusztus 27., 9.

²⁷ *Új Nemzedék*, 1929. augusztus 27., 3.

²⁸ PN, 1929. szeptember 26., 11.

lamban a gazdaságot is csakis rájuk lehet alapozni.²⁹ A cikk hatása alatt került sor néhány nappal később Tiszabecsen Baltazár, Mayer és Gaál eszmecsere-jére. A beszélgetés előzményeit és lefolyását különféleképpen adták vissza a szereplők, ám annyi bizonyos, hogy Baltazár Mayert arra biztatta, hogy gyakoroljon nyomást Bethlenre a demokratikus reformok terén. A hezitáló, lépni nem akaró miniszterre nagy hatást gyakorolt Rothermere egy Baltazárhoz írt levele, melyben a lord a revíziós célok külföldi politikai támogatását egyértelműen a demokratikus reformoktól tette függővé.³⁰ Mayer azonban nem találta magát könnyű helyzetben, ugyanis egyrészt saját kormányfőjével szembeni fellépéssel, illetve a politikai katolicizmus oldaláról a harcos protestáns Baltazárral való szövetkezéssel vádolhatták meg,³¹ így nem csoda, hogy a kisgazdák lapja később próbálta a találkozót elvenni.³²

Az eszmecsere után néhány nappal Mayer meglátogatta Baltazárt annak zeleméri nyaralójában, ahol egy memorandumot vett át tőle, azzal a megbízással, hogy saját kezűleg juttatja el Bethlen Istvánhoz. Ebben a dokumentumban foglalta össze Baltazár a reformjavaslatait, amelyet egyelőre formálisan a párton belül kívánt érvényre juttatni. Szeptember második felében még úgy tűnhetett, hogy Baltazár terve bevált, hiszen a hírek szerint a kormánypárti kisgazda képviselők között nyugtalanság keletkezett, többen helyeselték a püspök felvetéseit.³³ Mindeközben azonban az ellenzéki oldalon egyesek Baltazárt a kormánypárt elhagyására buzdították,³⁴ máshol pedig már egy alternatív kormány névsora keringett, ugyan egyelőre a püspök említése nélkül.³⁵

Az ellenzéki mozgolódás szeptember utolsó napjaiban érte el az Inkepusztán pihenő, sokak szerint ebben az időben a belpolitikai küzdelmekben már kissé megfáradt Bethlen István ingerküszöbét. Az ügy fontosságára való tekintettel megszakította hosszúra nyúlt nyaralását, és a sajtónak nyilatkozva utasította vissza Baltazár felvetéseit. Érzése szerint ugyanis az egész akció a kormány megbuktatását célozta, a reformok sürgetése csupán porhintésként szolgált. Egyúttal pedig elutasította a külföldiek beleszólását a magyar belpo-

²⁹ Baltazár Dezső: Életképes politika, *PN*, 1929. szeptember 1., 3–4.

³⁰ *PN*, 1929. szeptember 7., 1–2.

³¹ *Új Nemzedék*, 1929. szeptember 7., 1–2.

³² *Új Barázda*, 1929. szeptember 10., 3.

³³ *PN*, 1929. szeptember 20., 5.

³⁴ *PN*, 1929. szeptember. 14., 2.

³⁵ *Új Nemzedék*, 1929. szeptember 26., 3. A listán egyébként olyan, Baltazárhoz közel álló személyek neve is szerepelt, mint Rassay Károly, Sándor Pál vagy éppen Kováts J. István. De szerepelt rajta például a Rothermere-vonalat képviselő Nagy Emil is.

litikába, és hitet tett a lassú demokratikus fejlődés és a kigazdák kormánypárti szerepe mellett.³⁶

Bethlen határozott hangú nyilatkozatára válaszképpen Baltazár néhány nappal később publikálta 12 pontból álló programját. Ugyan egyesek már korábban óva intették a program publikálásától,³⁷ minden bizonnyal a püspökök is meglepte, hogy milyen kínos csend fogadta a programpontokat. A program ugyanis feltűnően sok sebből vérzett. Egyrészt nyelviileg a püspökre jellemző nem túl könnyen emészthető fogalmazás jellemezte. Nagyobb probléma volt viszont, hogy tartalmában sem volt egységes, többféle, ki nem fejtett, rosszindulatúan is értelmezhető kitétel is szerepelt benne. Az olyan kifejezések, mint például: „Magyarország, mint ősi pogány hitében is, tiszta krisztusi hitében is valláserkölcsei kultúrállam”, sokak szemét szúrták. Szemmel láthatóan Baltazár nem egyeztetett senkivel sem a publikálás előtt. A program egyrészt leszögezi, hogy Magyarország független állam, mely a trianoni békeszerződés revízióját követeli. Ezután követeli minden kiváltság eltörlését, illetve minden állampolgár számára az alapvető szabadságjogokat és az általános, titkos választójogot. A püspök hitet tett a szabadversenyos kapitalizmus mellett, kifejtve, hogy az állami tulajdont a gazdaságon belül fokozatosan meg kellene szüntetni. Homályosan utalt arra, hogy az ország agrárjellege miatt bizonyos döntéseket meg kell hozni a kormányzatnak, illetve fontosnak tartotta az állami élet fényűzésének korlátozását. Szociális követelése pedig a megélhetés általános biztosítását és a „kötelező dolgozás” feltételeinek megteremtését a nagybirtok kisajátítására alapozva képzelte el.³⁸

A programot a megbélyegző „októbrista” jelzõt használva támadták a politikai katolicizmus lapjai.³⁹ A konzervatív Magyar Szemle pedig elsősorban a választójog szélesítése kapcsán kritizálta a püspököket.⁴⁰ Külön érdekesség, hogy fennmaradt Horthy Miklós példánya is, amelyen ceruzával jelölte be a számára leginkább megkérdőjelezhető részeket.⁴¹ A program ellenzéki oldalról azonban elismerést is kapott, hiszen a belpolitikai változás kérdése, egy új

³⁶ *Új Barázda*, 1929. október 1., 1–2.

³⁷ TtREL I. 1. e. 45. d. 4948/1929. Mogán Ákos levele Baltazár Dezsőhöz.

³⁸ *Szabad Szó*, 1929. október 6.

³⁹ *Új Nemzedék*, 1929. szeptember 29., 3–4.

⁴⁰ Gratz Gusztáv: Demokratikus fejlődés, *Magyar Szemle*, III. évf., 1929/9–12, 125–135.

⁴¹ *Horthy Miklós titkos iratai*, (S. a. r.): Szinai Miklós és Szücs László. Budapest, Kossuth, 1963, 284–286. A kötet szerkesztői nem tudták beazonosítani a dokumentumot, csupán a szerzőt sejtették. Horthy a kiváltságok eltörlésére, az állami vállalatok privatizálására, a nagybirtokok kisajátítására és a választójogra vonatkozó kitételeket húzta alá és jelölte meg kérdőjellel.

polgári párt alapítása napirenden volt többek szerint.⁴² Baltazár október 12-én személyesen egyeztetett Bethlennel, aki elutasította a javaslatait.⁴³ Öt nappal később Baltazár levélben közölte a miniszterelnökkel, hogy kilép az Egységes Pártból, hogy függetlenségét megőrizhesse. Szervezkedni nem kíván tovább, de a bíráló jogát továbbra is fenntartja.⁴⁴ A kormányt támogató sajtó általában helyesléssel fogadta a püspök lépését,⁴⁵ míg az eddig a püspök mögött felsorakozó lapok is csupán a tárgyilagos hírközlésre törekedtek.⁴⁶ Baltazár akciójáról még a külföldi sajtó is megemlékezett, inkább pozitív felhanggal.⁴⁷ Néhány nappal később, a miniszterelnök mögé felsorakozva a kormánypárt kiscsajdája utasították vissza Baltazár programját.⁴⁸ Így tehát Bethlen párton belüli megbuktatására vagy pedig reformok kieroszakolására egyelőre minden remény szertefoszlott.

Mindezzel egy időben Baltazárt a református egyházon belül is komolyabb, eddig még nem tapasztalt támadások érték, melyek részben a színpalak mögött, részben pedig a nagy nyilvánosság előtt zajlottak. Október legelején komoly pofonként élte meg a püspök, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület élén elnöktársa, az alig egy évvel korábban megválasztott Horthy István főgondnok, a kormányzó közeli rokona lemondott a tisztségéről. A főgondnok Baltazárnak írt levelében kifejtette, hogy a püspök által képviselt irányzat miatt látja úgy, hogy az „együttműködés lehetetlen”.⁴⁹ Ugyan a Baltazár mögött álló sajtó mindent megtett a kárenyhítés érdekében,⁵⁰ de a közvélemény számára is hamar egyértelmű lett, hogy a lemondás Baltazár elleni tüntetés.⁵¹

Baltazár katolicizmus elleni kirohanásait eleinte csak a konzervatív Kálvin Szövetség ítélte el,⁵² ám a Bethlennel szembeni csörte hangzavarának hátterében egy rendhagyó tiltakozó akció is kibontakozott. 1929. november 6-án a

⁴² Kállay Tibor: A kifejlés felé, *PN*, 1929. október 13., 1–2.

⁴³ *PN*, 1929. október 13., 5.; *Új Barázda*, 1929. október 13., 1., 4.

⁴⁴ TtREL I. 1. e. 46. d. 5650/1929. Baltazár Dezső levele Bethlen Istvánhoz, 1929. október 17.; Ugyancsak levélben tájékoztatta Rothermere-t is a kilépésről, egyúttal pedig kérte, hogy a megindult mozgalom támogatását ne hagyja abba a lord. TtREL I. 1. e. 46. d. 5934/1929. Baltazár Dezső levele Rothermere-hez. 1929. október 28.

⁴⁵ *Új Nemzedék*, 1929. október 20., 2.; *Új Barázda*, 1929. október 20., 3.

⁴⁶ *PN*, 1929. október 20., 15.

⁴⁷ Rudolf Olden: Apánk. Rothermere und die Demokratisierung in Ungarn, *Berliner Tageblatt*, 1929. október 10., 1–2.

⁴⁸ *Új Barázda*, 1929. október 16., 4.

⁴⁹ TtREL I. 1. e. Püspöki iratok. 46. d. 5683/1929. Horthy István levele Baltazár Dezsőhöz, 1929. október 19.

⁵⁰ *Debreceni Protestáns Lap*, 1929/42, 363–364.; *PN*, 1929. október 13., 13.

⁵¹ *Új Nemzedék*, 1929. október 4., 3.

⁵² *Nemzeti Újság*, 1929. szeptember 27., 7.

konventi tanács elnöksége, 3 főgondnok és 2 püspök írt Baltazárnak tiltakozó levelet az egyházpolitikai és érintőlegesen a belpolitikai akcióival kapcsolatosan, melyeket egységesen elítéltek. Meglátásuk szerint a püspök túlságosan csak a jobbról érkező támadásokkal foglalkozik, míg a baloldali veszélyekkel szemben kevésbé érzékeny, ráadásul a hazafias katolicizmus megsértése nagyon komoly ballépés volt.⁵³ Baltazár néhány nappal később személyesen válaszolt nekik, kifejtve, hogy nem kívánja a tiszántúli, teljes mértékben mögötte álló kerületet kiszakítani a református egyházból, ezért kéri, hogy a közegyházi vezetés határozottabban lépjen fel a politikai katolicizmus túlkapásaival szemben, ne mindig neki kelljen különféle gyűléseken vagdalkoznia.⁵⁴

A püspök politikai akciója tehát rövid időn belül kudarcot vallott mind politikai, mind pedig egyházi téren. Ez utóbbi, talán Baltazárt érzékenyebben érő csapások sem tudták azonban eltéríteni őt attól, hogy más terepen ugyan, de a megkezdett küzdelmet tovább folytassa.

BALTÁZÁR DEZSŐ KÜLPOLITIKAI AKCIÓI (1929–1930)

Miután a püspök előtt a belpolitikai mozgástér 1929 őszén rendkívül gyorsan minimálisra csökkent, egyúttal pedig saját egyházán belül is komolyabb támadások érték, stratégiájának másik elemére kényszerült nagyobb súlyt helyezni. Ugyan a lordra történő hivatkozás eddig is fontos tényező volt, de az aktív külpolitikai útkeresés, saját programja melletti lobbitevékenység csak 1929 végén kezdődött el.

A Bethlennel szemben fellépő liberális ellenzék korábban is megpróbált élni a külpolitikai nyomásgyakorlás eszközével, 1929 folyamán többen is reménykedtek abban, hogy a munkáspárti brit kormány hajlandó lesz a konzervatív magyar vezetés ellen támogatást nyújtani.⁵⁵ Baltazár angliai útját már 1929 szeptemberében szervezték a püspök és Rothermere emberei.⁵⁶ Természetesen ez a külpolitikai tapogatózás a nyilvánosságtól elzárva folyt, így mi is csak a brit külügy irataiból tudjuk, hogy Baltazár már 1929. november 24-én

⁵³ TtREL I. 1. e. 46. d. 6289/1929. A konventi tanács levele Baltazár Dezsőhöz, 1929. november 6.

⁵⁴ TtREL I. 1. e. 46. d. 6289/1929. Baltazár Dezső kézzel írott feljegyzése a konventi tanácsnak adott válaszárol.

⁵⁵ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005, 325–327.

⁵⁶ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: RL) C/197 Kováts J. István iratai. 32. d. Kiss Ferenc levele Kováts J. Istvánnak, 1929. szept. 8.

Budapesten, informális módon egyeztetett a belgrádi sajtóiroda vezetőjével, majd pedig egy csehszlovák követségi alkalmazottal is. Baltazár ekkor már hevesen támadta Bethlen olasz orientációját, és feltehetően aziránt érdeklődött, hogy milyen engedményeket lehetne elérnie a kisantanttal szemben egy új, demokratikus, angol- és franciabarát magyar kormánynak.⁵⁷

Baltazár először 1930 januárjában töltött mintegy két hetet Franciaországban és Angliában. Indulása előtt tájékoztatta a kormányzót az útjáról, majd pedig hazatérve a sajtónak is beszámolt az eredményekről. Baltazárnak ugyan terveivel ellentétben nem sikerült sem a francia köztársasági elnökkel, sem pedig a brit miniszterelnökkel tárgyalnia, de tucatszámú brit politikussal és közéleti személyiséggel találkozott és egyeztetett. Ezek egyöntetű véleménye az volt, hogy a jelenlegi magyar kormányzat nem számíthat a nyugati hatalmak támogatására a revízió ügyében.⁵⁸ Többek között találkozott Baltazárral Lucien Wolf, a Joint Foreign Committee, zsidó érdekvédelmi szervezet vezetője, Herbert Samuel, zsidó származású liberális politikus, későbbi miniszter, Reginald Sorensen munkáspárti képviselő, unitárius lelképásztor, Charles Mostyn Lloyd, a *New Statesman* szerkesztője, George Lansbury, munkáspárti miniszter, illetve többek között a Lordok Háza vezetője, Parmoor bárója.⁵⁹ Általánosságban a beszélgetőpartnerek szimpatizáltak a magyar ellenzék, illetve különösen is a magyar protestantizmus ügyével, ám óva intették az egyébként konzervatív kötődésű Rothermere-rel való együttműködéstől a debreceni püspököt. Franciaországban ugyanekkor protestáns egyházi vezetőkkel tárgyaltak. Mivel azonban nem sikerült a brit kormánykörökkel felvenni a kapcsolatot, ezért néhány héttel később, február végén Baltazár ismét útnak indult, hogy Párizson keresztül Londonba érkezzen.

Február 23-án, immár Párizsban találkozott Marcus Boegnerrel, a francia protestáns egyházak szövetségének elnökével, aki felajánlotta, hogy a protestáns lelkész-képviselő Edouard Soulier révén össze tudják hívni a Francia Kamara külügyi bizottságát a magyar kérdés megvitatására, ahol Baltazár kifejthetné a nézeteit. Jelezte ugyanakkor, hogy a köztársasági elnökhöz csak a magyar követségen keresztül lehetne bejutni, ám ennek lehetőségét Baltazár

⁵⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. Public Record Office – Foreign Office (továbbiakban PRO FO) iratai. 371/14392. C2666. Neville Henderson levele, 1930. április 3.

⁵⁸ *PN*, 1930. január 28. 11.

⁵⁹ A megbeszélések rövid összefoglalóit Kováts J. István teológiai professzor, Baltazár tolmácsa készítette el. RL C/197 Kováts J. István iratai. 32. d. Baltazár Dezső 1930 januári londoni tárgyalásai.; Későbbiekben Baltazár a sajtóban is közölte a megbeszélések rövid összefoglalását, az érintett politikusok nevei nélkül. Baltazár Dezső: *Az igazság érdekében*. II–IV., *Debreceni Független Újság*, 1930. július 30.–augusztus 3., 1., 1–2., 1.

visszautasította.⁶⁰ Az összejövetelre február 26-án délelőtt került sor, amikor is a bizottság 10-15 tagja, köztük két alelnök (egyikük Soulier) volt jelen. Először Baltazár köszöntötte röviden a megjelenteket, majd Kováts J. István adta elő közösen elkészített anyagukat. Az előadásban Magyarország Trianon utáni helyzetét ismertették, amely szerintük a nyugati hatalmak szempontjából is aggodalomra ad okot. Meglátásuk szerint kedvezőtlen a szomszéd államokra nézve is ez a helyzet, amit tanúsít az is, hogy a csehszlovák és a jugoszláv kormány képviselője is esetleges területi engedményeket helyezett kilátásba a Baltazárral folytatott tárgyalásaik során. Majd pedig röviden felvázolták a Lengyelországtól egészen Bulgáriáig tartó gazdasági és védelmi szövetség tervét, amely mind a szovjet, mind pedig a német fenyegetéssel szemben hathatós védelem lehetne. Az expozét egy hosszabb vita követte, amely során a résztvevők leginkább a magyar–német kapcsolat természetét firtatták.⁶¹ Baltazárék a szóbeli tájékoztatás mellett átadtak a jelenlévőknek egy öt oldalas memorandumot, melyet ugyan eredetileg a francia protestantizmus vezetőinek szántak, de az adódó lehetőséggel élve, most a külügyi bizottság tagjai között osztottak szét.⁶² A szöveg a szóban előadott témák mellett egy rövid történeti bevezető után a magyar protestantizmus szempontjából értékelte a Bethlen-kormányzat politikáját és általában a Horthy-rendszert. A feltehetően Baltazár tollából származó szöveg a kormányzat reakciós politikájáról, a választási visszaélésekről, a klerikalizmus túltengéséről írt, kiemelve, hogy a kontinensen Magyarországon a legigazságtalanabb a birtokeloszlás a katolikus egyház javára. A szöveg egyértelműen állította, hogy az ország népe a kormányzat ellen van, csupán a választási rendszer miatt nem tudják kifejezni a véleményüket.⁶³ Ugyan egy nappal később már Angliában jártak, a francia sajtó is foglalkozott Baltazárék szereplésével, röviden ismertette az előadás tényét és témáját.⁶⁴

Február 27-től kezdve több napot töltött Baltazár és Kováts J. István Angliában, ezúttal leginkább konzervatív párti politikusokkal találkoztak, majd március 3-án egy hosszabb megbeszélést folytattak Rothermere-rel, akivel a legitimisták akcióiról, illetve Baltazár saját kiscgazda-földműves pártalakítási

⁶⁰ RL C/197. 32. d. Baltazár Dezső 1930. januári londoni tárgyalásai. XII.

⁶¹ RL C/197. 32. d. Baltazár Dezső 1930. januári londoni tárgyalásai. Kováts J. István feljegyzése az 1930. február 26-i napról.

⁶² Kováts J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, h. n. [2005.], 282–284.

⁶³ RL C/197. 32. d. Baltazár Dezső 1930. januári londoni tárgyalásai. Pro memoria.

⁶⁴ *Le Temps*, 1930. március 13., 2.

kísérletéről tárgyaltak.⁶⁵ A püspök a lordnak is elújságolta, hogy a csehszlovák és jugoszláv kormány ajánlatot tett neki a határmódosításokkal kapcsolatosan.⁶⁶ Az angliai út csúcspontja azonban mégis a külügyminisztérium Kelet-Európa szakértőjével, Orme Sargenttel folytatott eszmecsere volt. Baltazár a brit munkáspárti körökhöz ezúttal Garami Ernőtől, a magyar szociáldemokrata politikustól kért ajánlást. Ugyan a brit kormány a Rothermere-rel fenntartott kapcsolatai, illetve a magyar kormány neheztelése miatt különféle okokra hivatkozva mind a miniszterelnök, mind pedig a külügyminiszter személyére nézve visszautasította a találkozást, ám Sargent érdeklődve hallgatta a püspök párizsi élményeiről adott beszámolóját.⁶⁷ Baltazár ekkor, mint a magyar felsőházi ellenzék vezetője mutatkozott be, ismertette a jugoszláv és csehszlovák kormány neki tett ajánlatait, amelyeket azok a demokratikusabb magyarországi politikai berendezkedés bevezetésétől tettek függővé, illetve kérte a briteket, hogy tagadják meg Bethlen további támogatását.⁶⁸ A brit külügynek azonban nagyon hamar egyértelmű lett, hogy Baltazár csupán blöfföl. Néhány nappal később a franciaországi ügyvivőjük közölte aényt, hogy a püspököt nem hivatalos ülésen, csupán magántárgyaláson – ugyan az ülésteremben – fogadta a külügyi bizottság,⁶⁹ majd pedig egyértelmű lett a belgrádi és prágai követségek táviratai nyomán, hogy semmiféle komolyan vehető politikai tényezővel sem tárgyalt a debreceni püspök.⁷⁰ Végezetül a budapesti brit követ, Aretas Akers-Douglas árazta be Baltazárt, aki ugyan szerinte „extremely popular”⁷¹ a magyar reformátusok között, de a politikai szintéren nem számít valami befolyásosnak. Pártja nincs, politikai szövetség-

⁶⁵ Kevés konkrétumot tudunk erről a pártszervezési próbálkozásról, az biztos, hogy Baltazár neve többször előkerül az 1929/30-as kisgazdapárti szervezkedések kapcsán. Többek között Bélteky Lajos hajdúszoboszlói református lelkész, a tiszántúli kisgazda szervezkedés egyik vezetője próbálta őt kapcsolatba hozni Nagy Ferencsel. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond. 184/65. 51. Bélteky Lajos levele Juhász Nagy Sándornak, 1930. július 18.

⁶⁶ A lorddal folytatott megbeszélésről szintén Kováts J. István készített összefoglalót. RL C/197. 32. d. Baltazár Dezső 1930. januári londoni tárgyalásai.

⁶⁷ Baltazárt a budapesti brit nagykövet jellemzése alapján a „harmless”, azaz kb. veszélytelen jelzővel illették a külügyminisztériumban. MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C494. 120.

⁶⁸ MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C1859. 46–48. Sargent feljegyzése az találkozóóról.

⁶⁹ MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C1976. Lord Tyrrel távirata a brit külügyminisztériumnak. 1930. március 12.

⁷⁰ MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C2066. Távirat a brit külügyminisztériumba. 1930. április 3.

⁷¹ kiugróan népszerű

gesei se nagyon.⁷² Néhány nappal később Baltazár már Magyarországon számolt be útja konklúziójáról, folytatva saját szerepének túlhangsúlyozását. A Pesti Naplóban megjelent nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy a francia és angol politikusok véleménye szerint is csak egy demokratikus rendszerváltás esetén számíthat Magyarország a revízió kapcsán támogatásra. A bethleni rendszer fennmaradása esetén azonban a revízió reménytelen, és valószínűsíthető a gazdasági krízis. A püspök a tényeket tudatosan meghamisítva beszélt arról, hogy a francia kamara külügyi bizottságának „erre a célra összehívott plenáris ülésén” beszélhetett, holott az ülés valójában csupán személyes jellegű eszmecsere volt, hivatalos jelleg és jegyzőkönyv nélkül, amint erről maga Kováts J. István is megemlékezett idézett feljegyzésében.⁷³

Meg kell említenünk, hogy Baltazár londoni és párizsi útjai természetesen a magyar kormányt sem hagyták hidegen, így elsősorban a párizsi magyar nagykövetségen keresztül próbáltak információkat szerezni a püspök tevékenységéről. A követség munkatársai kalandos úton megszerezték egy példányát Baltazárék memorandumának, amit el is juttattak Bethlen kezébe.⁷⁴

1930 tavaszán és kora nyarán a demokratikus ellenzék több esetben is Baltazár érvrendszerével lépett fel, és összekapcsolta a vágyott demokratikus fordulatot a revíziós törekvésekkel.⁷⁵ A debreceni püspök pedig április elején Sopronban egy protestáns nagygyűlés keretein belül hívta meg Magyarországra a lordot. Ezt a gyűlést szánta korábban a püspök az új politikai lapja beharangozásának is, amelyet a sajtómágnás lord anyagi támogatásával kívánt életre hívni.⁷⁶ Ezek a próbálkozások azonban ekkor már nem érték el a sajtó ingerküszöbét sem.

BETHLEN ISTVÁN TÁMADÁSA ÉS A KIBÉKÜLÉS

Bethlen István feltehetően 1930. júniusi angliai útja, illetve a magyar emigráns ellenzékiek egyre erősebb mozgolódása nyomán döntött úgy, hogy határozott hangnemben lép fel Baltazár külföldi tevékenységével szemben. 1930. július 2-án Horthy István, a volt tiszántúli főgondnok interpellálta Bethlent a

⁷² MNL OL Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. PRO FO 371/14392. C2306. 60. Chilston távirata a brit külügyminisztériumnak, 1930. március 24.

⁷³ *PN*, 1930. március 7., 4.

⁷⁴ MNL OL K 64 Külügyminisztérium iratai. Politikai osztály rezervált iratai. 41. csomó 1930. 41. tétel. 508. Baltazár püspök párizsi szereplése. 175/pol. Párizsi magyar követ jelentése, Párizs, 1930. augusztus 4.

⁷⁵ *PN*, 1930. március 2. 33., Nagy Emil: Revízió és demokrácia, *PH*, 1930. június 22., 1–2.

⁷⁶ *PN*, 1930. április 8., 12.

felsőház ülésén – az éppen egyébként jelen nem lévő – Baltazár külföldi tevékenységével kapcsolatosan. A kérdésre felkészülten reagáló Bethlen hosszan idézett Baltazár Párizsban átadott memorandumából, azt tévesen az előadás szövegeként interpretálva. Kifejezetten azon részleteket idézte, melyek a magyar állam reakciós jellegéről szóltak és a katolikus egyház klerikális túlhatalmát kritizálták. Elítélte a konföderációs javaslatot is, azt hangoztatva, hogy a német szövetség gyalázása Károlyi Mihály 1918-as beszédeinek hangulatát idézi. Végül pedig kategorikusan visszautasította külföldiek beleszólását a magyar belpolitikába.⁷⁷ Baltazár válaszában tagadta a vádakát, hangsúlyozta, hogy őt is váratlanul érte a külügyi bizottság előtti beszéd lehetősége. Szorult helyzetében megpróbálta felekezeti támadásnak beállítani az egyébként református Bethlen felszólalását, és abba kapaszkodott bele, hogy Bethlen nem tudta, hogy nem a beszédből, hanem a memorandumból idézett, így a püspök valójában jogosan hivatkozott arra, hogy amit Bethlen állít, azt ő valójában nem is mondta el.⁷⁸ Azt állította, hogy a Bethlen által időközben részletesen ismertetett, és a katolikus sajtó által vehemensen támadott memorandumot nem ő írta, illetve azt nem olvasta fel, az valójában csupán egy „memorandumtervezet” volt, amit kizárólag a protestánsok egymás közötti belső használatára készítettek el, valójában tehát Bethlen követett el indiszkréciót, amikor ezt a szöveget a „kémeivel” megszerezte és szélesebb nyilvánosság előtt ismertette.⁷⁹

Baltazár egyhamar rendkívül kínos helyzetben találta magát, ahonnan részben korábbi hamis állításainak visszavonásával, részben pedig felelősségvárítással és Bethlen további vehemens támadásával próbált kitörni.⁸⁰ A tiszántúli püspök számára a legkézenfekvőbb – mivel Bethlen maga vádolta meg őt a katolikusok megsértésével – taktika az volt, hogy az egész történetnek felekezeti színezetet próbált adni. Baltazár korábban is előszeretettel próbálta meg a személyét és politikáját érő támadásokat a református egyház elleni akcióként feltüntetni, ami ebben az esetben is sikerrel kecsegtetett. Baltazár sorra kapta a hozzá lojális egyházközségek, egyházmegyék és lelkészi körök hűségnyilatkozatát, elsősorban a Tiszántúlról, de az ország számos más pontjáról is. Ugyan a kormányhú Ravasz László püspök és Teleki József főgondok vezette Dunamelléki Református Egyházkerület körlevélben tiltotta meg az egyházközségeknek a kérdés presbiteri gyűlésen való tárgyalását, a lelkészek

⁷⁷ PN, 1930. július 3., 7.

⁷⁸ PN, 1930. július 4., 1–2.

⁷⁹ PN, 1930. augusztus 31., 2.

⁸⁰ Baltazár magyaríró, a tárgyalásainak tartalmát ismertető cikkeit a nyár közepén a fővárosi politikai lapok és a debreceni sajtó is közzölték.

informálisan biztosították hűségükről szeretett vezérüket, Baltazárt.⁸¹ A kényes természetű kérdés nem egy esetben okozott feszültséget az egyházi testületekben. Általánosságban az egyébként is politikailag a kormányhoz hű világi vezetők óvakodtak a kérdés tárgyalásától, míg a lelkészi kar Baltázárhoz hű tagjai több esetben vitték át a támogatói nyilatkozatok elfogadását. Októberben Péchy László főispán lemondott a Nagykárolyi Református Egyházmegye főgondnoki tisztségéről az egyházmegyei közgyűlés Baltazárt támogató határozata miatt.⁸²

Baltázár 1930 őszén több megkeresést is kapott például a Habsburgellenes Ligától, az Országos Függetlenségi és Kossuth Párttól, ráadásul Hajdúböszörményben országgyűlési képviselőként szerették volna sokan látni.⁸³ Ugyan még szeptemberben is külpolitikai témában tett nyilatkozatot,⁸⁴ és próbált a katolikus-protestáns megbékélés irányában is gesztust tenni,⁸⁵ ő maga is belátta, hogy politikai mozgásteret rendkívül szűk, és a lord hathatósbabb anyagi támogatása nélkül nem tud komoly akciót kezdeni. 1930 őszén nyílt levélben közölte, hogy nem kíván politikai pártot alapítani, csupán a fájdalját kívánta kül- és belföldön elmondani.⁸⁶ Tulajdonképpen ezzel a gesztussal Bethlen és Baltázár politikai „afférja” le is zárult. Bethlennek nem állt érdekében tovább feszegetni a kérdést, hiszen a felekezeti konfliktus réme, a református egyház vezető tisztviselőjének megtámadásával ott fenyegetett a látóhatáron. Baltázár pedig olyan mértékben hozta magát kellemetlen helyzetbe egymásnak is ellentmondó nyilatkozataival, diplomáciai ügyetlenkedéseivel és blöffjeivel, hogy örülhetett, ha nagyobb presztízsveszteség nélkül tud kikerülni a konfliktusból. Baltázár számára végül a kormányzó vert „aranyhidat”: 1931 nyarán megkapta az I. osztályú érdemkeresztet 20 éves püspöki jubileumára, amellyel immár a „kegyelmes” cím is az övé lett, így bizonyos értelemben első lett a protestáns püspökök között.⁸⁷

⁸¹ PN, 1930. augusztus 3., 16. Baltázár levelezésében több tucatnyi támogató iratot találunk, amelyek közül számosat közölt az egyházi, illetve a helyi sajtó. Pl. a hódmezővásárhelyi gyülekezeti nyilatkozata: *Debreceni Független Újság*, 1930. augusztus 12., 3–4.

⁸² PN, 1930. október 14., 11.

⁸³ TtREL I. 1. e. 50. d. 4333/1930; Uo. 4454/1930.; Uo. 4421/1930.

⁸⁴ A Brassói Lapokban Romániával kapcsolatosan tett javaslata szerint egy csekély határmódosítás és lakosságcsere révén meg lehetne békíteni a két ellenséges országot. Ld. *Brassói Lapok*, 1930. szeptember 21., 5.; PN, 1930. szeptember 23., 10.

⁸⁵ PN, 1930. szeptember 19., 9.

⁸⁶ PN, 1930. október 26., 9.

⁸⁷ PN, 1930. augusztus 15., 15.

ÖSSZEGZÉS

Baltazár politikai akciója értelmezhető a Horthy-rendszer liberális ellenzékének egyik majd két évig elnyúló sikertelen akciójaként. A liberális elköteleződésű püspök Rothermere tekintélyét felhasználva, kiaknázva külföldi egyházi kapcsolatait is, a rendszer liberális reformját kívánta elérni. Sikertelenségét részben az ellenzék gyengeségével, illetve az összezáró kormányerők szilárd-ságával lehet magyarázni, másrészt viszont ki kell emelni, hogy a diplomácia érzékeny világát nem ismerő püspök sorozatos hibákat vétett. A saját szerepének túlhangsúlyozása és diplomáciai hazárdjátéka révén rövid időn belül nem csupán a megcélzott brit és francia kormánykörök előtt veszítette el egyébként sem túl nagy tekintélyét, de francia egyházi kapcsolatai (Soulier), sőt még Rothermere is megorrolt rá.⁸⁸

A kortársak által „Bethlen-Baltazár afférnak” nevezett történet azonban rávilágít a Horthy-korszak gyakran elfelejtett, rendkívül kiélezett felekezeti konfliktusaira is. Ugyan a két főszereplő egyaránt református volt, a felekezeti egyensúly és béke megbontóiként próbálták egymást kölcsönösen megbélyegezni. Baltazár politikai ténykedésére folyamatosan a harcos, a politikai katolicizmussal szembe forduló liberális és protestáns attitűd volt jellemző, mely bár szilárd bázist jelentett neki a Tiszántúlon, viszont országos akcióinak kerékkötőjévé vált. Végezetül ez a történet árnyalja a Horthy-korszak teljesen rendszerhű református egyházi vezetéséről kialakult képet, bizonyítva, hogy a liberális, a mérsékelt baloldal felé is nyitott politikának az egyházkormányzók, de az őket támogató lelkészek és gyülekezetek között is volt visszhangja. Azonban Baltazár egyházon belüli szellemi hátországának a feltérképezése további kutatások tárgya lesz.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/197 Kováts J. István iratai.
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 64 Külügyminisztérium iratai. Politikai osztály rezervált iratai.
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Mikrofilmtár X 5049 – 25576. d. Public Record Office – Foreign Office iratai.
 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fond 184. Juhász Nagy Sándor iratai.
 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I. 1. e. Püspöki iratok.

⁸⁸ Mindez azon is tetten érhető, hogy a lord magyarországi akciójáról szóló könyvében Baltazárt még csak meg sem említette.

FELHASZNÁLT NAPI- ÉS HETILAPOK

Berliner Tageblatt, Brassói Lapok, Debreceni Független Újság, Debreceni Protestáns Lap, Le Temps, Nemzeti Újság, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Szabad Szó, Új Barázda, Új Nemzedék

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALTAZÁR Dezső: Baltazár Dezső püspök nyilatkozata a „Mortalium animos” ügyben, in *A „Mortalium animos” c. pápai bulla bírálata*, Debrecen, 1928.
- BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.
- FILEP Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármassúton, *Kommentár*, 2008/4, 76–87.
- GRATZ Gusztáv: Demokratikus fejlődés, *Magyar Szemle*, III. évf., 1929/9–12, 125–135.
- HATOS Pál: *Szabadságkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016.
- Horthy Miklós titkos iratai*, (S. a. r.): Szinai Miklós és Szücs László, Budapest, Kosuth, 1963.
- KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, h. n., k. n., [2005.]
- L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931)*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- PAKSA Rudolf: A numerus clausus és módosítása, in *Gróf Bethlen István és kora*, Budapest, Osiris, 2014, 137–157.
- ROMSICS Ignác: „Magyarország helye a nap alatt”. Lord Rothermere és a magyar revízió, in uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*, Budapest, Osiris, 2004, 249–263.
- ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005.
- SZÁSZ Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25) in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”*. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.
- TARJÁN G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, XLI. évf., 1998/12, 26–48.
- ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*, Budapest, Osiris, 2001.

ABSTRACT

Lajos Szász: *Bishop against the Prime Minister.*
The Political Conflict between Dezső Baltazár and István Bethlen
(1929–1931)

The study aims to investigate a tiny episode in the history of the political conflicts in the Horthy-era. The leading bishop of the Hungarian Reformed Church, Dezső Baltazár, the bishop of the Transibiscan Reformed Church District was the sample of the pastors who were deeply involved in political life. The Reformed bishop was one of the few remaining followers of the liberal political and economic ideas during this period of the Hungarian history. So Baltazár tried to force the Hungarian Prime Minister István Bethlen to make some liberal steps in the political life of Hungary at the end of the 1920s. The bishop found an eager ally in Lord Rothermere, who wished to gain influence on the Hungarian inner-politics, as well. During his several journeys to France and Great Britain, Baltazár encouraged the political and church leaders of these countries to take effective measures against the conservative regime of Hungary. At last the efforts of Baltazár failed, and the political system of István Bethlen survived for some more months.

Keywords: Lord Rothermere, revision of the Trianon-treaty, political Catholicism, denominational conflict, Hungarian Reformed Church

Kulturális ellenállás

LELKÉSZEK A MEZŐGAZDASÁG SZOCIALISTA ÁTSZERVEZÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN

Rigó Róbert

Jelen tanulmányomban egyrészt a HIT 2018 konferenciakötetben megjelent írásomat¹ szeretném kiegészíteni és pontosítani, másrészt három lelkész esetében alaposabban bemutatom a téészesítés során elszenvedett megpróbáltatásaikat. Több jelentős szerző szerint is a kommunista diktatúra időszakában a református egyház hitelvesztése, hívei számának csökkenése elsősorban a kollektivizálásban betöltött „aktív, agitátori” szerepére vezethető vissza. Balog Zoltán lelkész a rendszerváltás időszakában fogalmazta meg, hogy a református egyház cserbenhagyta a vidéki parasztságot a kollektivizálás folyamatában, ami megbontotta a bizalmat az egyház és a hívek között, és ezt a történetet nem sikerült 1989-ig feldolgozni, – hozzátehetjük, hogy a mai napig sem.

„Az egyház szinte kizárólagos tagságát képező parasztságot a központi akarat a szovjet kolhozrendszer mintájára tsz-ekbe kényszerítette. [...] Egyházunk hívei ebben a helyzetben az egyháztól nem kaptak semmiféle segítséget. [...] Hivatalosan (az egyházi vezetők nyilatkozataiban) az új rendszer mellé álltunk, így elhatároltuk magunkat saját, „konzervatív, reakciós bázisunktól”. Ennek az útnak következménye csak a hitelvesztés lehetett.”²

A parasztság meggyőzésében a református egyháznak és azon belül a Bácskiskunsági Egyházmegyének jelentős szerepet szánt a hatalom. A református egyháznak azért is lehetett kiemelkedő szerepe a falvakban, a mezőgazdaságból élő paraszti társadalom életében, mert az 1930-as években az egyház tag-

¹ Rigó Róbert: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagymány, Identitás, Történelem*, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2019, 295–315.

² Balog Zoltán: Vitairat a református egyházzal Magyarországon. *Beszélő*, 1989/2. szám.

ságának mintegy 80%-a falvakban élt.³ Ladányi Sándor egyháztörténész szerint a kollektivizálás ezért a református egyház

„fenntartó rétege egzisztenciális érdeke elleni támadás is volt. [...] Ez volt talán a legtöbbeket érintő durva beavatkozás az egyházak belső életébe, funkciójába: az igehirdetésbe, és ez idegenítette el a legtöbb embert az egyháztól. [...] A lelkipásztorok zöme világosan látta, hogy ezeket a „prédikációkat” a paraszti tömegeknek, egyháztagjaiknak, azok gerincét alkotó ún. „középparasztságnak” nem mondhatják el, egyrészt és főként azért, mert ez nem az Isten üzenete, másrészt, mert azok még jobban elidegenítenék őket az egyháztól, pedig sokan még támaszt reméltek, vigasztalást kerestek Isten Igéjében, különösen az ébredés által érintett vidékeken. Az egyházak vezetői pedig erőltették, ellenőrizték e feladat végrehajtását. Az ellenszegülők, megtagadók ellen keményen felléptek, kegyetlenül megindult az eljárás ellenük mind az egyházhatósági, mind a világi, állambiztonsági, rendőri szervek részéről. Ugyanakkor ezen a ponton vesztette el az egyházi felső vezetés a lelkipásztori kar és a hívő tömegek, az egyháztagság bizalmát és kerültek mindinkább egymással szembe – ami egyáltalán nem volt a pártvezetés szándékával ellentétes, sőt, számos adatunk van arra, hogy éket verjenek »az alsó- és felsőpapság«, valamint az egyházi vezetők és a tagság közé.”⁴

Mindkét idézet jól megvilágítja, hogy a 20. század második felének erőszakos társadalom-átalakításában, a kényszerkollektivizálásban, – amikor a magyar társadalom legnépesebb rétegét, a parasztságot fosztották meg földjétől, mezőgazdasági eszközeinek, állatállományának jelentős részétől, – és e folyamat támogatásában, „olajozásában” a református egyháznak jelentős szerepet szánt a hatalom. A parasztokat csak az állam által megszervezett kényszerítő eszközökkel lehetett rávenni a belépési nyilatkozat aláírására. A pártállami érdekeket kiszolgáló egyházvezetés a nyomásgyakorlás és a megfélemlítés változatos eszközeivel igyekezett rávenni a vidéki lelkészeket, hogy győzzék meg, segítsék a döntés meghozásában a híveiket – akik az egyházközségük legnagyobb, meghatározó bázisát adták, – a tévesz gazdálkodás előnyeiről, az

³ Ladányi Sándor: A református egyház (1919–1944), in Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században, II. kötet, Babits Kiadó, Szekszárd, 2000, 312.

⁴ Ladányi Sándor: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2006, 29–30.

„ősi földekről” való lemondásról. Tehát markáns erőszak és nyomásgyakorlás jelent meg a pártállam és az egyházi vezetés felől is. A fokozott nyomásgyakorlást, nem ritkán a tényleges fizikai erőszakot, igyekeztek az önkéntesség burkába csomagolni. Ennek az erőszaknak, nyomásgyakorlásnak a falvakban, mezővárosokban élő parasztok és lelkészek voltak az elszenvedői, akiket igyekeztek egymás ellen fordítani.

Jelen tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy ebben az évekig tartó kielezett helyzetben milyen ellenállási és együttműködési stratégiákkal, technikákkal próbáltak a lelkészek reagálni a helyi tanácsi vezetők, az állami egyházügyi hivatal megyei képviselői és az egyházi vezetés, a püspök és az esperes nyomására? Milyen alapon választottak eltérő technikákat, ez mennyire volt tudatos, és ezeknek milyen következményei lettek?

A kérdések megválaszolásához többféle forrástípusra támaszkodtam, egyrészt a Bácskiskunsági Református Egyházmegye tévesztéssel kapcsolatos lelkészi jelentéseire, másrészt Balla Árpád kötetben megjelent 1955-ös „leveleire”, harmadrészt interjúkra és végül egyéb levéltári dokumentumokra.

A református lelkészek jelentéseit, iratait az ellenállás (rezisztencia, aktivitást feltételező), a szembenállás (passzív ellenállás) és az együttműködés (kollaboráció) mezőben igyekszem értelmezni – a szituációtól, interakciótól függően határoztam meg, hogy mit is értek ezek alatt. Több beazonosítható interakcióban a források alapján próbálok tipikus viselkedésformákat megragadni, és azokat elhelyezni az ellenállás, a szembenállás vagy együttműködés terében, tudva azt, hogy ezek a viselkedésformák rendszerint nem mutatnak életemen át tartó kontinuitást, teljesen következetes viselkedést, főleg nem a kommunista diktatúra időszakában.⁵ Vinthagen és Johansson megállapítása szerint „az ellenállás egy összetett, interaktív helyzet, és a különböző terminológiák ennek az interakciónak a különböző aspektusokból történő értelmezését teszik lehetővé”.⁶ Szerintük a mindennapi ellenállás gyakorlatát kétféleképpen elemezhetjük, egyfelől mint a mindennapi élet részét, másfelől

⁵ A fogalmak részletes ismertetésétől, meghatározásától eltekintek, erre vonatkozóan Kiss Réka és Nagy Károly Zsolt tanulmányait tekintem meghatározónak. Kiss Réka: Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és a megismerés határai, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagymány, Identitás, Történelem*, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2019, 239–273.; Nagy Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj.” „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében. in *uo.*, 273–295.

⁶ Nagy: „A szív teljességéből szól a száj.”, 278.

mint a hatalommal szembeni ellenállás kifejezésének eszközét. „A jelenségek értelmezése ugyanis kontextustól függően változik.”⁷ Az egyházmegye lelkészeinek az 1950-es években több alkalommal kellett jelentést készíteniük, hogy miként segítették a parasztokat a téeszbe való belépésben, ezek alapján próbálom megragadni az ellenállás és együttműködés gyakorlatát.

Az elemzéshez szükséges rögzítenünk az interakció körülményeit. Az 1945-ös radikális földtulajdon átalakítást követően három évvel, 1948-ban a pártállam vezetése hirdette meg szovjet mintára a kollektivizálást, a kulákiüldözést és a földből élők gazdasági ellehetetlenítését. A téeszítés 1948-tól 1962-ig elhúzódott, a folyamatnak voltak keményebb időszakai, amikor tömegesen léptek be a szövetkezetekbe és voltak enyhülési időszakok, amikor tömegesen léptek ki belőlük.

A lelkészeknek a Bácskiskunsági Református Egyházmegyében 1952 és 1959 között négy alkalommal kellett jelentést készíteniük a mezőgazdaság helyzetével, a kollektivizálás előrehaladásával kapcsolatosan. A lelkészeknek az első ilyen jelentést Pap Géza esperes számára 1954 márciusában kellett megírniuk, amelyben arról kellett beszámolniuk, hogy az igehirdetéseikben milyen módon hívják fel a figyelmet a mezőgazdasági munka fontosságára, hogyan buzdítják a híveket a fokozott munkavégzésre, és ezt hogyan tárgyalják meg a presbitériumban, lelkész körökben. A második beszámolót 1955. október végén kellett elkészíteni, ebben az egyházközség területén működő termelőszövetkezetekről, a szövetkezeti gazdálkodás aktuális helyzetéről és ebben a lelkész aktív szerepvállalásának mikéntjéről kellett jelenteni. Ezek rendszerint elég részletesek, jól rögzítik a pillanatnyi állapotot. A lelkészeknek a harmadik jelentést 1956 februárjában kellett megírniuk, amiben arról kellett jelenteniük, hogy ők személy szerint mit tettek a szövetkezeti gazdálkodás előmozdítása érdekében. A negyedik jelentést 1959 őszén, az újonnan hivatalba lévő esperes, dr. Balogh László kérte be, amiben arról kellett írniuk a lelkészeknek, hogy a megyében éppen folyamatban lévő kényszerkollektivizálás idején miért nem halad megfelelően a mezőgazdasági munka.⁸ A jelentésekkel kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy az adott időszak politikai hangulatát, az éppen aktuális politikai helyzetet jól leképezik. Például Nagy Imre agrárpolitikája kapcsán a lelkészek a falvakban jelentős optimizmusról, biza-

⁷ Ua.

⁸ A kényszerkollektivizálás megyei folyamatáról bővebben írtam, ld. Rigó Róbert: *Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében*, in Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dilás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 103–121.

lomról, munkakedvről számoltak be, míg Nagy Imre bukása után az elkese-
redésről, a fokozódó kényszerkollektívizálási nyomásról írtak.

Az első jelentés előzménye az 1954. február 23–24-én tartott országos es-
peresi konferencia volt. Ezt követően Bereczky Albert dunamelléki, Győry
Elemér dunántúli és Péter János tiszavidéki püspök közös körlevelet intézett
a gyülekezetekhez, a kormány új agrárpolitikájának támogatására vonatkozó-
an, amit a március 7-i istentiszteleteken olvastak fel. A Bácskiskunsági Re-
formátus Egyházmegye 1954. március 5-én Kecskeméten tartott lelkésztestü-
leti gyűlésén Pap Géza esperes elrendelte, hogy a jelentést minden lelkésznek
el kell készítenie. Az értekezleten előadást tartott Fekete Sándor budapesti
esperes, valamint Finta István püspöki titkár, az Egyetemes Konvent külügyi
és sajtóügyi előadója és Pap Géza az új mezőgazdasági programról és arról,
hogy az egyház hogyan tudja ezt segíteni, támogatni. Hatvani Lajos kiskun-
félegyházi lelkész beszámolójából tudjuk, hogy a kecskeméti lelkészi értekez-
leten Fekete Sándor esperes ismertette az új mezőgazdasági programot és az
egyházi szolgálat lehetőségeit. „Isten munkatársai vagyunk” – hangzott el az
értekezleten. Hatvani megállapította, hogy az új program kapcsán sokakban
bizalmatlanság, félelem támadt, azon tanakodtak, vajon mi állhat mögötte.
Finta István püspöki titkár hangsúlyozta az értekezleten, hogy az egyház se-
gíteni szeretné ezt a folyamatot. Pap Géza esperes megállapította, hogy az
életünk motorja nem lehet az önzés.

Az 1955 októberében és az 1956 februárjában írt jelentések már Rákosi
Mátyás resztalinizációs időszakában születtek. A Magyar Dolgozók Pártja
(továbbiakban MDP) 1955. márciusi ülésén Nagy Imrét menesztették, és újra
Rákosi kezébe került az irányítás, majd hamarosan megkezdődött a vissza-
rendeződés. Egymást követték az „engedékenységet” felülről rendelkezők:
érvénytelenítették a hároméves adó- és beszolgáltatási engedményeket, a
gazdák terheit ismét megemelték, korlátozták a mezőgazdasági termékek
szabadpiaci forgalmát, a beszolgáltatási kvótákat megemelték és kiterjesztet-
ték a termelősövetkezetekre is. Ismét durva kényszerítőeszközöket alkal-
maztak a gazdákkal szemben a téeszbe történő belépésük érdekében.⁹

A negyedik jelentésre már az 1956-os forradalom leverését és megtorlását
követően, 1959. október végén, november elején került sor. A Magyar Szocia-
lista Munkáspárt (továbbiakban MSZMP) Központi Bizottsága 1959 február-
jában megjelent kormányhatározata szerint igyekezett felgyorsítani a teljes-
körű kollektívizálást, melynek során „a régi bevált módszereket” igyekeztek

⁹ Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon, 2011. 359–365.

újabb technikákkal kiegészíteni. Ez rendszerint az erőszak, a brutalitás fokozását, a folyamat felgyorsítását és totalitását jelentette. A kényszerkollektivizálás folyamatában Bács-Kiskun megyére 1959 végén, 1960 első hónapjaiban került sor.¹⁰

Azt megállapíthatjuk, hogy a hagyományos parasztság foggal-körömmel ragaszkodott a földjéhez, a gazdaságához, és amíg csak lehetett nem lépett be a termelőszövetkezetbe, illetve amint lehetett – mint például Nagy Imre miniszterelnöksége idején – kilépett belőle. A magántulajdonra, az önállóságra, az önellátásra, a teljesítményre és a szívós munkára épülő paraszti gondolkodástól mi sem állt távolabb, mint a tulajdonról, a földről, az állatállományról való lemondás és a közös gazdálkodás gondolata. A Duna–Tisza közti tanyás, mezővárosi paraszti gondolkodástól, értékrendtől nagyon távol állt a kollektív gazdálkodás eszméje. Különösen távol állt tőlük Kecskemét térségében, ahol az egyre nagyobb paraszti földtulajdon kategóriákban a református gazdák aránya fokozatosan növekedett. A földből élő emberek a természetközeli életmódjukból fakadóan és a korábban élénk belmissziós munka miatt erősen kötődtek a vallásukhoz, mindennapjaikban meghatározó szerepet játszott a teremtő Istennel való hagyományos és szerves kapcsolatuk. Tehát a református egyház bázisát adó birtokos parasztság a végsőig igyekezett ellenállni a hatalom kollektivizálási nyomásának. A pártállammal szorosan együttműködő református egyházvezetés püspöki, esperesi szinten a téveszesítés ügye mellé állt, különféle fórumok (körlevelek, kiadványok, értekezletek, konferenciák, továbbképzések) segítségével gyakoroltak nyomást a gyülekezeti lelkészekre, hogy győzködjék, agitálják a híveiket a kollektív gazdálkodás érdekében a téeszbe történő belépésre. A lelkészekre nyomást gyakoroltak, hogy az igehirdetésben a gazdasági, megélhetési kérdésekkel is foglalkozzanak. A lelkészek a rájuk nehezedő felsőbb nyomás terhe mellett a gyülekezet tagjai között éltek, beszélgettek velük az őket leginkább foglalkoztató gazdasági, életmódbeli problémákról, az ellehetetlenítésükről. Ezeknek a korabeli, négy szemközti beszélgetéseknek a tényleges tartalmára vonatkozóan legfeljebb szórványosan maradtak fenn források. Mi csak a lelkészek írásos jelentéseit, beszámolóit ismerjük, amit a felettes szervek vártak el tőlük, az agitációs tevékenységükre vonatkozóan. A források értelmezése, megértése szempontjából ez a kényszerítő keletkezési szituáció meghatározó fontosságú. A lelkészi jelentésekkel kapcsolatosan két kérdést érdemes feltennünk: Mit írtak le a lelkészek jelentéseikben? Hogyan, milyen módon írták meg a jelentéseiket?

¹⁰ Rigó: Kényszerkollektivizálás, 106–107.

A jelentések tartalmára vonatkozóan a lelkészek az alábbi stratégiák mentén írhatták le a beszámolójukat:

- I. A lelkész megfogalmazhatta úgy a jelentését, hogy azt írta le, amit a vezetés, a felettese elvárt tőle. A lelkész valószínűsíthette, hogy a jelentése az Állami Egyházügyi Hivatalhoz (továbbiakban ÁEH) is el fog jutni. Ilyen esetben a lelkész rögzítette, hogy miként győzködte a parasztokat a szövetkezeti gazdálkodás előnyeiről. Ezt együttműködő, a hatalmi elvárásoknak megfelelni törekvő stratégiának tekinthetjük.
- II. A lelkész sorra vehette jelentésében azokat a problémákat, nehézségeket, amik miatt a parasztok nem akartak belépni a téeszbe. A lelkészek azonosultak a parasztság érveivel, szembenállásával, és ezeket az érveket emelték ki írásukban. Ezt a választ szembenállónak tekinthetjük, mert nem a téeszésítést támogatták, hanem az azzal szembeni paraszti érveket hangsúlyozták.
- III. A lelkészek egy része rögzítette, hogy ők, mint lelkészek nem győzködhetik a gazdákat arról, hogy lépjenek be a termelőszövetkezetbe. Tehát elhárították a feladatot, arra hivatkozva, hogy a hívek nem ezt várják tőlük, hanem az Ige hirdetését, illetve kiemelték, hogy ha erőltetik a kollektivizálás témáját, elveszítik a híveik bizalmát, kiürül a templom. Gyakorlatilag leírták, hogy a téeszésítés melletti kiállásuk a gyülekezetük, az egyházuk, érdekei ellen van, azaz kritikát fogalmaztak meg az előjáróik nyomásgyakorló döntésével szemben. Ezt ellenálló magtartásformának tartom.

A második kérdésre a hogyan, milyen módon írta meg a lelkész a jelentését a feletteseinek, szintén megalkothatunk az eltérő stratégiák mentén egy hasonló tipológiát:

- I. A lelkész az elvárásoknak megfelelően elkészítette, és időben elküldte a jelentését. Ezt tekinthetjük együttműködő magatartásnak.
- II. A lelkész csak részben teljesítette a jelentési kötelezettségét. Az egyik technika erre az volt, hogy egy-két mondatban, röviden, semmitmondóan írta le a tapasztalatait, a másik az, hogy részletesen írt, de nem arról, amit elvártak tőle. Adott le valamit, de nem az elvárásoknak megfelelően. Ezt szembenállásnak tartom.
- III. A lelkész egyáltalán nem teljesítette az elvárt feladatot, nem adott le jelentést, nem foglalkozott a felettesének az elvárásával. Az adott korszak ismeretében ezt ellenállásnak tekintem.

Ezeket a jelentéstípusokat a továbbiakban néhány tipikus forrással szeretném jobban megvilágítani. A jelentések tartalmi vonatkozásában együttműködő jelentést írt Kiskunhalasról Ulakcsai Antal 1955. október 29-én. Megállapította, hogy

„a városunkban folyó komoly és hűséges felvilágosító munka eredményeként legújabban a református vallású gazdák, illetve kisparasztok közül is sokan váltak híveivé és pionirjeivé a szövetkezeti gondolatnak. [...] A személyes beszélgetésekben, gyülekezeti alkalmakon és ígéhirdetésekből a fejlődés és a felemelkedés útjára kell terelgetni gazdáinkat. A református vallású tsz tagokat hűségesebb és becsületesebb munkára, helytállásra kell serkenteni.”¹¹

Katymárról Katona Miklós 1955 októberében azt írta, hogy a faluban öt hármas típusú és egy egyes típusú téesz van, rögzítette téeszneként a református vallású tagok számát, majd megállapította, hogy az egyes típusú „Új Élet” téesznek négy presbiter tagja van. Majd leírta, annak érdekében, hogy az említett presbiterek a „fejlettebb” hármas típusú szövetkezetbe lépjenek be, az imaközösségükben imádkozott a „helyes” döntésük érdekében:

„Ez utóbbi négy presbiterért sokat harcoltam eddig, hogy lépjenek be a hármas típusú termelőszövetkezetbe, de sajnos eddig eredménytelenül. Amikor a döntés napja volt, hogy az egyes vagy a hármasba lépnek be, személyesen felkerestem őket, és igei alapon mutattam reá a közös gazdálkodás előnyeire és a közös úton való járás isteni parancsára. Sőt, amíg ők tárgyaltak, hogy miként döntsenek, ugyanabban az időpontban a mi kicsiny imaközösségünk őszinte hittel imádkozott az ő helyes döntésükért. Hiszem, hogy a további imádságainknak mégis csak meglesz az eredménye, és ez a négy presbiterünk is meglátja nemcsak félig, hanem teljesen a helyes utat, és dönt a hármas típus mellett. Akik már megértették a közös úton való járás isteni parancsát, nem lankadunk meg a többiekért imádkozni.”

1956 februárjában Gyarmathy László Lajosmizséről azt írta, hogy felkereste a tanács vezetőségét, elbeszélgetett velük,

„és felajánlottam a lehetőség szerinti készséges közreműködésemet. Különösképpen községünk Berénybene nevű tanyai részén, ahol a református vallású egyháztagjaink egy tömbben laknak. A községi tanács részéről

¹¹ Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban KREL) Egyházmegyei iratok, Ígéhirdetések A/III c. 6. Lelkipásztorok tevékenysége a téeszítés és a mezőgazdasági munkák kapcsán. (A további jelentések és az idézetek ebből a levéltári anyagból származnak.)

is sok megértést és jóindulatot tapasztaltam egyházunk felé. Igehirdetéseimben igyekeztem az önzés és egyéb közösségellenes emberi bűnök viszásságát megmutatni és az evangélium mondanivalóját az egymás iránti felelősségről és egymás terheinek hordozásáról megvilágítani.”

Mindhárom szövegrészletről megállapíthatjuk, hogy a lelkészek igyekeztek bizonygatni jelentésükben, hogy ők személyesen milyen jelentős erőfeszítést tettek, aktív tevékenységet fejtettek ki a gazdák meggyőzése érdekében, hogy belépjenek a téeszbe: „komoly és hűséges felvilágosító munka eredményeként”, „személyes beszélgetésekben, gyülekezeti alkalmakon és igehirdetéseken a felemelkedés útjára kell terelgetni gazdáinkat”, „munkára, helytállásra kell serkenteni”, „sokat harcoltam, hogy lépjenek be.” A lelkészek rendszeresen arra hivatkoztak, hogy bibliai igeszakaszok alapján, azaz Isten tanítása szerint érvelnek a gazdáknak a téeszbe történő belépése mellett. 1959 novemberében Szakács Gyula megyei egyházügyi főelőadó a jelentésében református részről Lajosmizse lelképásztorát, Gyarmati Lászlót (sic!)¹² emelte ki, „mint aki nagyban segítette a párt programjának megvalósítását, de mellette továbbra is szilárdan lehetett számítani olyan jól bevált papkaderekre, mint Pap Géza vagy Ulakcsai Antal”.¹³ 1959-ben Gyarmathy László a járási népfrentbizottság tagja volt, Ulakcsai Antal pedig a kiskunhalasi városi népfrentbizottságnak.

A szembenálló tartalmat megfogalmazó jelentésekre jó példák azok a szövegek, amelyekben a lelkész azokat az érveket vette sorra, amiért a parasztok jogos és racionális módon álltak szemben a szövetkezeti gazdálkodással. Például a szőlőtermesztéséről nevezetes Soltvadkertről, dr. Körpöly Kálmán lelkész 1955. október 29-én írta, hogy helyben mi alapján ítélik meg a gazdákat, hogyan gondolkodnak a helyi emberek:

„A soltvadkerti ember szemében ugyanis a munkásságnak a fokmérője az, hogy valaki hogyan gondolja a szőlőjét, és bizony nagyon sok tsz-szőlőt annyira ellepett a gaz, hogy nem lehet látni szőlő-e vagy parlag-föld. Ezeket a hiányosságokat is mielőbb pótolni kellene, akkor talán a tsz-ek több vonzóerőt gyakorolnának Soltvadkert szorgalmas, munkaszerető népére. A jó példa mindig többet ér és meggyőzőbb, mint akármilyen propaganda.”

¹² Gyarmathy László a jelentését ebben a formában írta alá, Szakács Gyula megyei ÁEH főelőadó következetesen Gyarmati írásmóddal írta a nevét.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban MNL BKML) XXXV. 1. fond, 9. cs. 50. ő. e., „Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről és a feladatokról”. 001/15/1959. Kelt: Kecskemét, 1959. november 17. 12. o.

Szankról Dobos Károly 1955 októberében a helyzetismertetést követően tért rá a saját „agitációs” szerepének a bemutatására:

„A presbiterekkel, hívekkel közös és magánbeszélgetésben sokszor volt szó a közös gazdálkodásról. Mivel azonban az előző években sok tsz földet felvert a gaz kellő munkaerő hiánya miatt, s a juttatás is kevés volt, ez rossz reklám volt a kívülállók felé. Híveink különösen e kettő miatt tartózkodtak a belépéstől mondván, hogy az ő egyénileg művelt földjük jobban megművelve több terményt hoz, s több hasznot hajt nekik és az országnak is. Csakis a jobb és több termelés, s több juttatás fogja az új tagokat vonzani.”

Mindketten megfogalmazták, hogy a téeszekben nem művelik meg rendesen a földet, elgazosodik, gazdátlan, ami a paraszti kultúrában bűnnek, terhányságnak, nemtörődömségnek számított, és az ilyen birtokkal rendelkező embereket elítélték. Megállapították, hogy ha a téeszekben tisztességes munka, gazdálkodás folyna, akkor kevésbé idegenkednének tőle a paraszttok. Tehát a lelkészek megfogalmazták, hogy a paraszttoknak igazuk van, a racionális termelés feltételeiről nem akarnak lemondani és egy rosszul működő, irracionális gazdálkodást folytató téesz munkásaivá válni.

Az ellenálló típusba azokat a jelentéseket sorolhatjuk, amelyekben a lelkész kiáll az egyház érdeke mellett, és leírja, hogy a téeszésítés a református hívek elleni akció, és ebben ők mint lelkészek nem vehetnek részt, mert elvesztik az egyház legjelentősebb helyi bázisát, a birtokos parasztságot.

Soltról Csikai Kálmán 1955. október végén leírta, hogy: „a gyülekezet legnagyobb része hallani sem akar a közös gazdálkodásról, a konventi körlevél felolvasása, a presbiteri megbeszélés híre sok ellenvéleményt, kritikát váltott ki, és némelyek véleménye szerint ennek következménye a templom látogatottság feltűnő csökkenése is.” Csikai Kálmán pár hónappal később, 1956 tavaszán írt jelentésében megjegyezte, hogy a

„presbiterekkel beszélgetés és összejöveteleken tanítás keretében többször is elővettük a kérdést. Nagy merevség és elutasítás van és jelentkezik már az ügy felvetésénél is. [...] A gyülekezetünk tagjai és presbitériumunk tagjai részéről határozottan megállapítható ellenszenv, bizalmatlanság jelentkezik szolgálatom, magatartásom iránt a tsz és a közösségi élet, elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozásom, szolgálataim miatt.”

Dr. Körpöly Kálmán Soltvadkertről 1956. február 9-én leírta, hogy „családlátogatásokkor és a keddi és pénteki gondnoki fogadó órákon, amikor a gyülekezet tagjainak jórésze megfordul a lelkészi hivatalban, beszélgetünk ró-

la. A hívek nagyobbik része nagyon ellene van”. Bede Gyula dunapataji lelkész ekkoriban írt jelentésében szintén megállapította, hogy csak egyetlen igehirdetésében utalt a tervgazdaságra, de a „következő presbiteri gyűlésen maga a presbitérium kért, hogy igehirdetéseimben lehetőség szerint kerüljem az ilyen vonatkozásokat, mert a gyülekezet tagjaiban ez nem jó visszhangot kelt”.

Megállapíthatjuk, hogy a lelkészek egy része egyértelműen jelezte előljárói felé, hogy ha a presbiterok és a hívek körében a téeszről, annak az előnyeiről próbál meg beszélni, akkor az konfliktusos helyzetet eredményez. Ilyenkor a parasztok mereven elzárkóznak a témától, a lelkésszel szemben ellenszenv, bizalmatlanság alakul ki bennük, elfordulnak tőle és az egyháztól is. Vietorisz Lajos lelkész jelentéséből azonban az is megállapítható, hogy a református egyházban számoltak azzal a kockázattal, hogy ezeknek a témáknak a feszegetésével a lelkészt ellenségnek fogják tekinteni az egyház tagjai. Vietorisz Lajos, Vaskút, Csátalja és Gara falvak lelkésze 1954. április 22-én jelentésében leírta, hogy a református hívek felé a lelkészeknek:

„azokban a dolgokban is Mózesükké és prófétáikká kell válnunk – amint Szamosközi István mondta Baján március 12-én –, amelyek az ő anyagi dolgaikkal, mindennapi életükkel, megélhetésükkel szorosan összetartoznak. [...] Tehát törődni kell a mindennapi gondjaikkal, bajaikkal, s Isten munkatársaivá válva, mint az egyház megbízottai és Jézus Krisztus szolgálói, ezen a téren is – ha nem is tanítóivá kell válnunk, de javukra – mellettük kell állnunk, még akkor is, ha esetleg ellenségeknek néznek bennünket. [...] Általában azt mondhatom a gyülekezetekben nyert tapasztalataim alapján, hogy első pillanatban a gyülekezet tagjai – akik jórészt földdel foglalkoznak, mint tsz tagok, ÁG alkalmazottak vagy dolgozó parasztok – meghökkennek, és azt mondják, miért kell a lelkésznek ilyenekkel foglalkozni.”

Arra vonatkozóan, hogy a lelkészek hogyan, milyen módon készítették el a jelentéseiket megállapíthatjuk, hogy többségében részletesen, több oldalban írták meg beszámolójukat, és határidőre elküldték az esperesnek. A folyamat már az új egyházmegye felállítása és az új esperes kinevezését követően 1952-ben elkezdődött, amikor a karácsonyi és újévi prédikációkat kellett leadni az esperesen keresztül a püspöki hivatalba. Ekkor az egyházmegye minden egyes lelképásztora leadta a prédikációját, amiről részletekbe menő, személyekre lebontott, igen kritikus összefoglaló jelentést készítettek. 1954-ben az egyházmegyei lelkésztestületi ülésen esperesi felszólításra mindenkinek el kellett készítenie a jelentését, mind a 45 be is érkezett, ezek terjedelmesek,

részletesek, van közöttük hét oldalas is. Később a lelkészi jelentések rövidebbek lettek, és gyakrabban előfordult, hogy nem adták le.

A jelentések részbeni teljesítésére az egyik stratégia a nagyon rövid, néhány mondatos beszámolók készítése volt. Például Kiskőrösről dr. Vincze Ferenc egy nyílt levelezőlapra 1955 októberében a következőket írta: „Nagytiszteletű Esperes Úr! Jelentem, hogy a szövetkezeti gazdálkodás kérdésével felsőbb hatóságaink útmutatása szerint foglalkoztunk, és egyházközségünk területén öt működő tszcs van. Kiváló tisztelettel”, végül aláírta és elküldte. Vargha Tamás nyugdíjazását követően 1956 februárjában Kunszentmiklósról csak egy elharmadolt lapon küldte el az alábbi szöveget: „Jelentem, hogy a közös gazdálkodás ügyében a magam számára csak azt a feladatot látom, hogy az igét az »egymás terhét hordozzátok« szellemében hirdessem. Ennek igyekeztem is eleget tenni.” A jelentések részbeni teljesítésére a másik stratégia az volt, hogy részletesen megírta a lelkész a beszámolóját, de nem arról, hogy mit tett a tévesbe lépés előmozdítása érdekében, hanem arról, hogy a parasztok milyen okok miatt idegenkednek a közös gazdálkodástól. Dobos Károly 1956. február elején írt jelentésében ezeket az okokat hat pontban gyűjtötte össze és mutatta be viszonylag részletesen.

Az ellenálló lelkészi stratégiára megfelelő technika lehetett, ha nem teljesítette a kötelezettségét, azaz nem adott le semmit az esperesnek. 1959 októberében dr. Balogh László kért be utoljára jelentést arra vonatkozóan, hogy a mezőgazdasági munkák miért nem haladnak megfelelően a megyében akkor kezdődő kényszerkollektivizálás időszakában. A jelentéseket az esperes összesítve küldte tovább Szakács Gyula egyházügyi főelőadónak, ebben megalapította, hogy a 45 megyei lelkésztől a határidőig 33 jelentés érkezett be, 11 gyülekezet lelkésze „betegség, költözködés és általam nem ismert ok miatt, s egy helyen hol nincs lelkész, nem küldött jelentést.” Tehát a lelkészek háromnegyede leadta a jelentését, negyedük egyáltalán nem adott le írásos anyagot az esperes felé. Összességében megállapíthatjuk, hogy idővel a lelkészek egyre rövidebb, sablonosabb jelentést adtak le, és jelentős részük egyáltalán nem adott le semmit. Ekkor a hatalom már nem várt a korábbi időszakhoz képest aktív szerepvállalást a lelkészekről a kényszerkollektivizálás folyamatában, inkább a semleges várakozó álláspontot részesítette előnyben.¹⁴

¹⁴ Soós Viktor Attila: Az egyházak és a kényszerkollektivizálás. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai, in Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 167–182.

Pap Géza és dr. Balogh László esperesek együttműködtek a megyei pártvezetéssel és szorgalmazták a lelkészeknél a téészesítés előmozdítását. A Hazafias Népfront megyei bizottsága évente tájékoztató előadásokat tartott a lelkészeknek. A kényszerkollektivizálás folyamatának lezárásaként 1964-ben dr. Balogh László esperes az új egyházmegye első tíz évéről szóló kötetében megállapította, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezése a mi megyénkben is sikerrel zárult, múlt időben beszélhetünk róla, és meggyőződésünk szerint, ha szerény mértékben is, a sikerhez egyházmegyénk éveken át tartó türelmes, nevelőmunkája is hozzájárult”.¹⁵

Az együttműködés, szembenállás, ellenállás mezőben vizsgálva a gyülekezeti lelkészeknek a felettes szervek felé megfogalmazott szövegeit, egy árnyalt és színes képet rajzolhatunk meg a téészesítés folyamatában játszott szerepükre vonatkozóan. Voltak, akik együttműködtek és a felettes állami és egyházi szervek elvárásainak igyekeztek megfelelni a jelentéseik alapján, az ő személyük lojalitását az ÁEH megyei főelőadója is megerősítette. Voltak, akik a szembenállás stratégiáját választották, ők a híveik igazát, nehézségeit tolmácsolták az egyházvezetés felé, vagy rövid, sablonos, semmitmondó jelentéseket írtak. És szép számban olyan lelkészek is voltak, akik a szembenállást választották, arról írtak, hogy nem mehetnek szembe a híveik érdekével, mert nekik, az egyház képviselőinek nem ez a dolga, mert kiürül a templom és elveszítik az egyháztagok bizalmát. Vagy egyszerűen nem írtak jelentést ebben a témakörben.

A lelkészek pártállamhoz való viszonyával az ÁEH is rendszeresen foglalkozott. Soós Viktor Attila tanulmányában egy 1962-es pártvizsgálat anyagára hivatkozva, a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez való viszonyuk alapján, három kategóriába sorolta a lelkészeket. Haladó papoknak azokat tekintették, akik támogatták a téészesítést, és aktívan segítették az átszervezést. „Ingadozóknak” tartották azokat, akik túl gyorsnak és radikálisnak tartották a szövetkezetek megszervezését, de elvileg nem kifogásolták azt, míg a „reakcióso” kategóriájába azokat sorolták, akik ellene voltak a mezőgazdaság szocialista átszervezésének, és nem nyújtottak hozzá segítséget, mert azzal nem akarták a maguk és az egyházuk tekintélyét rombolni.¹⁶

¹⁵ Balogh László–Páll László: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, 1964, 35–36.

¹⁶ Soós: *Az egyházak és a kényszerkollektivizálás*, 180.

VARGHA TAMÁS ESPERES, KUNSZENTMIKLÓSI LELKÉSZ ESETE

Vargha Tamást (1890–1968) 1915-ben választották meg kunszentmiklósi lelkésznek, ahol jelentős belmissziói munkát fejtett ki. Apja, Vargha Gyula ügyvéd, földbirtokos az Országos Statisztikai Hivatalban kezdett dolgozni, melynek 1901-től az igazgatója lett, 1914-ben országgyűlési képviselővé választották és államtitkári pozícióba került, majd 1917-től visszavonult birtokára gazdálkodni. Anyja Szász Póla, Szász Károly református püspök, író, költő és műfordító lánya. Megállapíthatjuk, hogy Vargha Tamás református hivatalnok és értelmiségi hagyományokkal rendelkező, kiterjedt kapcsolatokkal bíró, felső középosztálybeli fővárosi családból származott. Vargha Tamás 1907-ben iratkozott be a Budapesti Református Teológiai Akadémiára, majd 1910–11-ben Skóciában volt ösztöndíjas diák. Hazatérte után a Kálvin téren lett segédlelkész, papi vizsgáját 1911 őszén tette le, majd hittantanár lett a budai tanítóképzőben. Pályázat útján 1915 szeptemberében választották meg kunszentmiklósi lelkésznek, így a budapesti polgári, értelmiségi közegből egy alföldi mezőváros lelkésze lett. 1916 decemberében feleségül vette Magay Sándor kunszentmiklósi táblabíró lányát, Máriát. A két világháború között a lelkészcsalád életét a belmissziós aprómunka (evangelizáció, családlátogatások, vendégségek, helyi egyesületek, szervezetek működtetése, református napok szervezése, szabadegyetemi előadások szervezése, stb.) határozta meg. Vargha Tamás a helyi református gimnázium igazgatótanácsának elnöki tisztségét is betöltötte. A háborút követően, 1945 októberében Vargha Tamást a Solti Egyházmegye esperesévé választották, ami sok adminisztrációs feladattal és egyházlátogatások sorával járt. 1946-tól zsinati rendes taggá választották. A Vargha családban hét gyermek született, és a háborút követően kiéleződtek a családon belüli politikai ellentétek. Fia, Varga Domokos újságíróként 1948-ban a Szabad Népnél, majd a Magyar Rádiónál dolgozott, amit a helyi református gazdák sem néztek jó szemmel. Az egyre markánsabban egyházellenes kommunista diktatúra elnyomó politikáját egyre nehezebben viselte Vargha Tamás, például a presbitériummal tiltakoztak a helyi gimnázium és általános iskola államosítása ellen. 1952-től az újonnan létrehozott Bácskiskunsági Egyházmegye élére Pap Géza került, a Solti Egyházmegyét megszüntették, így Vargha Tamás esperesi kinevezése is megszűnt. Ezt követően Vargha Tamás gyülekezeti lelkészként szolgált tovább 1955-ös nyugdíjazásáig.¹⁷

¹⁷ Sári Szabó Katalin–Balogh Mihály (szerk.): *Egy református lelkész és felesége a 20. században. Vargha Tamás és Vargha Tamásné Magay Mária élete és munkássága*, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala, 2016, 9–69.

Ismerjük Vargha Tamás tézesítéssel kapcsolatos lelkészi jelentéseit, amelyek jól megvilágítják a középosztályi származású, leváltott esperes stratégiáját a kollektivizálásra vonatkozóan. A kunszentmiklósi lelkipásztor 1954 tavaszán írt beszámolójában ismertette a kecskeméti lelkészi értekezleten elhangzottakat. Leírta, hogy a prédikációban rá kell mutatni arra, hogy miért szolgálja a munka Isten dicsőségét. Megjegyezte, hogy Fekete Sándor előadásában kijelentette: „azért mert nem mi csináltuk a kormányprogramot, Krisztus pásztor gondoskodása még megnyilatkozhatik benne.” Pap Géza esperes előadásával kapcsolatosan feljegyezte, hogy a lelkipásztoroknak az eddigi lelki gondozás területéről rá kell lépniük a szolgálat elmélyítésének és kiszélesítésének az útjára: „a szolgálat elmélyítése azt jelenti, hogy az Ige teljesebb élését és hirdetését, több imádságot és tanítást. Szolgálatunk kiszélesítése jelenti az Ige bátor szolását a mindennapi kenyérről, megélhetésünk hétköznapi kérdéseiről.”¹⁸ Ekkoriban erős nyomás volt a lelkészeken, hogy az igehirdetésen túl a gazdálkodás, a közös gazdaság kérdésével is foglalkozzanak a szószékről és a beszélgetések során is.

1954. március 9-én a kunszentmiklósi lelkészkeri értekezleten Demeter József pomázi lelkipásztor, északpesti egyházmegyei főjegyző tartott előadást. Az előadás lényegét Vargha összefoglalta, eszerint: „most Isten az Igéből és előjáróink útján azt a feladatot adja, hogy református egyházunk Jézusról szóló bizonyosságtételét pecsételjük meg a mezőgazdaság területén végzett jó munkával. Miránk, lelkipásztorokra az a feladat is vár, hogy buzdítsuk gyülekezetünket jó munkára.”

Vargha Tamás jelentésében leírta, hogy a presbitériumban 1954. március 27-én és 28-án ismertette az esperesei konferencia előadásait. Megjegyezte, hogy Erdei Ferencnek az új agrárpolitikáról elmondott beszéde érdekelte a gazdákat, különösen az, hogy a „súlyosabb beadási és adózási terheket jelentő határ csak az együttes 25 kat. hold területű és 350 korona tiszta kat. jövedelmű földbirtok. Községünkben sok a nagy területű, de kevés hasznot hozó, kis kat. tiszta jövedelmű birtok révén az úgynevezett kulák gazdák száma rendkívül magas volt, és sokan hibájukon kívül emiatt rendkívül nehéz helyzetbe kerültek”. Azt remélték a presbiter gazdák, hogy ezt a problémát orvosolni fogja a kormány. A lelkész a jelentése végén megállapította, hogy:

„rá kell mutatnom arra, hogy Kunszentmiklóson a föld szeretete és a mezőgazdasági munkák végzésében való szorgalom változatlanul nagy. E té-

¹⁸ KREL Egyházmegyei iratok, Igehirdetések A/III c. 6. Lelkipásztorok tevékenysége a tézesítés és a mezőgazdasági munkák kapcsán. (Az idézetek ebből a levéltári anyagból származnak.)

ren semmi panaszra nincsen ok, és különös buzdításra sincsen szükség. A földek haszonbérbe és felesbérletbe adásának megkönnyítésével, valamint a földvásárlásnak bizonyos határok közti lehetővé tételével a föld iránti érdeklődés még fokozottan megnövekedett, és a bérleti és adásvételi szerződések tömegesen kötöttek. Természetes, hogy a megvásárolt és bérbe vett földeket meg is művelik. A gazdálkodás nehézségei miatt városba vándorolt, ipari munkában elhelyezkedett földművesek közül is sokan viszszeretnek a földhöz.”

1955 októberében írt jelentésében Vargha Tamás megállapította, hogy „Kunszentmiklóson a szövetkezeti gazdálkodás még igen kezdetleges stádiumban van”. Az egyházközség 2000 családjából 30 család 46 taggal lépett be a termelőszövetkezetbe. Ekkoriban két téesz volt a városban, az 1949-ben alakult „Vörös Csillag” 15 református család 25 tagjával 1000 kat. holdon gazdálkodott. Vargha megállapította, hogy rossz eredménnyel működtek, „aminek oka mindenesetre a tagok hanyagsága”. A lelkész megjegyezte, hogy „a kunszentmiklósi gazdálkodók nagy része nagy bizalmatlanságot mutat a szövetkezeti gazdálkodással szemben, s hogy ezen semmiféle propaganda vagy kapacitálás nem fog segíteni, csak a jó példa”.

Ezekből a jelentésekből azt láthatjuk, hogy a kunszentmiklósi presbitériumban sok volt a kulák gazda, akik a Nagy Imre kormány idején bíztak a terhek könnyítésében. Vargha Tamás jelentésében megállapította, hogy a lelkésznek nem kell „munkára buzdítania” a gazdákat, mert anélkül is szorgalmasan teszik a dolgukat, a helyi téeszek rosszul működnek, mert a tagok hanyagok, és felesleges gyözködni, agitálni a gazdákat, mert csak a jó példa lesz meggyőző a számukra. Vargha Tamás jelentésére az ellenálló stratégia a jellemző, mert jelentéseinek a lényege az, hogy nem a lelkészek dolga munkára és a téeszbe történő belépésre agitálni a gazdákat.

Szabó Bence tanulmányában megállapította, hogy Bács-Kiskun megyében az egyházügyi hivatal és Pap Géza esperes összehangoltan lépett fel a belső ellenzéknek tekintett egyháztaggal szemben. 1950 után megindult a leszámolás a belmissziós mozgalmat folytató lelkészekkel, valamint a hagyományos szerepfelfogáshoz ragaszkodó, konzervatív gondolkodásúnak tekintett tagokkal szemben is. A megyei egyházügyi előadó az 1953. évi munkatervében meg is jegyezte, hogy protestánsok körében a „bethánistáknál” érzékelt legerősebben rendszerellenes magatartást: „az egyes városokban jobboldali elemekkel, a falvakban pedig kulákokkal, úri birtokosokkal, csendőrökkel, s

hasznos ellenséges elemekkel tartanak szoros kapcsolatot.”¹⁹ Vargha Tamás kunszentmiklósi lelkész a belmissziói munkásságán és konzervatív gondolkodásán túl a külföldi kapcsolatai miatt is gyanússá vált az ÁEH szemében, szerintük „erősen angolszász barát, a kapcsolatai is ellenségesek”.²⁰ Ezek alapján az egyháziügyi hivatal munkatársa azt a stratégiát fogalmazta meg Vargha Tamás lejárata érdekében, hogy „kompromittáló anyagok beszerzésével a hívek előtt lejárato kampányt kell szervezni, így a lelkész személyén át a helyi hitéletet is le lehet építeni”.²¹

Vargha Tamás 1954 augusztusában és szeptemberében két levelet küldött Pap Géza esperesnek, ezek elég jól megvilágítják, hogy a lelkészek milyen nyomás alatt végezték munkájukat. Vargha Tamás augusztus 27-i levelében leírta, hogy az istentisztelet végén a hirdetésekben külön kérte azokat a gazdákat, akik még nem teljesítették a beadási kötelezettségüket, hogy azt lehetőleg mihamarabb tegyék meg, erről a presbiterekkel tárgyalt is később. Az esperesnek leírta, hogy

„sajnos arról kell beszámolnom, hogy szolgálatomnak, amelyhez pedig felülről kértem bölcsességet és erőt, nem jó visszhangja volt, sem a presbitérium, sem a gyülekezet köréből. Határozottan rossz néven vették tőlem, amit a dologról a szószéken és a presbitériumban mondtam. El kell rá készülnöm, hogy a már amúgy is megcsappant templomlátogatás megint csökkenni fog. Ezt el kellett mondanom Esperes Úrnak, hogy tisztán lássa a helyzetet.”²²

A bő egy héttel később, szeptember 6-án írt levelében Vargha kifejtette ennek a balul elsült hirdetésnek a háttérét is. „Igyekeztem mindezek mellett sohasem feledkezni arról, igehirdetésem igehirdetés és ne propaganda beszéd legyen. A községi tanács végrehajtó bizottság elnökével való megbeszélés alapján szószéki hirdetés formájában is felhívtam a híveket, hogy a beadási kötelezettségének a maga és mások érdekében mindenki igyekezzék eleget tenni.”²³

¹⁹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-21/1952. A Bács-Kiskun megyei egyháziügyi előadó 1953. első negyedévi munkaterve. 1. o.

²⁰ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-21/1953. Borai Emil egyháziügyi előadó jelentése. 3. o. Hivatkozta Szabó Bence: A (református) hitélet keretei a Kádári konszolidáció időszakában, Bács-Kiskun megye területén (kézirat)

²¹ Szabó Bence: Az Állami Egyháziügyi Hivatal működése Bács-Kiskun megye területén, az 1950-es évtized első felében. A tanulmány jelen kötetben jelent meg.

²² Sári Szabó–Balogh: Egy református lelkész és felesége, 75.

²³ Uo., 74.

Tehát a lelkész a tanácselnök kérésére hívta fel a hívek figyelmét a beszo­l­gál­ta­ta­si köte­le­zettség tel­je­si­té­se­re. Ez az ügy nem állt meg ennyiben, vélhetően ezért is igyekezett a lelkész erről a nagy vihart kavarázó eseményről tájékoztatni az esperest, ugyanis Vargha Tamást 1955. október 1-jétől, 60 éves korában nyugdíjazták. Vargha Tamás felesége, Magay Mária 1956 nyarán levelet írt Pap Géza esperesnek, amiben igyekszik megvilágítani a történe­sek hátterét. Megállapítja, hogy lelkész férje ellen már régóta „aknamunkát” folytattak, és mivel félreállították „most büntetlenül rágal­mazhatják, kiseb­bí­thet­ik. [...] Szilágyi, a főgondnok úgy jellemezte a helyzetet, hogy a presbiterek (egy része) meg vannak vadulva: Tamást kom­mu­nis­tá­nak emlegetik és ez nyilván tudatos háttérben folyó munkának tulajdonítható”. Vargha Tamás is nagyon feszültnek tartotta a Kunszentmiklóson kialakult helyzetet 1955 szeptem­be­rében. Feleségének írt levelében megjegyezte, hogy „itt a légkör elég feszült, néha ki­robbanásokkal. Ez bizony az én idegeimnek se tesz jót, amelyek különben is eléggé meg vannak viselve. [...] Nagyon-nagyon fáradt vagyok. [...] Úgy vagyok vele, hogy talán jobban fogok örülni, ha nyugdíjaznak, mint ha nem. Iszonyúan elég volt már, nem a munka, hanem az izgalom, feszültség, függő helyzet”.²⁴

Vargha Tamás története elég jól illusztrálja, hogy a lelkészekre milyen terhet helyezett az állami és az egyházi vezetés. Az Állami Egyházügyi Hivatal ellenséges lelkésznek tekintette Varghát származása, konzervatív gondolkodásmódja, belmisszió területén végzett munkája és külföldi kapcsolatai miatt. Ezek miatt 1953-ban úgy döntöttek, hogy a lelkész ellen lejáratozó kampányt indítanak a hívek előtt, amivel a helyben erős hitéletet is gyengíteni lehetett. A lejáratozó kampányban a helyi tanácselnök kompromittáló kérésének volt döntő szerepe, annak, hogy Vargha Tamás a szószékéről szólította fel a híveket a beszo­l­gál­ta­ta­si köte­le­zettségük tel­je­si­té­se­re. Ettől kezdve a lelkészt a kom­mu­nis­ták emberének tekintették, elveszítették benne a bizalmukat, elfordultak tőle. A későbbi levelekből kiderült, hogy az eset nagyon bántotta a lelkészt, igyekezett a felettesét Pap Gézát tájékoztatni a „botrány” körülményeiről, de ő nem állhatott Vargha mellé, hanem okot talált a nyugdíjazására. Vargha Tamás 1955. november 1-től került nyugállományba, amíg az új lelkészt megválasztották, helyettes lelkészi szolgálattal bízták meg. Vargha Tamás a nyugdíjazását félreállításként, meghurcoltatásként élte meg, elsősorban azért, mert azok a presbiterek, egyháztagek fordultak ellene, akik között közel negyven évig élt, szolgált.²⁵

²⁴ Uo., 76–77.

²⁵ Uo., 76.

Utoljára 1956. februári jelentésében, ekkor már helyettes lelkész volt Vargha Tamás egy kisdarab lapot küldött, amire csak ennyit írt: „Jelentem, hogy a közös gazdálkodás ügyében a magam számára csak azt a feladatot látom, hogy az igét az »egymás terhét hordozzátok« szellemében hirdessem. Ennek igyekeztem is eleget tenni.”

GARA JÓZSEF TISZAKÉCSKEI LELKÉSZ ESETE

Gara József a Bánságban, Nagybecskerekben született az első világháború időszakában, 1915. szeptember 25-én. A teológiát Kolozsváron végezte 1934 és 1938 között, majd szülővárosában kezdte meg a lelkészi szolgálatot. A második világháború alatt és azt követően a Bácskában, Kulán és Verbászon volt segédlelkész, majd lelkész, első házasságát itt kötötte, melyből két gyermeke született. 1949-ben átjött Magyarországra, először Pécsen volt segédlelkész, majd 1953. október 16-tól Tiszakécskén lett lelkész, itt vette feleségül Katona Annát 1954-ben, ebből a házasságból is két gyermeke született. Gara József 1965 végéig szolgált Tiszakécskén, majd Dunapatajon lett lelkész. Nem volt tagja a Hazafias Népfrontnak, se egyéb tanácsi szervnek.²⁶

Gara József 1954. április 23-án írt jelentése szerint felolvasta a püspöki körlevelet március 7-én a templomban, majd a gazdák munkára buzdításával kapcsolatban a következőket írta:

„További szolgálatom nagyon könnyű volt azért, mert egyháztagjainkban nagy munkakedvet tapasztaltam. Ezt a munkakedvet semmiképpen sem az én szolgálataim váltották ki, hanem a biztonságérzetnek az a megnövekedése, ami falusi népünkben a tavaly nyáron elfogadott kormányprogram megjelenése óta tapasztalható volt. Ez a biztonságérzet, valamint kormányzatunk ígéreteinek sorozatos valóra váltása, a földművelő népnek a termelésben való érdekelte tétele idézte elő azt, hogy az a nép, amely tavaly előtt még menekült a földjétől, mint teheteteltől, most újult kedvvel látott neki a munkának. A helyi tanács elnökével is érintkezésbe léptem s megtudtam, hogy e munkakedv látható eredményekben is megmutatkozik, mert a községben a tavaszi mezőgazdasági munkák területén számottevő lemaradás nincsen.”

Gara megállapította, hogy a gazdák szorgalmasan végzik a dolgukat nélküle is, ebben neki semmiféle szerepe nincs. A parasztok azért motiváltak, mert bíznak az új kormány agrárpolitikájában. Gara jelentése szembenállásnak te-

²⁶ KREL, Gara József Lelkipásztori adatgyűjtő íve

kinthető, mert elhárítja magától a feladatot, és rögzíti, hogy a gazdák motiváltabb munkavégzéséhez neki semmi köze nincs, az a politika kedvező változásának köszönhető.

Gara József Tiszakécskéről 1955. október végén azt jelentette, hogy a faluban három darab hármastípusú és egy egyes típusú téesz működik. A téeszek rögzítését követően leírta, hogy:

„annak ellenére, hogy ennyi tsz alakult Kécskén, nem lehet azt mondani, hogy népszerű a közös gazdálkodás gondolata a gazdák között. Mivel itt leginkább gyümölcs- és szőlőtermeléssel foglalkozik a lakosság, azt tapasztalom, hogy szántóföldjétől még hajlandó megválni a gazda, de szőlőjétől és gyümölcsösétől nem. Minden tő szőlő és minden gyümölcsfa egy-egy családi ereklyének számít, aminek története van, és amelyekhez emlékek fűződnek. Ez a ragaszkodás a szőlőhöz és gyümölcsöshöz teszi nehezzé a gondolat népszerűsítését. A másik akadály a meglévő tsz-ek példája: az állandó civakodás, egyenetlenkedés, munkával való elmaradás nincsen vonzó hatással a kívülállókra. Olyan eset még nem fordult elő, hogy tőlem valaki tanácsot kért volna arra nézve, hogy belépjen-e a tsz-be, vagy ne. Azt hiszem, hogy nem is jön senki, mert nem állunk egy platformon. Nekik van szőlejük, nekem pedig nincs. Tanácsot ugyan tudnék adni, de példát nem tudok mutatni. Anélkül pedig vérszegény a legjobb tanács is, mert ott marad mögötte a gondolat: könnyű neki, mert nincsen semmije. A közösségi gondolat állandóan napirenden van ígéhirdetésemben, de nem merném azt mondani, hogy valami eredményét látom. Meghallgatnak, de aztán megy minden tovább, mint azelőtt.”

Jelentésében Gara egyfelől megállapította, hogy a faluban a gazdák érzelmileg hagyományosan kötődnek a szőlőhöz és a gyümölcsöshöz ezért nem szeretnének megválni tőle, másfelől a rosszul működő, felelőtlenül gazdálkodó téeszek nem vonzóak számukra. Ebben a részben Gara József a szembenállás stratégiáját követi. Gara a szöveg második részében arra világít rá, hogy lelkészként ő nem adhat tanácsot a gazdáknak, mert neki nincs földje, amiről lemondhatna, ezért hiteltelen lenne, ha bármit mondana, így nem tud példát sem mutatni, és ezért a gazdák sem kérnek tőle tanácsot. Azt is megjegyezte, hogy semmi értelme nincs, hogy ő a kollektív gazdálkodásról beszéljen. Ebben a második részben a lelkész az ellenállás stratégiáját követte, mert elhárítja magától az agitáció feladatát, ugyanis az hiteltelenné tenné őt és az egyházat a gazdák előtt.

Gara József parókus lelkészt Varga László követte Tiszakécskén 1965-től, aki a vele készített interjú során részletesen beszámolt elődje hányattatásairól.

Varga László szerint amikor az új szolgálati helyére került, az ókéscei reformátusok nagyon rossz lelkiállapotban voltak, mert a településen néhány évvel korábban került sor a kényszerkollektivizálásra. A helyi módosabb református gazdákat a kuláküldözés súlyosan érintette, ezért a főutca – ahol a parasztság tehetősebb tagjai éltek – teljesen kiürült. Házaik az üldözést követően is üresen maradtak, mert az érintett családok gyermekei, amint tehettek, elhagyták a települést, más városokba, elsősorban Kecskemétre és Szolnokra költöztek. „Rendszerváltás volt ez is, Kécske példáján jól szemléltethető, hogy mit végzett a magyar faluval a közösségi tulajdonon alapuló rendszer, hogyan zavarta el a településről a parasztság és az értelmiség derékhadát.” Varga László ezt követően beszélt arról, hogy információi szerint miért elözdött ki elődje és a helyi gyülekezet között az ellentét:

„Amikor odakerültem, akkor volt a gyülekezet a legmélyebb ponton, mert akkor hajtották be őket a tsz-be. [...] Mire én Tiszakécskére kerültem, addigra már rendeződtek a sorok, abban az értelemben, hogy az értelmes paraszt-presbitereim többnyire vezető beosztásokban dolgoztak a tsz-ben is, legalább brigádvezetők, raktárosok voltak. [...] Visszakanyarodva Gara nagytisztelű úr bizalomvesztéséhez, ő 1959–1960 fordulóján, szilveszteri prédikációjában azt mondta, hogy mindenki nézzon magába, és vizsgálja meg, hogy nem az Isten akarata-e az, nem az ő ítélete-e rajtunk, hogy a földjeinket elveszik, és egyetlen utunk marad: bemenni a közösbe. [...] Jóska bátyám inkább csitítani szeretne volna a prédikációjával az elégedetlenkedőket, de szilvesztert követően egyszerűen kiürült a templom, a lelkész totálisan elveszítette a gyülekezet bizalmát, valóban nem volt más lehetősége az esperesének, mint más gyülekezet élére helyezni őt. Akkoriban az esperesi hivatalban dolgoztam, emlékszem rá, hogy többször is felkereste esperes urat, illetve voltam Tiszakécskén Balogh esperes úr kíséretében kanonika vizitáción, egyházlátogatáson, és minden egyes alkalommal személyesen is megtapasztalhattam nagytisztelű úr keserűségét és abbéli tehetetlenségét, hogy bármit is tesz, nem járnak a hívek a templomába, elidegenedett tőle a saját gyülekezete. Amióta létrejött a téesz, amióta a tagságot bekényszerítették a közösbe, azóta a gyülekezeti élet szinte teljesen megszűnt, kiürült.”²⁷

Varga László elmondása alapján a kényszerkollektivizálás idején, 1959 szilveszterén, amikor a megyében a legerősebb nyomás nehezedett a gazdákra, Gara József lelkész a téeszben folyó közös gazdálkodás kényszerét Isten aka-

²⁷ Interjú Varga László református lelkésszel, az interjút Kriskó János készítette.

ratának állította be, és ezt követően a lelkész elvesztette a gyülekezet bizalmát, kiürült a templom. Ez nagyon megviselte a lelkészt, a bizalmat már nem tudta helyreállítani, ezért kérnie kellett az elhelyezését más gyülekezetbe, végül Dunapatajra került. A jelentések alapján Gara inkább szembenálló, ellenálló jelentéseket írt a téveszítéssel kapcsolatosan, 1959-ben a kényszerkollektívizálás utolsó nagy hullámában, amikor Varga László szerint inkább „csitítani szeretete volna az elégedetlenkedőket”, mégis elfordult tőle a gyülekezet.

Gara József ügye kapcsán Varga László részletesen beszélt arról is, hogy ebben az időszakban miként működött a lelkészek szolgálati helyének megváltoztatása:

„Balogh László esperessel én már kecskeméti teológushallgatóként is jó kapcsolatban voltam, nem is beszélve arról, hogy mellette szolgáltam három évig esperesi segédlelkészként. Ennek révén módom volt megismerni a megyének minden egyes zugát. Mivel édesapámnak volt egy kis Trabantja, Balogh esperes úrnak pedig abban az időben még nem volt autója, én ezzel az autóval vittem őt minden alkalommal egyházlátogatásra. Megismertem a gyülekezeteket is, a presbitereket is az esperes mellett töltött három év alatt. Balogh esperes úr eleven és rendszeres kapcsolatot tartott a megyével, kezdetben Szakács Gyulával, majd az őt az egyházügyi titkári pozícióban követő Fekete Jánossal is. Rendszeresen fogadta őket a hivatalában, illetve felkereste őket a megyei egyházügyi hivatalban. A megye összes érintett gyülekezetével az esperes személyén és hivatalán keresztül tartotta a kapcsolatot az Állami Egyházügyi Hivatal, illetve annak megyei szervezete. Segédlelkészként komoly szerepem volt a hivatallal való levelezés lebonyolításában. Ha valahol például lelkészcsere volt, előtte az esperes írásban is megerősítette azt, amit egyébként korábban már szóban egyeztetek. Tökéletesen így volt ez a hatvanas évek közepén is, abban a korban, amiről most beszélünk. Általában kétféle megoldás volt, attól függően, hogy városi lelkészi állásról vagy kisebb jelentőségű, falusi gyülekezeti lelkészi állásról volt szó. A kisebb jelentőségű gyülekezetek lelkészi szolgálatának kérdése az itt dőlt el, Szakács Gyulánál, a megyei egyházügyi hivatalban, az egyházügyi titkár és az esperes között, kettejük alkujaként. Egy városi gyülekezet lelkészének kinevezésekor – ha mégoly kicsiny gyülekezet volt is, mint például a kiskunfélegyházi – már az Állami Egyházügyi Hivatal, személyesen Miklós Imre bölintása, hozzájárulása is kellett a kinevezés szentesítéséhez. Ez az egyeztetés az esperesnek állandó feladata volt.”²⁸

²⁸ Interjú Varga László református lelkésszel, az interjút Kriskó János készítette.

Varga László a teológia elvégzését követően dr. Balogh László mellett szolgált segédlelkészként 1962-től 1965-ig, ezen tapasztalatai alapján mondta el, hogy az esperes szoros kapcsolatban állt az ÁEH megyei egyházügyi főelőadó-jával, Szakács Gyulával, aki az esperesen keresztül tartotta a kapcsolatot a megye lelkészeivel. A kisebb jelentőségű falusi gyülekezetek lelkészeinek mobilitásáról megyei szinten egyeztetett és döntött az esperes és a megyei egyházügyi szakember, a nagyobb jelentőségű, városi ügyekben már országos szinten Miklós Imre az ÁEH elnökhelyettesének jóváhagyására volt szükség.

Gara József Délvidékről származó és Kécskén gyökeret eresztő lelkész a jelentései alapján reálisan látta a helyi gazdák nehéz helyzetét, és igyekezett a beszámolóiban is elzárkózni, ellenállni az agitációs feladatoknak. A tévesztés utolsó és reménytelen küzdelmében a gazdák megnyugtatója érdekében Isten akaratának próbálta beállítani a kollektív gazdálkodást egy kulcsidőszakban elmondott prédikációban, ami végzetes hibának számított. A gyülekezet elvesztette bizalmát a lelkészükből, elfordultak tőle és az egyháztól is. Vargha Tamáshoz hasonlóan Gara József is sokat vívódott, megkeseredett, és nehezen tudta feldolgozni, hogy tehetetlenné vált, és elvesztette a tiszakécskei gyülekezet bizalmát. A hitélet szinte teljesen megszűnt a településen, ezért a helyzete rendezésére nem maradt más megoldás, mint az áthelyezése.

BALLA ÁRPÁD HAJDÚNÁNÁSI LELKÉSZ ESETE

Balla Árpád (1910–1982) Kispesten született, 1928-ban kezdte meg tanulmányait a Budapesti Református Teológiai Akadémián. 1933-ban Hajdúnánáson lett lelkész, de egy év után Búdszentmihályra került, itt szolgált 1938-ig. 1934-ben feleségül vette a hajdúnánási születésű, Balogh Juliánnát, négy gyermekük született. A család 1938-ban Orosházára került, Balla Árpád itt vallásoktató lelkészi szolgálatot végzett, közben 1941-től munkatársa lett a *Tiszántúl* című lapnak. 1943-ban Balla Árpádot választották meg az országos sajtólelkészi állásra, így Budapestre költöztek, ahol szociális és élelmezési feladatokat is vállalt a front idején és a háborút követően. Balla Árpád 1945. december 1-jén elfogadta a hajdúnánási lelképásztori állást, ahol 1970 májusáig szolgált, közben 47 hónapot (1952–57) töltött kényszerű „száműzetésben” Sényőn, ahol megírta a kötetben megjelent, el nem küldött leveleit.²⁹ A

²⁹ Ötvös László: Az ORLE utolsó főtitkára, in Szabadi István (szerk.): *„Szorultságomban – tág tért adtál”*. Balla Árpád református lelképásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 2012, 485–498.

református lelkipásztor hagyatéka a 90-es évek közepén került a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárába, ebből 2000-ben Tibori János válogatásában jelent meg a *Péntekhegyi levelek* című kötet.³⁰ Balla Árpád sényői lelkészége idején írt 201 fiktív levelének mintegy harmadát közölték ebben. A leveleket két füzetbe írta a szerző, amit a parókia padlásán rejtgetett, ami a tartalmuk és a korabeli viszonyok alapján erősen indokolt volt. Szabadi István szerkesztésében 2012-ben a teljes anyagot szeretnék volna megjelentetni, de nem sikerült, mert közben az irat végéről eltűnt néhány levél.³¹ Ezek a dokumentumok egészen más körülmények között íródtak, mint az eddig bemutatott lelkészi jelentések. Ezekben Balla Árpád őszintén, realisan leírhatta, amit 1955-ben az egyház és az állam helyzetéről gondolt, mert a névre szóló leveleket nem küldte el.

Balla sényői „száműzetésében” rendszerint az egyházi vezetést kéri számon a *Református Egyház* és az *Út* című lapokban megjelent írások alapján. Balla Árpád rendszerint szembeállítja leveleiben az egyház vezetését, akik a szovjet érdekeket kiszolgáló pártállam ügyét képviselik és a lelkipásztorok kilenczedét, akik velük szemben a másik oldalon, a „túlso parton”, a magyar nép oldalán állnak.³² Véleménye szerint 1955-re a református egyház „félelmetesen és végzetesen két részre szakadt”. A presbitériumok és a gyülekezetek nem állnak az egyház hivatalos vezetése mögött. Megállapította, hogy Magyarországon már tíz éve nincs szabad választás, az egyház vezetése nem a gyülekezetek támogatásával került pozícióba, a presbitériumok a kényszer hatására szavaztak rájuk. „Így cselekedtek, mert másként nem lehetett tenni. Az idegen megszállók szuronyának a fénye megcsillan a legeldugottabb magyar falu presbitériumában is!”³³ Balla megállapítja, hogy az egyházvezetés oldala „éppen olyan maroknyi kisebbség, mint az államhatalom mai birtokosai” mögött állók.³⁴ A másik oldalon áll a református gyülekezetek népe szét-szóródva az egész országban. A két tábornok Balla igyekezett számszerűen is megbecsülni, szerinte az országban élő másfél millió reformátusból egymillió négyszáznyolcvanezren vannak ezen az oldalon, a maradék húszezer fő az

³⁰ Balla Árpád: *Péntekhegyi levelek*, (szerk.: Tibori János), Debrecen–Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000.

³¹ Szabadi István: A kiadó előszava. in Szabadi István (szerk.): *„Szorultságomban – tág tért adtál”*. Balla Árpád református lelkipásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 2012, 7–8.

³² Balla Árpád: *„Szorultságomban – tág tért adtál”*, in Szabadi István (szerk.): *„Szorultságomban – tág tért adtál”*. Balla Árpád református lelkipásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 2012, 161.

³³ Balla: *„Szorultságomban – tág tért adtál”*, 170.

³⁴ Ua.

egyházvezetés oldalán. Később, 1955 szeptemberében ismét a református egyház két részre szakadásáról értekezett, megállapította, hogy jól felismerhetően létrejött az „udvari egyház” és a „katakomba egyház”. Az udvari egyház legfontosabb jellemzője az államhatalom iránti lojalitás, a legfőbb „inspirátor” az Állami Egyházügyi Hivatal. Az udvari egyház „az Isten-ellenes államhatalommal szövetségre lépve – még kimondani is rettenetes – az Egyház üldözője és megrontója” lett. A katakomba-egyház az Isten és a Szentírás felé fordul egyre erősebben, Jézus életét igyekszik követni. A tagjainak sorsa „hátrátétel, mellőzés, letiportatás, üldözés”.³⁵ 1955. november végén Balla Árpád lázadóként ír magáról, siratja a magyar népet, a református egyházat, mert ilyen romlása még nem volt, és lázad az elnyomás ellen. A saját sorsára vonatkozóan leírta, hogy: „megaláztak, pellengérré állítottak, megbecstelenítettek, kifosztottak, bujdosóvá tettek, majdnem némaságra kárhoztattak mai egyházi uraink – és Isten kegyelméből mégis itt vagyok és itt is maradok.”³⁶

Balla 1955 augusztusában arról írt, hogy a lelkipásztorok egyre nagyobb része hódol be a hatalomnak.

„Az egzisztenciális megfélemlítés és a lassú behódolás, tehát a kocsonyásodó gerinc jellemzik napjaink lelkipásztorainak legtöbbszörét. 1952-től kezdve a Kain-bot – egyházkormányzatunk kezében – irgalmatlanul végigvert a református lelkipásztorok sorain. Volt egy rész, akiket pedig tiport ez az egyházkormányzati Kain-bot. [...] Megjelent a magyar református egyházban a XX. század földönfutó, megbecstelenített, testében-lelkében összetört, családjában is megsebzett lelkipásztor alakja. Jutott belőlük minden egyház-vidékre. A leghajthatatlanabbakat a nyírségi homokra száműzték. A nagy többséggel aztán könnyű volt elbánni. Megrendülve írjuk, hogy még eddig fel-fellobbant az ellenállás lángja, most már – a világpolitikai események miatt is – megkezdődött a lelkipásztorok behódolása az egyházkormányzat előtt. – Orcánkon szégyenpírral írjuk le ezeket, miközben a tények igent bólintanak minderre. A szétszórta pislogó ellenállás kapott Ftú uram cselekedetével új levegőáramlást. A magukban sistergő, lassan felőrlődő, befelé eléggő lelkipásztorok érezték meg, hogy lehet és kell szembefordulni a jelenlegi egyházkormányzattal! Kováts J. István tette megmutatta, hogy nem elég befelé forni. Kevés a belső ellenállás. Hiába való a magános tiltakozás. Eljött az idő, amikor tettek és áldozatok szükségesek az ellenállás felmutatására. Nincs győzelem – áldozatvállalás nélkül.

³⁵ Uo., 296.

³⁶ Uo., 301–302.

Az elkövetkező hónapokban vizsgázik a Történelem előtt a magyar református lelkipásztor: mennyire szereti népét és mennyire szereti a rábízott Evangéliumot? [...] Isten a mi reménységünk – s hisszük, nem bukunk el!”³⁷

De mit is tett Kováts J. István, amivel megadta a jelet? Kováts J. István nyugalmazott teológus professzor – akinek Balla Árpád is tanítványa volt – visszaküldött a Lelkészi Nyugdíjintézetnek 1590 Ft-ot, amennyivel megemelte a nyugdíját az egyházvezetés, az indoklásba pedig azt írta, hogy „addig nem fogadhatja el, amíg a többi nyugalmazott református lelkipásztor nyugdíját nem rendezik”. Balla értékelte is ennek a jelentőségét: „Nemcsak a szolidaritás, a többi nyugalmazott lelkipásztorral való sorsállás ad e rendkívüli jótéteménynek jelentőséget. Megszólal abban szerényen és csendesen, de bátran és határozottan az ellenállás lelke a jelenlegi zsarnoki egyházkormányzattal szemben.”³⁸ Tehát Balla szerint 1952 óta a lelkészek egyre inkább behódoltak az egyházvezetésnek, az ellenállás mértéke folyamatosan csökkent. De ha van olyan lelkész, aki nyíltan felvállal kisebb horderejű ügyeket is a vezetéssel szemben, az erőt ad a többieknek, „a befelé égőknek” és új lendületet a szembenálló magatartást tanúsító erőfeszítéseknek.

Balla Árpádot 1952 nyarán felfüggesztették a hajdúnánási lelkészi állásából. Balla 1956 áprilisában Péter János tiszavidéki püspöknek írt el nem küldött levelében leírja, hogy 1956. április 9-én járt az Állami Egyházügyi Hivatal előadójánál, aki szembesítette őt egy korábbi kijelentésével, amit a püspöktől tudhatott. Péter János 1950. február 5-én kezdő püspökként meglátogatta a hajdúnánási gyülekezetet, ekkor Balla beszédet mondott, ezt olvasták a fejére. Balla ekkor kiállt a presbitériumban helyet foglaló kulák gazdák mellett és hasonló állásfoglalást kért a püspöktől is, ezt jelentette Péter János az ÁEH felé, ezért Balla besúgónak tartotta, és azt is leírta, hogy nem ő volt az egyetlen az egyházkerületben.³⁹ Balla egy másik írásában emlékezett meg arról, hogy amikor 1951-ben Rösler János ÁEH előadó először járt nála, már számon kérte, hogy miért állt a parasztság, a kulákok mellé.⁴⁰

Erre 1955-ben úgy emlékezett vissza, hogy a „napsütötte oldalra kellett volna állni, de az eresz alá állottam”.⁴¹ Balla az egyik levelében leírta, hogy maga is szembekerült az egyházi vezetés jogszolgáltatásával. „Kirendelt bákóm előtt hivatkoztam törvényre, gyülekezetre, presbitériumra, stb. Akkor,

³⁷ Uo., 246.

³⁸ Uo., 245.

³⁹ Uo., 386.

⁴⁰ Uo., 389–390.

⁴¹ Uo., 165.

ez a jól beretvált papi úriember ígyen dorgált meg: »Hol élsz te? A csillagokban? Törvény? Gyülekezet? Presbitérium? Ki kíváncsi ezekre ma?« Ezzel a sorsom meg lett pecsételve.”⁴² Balla Árpádot azért helyezték át büntetésből egy kisebb gyülekezetbe, mert kiállt a kuláknak nyilvánított presbiterek mellett, és azt kérte az újonnan kinevezett püspöktől, hogy az egyház magasabb szinten is próbáljon tenni az érdekükben. Ehelyett a püspök jelentette az ÁEH felé Balla szembenállását, mire őt partvonalra tették.

Balla Árpád részletesen leírja, hogy 1955-ben egy református lelkésznek milyen egyházvezetői elvárásoknak kellett megfelelnie, különben elmozdították gyülekezeti lelkészi állásából, hasonló módon, mint Konyáron, ahol másfél év alatt három lelkész váltotta egymást. A lelkészek esetében fegyelmi vétségnek számított az egyházkormányzat iránti engedetlenség, amivel bárkit elmozdíthattak szolgálati helyéről. Szerinte ebbe az „engedetlenségbe” szinte minden belefért:

„Ha nem az új teológia szerint hirdeted az Igét. Ha nem olvasod fel pontosan az egyházkormányzati körlevelet. Ha nem buzdítod gyülekezetet trágyahordásra, gyomirtásra, szemveszteség nélküli betakarításra, terménybeadásra, őszi mélyszántásra, adófizetésre. Ha nem biztatod őket belépésre a kolhozba. Ha nem vagy béke-pap. Ha sok minden fűz a tegnaphoz. De mindennél súlyosabb engedetlenség, ha szembekerülsz a helyi tanács-csal, ha nem tetszel a VB elnöknek. Nyöghetsz, ha a járással kerülsz bajba. Sírni fogsz, ha megjelenik a neved valamelyik újságban. Biztos fej és jószágvesztés jár, ha a megyei pártbeliekkel támad kollíziód.”⁴³

1955 májusában Kádár Imre az *Út*-ban arról írt, hogy a termelőszövetkezet a legfontosabb ügye, központi kérdése a magyar református híveknek. Balla több idézetet is kiemelt a levelében az írásból, amiben a lelkészek feladatáról értekezett Kádár, arról, hogy a termelőszövetkezetet a hívek körében népszerűsítik, megkedveltetik, a hozzá fordulókat a „jó döntéshez” segítik. Balla össze is foglalta az írás lényegét: „magyar református lelkipásztor, ha létezni akarsz, csapj fel a termelőszövetkezeti mozgalom agitátorának! Ha nem tennéd ezt – ám lássad –, majd megbánod!” Majd Balla megjegyzi, hogy ő ezen utasítás ellen döntött. Leírja, hogy:

„Magyarország 1945-ben a Szovjetunió hódoltsági területe lett. Gyarmat a szó modern, de annál félelmetesebb értelmében. Míg a tradicionális gyar-

⁴² Uo., 279.

⁴³ Uo., 232–233.

matosító hatalmak egy-egy ország vagy terület gazdasági javait, piacát, esetleg vérét kívánták. Korunk gyarmatosító nagyhatalma, az orosz bolsevizmus totalitásra törekszik. Nem elég neki a meghódított terület aránya, kenyere, olaja, gyümölcse, – még a vére sem! Neki az egész kell! A nemzet lelke, szelleme, kultúrája, vagyis minden, ami a nemzetet nemzeté teszi. Ezért a legfőbb kommunista célkitűzés: átalakítani, átformálni, átjárni, át-sajtolni a meghódított népet, a saját képére és hasonlatosságára.”

Hogy ezt a célt sikerüljön elérni, most a magyar falu ellen fordultak, és a szövetkezeteken keresztül akarják megváltoztatni a falusi életformát, aminek érdekében a betakarítást követően megindítják a döntő rohamot. Balla szerint a falusi lelkészek azt látják, hogy „a magyar falvak népe, mint elődei, a végvári vitézek, készül a védekezésre. Nagy harc lesz. Irtózatos talán. Majd most látszik meg, mennyire kapaszkodik a magyar falu, egyik kezével az ősi rögbe, másikkal az Úr Isten kezébe. Én [beszúrás – *a szerző*] mindvégig a végvári vitézek oldalán állok!”⁴⁴ Novemberben Balla arról írt, hogy a falu keményen visszaverte az államhatalom eddigi hódítási kísérleteit. „A vézna, csenevész termelőszövetkezetek mellett virágzik az egyénileg dolgozó parasztság.”⁴⁵ Balla szerint a pártállamnak a faluért, a gazdák autonómiájáért indított harcában a lelkésznek a hívei mellé, a gazdák oldalára kell állnia, és Isten segedelmével együtt kell megvívniuk a küzdelmet. Ez az állami és egyházi vezetéssel szemben az egyértelmű ellenálló magatartás melletti érvelést jelentette.

Balla Árpád 1955 júniusában arról számolt be, hogy a legutóbbi lelkészértekezleten Molnár Bálint – szerinte Békefi Benő esperes útmutatása alapján – azt mondta, hogy a lelkészeket a téesz „melletti állásfoglalásra csak a Szentlélek vezetheti rá”. Majd a lelkészek reakcióját is leírta: „megborzadtunk mindnyájan, akik hallottuk ezt a szörnyűséget.” Balla leírja, hogy a magyar nép „undorral és megvetéssel fordult el a termelőszövetkezetnek még a gondolatától is”. Az állam ennek ellenére erőlteti a téeszek szervezését, amibe az egyházat, főleg a református egyházat is igyekszik bevonni. Balla az egyházvezetés tudatos és szándékos gonoszságának tartja, hogy részt vesz a téeszek melletti propagandában. Nagyon súlyos következtetésre jut:

„a szívünk vérével írjuk ezeket a sorokat s bennük egyházunk romlását siratjuk. [...] Nem teológiai kérdés a termelőszövetkezeti probléma. [...] Termelőszövetkezet és Szentlélek! Uram, bocsásd meg ezt a szörnyűséget, ha ez a bűn nem megbocsájthatatlan. [...] Amikor a bolsevista termelési

⁴⁴ Uo., 110–111.

⁴⁵ Uo., 310.

rend magvetéséhez hívják a Szentlelket – úgy véljük –, ezzel a Lelket káromolják. Káromlást szóltok hát, amikor a tszcs-propagandát összekapcsoljátok a Szentlélek munkájával.”

Végül megállapítja Balla, hogy „református egyházunk legújabb történelme azonban szembefordulást jelent négy évszázad örökségével. Eddig a magyar néppel a magyar népért szolgált egyházunk. Most: egy maroknyi törpe kisebbséggel a magyar nép ellen szolgál, ha nem harcol egyházunk”.⁴⁶

Balla Árpád 1955 júniusában, majd augusztusában is több levélben írt a berekfürdői lelkész átképzőben történekről, arról, hogy ott miképpen próbálták átformálni a lelkészeket, ami nem ment könnyen, mert „a ma szolgáló lelkipásztorok kilenc-tizede az ősi kollégiumok megszentelt levegőjét szívták”.⁴⁷ Ezekben tudós teológusok tanítottak, akik egy életre meghatározták a lelkipásztorok „szolgálatát, igehirdetését és életét.” Ezek a lelkészek nem értették „az Igétől eltávolodó, azt félelmetesen félremagyarázó, a Szentlelket mellőző, kizárólag világ- és emberközpontú” új típusú teológiát, amit a gyülekezetek is „ellenszenvvel és utálattal” fogadtak. Balla Árpád máshol is megállapította, hogy a református egyház új vezetői jól látták, hogy a „régébbi lelkész nemzedék nem fog sokra menni a speciálisan új, magyarországi református teológiai gondolkodással”.⁴⁸ Balla szerint a lelkészeket át akarták gyúrni, egyéniség és eszmény nélkülivé akarták őket formálni, hogy ki tudják szolgálni a pártállamot.⁴⁹ Ezt igyekezett érzékeltetni Balla Árpád egy képzeletbeli interjú formájában egy idős falusi asszonnyal:

„Ez a mi papunk is eljár nyaranta valami fürdőre. Sose akar menni. Az esperes úr kényszeríti: úgy megy mindig mintha vágóhídra vinnék az istenadtát! Igaz, amikor előjön, alig ismerünk rá! Pár nap alatt még a nyelvit is átállítják ott. Olyan furcsákat mond, hogy még a Koportos Komám sem érti mit mond, pedig az már csak okos ember [...] Okumenyéről beszél olyankor. Magasztalja a téeszt. Meg a kommunisták szeretésére tanítgat. Mondjuk aztán neki, hogy ilyesmiért nem fizetünk. Akkor aztán elhagyja.”⁵⁰

Balla szerint a lelkészi átképzőkön a vezetők és embereik megfigyelték a lelkészeket, hogy kivel beszéltek, mit mondtak a szobában egymás között,

⁴⁶ Uo., 130–132.

⁴⁷ Uo., 153.

⁴⁸ Uo., 165.

⁴⁹ Uo., 249.

⁵⁰ Uo., 360.

baráti körben, a gyülekezetben. Megállapította, hogy a református egyház tele van „papi-spionokkal, besúgókkal”⁵¹

Balla több levelében is kitér a falvakban zajló társadalmi küzdelemre. „A nemzet-rontás súlypontja kb. öt esztendeje áthelyeződött a magyar falura. Be kell látnotok, hogy nem tudja a párt és az államhatalom a legkíméletlenebb terrorral sem kiforgatni és megmérgezni a magyar falut. A legfőbb emberi akadály ennek – ha kimondják, ha elhallgatják – a lelkipásztor.” Balla szerint tehát a lelkészeket kell megnyerni az ügynek, mert akkor sikerülhet a „magyar föld bolsevizálása”. Ezért építették ki a lelkészi átképzőket, Berekfürdőt, Tahit, Balatonfüredet, amik szerinte pártiskolai utáztatokként működnek. Balla összehasonlítja a pártiskolákat a református lelkészi átképzőkkel, és arra jut, hogy alig van különbség köztük: a pártfőiskolán a tömény bolsevizmust tanítják, a lelkészi átképzőkön a „felhígított és evangéliummal kevert kommunizmust”. A pártiskolákban a fő téma ekkoriban a termelősövetkezeti kérdés volt, így a lelkészi átképző központi témája is e köré épült.⁵² A lelkészi átképzőn Dobi Istvánnak a termelősövetkezeti kérdésről írt könyvét tanulmányozták.⁵³ A tanfolyam végére egészen nyilvánvaló lett, hogy az 1955-ös nyári lelkészi átképző célja a lelkipásztoroknak a termelősövetkezetek mellé állítása volt. 1955-ben a hatalom a falu felé fordult, és intenzíven a téészesítés mellett kampányolt, ami a falusi emberek előtt megbukott. Az állam ezért a témában az egyházakat mozgósította, így az egyház lett a termelősövetkezeti mozgalom zászlóvivője:

„A falusi lelkipásztorra hárul a felelősség, hogy ezt a magyar földön teljesen megbukott ügyet diadalra vezesse. Eddig is nehéz és kényes helyzetben volt a falusi lelkipásztor. Tőle várták, hogy megmagyarázza, vagy legalábbis érthetővé tegye a kíméletlen falusi osztályharcot. Egyházkormányzatunk az államhatalom minden akciójához – békeharc, kölcsönjegyzések, mezőgazdaság fejlesztés, Hazafias Népfrent dicsőítése, majd lejáratása – valósággal bérbe adta a református templomok szószerékét. Palástos agitátorrá minősítette a lelkipásztort. És most ránehezedik a kolhozosítás terhe! Az egyházkormányzat követeli, az államhatalmi szervek nem mondják, de elvárják ezt a munkát. Minden falusi lelkipásztor előtt a gyötrő probléma: vagy engedetlenségbe esik, vagy hitelvesztetté válik a népe előtt. Az

⁵¹ Uo., 256.

⁵² Uo., 154.

⁵³ Dobi István: *A parasztság jövője a szövetkezet*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1955. című könyvéről van szó.

egész tszcs-kérdés egyházi vonatkozásban nem egyéb, [...] mint a lelkipásztorok kompromittálása az egész nemzet előtt.”⁵⁴

Balla Árpád nagyon tisztán látta, és pontosan leírta a szovjet megszálláson alapuló kommunista pártállam és a vele együttműködő egyházvezetés bűneit, káros tevékenységét és azt, hogy a magyar nép és a református egyház tagjainak zöme ezzel nem ért egyet. A leveleiből azokat a részeket igyekeztem a tanulmányomban összegyűjteni, amelyekben a téészesítéssel kapcsolatos véleményét fogalmazta meg. A falvak átalakítására az egyházvezetés éveken át igyekezett felkészíteni a lelkészeket, mindenkibe igyekeztek belevetni, hogy a közös gazdálkodás a legmagasabb rendű paraszti életforma. Balla Árpád ezzel szemben leírta, hogy a téészesítés bűn a vidéki gazdatársadalom ellen, a falvakban, az emberek elszegényednek, nyomorúságos, kiszolgáltatott körülmények közé kerülnek, és ehhez az egyház nem nyújthat támogatást. Ebben a helyzetben Balla szerint a lelkipásztornak oda kell állnia „a létükben, a hitükben, a lelkükben fenyegetett parasztság mellé”.⁵⁵ A lelkészeknek szembe kell fordulniuk az állampárt és az egyházvezetés nyomásával, tehát egyértelműen a markáns ellenállás mellett teszi le a voksát, amiért őt meg is büntették.

ÖSSZEGZÉS

Az 1950-es években a református egyházban a lelkipásztorok számára igen nagy megpróbáltatást jelentett a téészesítés folyamatában rájuk kényszerített agitációs szerep. A pártállammal együttműködő egyházvezetés elvárta tőlük az aktív, agitációs munkát, azt, hogy az egyház és a személyes tekintélyüket latba vetve győzzék meg a parasztságot a több generáció által felhalmozott értékekről (földről, vagyonról, értékrendről, kultúráról) való lemondásra. A lelkészekre nyomást gyakoroltak e szerep felvállalása érdekében, az egyház különböző fórumain (konferenciák, értekezletek, továbbképzések, egyházi sajtó, körlevelek), a feletteseiken, a megyei egyházügyi előadón, valamint a helyi tanácsi szerveken keresztül. A lelkészek döntő többsége tisztában volt vele, hogy a mezőgazdaság szovjet mintára történő átszervezése és ebben az egyház szerepvállalása, a vidéki református gazdatársadalom érdekeivel szemben áll. Tanulmányomban, az ebben a kényszerhelyzetben megfogalmazott lelkészi jelentéseket helyeztem el az együttműködés, szembenállás, ellenállás stratégiák mentén.

⁵⁴ Balla: „Szorultságomban – tág tért adtál”, 257.

⁵⁵ Uo., 250.

Ezek alapján megállapítható, hogy a lelkészek többsége nem a hatalom lojális kiszolgálását tekintette a megfelelő viselkedésformának, hanem az ellenállás, szembenállás stratégiáját választották, azaz a gazdák mellé álltak.

A tanulmányom második részében három vidéki lelkipásztor hányattatásait mutattam be, akik szembenálltak a pártállam és az egyházvezetés téveszesítést támogató nyomásával. Mindhárman a gazdák, a parasztok oldalán álltak, ennek ellenére mégis tettek, mondtak olyat, ami miatt a híveik elfordultak tőlük, elvesztették a helyi közösség bizalmát, és áthelyezték őket egy új gyülekezetbe. Balla Árpádot a püspöke jelentette fel az egyházügyi hivatalnál, mert az egyház kiállását hiányolta a kulák presbiterek mellett, mire büntetésből egy kis gyülekezetbe került. Vargha Tamás volt esperes az egyházügyi hivatal terve alapján, a kunszentmiklósi tanácselnök bevonásával sikerült lejártni az egyháztagok előtt, mire az esperes kényszernyugdíjazta. Gara Józseftől egy nagyon rossz időpontban elmondott prédikáció miatt fordultak el a hívek, kiürült Tiszakécskén az egyházi élet, ezért őt is át kellett helyezni. Ezek a lelkészek a hívek melletti kiállás, a hatalommal való szembenállás ellenére, a gazdák, az egyháztagok szemében megbuktak, elvesztették a bizalmukat, így még az erkölcsi győzelem sem adatott meg nekik. Az ötvenes évek kommunista diktatúrájában a lelkészekre nehezedő sokféle hatalmi elvárás és az egyháztagok érdekének a védelme és a bizalmuk megtartása együttesen szinte lehetetlen feladatot jelentett.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL), Egyházmegyei iratok, Igehirdetések A/III c. 6., Lelkipásztorok tevékenysége a téveszesítés és a mezőgazdasági munkák kapcsán.
Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL), Lelkipásztori adatgyűjtő ívek

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALLA Árpád: „*Szorultságomban – tág tért adtál.*” Balla Árpád református lelkipásztor hagyatéka, Szabadi István (szerk.), Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2012.
BALOGH László–PÁLL László: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, 1964.
BALOG Zoltán: Vitairat a református egyházzól Magyarországon. *Beszélő*, 1989/2. szám.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/vitairat-a-reformatus-egyhazirol-magyarorszagon>

- GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. 1945–1956*, Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon, 2011.
- KISS Réka: Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és a megismerés határai, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2019, 239–273.
- LADÁNYI Sándor: A református egyház (1919–1944), in Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*, II. kötet, Szekszárd, Babits, 2000.
- LADÁNYI Sándor: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőkhöz történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2006. 29–30.
- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj.” „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2019, 273–295.
- RIGÓ Róbert: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2019, 295–315.
- RIGÓ Róbert: Kényszerkollektivizálás Kecskemét térségében, in Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019, 103–121.
- SÁRAI SZABÓ Katalin–BALOGH Mihály (szerk.): *Egy református lelkész és felesége a 20. században. Vargha Tamás és Vargha Tamásné Magay Mária élete és munkássága*, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Hivatala, 2016.
- SOÓS Viktor Attila: Az egyházak és a kényszerkollektivizálás. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai, in Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019, 167–182.
- SZABÓ Bence: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése Bács-Kiskun megye területén, az 1950-es évtized első felében. A tanulmány jelen kötetben jelenik meg.
- SZABÓ Bence: A (református) hitélet keretei a Kádári konszolidáció időszakában, Bács-Kiskun megye területén. (kézirat)

ÖTVÖS László: Az ORLE utolsó főtitkára, in Szabadi István (szerk.): „Szorultságomban – tág tért adtál”. Balla Árpád református lelképásztor hagyatéka, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 2012, 485–498.

INTERJÚ

Interjú Varga László nyugalmazott református lelkésszel, az interjút Kriskó János készítette. (kézirat)

ABSTRACT

Róbert Rigó: *Pastors during the Period of Socialist Reorganization of Agriculture*

In the 1950s, the agitation role forced on Reformed pastors in the process of establishing cooperatives was a great ordeal for them. The church leadership, cooperating with the totalitarian state, expected them – using the church and their personal authority – to be active in agitating and persuading the peasantry to renounce the values (land, wealth, values, culture) accumulated by several generations. The vast majority of pastors were aware that the reorganization of agriculture according to the Soviet model and the involvement of the church in it was contrary to the interests of the rural Reformed farming society. In my study, place the pastoral reports on this situation of coercion along strategies of cooperation, opposition, resistance. Based on these, it can be stated that the majority of pastors did not consider the loyal service of power to be an appropriate attitude, but chose the strategy of resistance, that is they sided with the farmers.

In the second part of my study, I present the trial of three rural pastors whom the totalitarian state and church leadership kept under pressure to make them support the establishing of cooperatives. All of them stood on the side of the farmers, the peasants, yet they said something that made their believers turn away from them, they lost the trust of the local community, and were relocated to another church. In the Communist dictatorship of the 1950s, the many different expectations of power placed on pastors, the protection of the interests of church members and the maintenance of their trust were an almost impossible task.

Keywords: totalitarian state, collectivization, practice of pressure, Hungarian Reformed pastors, cooperation, opposition, resistance

EGY GYÜLEKEZETTÖRTÉNETI MUNKA (1964)
MINT A VALLÁSI ELLENÁLLÁS FORRÁSA.
KÉRDÉSEK ÉS LEHETSÉGES VÁLASZOK

Erdős Kristóf

Tanulmányomban egy fővárosi gyülekezet történetéről szóló, 1964-ben elkészült munkát vizsgálok. A Budapest–Pasaréti Református Egyházközség presbitere, három évtizeden át gondnoka,¹ a népszerű ifjúsági regényeiről ismert dr. Borbély László a gyülekezet 25 éves fennállásakor megrendezett jubileumi ünnepségek alkalmából írta meg annak 1948–1963 közötti történetét. A 41 számozott oldalt tartalmazó, írógépellátott kézirat egészen az 1990-es évekig szinte teljesen ismeretlen volt mind a gyülekezet tagjai, mind annak presbiterei előtt.² Tehát feltételezhető, hogy a vezető lelképásztorok bizalmasan kezelték ezt a munkát, bizonyára nem véletlenül. A kézirat mindmáig kiadatlan.³ Borbély gyülekezet-történeti munkáját a Kádár-kori vallási ellenállás egyik forrásának tekinthetjük.

A vallási ellenállás témakörének kutatása csupán az elmúlt 2–3 évben kezdődött el Magyarországon, amelynek folyamányaként megindult a terminológia tisztázása is. Elsőként Fejérdy András egyháztörténész javasolta a „keresztény vallási ellenállás” *terminus technicus*. Fejérdy szerint a „hatalom dichotóm világképében [...] minden olyan egyházi-vallási aktivitás, amely a rendszer logikájától eltérő, autonóm életmód megőrzését szolgálta – olykor csupán a hatósági fellépés lehetőségét megteremtő, fiktív – ellenálló tevékenységgé” vált. Ugyanakkor, ami a hatalom aspektusából „ellenálló” tevékenységnek számított, a vallási közösségek és az egyházak tagjai számára „nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életforma – az ezzel járó kockázatot

¹ Borbély 1965–1995 között volt a pasaréti református gyülekezet gondnoka. Vö. Kozák Péter: *Borbély László újságíró, író*, <http://www.nevpont.hu/view/5985> (Letöltés: 2020. február 15.)

² Viczián Miklós írásbeli közlése (2019. július 15–16.) alapján.

³ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközség története. II. rész*. Írta: Borbély László. Budapest, Kézirat, 1964. Másolat, Viczián Miklós tulajdonában. Ezúton köszönöm Viczián Miklósnak, hogy az anyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

is vállaló – folytatása.”⁴ Fejérdy ennek alátámasztásául Lénárd Ödön piarista pap-tanárt idézi, aki Magyarországon a leghosszabb időt töltötte a kommunista diktatúra börtöneiben. Lénárd szerint a „sajátosan keresztény ellenállás fogalma” eltér a politikai indíttatásúakétól. Ennek lényegét abban látta, hogy míg „a politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek”, addig a keresztény ellenállás „minden tilalom és üldöztetés ellenére [...] továbbra is teszi, amit nem szabad tennie: pozitíve építi a kereszténységet”. Lénárd „ellenállási feladatként” pedig a saját „frontvonalak” belső erősítését határozta meg.⁵

Nagy Károly Zsolt református teológus és kulturális antropológus reflektált a Fejérdy által javasolt fogalomra, amely szerinte bár nem egy aktív jellelű ellenállási tevékenységet ír le, mégis a keresztény hit megélésénél többet jelentett, mégpedig az adott keretrendszerben való kockázatvállalást. Jóllehet utóbbit Fejérdy is megfogalmazza, de Nagy ebből kiindulva a Lénárd által leírt cselekvéseket, illetve a cselekvésektől való tartózkodást a társadalomtudományok vonatkozó fogalmai (belső emigráció, reziliencia, hétköznapi ellenállás) perspektívájából értelmezi. Nagy nemzetközi szakirodalomra hivatkozva rámutat, hogy a tárgyalta időszakban élt élet egészének keretrendszerét a diktatúra határozta meg, így az élet élhetőségének fenntartása szükségessé tette a részleges alkalmazkodást ehhez a keretrendszerhez. E jelenség megértését a társadalomtudományokban használatos *reziliencia* fogalma is segíti. A reziliencia nem azonos a konfrontatív viselkedésmódot tanúsító *rezisztenciával*. A reziliens stratégia azt jelenti, ha valaki egy meggyőződésével ellentétes rendszer korlátain belül saját értékeit tovább tudja örökíteni.⁶

Nagy tanulmányában idézett és elemzett egy interjút. Ennek alanya a szerző szerint „a reziliens és a nyíltan konfrontatív viselkedésmódok közti átmenetben megmutatkozó kockázatvállalással a keretrendszer adta játékeret innovatív módon igyekezett (ki)használni”.⁷ Ennek megvalósulását vélem felfedezni jelen tanulmány tárgyát képező gyülekezettörténeti munka szerzőjének attitűdjében is. Borbély László az 1962 karácsonyán és 1963 februárjában megtartott 25 éves jubileumi ünnepegsorozatra még nem fejezte be

⁴ Fejérdy András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: Apor Péter–Bódi Lőránt–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 144.

⁵ Lénárd Ödönt idézi Fejérdy: Vallási ellenállás, 144.

⁶ Nagy Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 273–294.

⁷ Nagy: „A szív teljességéből szól a száj”, 283 – 291.

dolgozatát.⁸ 1963 februárjában csupán részleteket olvasott fel belőle,⁹ de nem tudjuk pontosan melyeket, mert arról sem feljegyzés, sem jegyzőkönyv nem készült. Dr. Joó Sándor, a gyülekezet akkori vezető lelkipásztora az elhangzott részleteket „nagyon szépnek” tartotta, és levelében megígérte Hollandiában élő Sándor fiának, hogy ha készen lesz, juttat majd neki egy példányt.¹⁰ Hogy erre sor került-e, nem tudjuk, de feltételezem, hogy miután a lelkipásztor az elkészült munkát elolvasta, a várható levélcenzúra miatt álláspontját revideálhatta és azt nem küldte el fiának. Ifj. Joó Sándor 1958-ban eredetileg egy ösztöndíjjal utazott ki Hollandiába, de annak lejáta után nem tért haza, ezért már 1960-ban disszidált magyarként tartották számon.¹¹

A gyülekezettörténeti munka szerzője a Monarchia gyermeke volt. A Fiumében töltött gyermekora és a Duna folyam-tengerjáró hajó matrózaként teljesített szolgálatok szerzett élményei visszaköszönek regényeiben. A háború előtt a sajtó és az irodalmi élet különböző területein dolgozott. A háború után tiltólistára került *A tenger hősei* c. regénye, amelyben Horthy Miklós első világháborús tevékenységének is emléket állított. 1949-ben a Magyar Nemzeti Bank kulturális részlegénél betöltött vezetői állását elveszítette, az ÁVH pedig letartóztatta. Szabadulása után nem kaphatott képzettségének és tapasztalatának megfelelő állást, ezért napi 10–12 óra nehéz fizikai munkával kellett eltartania családját.¹² 1956 után átmenetileg visszatért az irodalmi élet-

⁸ A 25 éves évfordulóra rendezett pasaréti ünneppsorozat 1962 karácsonyán, december 25-én délután egy hivatalos ünnepélyvel kezdődött. Az istentiszteleten Hajdu Péter esperes köszöntötte a jubiláló gyülekezetet, Joó Sándor pedig felolvasta a 25 évvel azelőtt elhangzott első karácsonyi igehirdetését, majd Szamosközi István püspök prédikált. A presbitérium számos más vendéggel együtt meghívta a belső számúzetésben, Leányfalun élő nyugdíjas püspököt, Ravasz Lászlót is. Bár Ravasz nem ment el erre az alkalomra, de levélben köszöntötte a gyülekezetet, amit nyilvánosan nem, de a presbiteri zártkörű gyűlésen felolvastak. A 25 éves jubileumi ünnepség 1963. február 10–16. között evangélicizációs sorozattal folytatódott. Vö. Erdős Kristóf: „...a keresztyénség nem haladásellenes dolog, nem a kapitalizmus ötödik hadoszlopa...” A pasaréti református gyülekezet mindennapjai és ünnepei a diktatúrában (1956–1963), in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagymány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 234–235.

⁹ Hírek rovat, *Reformátusok Lapja*, VII. évf., 11. szám, 1963. március 17., 4.

¹⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/259 Joó Sándor iratai, 2. doboz, dr. Joó Sándor levelei fiának, ifj. Joó Sándornak (Kelt: Bp., 1963. február 2; 1963. február 25.) Ezúton köszönöm Joó Gézáknak, hogy engedélyezte a hagyaték kutatását.

¹¹ RL C/259, 1. doboz, dr. Joó Sándor levele fiának, ifj. Joó Sándornak (Kelt: Bp., 1960. július 4.); 2. doboz, dr. Joó Sándor levele fiának, ifj. Joó Sándornak (Kelt: Bp., 1962. január 9.)

¹² Borbély László: *Allah kerim*, Budapest, Őrsiker Alapítvány, 1992, 315–316; Dr. Keszy-Harmath Péter előszava, in Borbély László: *A tenger hősei*, Budapest, Őrsiker Alapítvány, 1994, oldalszám nélkül.

be, ekkor mindössze két ifjúsági regénye jelenhetett meg.¹³ Az 1970-es évek végéig korrektorként dolgozott.¹⁴ 1956 után az állambiztonsági szolgálatok levelezését ellenőrizték, mivel tudomásuk szerint „rendszeres levél és személyi kapcsolatban állt az amerikai hírszerzés ügynökeivel”. 1966 februárjában „devizagazdálkodást sértő” büntett gyanúja miatt, szabadlábbon hagyása mellett dr. Egedy Elemér ügyében terheltté nyilvánították. A kémkedési ügyben folytatott nyomozás során házkutatást tartottak Borbélynál. Ennek alkalmával egy Bécsbe disszidált író ismerőse, dr. Kerpely Jenő¹⁵ többszáz könyvét, festményeit és bútorait találták meg lakásán. 1966 áprilisában megszüntették az ellene folytatott eljárást és figyelmeztetésben részesítették.¹⁶

Az 1964-ben befejezett dolgozatban a pasaréti református gyülekezet 1948–1963 közötti történetének megírását tekintette feladatának. Ennek előzménye Kodolányi János neves író, korábbi pasaréti presbiter gyülekezettörténeti munkája volt, amely az 1937-es alapítástól kezdve az első 10 évet foglalta össze.¹⁷ Ezt Borbély ismerhette, hiszen arra többször hivatkozott saját munkájában. A Borbély-féle kézirat történeti forrásként egyrészt azért értékes, mert a kutatás számára mindezidáig ismeretlen adatokat közöl, másrészt pedig a tárgyalt témákról megismerhetjük a szerző véleményét és kritikáit. A kutatások során nem derült ki, hogy Borbély a kéziratot vajon a nyilvánosságnak szánta-e? Mégis annak történetét tekintve feltételezem, hogy nemcsak a gyülekezet vezető lelképásztorai, hanem az 1965-től gondnoki tisztséget három évtizeden át betöltő szerző is jobbnak látta, ha az anyag nem kerül nyil-

¹³ *A Kincskereső* című 1959-ben, és *A Senki-szigeti nagy kaland* című 1963-ban jelent meg. Vö. Kozák: *Borbély László...*

¹⁴ Dr. Keszy-Harmath Péter előszava, in Borbély: *A tenger hősei...*

¹⁵ Kerpely Jenő (1896–1977) ügyvédként és irodalmi jogképviselői iroda vezetőjeként dolgozott Budapesten. Verseket és színműveket írt, valamint német versfordításokat közölt osztrák, svájci és német lapokban. Miután 1955-ben disszidált, Bécsben telepedett le, ahol folytatta műfordítói tevékenységét. Számos magyar irodalmi művet fordított le németre, magyar költői antológiát adott ki. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) O–13667/2 Dr. Egedy Elemér, 102–103; Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, Hittel, 1992, 189.

¹⁶ ÁBTL 2.2.1. I/2. 8. doboz, dr. Borbély László operatív kartonja; ÁBTL 3.2.5. O–13667/2 Dr. Egedy Elemér, 102–103.

¹⁷ Az egyik presbiter felesége 1953. február 8-án, a 15 éves pasaréti jubileumi ünnepségen részleteket olvasott fel Kodolányi gyülekezettörténetéből. Vö. *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész*, 13. A Kodolányi-féle kézirat először 1999 decembere és 2000 februárja között 9 részben jelent meg a Reformátusok Lapjában. A pasaréti gyülekezet 70 éves jubileum alkalmából rendezték sajtó alá és adták ki: Kodolányi János: *A Budapest–Pasaréti református egyházközösség története*, Budapest, Budapest–Pasaréti Református Egyházközösség, 2007.

vánosságra. Szintén ezt a hipotézist támasztja alá az a tény, hogy Borbély hagyatékában nem maradt fent sem eredeti, sem másolati példány a kéziratból.¹⁸

A szöveget általánosan jellemzi, hogy az egyes szereplőket a szerző sokszor nem nevesíti, a történeteket nem konkretizálja, csak az „értő fülek” számára világos, míg a kívülállóknak nehezen érthető, hogy mire utalt a „virágnyelven” leírtakkal. Kritikát pedig elsősorban a Rákosi-korszakkal szemben fogalmazott meg, a regnáló Kádár Jánossal és rendszerével már óvatosabb volt, ennél fogva a hivatalos propagandával egyező szövegekkel egészítette ki sorait. Ismerve Borbély László és a pártállam korábban ismertetett, problematikus viszonyát, úgy vélem, hogy ezeket a mondatokat sokkal inkább reziliens attitűdjé okán a gyülekezet és saját védelme érdekében írta le, mintsem saját véleményeként. Ennek kétféle magyarázatát tartom lehetségesnek. Egyrészt, ha ezeket a részeket Borbély felolvasta az 1963 februárjában tartott nyilvános jubileumi ünnepségen, gondolhatott arra, hogy az állambiztonság vagy a pártállam egyéb szerveinek emberei is jelen vannak. Másrészt, ha ezen mondatok felolvasása mégis elmaradt, arra a legrosszabb forgatókönyvre készülhetett, hogy gyülekezet-történeti munkája a későbbiek során illetéktelen kézbe kerülhet. Borbély az „imitáció kultúrájának” megfelelően járt el, amely Nagy Károly Zsolt szerint az egész korszakot áthatotta. Az imitáció alatt Nagy „a diktatúra hétköznapijainak narratívák által épített valóságában való olyan részvétel” érti, amely „látszólag a hivatalos ideológia által elvárt és az eszményi »szocialista embertípus« modellje által közvetített viselkedésmintákat valósítja meg, azokat utánozza, miközben ezen cselekvések motivációi nem a hivatalos ideológiából származnak, így az utánpótlás lényegében színlelés.”¹⁹

A Borbély-féle gyülekezet-történeti munkából két témakört kívánok tárgyalni: az 1951. évi budapesti kitelepítéseket, illetve az 1956-os forradalmat és az azt követő megtorlást.²⁰ Az 1951. évi budapesti kitelepítéseket a szerző így vezette fel: „Meg kell emlékeznünk az akkori kormányzat egyik súlyos tévedéséről, amelyet a mai államvezetés azóta helytelenített, s amely sok egyház-

¹⁸ Viczián István e-mailje Erdős Kristófnak (Kelt: Budapest, 2019. szept. 9.) Viczián az e-mail megírása előtt telefonon beszélt Borbély László lányával.

¹⁹ Nagy: „A szív teljességéből szól a szó”, 287–289.

²⁰ Borbély krónikája az alábbi témákat hozza: a gyülekezet árvaháza (1947–1950); szeretetkonyha (1946–1952); belmisszió; az egyházi adó megszüntetése; a gyülekezet énekkara; fakultatív hitoktatás és ifjúsági munka; kitelepítések; diakóniai munka; más istentiszteleti helyek (Csaba utca, Szabadsághegy); házi istentiszteletek; jubileumi ünnepség 1953-ban (15 éves); anyagi ügyek: fűtéskorszerűsítés, parókiafelújítás; missziói munka; Református Megújulási Mozgalom, 1956, megtorlás; változás a karácsonyi és húsvéti istentiszteletek rendjében; kapcsolat az evangélikusokkal; ping-pong asztal; köszönet a lelkészekért, főgondnokokért.

tagunkat egzisztenciális létalapjaiban rendített meg, az ún. kitelepítésről.”²¹ A téma tárgyalását záró bekezdésben kijelentette, hogy „jelen kormányzatunk is igyekezett kárpótlást nyújtani az igaztalanul meghurcoltaknak.”²² A szerző tehát a Rákosi-rendszerrel szemben a Kádár-rendszer állítólagos intézkedéseit pozitív színben tüntette fel. Utóbbiakról azonban nem tud a kutatás.

Pedig a kitelepítetteket érintő intézkedések mind a kádári hatalomátvétel előtt történtek. Nagy Imre első miniszterelnöksége idején minisztertanácsi határozattal, 1953. október 31-i határidővel szüntették meg a kitelepítést. Ez a rendelkezés azonban – ahogy Palasik Mária fogalmaz – a „felemás desztalinizáció” jegyeit viselte magán, ugyanis azt nem engedélyezték a kitelepítetteknek, hogy korábbi lakóhelyükre és otthonaikba visszatérhessenek, védve a lakásaikba beköltöztetetteket.²³ Bár ezt követően, 1955 októberében elkezdődött az egykori kitelepítettek szűk körének rehabilitálása, majd 1956 tavaszán a déli határsávból elhurcoltak részleges kárpótlása, mégis mindezen intézkedések sem a déli határsávból, sem a Budapestről kitelepítetteket nem érintették.²⁴ Közvetlenül a forradalom előtt, 1956 augusztusában egy minisztertanácsi rendelettel eltörölték a kitelepítettek Budapesten való letelepedésének engedélyhez kötését. Majd egy hónappal később az MDP PB határozatot hozott arról, hogy a fővárosba visszatért kitelepítettek nem kaphatják vissza korábbi lakásaikat, illetve „ilyen irányú bírósági eljárást nem indíthatnak.” Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az egykori kitelepítettek közül sokan emigráltak, akik pedig Magyarországon maradtak, azoknak a kitelepítés miatti megbélyegzettséget még évtizedeken át kellett szenvedniük.²⁵

Amellett, hogy Borbély a gyülekezet és saját védelme érdekében a bevezető és a záró sorokban pozitívan nyilatkozott a Kádár-rendszerrel, mintegy másfél oldalon szinte vakmerő nyíltsággal írt a kitelepítés törvénytelenégeiről, az érintettek nehézségeiről, illetve a pasarétiak szolidaritási akcióiról. Mindezekről azonban még az 1960-as években sem volt ildomos beszélni. Borbély általánosító fogalmazása először elbizonytalaníthatja az olvasót, mert nem teszi egyértelművé, hogy kizárólag a pasaréti reformátusokra, vagy pedig más

²¹ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész, 9.*

²² *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész, 11.*

²³ Palasik Mária: „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...” A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok* 2015/6. 1394; Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*, Budapest, Magyar Ház, 2009, 189–195.

²⁴ Hantó Zsuzsa: *A Budapestről történő kitelepítések előzményei, a kitelepítés, a kitelepítettek utóélete*, <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/allando-szakertoink/30-hanto-zsuzsa/22-hanto-zsuzsa-a-budapestrol-toerteno-kitelepitesek-elozmenyei-a-kitelepites-a-kitelepittettek-utoelete> (Letöltés: 2020. február 10.)

²⁵ Palasik: „Lehetetlen, hogy...” , 1395.

budapesti református gyülekezetekre is vonatkoztatja a kitelepítettek segítségét: „Lelkipásztorok, presbiterek, egyháztagok mindent elkövettek, hogy segítséget nyújtsanak hittestvéreiknek, [...] Az egyházi épület minden helyisége, zege-zuga is megtelt a kitelepítettek ingóságaival, bútoraival. [...] Hosszú időn keresztül mentek a szeretetsomagok vidékre, élelmiszert, ruhát, könyvet, pénzt küldött az egyház vezetősége és a hívek gyülekezete.” Mindezeket a szerző kizárólag a pasarétielkről írhatta le, hiszen bevezetőjében konkrétizálta, hogy a gyülekezethez tartozókról – egyháztagjairól – ír.²⁶ A kitelepített gyülekezeti tagokat segítő, Joó Sándor lelkipásztor által irányított akció két egykori résztvevőjével több interjú is készíthettem az elmúlt évek során. Ők részletesen beszéltek a Borbély által vázolt szolidaritási akcióról.²⁷ Az általuk elmondottakhoz képest Borbély leírásában új adatot jelent, hogy a pasaréti református parókia épületében őrizték a kitelepítettek ingóságait.

A pasaréti református gyülekezet életében 1951 nyarán kardinális változás történt: kitelepítették világi vezetőjét, Mátyás Károly főgondnokot.²⁸ Borbély gyülekezettörténeti munkájában az egykori főgondnokról nem a kitelepítések tárgyalásakor, hanem hosszú oldalakkal később emlékezett meg. Mivel az egyes témákat kronológiai sorrendben dolgozta fel, Mátyás Károlyról 1959 őszén bekövetkezett halála kapcsán írt. Sokat köszönhetett neki a gyülekezet, hiszen a háború után ő finanszírozta a károkat szenvedett egyházi épületek rendbehozatalát. Mátyás Károly először gondnokként szolgált, majd 1949–1950 során főgondnokra választották.²⁹ A pasaréti gyülekezet 1951–1952. évi életéről és munkájáról szóló egyházmegyei kérdőívben a következő bejegyzés olvasható Joó Sándor tollából a főgondnok adatainál: „Megüresedett 1951. június hó folyamán.”³⁰ A kérdőív ugyanis a főgondnoki tisztség betöltetlensége esetén a megüresedés időpontját kérte feltüntetni. Borbély munkájában arról tudósít, hogy mindaddig „buzgó és hű előjárója, szolgálja” volt a gyüle-

²⁶ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközség története. II. rész, 9.*

²⁷ Interjú Szesztay Andrással (Szödliget, 2017. április 10.), interjú Csanády Andrással (Bp., 2017. április 12., 2019. április 10.) Az interjúk részben a szerző birtokában, részben a Nemzeti Emlékezet Bizottsága őrzetében („Magyar Gulág 2020”-projekt interjúk) vannak.

²⁸ Draskóczy István: *Dr. Joó Sándor, a Budapest–Pasaréti Református Gyülekezet első lelkipásztorának élettörténete*, Kiskunfélegyháza, Parakletos, Parakletos könyvek, 1993, 139–143.

²⁹ Vö. RL A/3.e Budapesti egyházmegyei egyházközségekre vonatkozó iratai, 35. doboz, Jelentés a Budapest–Pasaréti református egyházközség 1949/1950. évi életéről és munkájáról (Kelt: Bp., 1950. szeptember 24.): „11. Személyi változások: az egész presbitérium lemondott és újra választott. Főgondnok lett Mátyás Károly, eddigi gondnok.”

³⁰ Vö. RL A/3.e Budapesti egyházmegyei egyházközségekre vonatkozó iratai, 35. doboz, Jelentés a Budapest–Pasaréti református egyházközség 1951/1952. évi életéről és munkájáról (Kelt: Bp., 1952. okt. 19.)

kezetnek, amíg „Miskolcra nem távozott”.³¹ A szerző tehát különös óvatossággal fogalmazott, a körülményeket nem ismerő olvasóban talán fel sem merül, hogy Mátvás Károly „távozása” nem saját döntése volt.

A másik vizsgálendő témakör az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás. Borbély bevezetőjében mind az országos politikát, mind a református egyházi vezetést bírálta: „Az idők pedig kezdtek nehezülni. Politikai életünkben az ún. személyi kultusz erősen érezte hatását. Ettől a káros hatástól sajnos legfelsőbb egyházi vezetőségünk se maradt egészen mentes. Sok vonatkozásban nem értette meg Isten szándékát és olyan légkör kezdett meghonosodni az egyházi körökben, amelyet a lelkipásztorok egyre nagyobb aggodással figyeltek.” Majd nagyon vázlatosan ismertette a „Megújulási mozgalom”, azaz a Református Megújulási Mozgalom létrejöttét, kiemelve, hogy annak „egyik kezdeményezője, vezetőegyénisége” Joó Sándor volt.³² Borbély ezen a helyen sem elősorban az adatközlésre fókuszált, hanem a történetek lényegére koncentrált, és olyan markáns véleményt fogalmazott meg, amely teljes mértékben szemben állt az akkori hivatalos állásponttal: „A mozgalomnak természetesen semmiféle politikai éle vagy háttere nem volt. Kizárólag a hitélet megújítását célozta.”³³

A püspöki tisztról leköszönő Péter János 1957. december 20-án egyházi funkcióban utoljára tartott egy igen emlékezetes beszédet. Ebben így fogalmazott: „az egyházi tünetekről azt mondom, hogy az úgynevezett megújulási mozgalom az egyháznak adott üzenet ellen való lázadássá, az egyháznak adott út visszafordítási kísérletévé, az egyháznak az ellenforradalom jármaiba való hajtásává lett. Annak ellenére, hogy a résztvevők zöme nem ezt akarta.”³⁴ Ezt a nézetet képviselte utódja, Bartha Tibor tiszántúli püspök, a Zsinat elnöke is, aki 1958-as püspöki székfoglalójában az „Ige elleni lázadás”-ról beszélt, amely évtizedekig a hivatalos református teológiai álláspontot jelentette.³⁵

³¹ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész*, 32–33.

³² Joó Sándornak és a pasaréti gyülekezetnek a Református Megújulási Mozgalomban betöltött szerepéről lásd Erdős: „...a keresztyénség nem haladásellenes dolog...”, 225–232.

³³ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész*, 19.

³⁴ Közli Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézközöttség tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006, 497.

³⁵ Bartha Tibor 1958-as püspöki székfoglalójában így fogalmazott: „[...] nem kívánok napirendre térni hibák és tévedések felett. Igen, azokról beszélni kell! De valahogy más módon, mint akik e hibákról szólva, az Ige elleni lázadás tényét és a bűnbánat szükségességét akarják elhomályosítani. [...] Úgy vélem, annak van joga – de annak kötelessége is – a hibákról beszélni, aki az egyház döntéseinek Istentől vett voltát, az azt követő időszakban a Lélek megújító munkáját és mindezek után a mögöttünk lévő próbában az Ige elleni lá-

Borbély krónikájában 1956 történetének pasaréti vonatkozásainál új adatok is olvashatók: a forradalom alatt a pasaréti parókián „csaknem permanens imádkozások folytak” egyrészt a békéért, másrészt azokért, akik a harcok során elveszítették szeretteiket. Ezenkívül kiderül, hogy amikor a pasaréti református templomhoz közeli János Kórház megtelt sebesültekkel, ott a gyülekezet női tagjai önkéntes ápolási szolgálatot láttak el.³⁶ A szerző megrendüléssel és tisztelettel emlékezett meg a pasaréti gyülekezet mártírjára, aki 1956. november 4-én elsősegélynyújtás közben, mindössze húszévesen halt hősi halált. Az egykori ezredes édesapa, Szentkirályi Ödön miatt osztályidegennek minősített családot 1951-ben kitelepítették Budapestről. 1953-ban, mikor véget ért a kitelepítés, Budakeszire kerültek.³⁷ Borbély mégsem nevesítette Szentkirályi Klári védőnőképzős hallgatót, a pasaréti ifjúsági kör néhai aktív tagját, a gyermekmisszió munkatársát. Miközben a gyülekezet mártírjának története ismert,³⁸ addig az exhumálás utáni temetésen a Joó Sándortól Farkasréten elhangzott gyászbeszéd szövege mind ez ideig ismeretlen volt.³⁹ Ezért indokoltnak tartom a Borbély-féle kéziratban az utókor számára megőrzött részlet ezúton való közlését. Emellett szól továbbá, hogy a szöveg a vallási ellenállás egyik forrásaként is értelmezhető.

„Hisszük és valljuk: Isten, az örök Harmónia semmit sem végez rosszul vagy feleslegesen. S amikor annak a tizennyolc éves, viruló hajadonnak odaadta az életkoronáját, egyúttal nekünk, egyházközségünk minden tagjának örök tanítást, parancsot adott. Íme, emlékezetetekbe idézem, a jó Pásztor is életét adta az ő juhaiért, ti nem a magatokéi vagytok, hanem az Övéi, úgy éljete, forgolódjatok a gyülekezetben, otthon, munkahelyeteken és a világ-

---

zadást felismerte. Így leszünk védettek attól, hogy rossznak mondjuk a jót és jónak mondjuk a rosszat. Soha közelebb ehhez a kísértéshez nem álltunk, mint ma.” Idézi Szabó László Ambrus: Az egyház a nemzeti és nemzetközi életben, in Bartha Tibor–Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, *Studia et Acta Ecclesiastica V.*, 1983, 527.

³⁶ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközség története. II. rész*, 20–21.

³⁷ Interjú Szentkirályi Klári bátyjával, ifj. Szentkirályi Ödönnel, készítette: Pigniczky Réka, Cleveland (Ohio, Egyesült Államok), 2009, *Memory Projekt: Hungarian American Visual History Archive*, <http://memoryproject.online/hu/szentkiralyi-odon/> (Letöltés: 2020. április 8.)

³⁸ Vö. [Sz. n.]: Két kopjafa – egy halott (Emlékezés Szentkirályi Klárára, egy áldozatkész 1956-os fiatalra), *Confessio*, XXV. évf., 2001/4, 65–81.

³⁹ Az 1957. február 16-i temetési prédikáció nem szerepel Joó Sándor igehirdetéseinek katalógusában (1937. december 12. – 1970. június 9.) Vö. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K. 0. 1397. Dr. Joó Sándor igehirdetéseinek katalógusa 1937–1970. Érdeklődésemre Ajtony Artúr, Joó igehirdetési kiadója elmondta, hogy ő sem ismerte eddig ezt a szöveget.

ban, hogy ezt soha el ne felejtsetek, hogy igyekezzetek méltóak lenni arra a nagy szeretetre, amelyet a Golgotán kaptatok. Mert azt akarom, hogy feltámadjatok a halálból s a feltámadáshoz a Golgotán keresztül vezet az út. Legyen áldott és szent leánytestvérünk emléke s hősi példája teremjen gazdag gyümölcsöket.”⁴⁰

Joó Sándor személyével kapcsolatban a szerző két tabu témát hozott fel, illetve éles kritikát fogalmazott meg. Elsőként az 1957. márciusi előzetes le- tartóztatásáról írt, amely része volt a Református Megújulási Mozgalommal szembeni megtorlásnak. Borbély írásából egyértelműen látszik, hogy a gyüle- kezet tagsága – vállalva az esetleges kockázatot – nyíltan kiállt lelkipásztora mellett: „S megindult az imahadjárat [...] Vasárnap zsúfolásig megtelt a temp- lom, a gyülekezetet megindította, de egyszermind felemelte, megerősítette Peti Zoltán másodlelkész igehirdetése: »Nem retten a szívem, mégha a halál völgyében is járok.«”⁴¹

Másodsorban Borbély krónikájában beszámolt arról, hogy a felsőbb egy- házi hatóságok döntését figyelembe véve a pasaréti presbitérium tudomásul vette Hajdu Péter esperes hivatalában való maradását. A döntéshez fűzött magyarázata különösen figyelemreméltó: „tehát a lelkipásztoroknak az a szándéka, hogy az esperesi tisztségre dr. Joó Sándor kerüljön, elvesztette je- lentőségét. Ugyancsak tudomásul vette, hogy dr. Ravasz László püspök, Kardos János főgondnok és Pap László teológiai dékán – akiket az októberi események idején a közbizalom és közóhaj ideiglenesen az egyházvezetősé- gének az élére állított, felsőbb kívánságra visszavonultak az egyházi szerep- léstől.”⁴² Borbély László ezekkel a sorokkal finoman, de annál határozottab- ban annak a véleménynek adott hangot, hogy a református egyházalkot- mányal ellentétben diktatórikus intézkedések történtek.⁴³

Akkor érthetjük meg Borbély mondanivalójának valódi jelentőségét, ha a leírtakat a pártállam akkori egyházpolitikája és a református egyháztörténet kontextusába helyezzük. A kádári egyházpolitikának két fontos jellemzője volt. Egyfelől az egyházakat a pártállam egyedüli legalísan működő ellenfele- ként definiálták, másrészt a vallásra mint veszélyforrást jelentő és legyőzendő

⁴⁰ Közli *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházköztség története. II. rész*, 22.

⁴¹ *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházköztség története. II. rész*, 23.

⁴² *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházköztség története. II. rész*, 23–24.

⁴³ Hajdu Péter esperes 1956. november 1-jei lemondása után a Budapest–Déli Református Egyházmegye közgyűlése esperesnek jelölte Joó Sándort. A pasaréti lelkipásztor mégsem vállalhatta egyházkormányzati funkciókat, mivel 1957 elejére mind állami, mind egyházi részről ellehetetlenítették a Megújulás Mozgalom működését.

ideológiára tekintettek. Jóllehet a pártvezetés nem alkalmazta a Rákosi-korszakból ismert frontális támadás eszközét, de az egyházüldözés kifinomultabb módszerekkel tovább folytatódott.⁴⁴ Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után visszarendeződő református egyházkormányzat nem hajtotta végre a Református Megújulási Mozgalom által szorgalmazott általános tisztújítást. Amikor Borbély krónikáján dolgozott, Ravasz László már hosszú évek óta – 1957 februárjától – belső száműzetésben élt Leányfalun. Pap László nemzetközi hírvű Őszövetség professzort, lemondott dékánt és püspökhelyettest 1958 szeptemberében a Tolna megyei Murgára helyezték segédlelkésznek. Egy hónappal a pasaréti jubileumi ünnepség előtt, 1963 januárjában Szamosközi István püspök azonnali hatállyal felmentette és rendelkezési állományba helyezte, 2 hónap múlva pedig kényszernyugdíjazta.⁴⁵

Joó Sándor pasaréti lelképásztor a hatalommal nyíltan nem konfrontálódott, azonban tevékenységét sem az állami, sem az egyházi szervek nem nézték jó szemmel. Az államvédelmi tisztii múlttal bíró Turai István budapesti egyházügyi főelőadó⁴⁶ 1962. évi értékelő jelentésében Joót a Budapest–Déli Református Egyházmegye „legnegatívabb személyiségének” nevezte,⁴⁷ 1964 őszén pedig a „közismerten reakciós” jelzővel illette.⁴⁸ A pasaréti lelképásztor közvetlen egyházi felettese, Hajdu Péter esperes 1964. évi esperesi jelentésében furcsamód meg sem említette a pasaréti jubileumi ünnepséget az egyházmegyéhez tartozó gyülekezetek életének tárgyalásakor, amely fejezet az egyes gyülekezeti jelentésekre épült. Noha a vonatkozó pasaréti jelentés az egyházközség életében történt nevezetesebb események között (IV./I. pontban) ismertette a 25

⁴⁴ A témához lásd legújabban Kiss Réka: Legális – illegális – féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és a megismerés határai, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 246–253.

⁴⁵ Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963, Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Szerk. Bárczay Gyula, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 283; Kiss Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2., Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4., 2006, 1407–1408.

⁴⁶ Életről lásd Soós Viktor Attila: *Turai István*, <https://neb.hu/asset/phpTmK8eF.pdf> (Leöltés: 2020. február 20.)

⁴⁷ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXXV.1.c MSzMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, 100. ő.e., ikt.sz. 0018/1/1963. Turai István budapesti egyházügyi főelőadó értékelő jelentése az 1962. évről (Kelt: Budapest, 1962. január 7.)

⁴⁸ BFL XXXV.1.c 114. ő.e., ikt.sz. 0018/18/1964. Turai István budapesti egyházügyi főelőadó jelentése az 1964. év III. évnegyedének értékeléséről (Kelt: Bp., 1964. okt. 5.), 7.

éves jubileumi ünnepséget,⁴⁹ Hajdu Péter erről egy szót sem ejtett. A gyülekezet statisztikai adatainak elemzésekor a keresztelesek, esketések, a konfirmáció és az úrvacsorázás esetében rámutatott az előző évhez képest csökkenő tendenciára. Mivel a többi gyülekezet életének ismertetésekor ehhez hasonló megállapításokat nem tett az esperes, ezek különösen szembeötlőek. Hajdu Péter Pasarét esetében továbbá megemlítette, hogy Joó Sándor az előző évben sokat betegeskedett – összesen 6 hétig kezelték különböző intézetekben –, illetve közel 2 hónapot töltött Hollandiában, „családi látogatást” téve.⁵⁰ Ezzel bizonyára annak kívánt hangot adni, hogy az előző év során Joó gyülekezetétől legalább 3 hónapig távol volt. Mindezek közlésének háttérben az esperes és a pasaréti lelkipásztor problémás kapcsolata állhatott. A gyülekezetben ismert tény volt, hogy az esperes sok gondot okozott Joó Sándornak. Ennek bizonyítékai az állambiztonság iratokban is fellelhetők.⁵¹

BIBLIOGRÁFIA

- BORBÁNDI Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, Hitel, 1992.
- BORBÉLY László: *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközösség története. II. rész.* Budapest, Kézirat, 1964. (Másolat, Viczián Miklós tulajdonában).
- BORBÉLY László: *Allah kerim*, Budapest, Órsiker Alapítvány, 1992.
- DRASKÓCZY István: *Dr. Joó Sándor, a Budapest–Pasaréti Református Gyülekezet első lelkipásztorának élettörténete*, Kiskunfélegyháza, Parakletos, Parakletos könyvek, 1993.
- ERDŐS Kristóf: „...a keresztyénség nem haladásellenes dolog, nem a kapitalizmus ötödik hadoszlopa...” A pasaréti református gyülekezet mindennapjai és ünnepei a diktatúrában (1956–1963), in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 221–238.
- FEJÉRDY András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: Apor Péter–Bódi Lóránt–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 143–150.

⁴⁹ Budapest–Déli Református Egyházmege Irattára, C. V. iratok 1964, Jelentés a Budapest–Pasaréti református egyházközösség 1963. évi életéről és munkájáról (Kelt: Budapest, 1964. március 8.) Ezúton köszönöm Illés Dávid esperes úrnak, hogy biztosította a kutatás lehetőségét.

⁵⁰ RL A/1b Püspöki levéltár, 891/1964. Budapest–Déli Egyházmege Közgyűlés: esperesi jelentés, 22–35.

⁵¹ Erdős: „...a keresztyénség nem haladásellenes dolog...”, 232–233.

- HANTÓ Zsuzsa: *A Budapestről történő kitelepítések előzményei, a kitelepítés, a kitelepítettek utóélete*, <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/allando-szakertoink/30-hanto-zsuzsa/22-hanto-zsuzsa-a-budapestrol-toerteno-kitelepitesek-elozmenyei-a-kitelepites-a-kitelepitetek-utoelete>
- HANTÓ Zsuzsa: *Kitiltott családok*, Budapest, Magyar Ház, 2009.
- KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2., Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 1369–1421.
- KISS Réka: Legális – illegális – féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és a megismerés határai, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 239–271.
- KODOLÁNYI János: *A Budapest–Pasaréti református egyházközösség története*, Budapest, Budapest–Pasaréti Református Egyházközösség, 2007.
- KOZÁK Péter: *Borbély László újságíró, író*, <http://www.nevpont.hu/view/5985>
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlasok történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006.
- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, *Reformáció Öröksége Könyvek I.*, 2019, 273–294.
- PALASIK Mária: „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...” A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok* 2015/6. 1363–1395.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963, Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. Szerk. Bárczay Gyula, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- SZABÓ László Ambrus: Az egyház a nemzeti és nemzetközi életben, in Bartha Tibor – Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, *Studia et Acta Ecclesiastica V.*, 1983, 511–559.
- [Sz. n.]: Két kopjafa – egy halott (Emlékezés Szentkirályi Klárára, egy áldozatkész 1956-os fiatalra), *Confessio*, XXV. évf., 2001/4, 65–81.

ABSTRACT

Kristóf Erdős: *A Congregation-Historical Work (1964) as a Historical Source on Religious Resistance. Questions and Possible Answers*

In my paper I am analysing a manuscript on the history of the Pasarét Reformed Congregation. The document – completed in 1964 – was never fully made public. In general, the elder-author, László Borbély does not name it in the text, nor does he go into detail, just describes the events in floriography, only to be understood by insiders. He criticized mainly the Rákosi regime, but was more careful writing about the then first secretary of the Communist party János Kádár, complementing his sentences with statements in line with the official propaganda. Knowing about the problematic relationship between the author and the one-party state, I believe that he wrote these phrases much more because of his resilient attitude, than his own opinion. Partly for that reason the analysed manuscript can be evaluated as a historical source of the religious resistance in the Kádár era. In my paper I am analysing two topics in detail: the relocations from Budapest in 1951 and the Hungarian Revolution of 1956.

Keywords: religious resistance, relocation from Budapest (1951), Hungarian Revolution of 1956, Reformed Renewal Movement in Hungary (1956), Pasarét Reformed Congregation

REFORMÁTUS HITOKTATÁS AZ ATEISTA ÁLLAMBAN. KECSKEMÉT ÉS VIDÉKE AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Falusi Norbert

*„én mellettem nincsen senki, csak az ügy mellett,
melynek szolgálatában állok”*

„Felülről jönnek az utasítások, a jó tanácsok, de eggyel nem gondolnak, vajon meg van-e a légkör, szabad-e a munkamező? [...] A gyermekeket, az ifjúságot elzárják előlünk. Éppen ezért fontos, hogy az egyház hivatalos közegei jöjjenek és szóljanak. 1950. esztendő végével hitem szerint másképp lesz minden. Ezek a meggondolások persze nem félemlítenek meg. Dolgozunk ott, akkor, ahogy lehetséges. Nekem szememre vetik, hogy mellettem van a község 90%-a. Pedig én mellettem nincsen senki, csak az ügy mellett, melynek szolgálatában állok.”¹

Összegzi a tapasztalatait és kihívásokat a vallásos értékrendet felvállaló, ezért kockázatokat is viselő pándi lelkész az esperesnek írt évvégi levelében. A református lelkész egy kényszerre épülő rendszerben vállalta azokat az erőfeszítéseket, amivel a református helyi közösség értékvilágát, és a sajátos keresztyén életformát kívánta megőrizni, tovább hagyományozni. A közösségszervező és lelkivezető cselekvésének fókuszában a keresztyén életmód fenntartása állt, ami az ateista állami politika nézőpontjából tekintve, a hivatalos politikai kánonnal szemben veszélyforrást és rendszeridegen társadalmi magatartást jelentett.

A kommunizmus alatti hitéleti aktivitás, a vallási közösségek és a vallásgyakorlás célzottan nem a politikai rendszer ellenében, hanem elsősorban a hit- és értékrendszer, életmód és keresztyén világnézet fenntartására irányult, miközben a közösség tagjai tisztában voltak vallásos aktivitásuk politikai kockázatával.² Jelen írás fókuszában az a kérdés áll, hogy a református lelkész és vallástanár hitoktatás terén végzett munkássága, ami látványos tiltakozás vagy bírálat formájában nem nyilvánult meg a kommunista rendszer ellen,

¹ Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban KREL) A/I. c. 8/1950. A pándi lelkész levele az esperesnek (1949. december 29.)

² Kiss Réka: Legális – illegális – féllegális. Tiltott és tűrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és a megismerés határai, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökség Műhelye, 2019, 244.

értelmezhető-e ellenállásként, és amennyiben igen, milyen értelmezési tartományon belül írhatók le ezek a mindennapos magatartásformák.

Ez az írás Kecskemét és vidékének református közösségeire és néhány kiemelt fontosságú lokális vezetőjére fókuszál a hitoktatás területén az 1950-es években. A felhasznált forrásanyag a Kecskeméti Református Egyházközség Levéltárában (továbbiakban KREL), illetve a Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) Bács-Kiskun Megyei Levéltárában található. Kecskemét második világháborút követő oktatástörténetét (intézményi struktúra, tanügyigazgatás, oktatás állami monopolizálása stb.) az elmúlt évtizedekből adatgazdag tanulmányokból ismerhetjük.³ A kecskeméti reformátusok történetét feldolgozó munkák közül is kiemelendő a kecskeméti református egyház intézményeinek államosítását feltáró kötet.⁴

A KECSKEMÉTI REFORMÁTUS OKTATÁS ÚJJÁSZERVEZÉSE A SZOVJET MEGSZÁLLÁS KEZDETÉN, 1944–1945

A Vörös Hadsereg közeledtével 1944. október 23-án jelent meg a Kecskemét teljes kiürítéséről szóló katonai parancs, amelyben elrendelték a polgári lakosság hadműveletek által veszélyeztetett területekről való kivonását a főváros és a Dunántúl irányába. A város számára a háborús pusztítás mellett komoly tehertételt jelentett a mintegy negyvenezer szovjet katona állomásoztatása, akiknek itt volt a fő felvonulási útvonala és háttérbázisa.⁵ Kovács Bálint kecskeméti református lelkész a kitelepítést a Kecskemét mellett fekvő Ménteleken, a református Merétey Sándor gyermekorvos tanyáján élte át családjával.⁶ Kovács Bálint a kényszerlakhelyéről november első napjaiban tért vissza a

³ Bodor Jenő: Bács-Kiskun megye oktatásügyének jellemzői a felszabadulás után (1945–1970), *Bács-Kiskun megye múltjából V.*, 1983, 7–60.; Iványosi-Szabó Tibor: Az oktatásügy megindulása a felszabadult Kecskeméten (1944–1945), *Levéltári Szemle*, XXVII. évf., 1977/1, 29–56.; Szabó Bence: Oktatás pártfelügyelet alatt. Tanügyi irányváltás Kecskeméten 1945 és 1950 között, *Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 27.*, 2017, 279–423.; Sóber Péter: Adalékok a Bács-Kiskun megyei hitoktatás helyzetéhez az 1950-es években, *Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 27.* 2017, 425–441.

⁴ Szabados László: *A kecskeméti református kollégium története 1945-től az 1948-as államosításig*, Kecskemét, Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma, 2000.

⁵ Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz, 2014, 108–125.

⁶ Merétey Sándor gyermekorvos a háború alatt írt leveleit Géra Eleonóra gyűjtötte össze és jelentette meg 2017-ben *Hiteles hívatás. Dr. Merétey Sándor el nem küldött levelei családjának – 1944. október – 1945. március* címmel.

városba, és azonnal nekilátott egyházi szolgálatának. Mivel a református templomot bombatalálat érte, kénytelen volt az istentiszteleteket ideiglenesen magánházakban megtartani. A lelkészi hivatalban tárolt iratokat a megszálló katonaság elől saját lakásába mentette át. Többek közreműködésével november közepére összevont formában megszervezte a református iskolai tanítást és hitoktatást. 1944. november 18-án, 22 tanulóval indult meg az oktatás a református ókollégium épületében. A lelkészek közül ekkor Hatvani Lajos, Závory Elek és egy erdélyi menekült lelkész, Mester István tartózkodtak a városban, Csikay Kálmán Ménteleken, Kovács Zoltán pedig Szentkirályon segédkeztek.⁷ Kovács Bálint Jóna József esperesnek írt levelében a következő képet festette le 1944–1945 fordulójáról:

„Az iskolákban november 18. óta folyik a tanítás és végezzük a hitoktatás munkáját is. Ebben most nagy segítségünkre van Végh József Budapestről hazaérkezett teológus testvérünk. [...] Kocsi és ló hiányában a tanyákra – fájdalom – nem tudunk kijárni. [...] Gyülekezetünknek nagy gondja a visszatérők fogadása. Lakás és ellátás kell számukra. Internátusunk és konviktusunk szüneteltetése folytán ez nagy gond.”⁸

A háborús veszteségek feldolgozásában és a felekezetek kiütkeresésében a közösségi élet újjászervezése a legfontosabb feladatok közé tartozott. A kecskeméti reformátusok 1945 nyaráig havi rendszerességgel ifjúsági vasárnapokat szerveztek, megalakították a Konfirmáltak Szövetségét, ahová minden konfirmáltat, fiatalabbakat és idősebbeket egyaránt vártak. Életre hívták a Nőszövetséget, amelyhez asszony- és leánykörök csatlakoztak: a Márta kör, a Bethlen Kata Kör, a diáklányok Soli Deo Gloria csoportja, illetve a Napsugárkörök. Külön figyelmet fordítottak a Nőszövetségen belül a szegénygondozásra, amit a Tábitha Szövetség látott el. Jézus missziói parancsát és Isten igéjének hirdetését az iratterjesztéssel igyekeztek elősegíteni, amiket (Bibliák, énekeskönyvek, gyermek-, ifjúsági, hitmélyítő könyvek, igemagyarázatok, szépirodalmi művek, képeslapok) kézről-kézre adtak közre a hívek körében.⁹

⁷ KREL A/I. c. 1945:1–81. (345/1944. Kovács Bálint levele az esperesnek, 1944. december 12.); Szabó: Oktatás, 282.

⁸ KREL A/I. c. 1945:1–81. (35/1944. Kovács Bálint levele az esperesnek, 1945. február 7.)

⁹ KREL A/I. c. 1945:1–81. (196/1945. Kovács Bálint kecskeméti lelkész jelentése, 1945. június 11.)

Az ifjúsági lelkigondozás területén a fiatalok tömeges megszólításában a leventeintézmény működött közre a két világháború között.¹⁰ Kecskeméten 1944 első felében hatvanhét leventecsapat fejtett ki ifjúsági tevékenységet. A lelkipásztorok és hitoktatók heti rendszerességgel látogatták az ifjakat, akik részére előadásokat és felolvasásokat szerveztek. Életükben sötét fordulópontra jelentett a nyilas hatalomátvétel 1944 őszén, ugyanis a Szálasi-kormány elrendelte a totális mozgósítást, és a 14–20 év közötti, alig képzett és rosszul felszerelt magyar fiatalokat frontszolgálatra osztották be.¹¹ A háborút követően a szervezetet felszámolták (1945), működését betiltották, az életben maradtak fogolytáborba kerültek, vagy bujkáltak a szovjet csapatok elől.

Az egyházak mindig kiemelt figyelmet fordítottak az ifjúsági munkára, és ez így volt a fegyveres harcok után a legnagyobb anyagi romlás idején is. A kecskeméti református egyházközség iskolai épületei használhatatlanná váltak, mert azokat vagy feldúlták, vagy kórház és raktározás céljával lefoglalták. Pénz csak a legszükségesebb személyi kiadásokra futotta, a dologiakra és felújításra egyelőre nem is gondolhattak. A Bodor Zsuzsanna Leányotthon teljesen tönkrement a háború végére.¹² A fiatalok személyes és közvetlen elérése a mindenkoriánál is fontosabbá vált. Bükki Zsigmond ceglédi lelkész így írta le a kialakult helyzetet: „Az ifjúsági munka a ref. egyház fontos és sürgős feladata volt mindig, de ma különösképpen, mert a levente intézmény megszüntetésével ifjaink kiestek az egyház kezéből s a velük való találkozás intézményesen lehetetlen, egyedül és kizárólag a KIE keretén belül van alkalom és mód arra, hogy számukra az evangéliumot minél hathatósabban hirdethessük.”¹³ Bükki Zsigmond levelében arra hívta fel az esperes figyelmét, hogy mielőbb vegye kezdetét az ifjúsági munka újjászervezése az egyházmezőben. A háború alatt Paczolay György egyházmegyei ifjúsági megbízott és Balogh József tápiószelei lelkész koordinálta ezeket a feladatokat, de mindketten szovjet fogolytáborba kerültek 1944-ben. Bükki az ifjúsági munka újjászervezésére Kovács Bálintot ajánlotta, aki szolgálati éveinek kezdetétől kiemelt figyelmet fordított az ifjúság vallásos nevelésére. A kecskeméti lelkész

¹⁰ Az ifjúsági szervezetet elsősorban azzal a céllal hívták életre 1921-ben a 12 és 21 év közötti fiúk részére, hogy fizikai nevelést és nemzeti, illetve vallás-erkölcsi szellemiséget tápláljon beléjük.

¹¹ KREL A/I. c. 1945:1–81. (275/1944. Kovács Bálint levele az esperesi hivatalnak, 1944. augusztus 31.)

¹² KREL A/I. c. 1945:1–81. (308/1945. Kovács Bálint lelkész jelentése az esperesnek, 1945. július 28.)

¹³ KREL A/I. c. 1945:82–426. (Bükki Zsigmond ceglédi lelkész levele, 1946. január 22.)

a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) utazó lelkészeként részt vett a népfőiskolai mozgalomban.

A háborús veszteségek feldolgozásában és a mindennapi vallásgyakorlás elősegítésében fontos közösségépítő lépésnek bizonyult a vasárnapi iskola megszervezése. A dunamelléki tanács 1945. április 10-én hozott határozata értelmében arra hívta fel a gyülekezetek figyelmét, hogy amíg nem rendeződik az egyház és az állam viszonya végérvényesen, „erőteljesen ki kell építeni mindenütt a vasárnapi iskolákat”.¹⁴ Hatvani Lajos kecskeméti lelkész és válástanár kezdeményezésére 1945. szeptember 28-án Kovács Bálint és Tóth Endre lelkészek támogatásával megtartották az előkészítő ülést, ahol elhatározták, hogy vasárnaponként a város több kerületében református találkozókat szerveznek. Megválasztották az iskola tisztikarát, amelynek vezetője Hatvani Lajos lett.¹⁵ Kecskemét I. (Budai utca), II. (Kölcsey utca) és III. (Czollner-tér) kerületeiben tizenkilenc tanító látta el az oktatást, a Mátyás téren és a Mária városban három-három, a Téglagyár-Felsőszéktó körzetben öt, illetve a kis- és nagypolgári iskolában hat, a gyakorló iskolában és gimnáziumban húsz fő. Az órák keretében, amelyek imádsággal kezdődtek, a vallásos tartalmú kérdésekkel párhuzamosan oktatási, ifjúságnevelési, de még gazdasági ügyek is megvitatásra kerültek. A vasárnapi iskola 1945–1946. tanévben heti rendszerességgel működött, és várta a református híveket.¹⁶

A kecskeméti református közösség tagjai számára az 1945-ös év az újrakezdésbe vetett reménnyel és a fokozatos kibontakozással telt. Kovács Bálint és Tóth Endre kecskeméti lelkészek a gyülekezet tagjainak írt karácsonyi körlevelükben így foglalták össze az évet:

„A városban minden vasárnap 9 és du. 3 órakor van istentisztelet. Tanyákon a szokott időben. Vallásos összejöveteleink nagy részét is tartjuk. Vasárnapi iskola, napsugárkör, KIE összejövetelek, asszony és leánykör mind-mind, leküzdvé a sok akadályt, végzik munkájukat! [...] Jelenleg a tanítóképző épületében van minden iskolánk. Az épületek berendezése nagy mértékben a háború áldozata lett. [...] Önkéntes havi megajánlásokból él egyházunk szeptember óta! [...] A városban 1400 testvérünk fizeti

¹⁴ KREL A/I. c. 1945:1–81. (69/1945. Az egyházkerületi tanács 1945. április 10-én hozott 7. számú rendelete)

¹⁵ Vasárnapi iskola tisztikara: Szabady Sándor, Szokolay László nyilvántartók, Kanász Ibo-lya, Csósz Ilona titkárok, Szecsődy Judit, Boros Rózsa pénztáros, Varga Ilona jegyző, Divinyecz Ilona iratterjesztő, Varga Katalin, Berényi Márta háznagy.

¹⁶ KREL VIII/27. 18. doboz. (Hatvani Lajos hagyatéka)

be havonta a megajánlott összeget. A tanyák népe inkább természetbelieket ad. Szentkirályon 30 métermázsát meghaladó élelmiszert gyűjtöttünk.”¹⁷

A mindennapok valóságában megtapasztalt nehézségek és küszködés ellenére az 1945–46-os tanévre ideiglenes kényszermegoldással valamelyest talpra állt a város oktatási rendszere. 1946 februárjában Kecskeméten már 78 népiskola működött, ebből belterületen 11, külterületen 67.¹⁸

ZÁRT HATALMI RENDSZER: A CSOPORTAUTONÓMIÁK KONTROLLJA

A szovjet megszállásból fakadó legfontosabb meghatározottság a politika primátusa, amely alapvetően centralizált, felülről ellenőrzött és zárt struktúrát kényszerített ki. Az ilyen típusú rendszerek szerves velejárója az erőszak és a kényszer különböző megjelenési formái: a politikai indítékú nyílt represszió eszközeitől (halálbüntetés, internálás) a titkosrendőrségi megfigyelésig, a tulajdontól, a munkalehetőségtől való megfosztáson át a közvetett korlátozásokig (vallásgyakorláshoz, egyesüléshez, művelődéshez való jog megvonása, információ visszatartás stb.). Az államvédelmi szervek operatív nyilvántartójában 1954-ben kb. másfél millió emberről vezettek aktát.¹⁹ A helyi társadalmak körében sokak számára a szovjet-orosz jelenlét „elfogadását” a reálpolitikai megfontolások, a Vörös Hadsereg közelsége, és az a körülmény motíválta, hogy a nyugati szövetségesek lényegében elismerték a sztálini érdekeltiséget a régióban. Mindebből világosan látszott az, hogy hosszú távú szovjet berendezkedéssel kell számolni. Ez a helyzet determinálta azt a szűk mozgásteret, amely ugyan 1945 és 1948 között némi rugalmasságot ugyan mutatott, de azt követően hol szélsőségesen autokrata jelleggel, hol pedig az alávetett intézményi autonómiáknak nagyobb teret engedve működött 1989-ig. Magyar önálló politikai cselekvés nem létezett, vagy csak annyiban, amennyiben elképzelései összhangban álltak a szovjet prioritással.²⁰

¹⁷ KREL A/I. c. 1945:82–426. (426/1945. Kovács Bálint és Tóth Endre lelkészek körlevele, 1945. december)

¹⁸ Szabó: Oktatás, 288.

¹⁹ A megfigyelték száma idővel csökkent, 1960-ban „csak” 600 ezer személy, 1989-ben pedig 164.900 fő szerepelt a nyilvántartásban. Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, Budapest, Magvető, 1996, IV.

²⁰ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 13–21.; Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*, Budapest, Osiris, 2014, 42–43.

A második világháborút követően az államot elfoglaló kommunista párt a marxizmus–leninizmus társadalmi-politikai programja szerint kívánta átalakítani a magyar társadalmat. Az ateizmus jegyében elválasztották egymástól az államot és az egyházat, ami a gyakorlatban nem a vallás magánüggyé válását jelentette, hanem a vallásos életforma tagadását. A politika a „szocialista embertípus” ellenségévé állította a vallásos embert a „lelkek” megnyeréséért folyó politikai küzdelemben. Kecskeméten, az 1945-ös nemzetgyűlési választásokon a munkáspártok politikai elvárásai az eredmények tükrében messze alulmaradtak. A kisgazdák a szavazatok közel háromnegyedét gyűjtötték be, míg szociáldemokraták 13%-ot és a kommunista párt kevesebb, mint 10%-ot ért el. A vereséggel felérő választások után a kecskeméti kommunisták propagandafelelőse, Bánó Magda (Bánó Mihály rendőrfőkapitány testvére) új stratégiát dolgozott ki, és a következő prioritásokat jelölte ki a helyi cselekvési tervükben: a kisgazdákat mint reakciós erőt fel kell morzsolni; a közigazgatást a régi „reakciós” vezetőktől meg kell tisztítani; fel kell lépni az egyház befolyásával szemben, mert „a reakció erőssége az egyház [...]. Összegezve: az a feladatunk, hogy megkeressük és elszigeteljük a reakciós góccokat, minden vonatkozásban leleplezni azokat, és minden vonalon kiépíteni a velünk szimpatizálók táborát.”²¹

A világháború után, illetve a szűkebb értelemben vett Rákosi-korszak (1948–1953) idején az állami egyházpolitika célja az egyházak megsemmisítése volt belátható időn belül. A sztálini mintát követve felszámolták az egyházak korábbi gazdasági befolyását, visszaszorították az egyházak közéleti és szociális téren végzett tevékenységét, és az egyházi oktató-nevelő munkát az iskolák 1948-as államosításával megszüntették.²² 1949 őszén eltörölték a kötelező iskolai hitoktatást, és helyébe az általános iskolában és gimnáziumban a fakultatív hittant engedélyezték. A vallás- és egyházellenes propaganda keresztüztében az egyházak belső megosztására törekedtek a békepapi mozgalom megszervezésével, valamint az egyház felett gyakorolt kontroll érdekében megszervezték az Állami Egyházügyi Hivatalt (1951).²³

²¹ Szabó: Oktatás, 296–297.

²² Az egyházakra nézve az oktatás államosítása azért volt végzetes hatású, mert a felekezeti iskolák abszolút többségben voltak az állami és községi fenntartású iskolákhoz képest.

²³ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*, I. kötet. Budapest, História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 2005, 49–76.; Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”, in Bánkuti Gábor–Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–L’Harmattan Kiadó, 2010, 31–42.

A vallás a párt ideológiai monopóliumával szemben jelentett veszélyforrást, míg az egyház a népi demokratikus rendszerrel szemben. A Kádár-korszak első éveit, a forradalom leverését követően a hatalmi restauráció és megtorlás jegyében zajlottak. 1958-ra a Kádár-kormány sikeresen restaurálta az 1956 előtti egyházpolitika legfontosabb elemeit. 1957-ben állami irányítással megalakult az Országos Béketanács Református Bizottsága, az Országos Béketanács Katolikus Békebizottsága, és emellett a katolikus püspöki kar létrehozta az Opus Pacis-t (A béke műve), aminek keretében maga szervezte a békemunkát. Az Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban MSZMP) Politikai Bizottsága 1958. június 10-i határozatában megfogalmazta a következő évtizedek egyházpolitikájának alaptézisét, amiben realizálta, hogy az egyházak a szocializmus körülményei között hosszú ideig fenn fognak maradni, ezért „szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés”. A kádári egyházpolitikát kettősség jellemezte: a Kádár-kormány nemcsak visszaszorítani kívánta a vallást és az egyházak befolyását, hanem saját hatalmi stabilizációja érdekében kompromisszumra törekedett az egyházi vezetőkkel.²⁴ Kádár és a vezető politikai elit felismerte, hogy adminisztratív eszközökkel nem számolható fel a vallásos életforma, ezért kiterjesztették az egyházakkal megegyezést kereső népfrontpolitikát. Az '50-es évek végén és a '60-as évek elején váltakozva érvényesültek a megfélemlítési és együttműködési stratégiák az egyházak irányába. Hogy melyik került előtérbe, az részben a nemzetközi körülményekkel, részben az aktuális belpolitikai helyzettel és a pártvezetésen belüli erőviszonyokkal függött össze. 1960 őszén és 1961 elején két nagyszabású rendőrségi fellépésre is sor került, amely során mintegy 300 egyházi személyt vettek őrizetbe a hatóságok. Az MSZMP a mezőgazdaság szocialista átszervezésében ellenben lojális szövetségesként kívánt támaszkodni az egyházakra a termelőszövetkezetek szervezésekor.²⁵

²⁴ Kiss Réka: Protestánsok lehetőségei Magyarországon – az „oszd meg és uralkodj” elve és gyakorlata, in Balogh Margit (szerk.): *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Felekezetek, egyházpolitika, identitás. – Konfessie, cirkevna politika, identita*, Budapest, Kossuth, 2007, 195–196.

²⁵ Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig, *Mediárium*, V. évf., 2011/4, 30–32.

A POZÍCIÓ ELVESZTÉSE –
TILTAKOZÓHULLÁM AZ ISKOLA SZABADSÁGÁÉRT, 1947–1948

A politikai elit a nemzeti gondolat és az egyház szövetségére úgy tekintett a Horthy-korszakban, amely biztosíthatja a rendszer stabilitását és a magyarság etnikai-nyelvi, illetve nemzeti megmaradását. Az egyházak oktatásban betöltött szerepvállalását ezért a kormányzat kiemelten támogatta.²⁶ Ezzel összefüggésben a magyar társadalom önképébe – az adott kultúra tudomásulvétele következtében – az egyházak, a hívő közösségek létezése és a vallási kultúra ápolása természetszerűleg beletartoztak. A második világháborút követő politikai rendszerváltás állam és egyház kontaktusában gyökeres átalakulást hozott. Az 1945 utáni egyháztörténet, ennek a nem jogi értelemben vett *állam-egyházi* és *népegyházi* rendszer működésének és összeomlásának a története.²⁷

A Dunamelléki Református Egyházkerület 1945 áprilisában hozott határozata a változás szükségét jelezte előre. Elfogadták azt a reformtervet, ami az önfenntartó egyházi berendezkedést, a gyülekezeti önállóságot, beleértve az évszázados múltra visszatekintő református iskolarendszer fenntartását tűzte célul.

„Ha akármilyen okból kérdésessé válhat az egyház és az állam közti anyagi kapcsolat fenntartása, mindig meg kell különböztetnünk a sajátos egyházi munkát attól a szolgálattól, amit egyházunk az iskoláztatással az állam helyett és a nemzetnevelés érdekében végzett. A keresztény embereknek demokratikus államban feltétlenül joguk van arra, hogy gyermekeiket keresztény szellemű iskolákban neveltessék, és az államnak feltétlen kötelessége keresztény állampolgárainak jövedelméből azokat az iskolákat anyagiilag is támogatni, amelyek szellemi nivóját és tanítási rendjét az állami szervezetnek joga volt és mindig joga lesz ellenőrizni.”²⁸

1945 augusztusában az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte az oktatás struktúrájának átalakítását. Bevezették a nyolc osztályos alapiskola általános-

²⁶ Fazekas Csaba: Egyházak és egyházügyi törvények Magyarországon, 1791–2011, in *Egyházügyi, Vallásszabadsági Tudományos Konferencia, Konferenciakötet*, Budapest, Boldog Élet Alapítvány, 2011, 95–106.

²⁷ Balogh Margit: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között, in Uő (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*, Budapest, Kossuth, 2008, 49.

²⁸ KREL A/I. c. 1945:1–81. (69/1945. Az egyházkerületi tanács 1945. április 10-én hozott 7. számú rendelete)

sá és kötelezővé tételét.²⁹ Felülvizsgálták a tankönyveket, államosították a tankönyvkiadást, amelyet a református egyház a 16. század óta gyakorolt, és eltörölték a latin nyelv kötelező tanítását. A helyi lelkészek az egyház társadalomban betöltött helyzetének lehetséges változásával tisztában voltak. 1945 végén, egy Cegléden tartott lelkészi találkozón, Kovács Bálint, Hatvani Lajos és mintegy húsz lelkész közösen megállapították, „hogy az idők jeleiből – minden pillanatnyi látszat ellenére – arra lehet következtetni, hogy az egyház és állam viszonyában mélyreható változásra kell felkészülni.”³⁰ Lelkészek és oktatók a várható reformok súlyáról azonban csak keveset tudhattak. Féltették református iskoláikat a bizonytalanságtól, és aggodalmukat csak növelte, hogy egyre gyakoribbá váltak a váratlan és kelletlen ellenőrzések. A szentmártonkátai lelkész 1946 elején a következőket írta az esperesnek: „Hangsúlyosan reá kell mutatnom arra is, hogy iskolánk autonómiája tekintetében minden állami és egyházi hatósággal szemben meg kell állanunk. Mert ma pl. a községi főjegyző és bíró az én tudtom, vagy megkérdezésem nélkül holmi látogatást tett az iskolában, miközben a gyerekek felkérdezésétől sem tartózkodtak.”³¹

A kecskeméti Egyetemes Református Jogakadémia helyzete a háborút követően válságossá vált. A jogászképzés szervezeti átalakítása nem felelt meg a központi előírásoknak. Tóth Endre lelkész két alternatívát vázolt fel a kecskeméti presbitérium előtt 1946 májusában. E szerint a református egyháznak a jogakadémiát vagy fel kellett volna adnia, vagy saját erőből működtetni tizenhét tanszékből álló egyetemi fakultásként. A presbitérium a következő álláspontot alakította ki a jogakadémiával kapcsolatosan:

„Ha a szüneteltetésbe belemenne az Egyetemes Konvent az önkéntes lemondást jelentene. Ha egyszer szüneteltetjük, többé megnyitni nem lehet. [...] A jogakadémia szoros összefüggésben van Kecskemét thj. várossal. A város 5 tanszék fenntartását vállalta magára. Jelenleg minden előadó költségét a város viseli. Kecskemét thj. város álláspontjának ismerete nélkül ebben a kérdésben dönteni nem lehet.”³²

²⁹ Az oktatási rendszer megváltoztatása 1945 előtt elkezdődött. 1940-ben bevezetésre került a 8 osztályos általános népiskola mint alapfokú, mindenkire kiterjedő oktatási forma, a korábbi 6 osztályos helyett. A gyakorlatban, a falvakban és különösen a tanyákon élőknél mégsem hozott komolyabb változást a reform, hiszen az oktatás feltételrendszere nemigen változott, így érdemben nem csökkent a terek zsúfoltsága, illetve nem javult az oktatás minősége.

³⁰ KREL A/I. c. 1945:82–426 (Lelkész értekezéslet, Cegléd, 1945. november 1–2.)

³¹ KREL A/I. c. 1945:82–426 (Szentmártonkátai református lelkészi hivataltól, 1946. január 29.)

³² KREL–Kecskeméti Református Egyházközség (továbbiakban KREK) Presbiteri jegyzőkönyv, 1946. május 3.

A város tizennyolcezer forinttal segítette a jogakadémia éves működését, amit hamar, 1948-ban a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter a többi felekezeti iskolával együtt államosított.

1947. március 6-án a koalíciós pártok (kisgazdák, szociáldemokraták, kommunisták, parasztpárt) három fontos kérdésben egyeztek meg: a kisiskolákat államosítás útján egységesítik, az állami tankönyvkiadás megszervezésével egyentankönyveket adnak ki, illetve a kötelező hitoktatást eltörlik.³³ Válaszul a református, a római katolikus és az evangélikus egyházi vezetők tiltakozásuknak hangot adva mozgósították egyházuk tagjait a hitoktatást fakultatívva tevő törvénytervezet elfogadása ellen.³⁴

A Dunamelléki Református Egyházkerület iskoláinak nevelői, tanítványai és szülei, és általában a református iskolák barátai 1947. április 17-én, Nagykőrösön gyűlést tartottak, és a református iskolák melletti kiállítás jegyében megalkotották a Református Iskolák Barátainak Szövetségét. Tiltakoztak minden olyan kormányzati lépés ellen, amely az egyházi iskolák önkormányzatát (iskolaigazgatás, saját tanterv és tanmenet megállapítása, tankönyvek engedélyezése, református nevelési rendszer) és iskolafenntartói jogát korlátozná.³⁵ A széleskörű tiltakozóhullám csak egy pillanatnyi fellélegzésre adott időt. A fakultatív hitoktatás ügyét ugyan elnapolták, amit hamarosan – a közben megváltozott politikai erőviszonyok miatt – az iskolák teljeskörű államosítása követte.

Az egyházak a széles iskolahálózatuk révén a társadalom értékvilágának formálásában jelentős szerepet vállaltak. Az általános iskolák kétharmada, a középiskolák fele, a tanítóképzők háromnegyede az egyházak (elsősorban a katolikusok) fenntartásában álltak. Az egyházi iskolák államosításáról szóló hírek általános félelmet keltettek a helyi református közösségek tagjaiban. Helyzetüket a kiszolgáltatottság, a bizonytalanság és a vezetetlenség érzete jellemezte. A presbíterek a magasabb feljebbvalóiktól vártak világos iránymutatást, az egyházközség tagjai ugyanezért fordultak a presbitériumhoz. A református iskolák válságos helyzetéről Kecskeméten április és májusban több alkalommal is tanácskoztak. A megbeszéléseket Kovács Bálint, Hatvani Lajos és Tóth Endre lelkészek vezették Szabó József főgondnok segítségével. Az 1948. április 17-i presbiteri ülésen a következő módon láttatták a válságos helyzetet:

³³ Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947, *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. XXIV. évf., 2012/3–4, 113.

³⁴ Horváth Erzsébet: *A református iskolák államosítása (1945–1948)*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest, 2014, 43–50.; Balogh: Isten szabad ege alatt, 56–57.

³⁵ KREL A/I. c. 1946:351–623. (Református Iskolák Baráti Szövetségének felhívása a magyar református társadalomhoz, 1947. április 22.)

„Az a helyzet, hogy az elemi, illetve általános iskolák 71%-a, a középiskolák 57%-a felekezeti kézben van. Iskolaépületekben, felszerelésben és oktató személyzetben ez oly jelentős, hogy nem lehet könnyen megoldani. Az állam jelentős lépésekre szánta el magát. [...] Tájékozatlanok vagyunk, de minden erőnkkel igyekezni fogunk megtartani őket, illetve átalakításukkal létüket biztosítani.”³⁶

A Kecskeméti Református Egyházközség 1948-ban négy iskolát – fiú- és leánygimnáziumot, ezekhez kapcsolódó általános iskolát, leánylíceumot, tanítóképzőt és gyakorló általános iskolát – tartott fenn. Három iskolaépülete volt, az új- és ókollégium, amelyet megosztva használt, illetve az 1930-ban felavatott tanítóképző intézet. A fúgimnáziumban tizenegy, a leánygimnáziumban hat, a tanítóképzőben tizenöt, az általános iskolákban tizenhat tanító, illetve tanár oktatott összesen nyolcszáznegyvenhét diákot.³⁷ Állami iskolai termekben csak a vasárnapi iskolai tanítást végezték.³⁸

A kecskeméti presbitérium következő tanácskozását május 23-án tartották. Tóth Endre lelkészelnök az ország közvéleményét leginkább megosztó kérdésnek vélte a felekezeti iskolák körüli konfliktust. Megjegyezte, hogy az egyház vezetői nem nyilatkoztak az oktatási rendszer átalakításának módjáról. Tóth Endre ezért azt kérte a presbitériumtól, hogy világosan fejtse ki álláspontját a kérdésben. A presbiterek a következő véleményt fogalmazták meg:

„Hűtlenné lennénk hitvallásainkhoz, történelmi múltunkhoz és őseink szelleméhez, ha iskoláink ügyében nem emelnénk fel szavunkat. [...] Ilyen nagy horderejű kérdésnél, amikor százados intézmények és gyakorlat felszámolásáról van szó, a helyes eljárás az lenne, ha a magyar nép széles rétegeit megkérdeznék ebben a kérdésben. [...] Mindezeket előre bocsátva, forduljon a presbitérium felsőbb egyházi hatóságaink útján a magyar kormányzathoz azzal a kéréssel, hogy a kecskeméti református egyházközségnek a kollégiumi szervezetbe tömörült iskoláit [...] hagyja meg az egyház tulajdonában.”³⁹

A presbitérium a tanácskozásuk jegyzőkönyvét elküldte a négy egyházkerület püspökének, az Egyetemes Konvent elnökségének, valamint a református kö-

³⁶ KREL–KREK Presbiteri jegyzőkönyv, 1948. április 17.

³⁷ Az egyházközségnek a földreform előtt 490 hold földje volt: alapítványi 135, javadalmi 120, egyházi 235 hold. A földreform után maradt 31 hold javadalmi és 17 hold alapítványi, illetve kántori javadalmi 16 hold.

³⁸ KREL A/I. c. 1948:471–700. (525/1948. Kimutató a kecskeméti református egyházmegye iskolafenntartó egyházközségeiről, Kecskemét, 1948. július 2.)

³⁹ KREL–KREK Presbiteri jegyzőkönyv, 1948. május 23.

zépiskolák igazgatóinak és fenntartóinak. A kecskeméti református közösség összefogását mutatta a két nappal később megtartott összes iskolák közös szülői értekezlete a templomban, ahol mintegy ezer fő részvételével erősítették meg a presbiteri ülés határozatát. Május 30-án, a vasárnapi istentiszteletet követően újabb tiltakozó gyűlésre került sor, ahol a beszámolók szerint két és félezer lélek jelenléte előtt, újból ismertették és megszavazták az iskolák egyházi fenntartásáról szóló pontokat. Más egyházközségek is, Izsák, Nagykőrös, Kiskunhalas, Csurgó tettek tanúbizonyságot keresztyéni szolidaritásukról, amikor együttállásukat fejezték ki, és közösen tiltakoztak az államosítás ellen.⁴⁰

A kecskeméti református iskolák egyházi fenntartásban való meghagyása érdekében folytatott tiltakozás fontos szereplői voltak a presbiterek. A szülőkkel közös határozatban álltak ki iskoláik mellett, memorandumot intéztek az egyházi vezetéshez, illetve személyesen is megkísérelték jobb belátásra bírni az államosítást levezénylő vegyesbizottság tagjait. Pótbeadvánnyal éltek a Madas-árvaház egyházi tulajdonban való megtartásáért, és felajánlották, hogy kántorképző és belmissziói munkásképző akadémiát létesítenek. Minden elszántságuk ellenére a megtett lépéseik eredménytelenek maradtak. Az egyházközség tulajdonában az újkollégium épületén belül mindössze a könyvtár és az olvasóterem, valamint a lelkeszi hivatal, a pénztár, a tanácsterem, két segédlelkészlakás és három üzlethelyiség maradt. Az államosítási törvény végrehajtási utasítása ellenére a diakoniai konventi bizottság közbenjárására sikerült megtartani a gyülekezeti szeretetotthont (korábban tanoncotthon) és a Bodor Zsuzsanna Otthont.⁴¹ Az egyházi iskolák elvesztése a gyülekezetek életében a legkomolyabb vérvesztéséget okozta hosszú évtizedekre.

A VALLÁSOS ÉLETMÓD MEGŐRZÉSE EGY ELNYOMÓ REZSIMBEN

Az emberi szellem, a hitélet megélése és az egyén elvárási horizontjában az élni akarás a legkedvezőtlenebb körülmények között is utat tör magának. A kérdés, hogy mindez milyen formát ölt, és egy zárt hatalmi rendszer körülményei között milyen módon nyilvánul meg az adott közösség tagjai által. Ahogy az erőszaknak és a kényszernek számos megjelenési formája van, úgy

⁴⁰ KREL A/I. c. 1948:201–470. (450/1948. Kecskeméti presbitérium határozata iskoláink meghagyása tárgyában, 1948. június 1.; 470/1948. A nagykőrösi református egyházközség presbitérium állásfoglalása, 1948. május 26.); KREL A/I. c. 1948:470–700. (525/1958. Kiskunhalas állásfoglalása, 1948. július 6.); KREL A/I. c. 1948:470–700. (502/1948. Jegyzőkönyv, Izsák, 1948. június 6.)

⁴¹ KREL A/I. c. 1948:700–900. (706/1948. Jelentés a kecskeméti egyházközség 1947/48. évi életéről, Kecskemét, 1948. augusztus 29.);

az ellenállás fogalma is változó, variánsait tekintve eltérő. Az ellenállás (resistance) lehetséges következményei is differensek, attól függően, hogy az egy nyitott, demokratikus vagy egy totalitárius rendszerben történik. Az ellenállás fogalma egyszerűsített formában jelenthet egyéni vagy kollektív cselekvést, amely magába foglal titkos és nyilvános tevékenységeket, erőszakos és erőszakmentes, spontán és szervezett akciókat egyaránt. Legnyilvánvalóbb megmutatkozása az aktív fegyveres ellenállás, illetve cselekvésbe forduló másként gondolkodás. Az ellenszegülés történhet passzív formában is, amely az ellenállók hétköznapi életének keretei között zajlik.

Kiss Réka és Nagy Károly Zsolt tanulmányaikban azt a kérdést teszik elemzésük tárgyává, hogy mennyiben jelentett a kommunista diktatúrával való szembenállást a keresztyén hit hétköznapi és közösségi megélése, és a valósággyakorlat mely formái tekinthetők – a fogalmi ellentmondásoktól nem mentes – ellenállás tág fogalomkörébe tartozóknak.⁴² Az ellenállás terminológiája körül kialakult értelmezési probléma abból fakadhat, hogy az ellenállásról alapvetően csak az együttműködéssel összefüggésben totális és erkölcsileg telített dichotómiaként gondolkodunk, holott az ellenállás sokkal inkább a hatalom működésének aláásását jelentő *fohymatos változás* különböző eszközök igénybevételével. Az ellenállás társadalmi viszonyai tehát nem pusztán fölé- és alárendeltségben, elkövető és áldozat, vagy például gyárigazgató és munkás, földbirtokos és jobbágy ellentétpárban írható le.⁴³ Ezen szélesebb tartományban már könnyebben elhelyezhetők a nyílt, fizikai konfrontáció mellett azok a rejtett, illetve passzívnak tűnő technikák is, mint az álcázás, a mimikri, az alkalmazkodó, a kulturális, illetve a hétköznapi ellenállás vagy az azonosulás megtagadása stb. A megértést továbbá az is megnehezíti, hogy a szereplők gyakran nem ellenállásként tekintenek kifejtett cselekvésükre, már csak azért sem, mert az, amit tesznek és ahogyan teszik, az lényegében a társadalmi mintáikkal és kulturális szocializációjukkal áll összefüggésben. Az ellenállásnak ezt a sokszínűségét és kontinuuus jellegét foglalja össze a társadalomtudományokban mára elterjedt *reziliencia* fogalma, amely a társadalom alkalmazkodóképességének megértésére helyezi a hangsúlyt. Kiss és

⁴² Kiss Réka: Legális – illegális – félegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és a megismerés határai, illetve Nagy Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018.*, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökség Műhelye, Budapest, 2019.

⁴³ Stellan Vinthagen–Anna Johansson: „Everyday Resistance”: Exploration of a Concept and its Theories, *Resistance Studies Magazine*, 2013/1, 9–31.

Nagy a vallásos közösségszervező, Lénárd Ödön⁴⁴ beszédes gondolatait hozzák magyarázatként a *vallásgyakorlat mint rugalmas ellenállási képesség* jobb megértéséhez. A kommunizmus magyarországi börtöneiben legtöbb időt töltő szerzetes-tanár a következőképpen írta le az ellenállás tapasztalatait:

„a sajátan keresztény ellenállás fogalma [...] más, mint a szokványosan politikai indításúaké. A keresztény ellenállás vallási, erkölcsi, világnézeti jellegű, és így az előbbivel szemben pozitív irányú. A politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek. Viszont a keresztény ellenállás abban áll, hogy minden tilalom és üldözés ellenére, kerülő úton titokban, adott lehetőségei közt, de továbbra is teszi, amit nem szabadna tennie: pozitíve építi a kereszténységet, nem törődve a kockázatokkal [...] az üldöztetés idején. [...] A mi ellenállási feladatunk tehát nem az ellenfél állásainak megrohamozása, hanem a tisztázások révén saját frontvonalaink belső erősítése.”⁴⁵

A terminológiailag igen változatos reziliencia fogalom leírásából világosan látszik, hogy a kényszeren alapuló uralmi rendszerekben élő emberek sokféle módot választhatnak, hogy megjelenítsék sajátos érdekeiket. Így azok az egyéni és közösségi erőfeszítések jobban elbeszélhetővé válnak az utókor számára, amelyek nem nyílt konfrontáció vállalásával segítettek elő a hatalom aláadását, hanem a meglévő domináns struktúrák „mellett” jelenítettek meg sajátos társadalmi életformákat, illetve segítettek megőrizni kulturális identitásokat. Az egyes cselekvőkön keresztül, összevetve a maguk elé kitűzött célokkal, vizsgálható az a szervezeti szint, amiket lefedtek a legkisebb informális kisközösségen át a nagyobb szervezeti keretekig.

⁴⁴ Lénárd Ödön (1911–2003) piarista atya, az Actio Catholica kulturális titkára többször és hosszú időt töltött a kommunisták börtöneiben, majd egyszerű munkásélettel is szolgált az evangéliumot „illegális” papi tevékenysége mellett. 1977 után, utolsó szabadulását követően írásba foglalta azokat a problémákat – a rájuk adott válaszokkal együtt –, amelyekkel lelkivezetői munkája során összetalálkozott. Írásait „szamizdat” formában terjesztették.

⁴⁵ Kiss Réka és Nagy Károly Zsolt, *Hagyomány*, 245., 285. Lásd továbbá a témában: Apor Péter–Bódi Lóránt–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.

A KORÁBBITÓL MERŐBEN ELTÉRŐ KÖZÖSSÉGI STRATÉGIÁKAT
ÉS EGYÉNI VISZONYULÁST KÖVETELT MEG A KÉNYSZERRE ÉPÜLŐ
RENDSZER

A totalitárius rendszerek természetükből fakadóan igyekeznek uniformizálni a kultúrát és központi ellenőrzés alá vonni az élet legkülönbözőbb területeit. A kommunista kultúrpolitika céljául tűzte ki a munkásosztály „védelmét” a vallási befolyástól. Az iskolák államosítását követően a kötelező vallásoktatást szüntették meg, a hittant fakultatívvá tették, a szakképző intézményekből, illetve a felsőoktatásból, különösen a pedagógusképzésből a hitoktatást kizárták, és ott is politikai nyomást gyakoroltak a hívek körében, ahol a politika és a magánélet elválnak – egy szabad világban – egymástól.

A vallásosságot elnyomó egyházellenes politikával szemben a tanítvánnyá tétel, a hitre nevelés, illetve az áldozatot hozó hitvalló magatartás és gondolkodás megerősítése, a belső egyházi építkezés mutatkozott az egyetlen járható útnak. A kecskeméti egyházközség a háború után minden évben egy hetes gyülekezeti tábort szervezett a szikrai villában. Eleinte csak néhány szobát béreltek itt, míg 1948-ban a programokon mintegy nyolcezer fő jelent meg az egyházmegyéből, de főleg a kecskeméti gyülekezetből.⁴⁶ Nagy gondot fordítottak az ifjúság körében végzett evangelizációs munkára, az egyházi énekórák és csendes napok, illetve a presbiteri hittanórák megszervezésére.⁴⁷

Az egyházi oktatás politikai eszközökkel való visszaszorítása a református gyülekezetektől a korábitól merőben eltérő közösségi stratégiát és egyéni viszonyulást követelt meg. Voltak olyan lelkészek, akik elkeseredettségükben feljebbvalóikat okolták a bekövetkezett változásokért, és voltak, akik helyi közösségükbe „visszahúzódva” távolították magukat a folyamatoktól. A szentmártonkátai lelkész egy kecskeméti hitoktatói és lelkészi találkozóra azért nem volt hajlandó elutazni, mert annak programját úgy ítélte, hogy túlságosan megfelel a politikai elvárásoknak. Hatvani Lajosnak címzett levelében a lelkész indoklásában ezzel magyarázta távolmaradását:

„Sokféle gyülekezeti elfoglaltságom ellenére is el akartam menni egészen addig, míg nem érkezett meg az értesítés a módosításról, s nem olvastam elkeseredéssel a műsort [...] nem láttam egyetlen egy szakkérdést sem, pl. az új vallásoktatási tanterv, az új énekanyag stb. Túlságosan korszerű, Be-

⁴⁶ KREL A/I. c. 1948:700–900 (800/1948. Esperesi jelentés)

⁴⁷ KREL VIII/27. 20. doboz (Vallásoktatási szakelőadói jelentés – Hatvani Lajos, 1949. október 26., Szolnok)

reczky-stílusú konferenciának mutatkozott így az előzetes bejelentés szerint. Nem kívánkoztam egy ilyen összejövettelre! Inkább úgy döntöttem, hogy felhasználom az iskolai vakációt és családlátogatást végzek, míg Kecskeméten lojális, de végeredményben gyáva és hazug helyzetképpel rontsam még sértetlen epémet.”⁴⁸

A kötelező vallásoktatás eltörlését követően a hittanóra megszervezése új feladatként hárult az egyházra. A törvényi előírások értelmében azoknak a szülőknek, akik gyermekeik vallásoktatását kívánták, a tanévkezdéskor, szeptember 15-ig szóban vagy írásban kellett jelezniük az iskola igazgatójának. A lelkészekre, a hitoktatókra és a presbiterekre hárult innentől az a felelősség, hogy minél szélesebb körben informálják a szülőket. Toborzó munkájukat nehezítette az egyházellenes politikai légkör és a félelem érzete is. Tóth Endre és Kovács Bálint kecskeméti lelkészek az 1949/50. tanév hitoktatásra való jelentkezés hetében a szülőknek írt levelükben azt kérték, hogy a rémhírek hallatán se engedjék magukat elbátortalanítani. „Kérjük Testvéreinket, hogy ne adjanak helyet felelőtlen elemek esetleges rémhíreinek, amely szerint azok, akik a gyermekeik vallásoktatását kérik, hátrányos helyzetbe kerülnek. A Magyar Népköztársaság alaptörvényében biztosítja a vallás teljes szabad gyakorlását.”⁴⁹

A szabad vallás- és hitgyakorlás elvét látványosan semmibe vette a hatalom. A hittan beíratása ellen a Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban MDP) a helyi pártszervezeteit felhasználva folytatott egyházellenes agitációt az iskolai nevelőtestületekben. A Megyei Tanács Oktatási Osztálya a járási és városi tanácsok oktatási előadói, tanulmányi és szakfelügyelői, illetve az iskolai igazgatók részére tartott értekezleteken adott irányelveket a hittanbeíratkozás lebonyolításával kapcsolatban. Az agitációs munkába bevonták a pedagógus szakszervezetet is, hogy minden iskolában és minél több szülőközösségben hittanellenes propagandát fejthessenek ki.⁵⁰ A politikai akcióban résztvevőket – tanárokat, párttagokat – előre felkészítették, kiképezték. Az ipari városokon kívül főleg ott folyt vallásellenes kampány, ahol az előző években magas volt a hittanra jelentkezők száma. Az igazgatóknak a helyi pártbizottságokkal együttműködve kellett meghatározniuk azoknak a személyeknek a csoportját, akiket agitáció céljából kiküldtek a családokhoz. A gyakorlatban

⁴⁸ KREL VIII/27. 20. doboz (Szentmártonkátai református lelkész levele Hatvani Lajosnak, 1949. január 19.)

⁴⁹ KREL VIII/27. 20. doboz (Tájékoztató a vallásoktatással kapcsolatban, 1949. szeptember, Kecskemét)

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban MNL BKML) 36. fond, 2. csoport, 120. ó. e. szám, 1950–1956. 16–1–159/1951

ez a megfélemlítéssel egyenértékű politikai nyomásgyakorlás úgy történt, hogy az igazgatók kiadták azoknak a gyermekeknek a nevét és szüleiknek a lakcímét, akik hittanra jártak. A „népnevelőknek” ezeket a szülőket – egy Kecskeméten 1952. júniusban készült iránymutatás szerint – azzal az érveléssel kellett felkeresniük, lehetőleg a munkahelyeiken, hogy „helytelen a gyermeket veréssel hittanórára kényszeríteni.” A beiratkozást a szülő személyes megjelenéséhez kötötték, a jelentkezést írásban nem fogadták el. A szülőknél meg kellett adniuk a nevük mellett a munkahelyüket, beosztásukat és lakcímüket. A beíratások lezárulta után az ellenkampányt nem függesztették fel. A „*Tájékoztató a klerikális reakció elleni harcról a hitoktatással kapcsolatban*” című, 1952-ben készült anyagban a következő instrukciókkal látták el az agitátorokat.

„Arra kell törekedni, hogy a jelentkező szüleit és a gyerekeket meggyőzzük, hogy ősszel egy részük már ne járjon hitoktatásra. Ezt úgy szervezzék meg, hogy a beíratási ívek alapján jelentsék a helyi párbizottságoknak a szülőket a munkahely szerint. A munkahelyen dolgozó pártszervezetek népnevelői foglalkozzanak ezekkel a szülőkkel. Meg kell akadályozni, hogy a nyáron a klérus megszervezze az illegális hitoktatást, maga köré gyűjtse a gyerekeket és foglalkozzon velük. A helyi Tanácsok hívassák be azokat a papokat, akikről kiderül, hogy az ifjúságot szórakozásokkal szervezik, és beszéljék le őket erről.”⁵¹

Az állampárt elvárásai nem teljesültek maradéktalanul, amiről a hitoktatás ellenes akciókról szóló jelentésekben is beszámoltak. Egy kecskeméti igazgatót azért kértek számon, mert a megyei tanács szerint „hibát követett el akkor, amikor maga írta be az adatokat, s csak az aláírásokat követelte a jelenlévő szülőktől.” Egyes nevelőkkel szemben pedig azt a kifogást emelték, hogy a szülők körében folytatott politikai érvelésük sematikus volt, és nem elég azt mondani, hogy „Nem teszi helyesen, hogy hittanra beíratja a gyermekét.”⁵² Külön elbírálás alá estek azok a szülők, akik párttagok, tanácsstagok vagy tömegszervezetek funkcionáriusai voltak, és hittanra járatták gyermekeiket. Döntésüket gyermekük vallásos oktatásával kapcsolatosan több tényező befolyásolhatta. Eleinte minden bizonnyal sokan nem tartották összeférhetetlennek a párttagságot a vallásos meggyőződéssel. Ezek a szülők a 1910-es és 1920-as években születtek, akik életében a vallásos életforma ápolása természetesnek bizonyult. Párttaggá válásukban olyan tényezők is közrejátsz-

⁵¹ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ó. e. szám, 1950–1956. 16–6–411/1952

⁵² MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ó. e. szám, 1950–1956. 16–6–456/1952.

hattak, mint a betöltött pozíció, ami megkövetelte a taggá válást, legtöbb esetben az egzisztenciális tényezők, de az is, hogy szimpatizált a szocialista eszmékkel, amit összeegyeztethetőnek vélt a keresztyén vallás gyakorlásával. A politika azonban ezt nem nézte jó szemmel, és felelősségre vonás terhe mellett tagjaitól megkövetelte, hogy ne járassák gyermekeiket se hittanra, se templomba. Utasításba adták azt is, hogy jelentés készüljön azokról a párttag szülőkről, akik nem tartják be ezeket az előírásokat, továbbá részükre a városi és járási bizottságok politikai felvilágosítást tartsanak.⁵³

1948-ban az államosított kisedővodák, iskolák és tanulóotthonok tanárait, oktatóit és óvónőit egy tollvonással állami alkalmazottakká minősítették át, akik egy része korábban az egyházakhoz kötődött.⁵⁴ A hitoktató lelkészek megélhetésében komoly érvágást jelentett, hogy az államsegélyben részesülő vallásoktató lelképásztorok heti nyolc órát díjazás nélkül voltak kötelesek el-
látni. Aki tehát heti nyolc órában vagy azon alul teljesített oktatói feladatot, nem részesült óradíjban. A hitoktatók hatókörét az iskolán belül minden eszközzel igyekeztek minimalizálni. Leszabályozták, hogy a hitoktatókat a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkára (helyettesítés, felügyelet a kirándulásokon, vagy óráközben stb.) nem lehetett beosztani. Nem vehettek részt a tantestület értekezletein, és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhattak. Vallásórát az utolsó tanítási óra után és csak az iskola épületében lehetett megtartani, vagyis a tanulókat az iskolán kívül semmiféle foglalkozásra nem vonhatták össze. A hitoktató óravázlatát a tanügyi hatóság a többi nevelőre is megállapított szabályok szerint ellenőrizte. Az ellenőrzésért az iskolaigazgató felelt, aki az eljárásba bevonhatta az általános tanulmányi felügyelőt, az osztályfőnököt, a Szülői Munkaközösség elnökét és a Pedagógus Szakszervezet illetékes bizalmiját is.⁵⁵ Az evangélium terjesztésében korábban részt vettek egyesületek, civilek és laikusok is. Az 1952-ben hatályba lépett Missziói Szabályrendelet ezt is lekorlátozta, a missziói tevékenységet rendkívül szűk korlátok közé szorították. Ekkor tiltották meg azt is, hogy a hitoktatásban részt vállaljanak nem szakképzett hitoktatók.⁵⁶

⁵³ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ő. e. szám, 1950–1956. 16–5–735/1952.

⁵⁴ 1948. évi XXXIII. tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. *Magyar Közöny*, 1948. október 9.

⁵⁵ Vallásoktatással kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában – 1.101-11-1/1950. /szeptember 15./ VKM

⁵⁶ Missziói Szabályrendelet. 110/195. V. szám. (Megállapította az egyetemes konvent 1952. február 29. napján tartott ülésén 16. számú határozatával.)

Az iskolai hitoktatás akadályozásának legszembetűnőbb formája az engedélyek megtagadásában nyilvánult meg. 1951-ben, a Méntelekhez tartozó tizenhárom tanyasi iskolában kétszázhetvenkét diák jelentkezett hitoktatásra, de a vallásoktatást ellátó lelképásztor csak két iskolához kapott megbízást.⁵⁷ Gaál László lelkész esete Gomba község szövevényes viszonyain keresztül enged betekinteni az '50-es évek túlfűtött politikai légkörébe. 1950 őszén előbb a katolikus vallásoktatást szüntették be a plébános személyére hivatkozva, akit az iskola igazgatója jelentett fel, majd az időközben leváltott és helyére kerülő új intézményvezető vádolta meg a lelkészt azzal, hogy internált pap hittant nem taníthat. Az egyházmegye és az esperesség is belekerült a konfliktusba. Míg a gombai gyülekezet és az esperes Gaál mellett állt, addig a püspök a lelkész elmozdításával próbálta megoldani az ügyet. Gaál az alábbi levelet küldte el Hatvani Lajosnak 1951. február 1-én:

„A jelenlegi kiélezett helyzet oka látásunk szerint az, hogy az elmúlt isk. év végén, mikor a kath. vallásoktatást beszüntették a plébános személye miatt – az isk. igazgatója jelentette felfelé, hogy lemorzsolta a hitoktatásra járók 45%-át. Szeptemberben a jelentéskor, mindkét részről majdnem 100%-os volt a hitoktatásra jelentkező gyerekek száma. Az előbbi jelentés után nehéz lett volna indokolni, hogy hova lett a lemorzsolódás – az igazgató nem javasolta az én és feleségem személyét – dacára a tanács javaslatának. Ekkor nyúltak bele felülről s húzták-halasztották az engedély megadását.”⁵⁸

Az elmélyült és folyamatos vallásoktatói munkát az órák alatti indokolatlan ellenőrzések és a délutáni hittanórával egyidőben szervezett egyéb iskolai programok is gyakran akadályozták. Kerekegyházán a belkerületi általános iskolában 1950/51-ben a hitoktatást heti nyolc órában, nyolc csoportban Sándor István lelkész és Sándor Mária végezték. A külterületen két iskola működött, a százegy katolikus és református gyermek közül nyolcvannyolc gyermek tanult hittant. Havi kétszer tartottak gyermek-istentiszteletet. Sándor István éves jelentésében ezt jegyezte fel nehézségként: „Több ízben énekóra, úttörő óra, ünnepély van a hitoktatás ideje alatt. Moziba vannak rendelve du. 2 órára, és így hittan helyett ebédelni kell a gyermekeknek. [...] 16 hittanóra elmaradt.” Hasonló problémákról számolt be Kovács Zoltán hitoktató lelkész Kecskemét I. és II. számú, illetve a máriavárosi általános iskolák-

⁵⁷ KREL VIII/27. 20. doboz (Vallásoktatási jelentés az 1950/51 iskolai esztendőről. Elhangzott: 1951. szept. 27-i egyházmegyei közgyűlésen)

⁵⁸ KREL VIII/27. 20. doboz (Gaál László gombai lelkész vallásoktatással kapcsolatos jelentése – 1951. február 1.)

ból is, ahol a diákok összlétszáma százkilenc volt, és közel százan jártak hittanra. Kovács a jelentésében arra a kérdésre, hogy miként zajlottak a családlátogatások a következőket felelte. „Ami a családlátogatást illeti, ez manapság még lehetetlenebb kívánság! Ha ezt hitoktató végezne: zughitoktató vagy terrorizálás címén hamarosan lekapcsolnák, mert figyelnek minket. Ezt most csak gyülekezeti lelkipásztor teheti!”⁵⁹

Az iskolákból, hogy kizorítsák a törvényben bár engedélyezett hitoktatást, változatos eszközöket vetettek be. A városi tanács részére készített jelentések-ből ismerjük azokat a technikákat, amikkel a szülőket igyekeztek lebeszélteni, hogy gyermeküket beírassák hittanra. Az iskolában személyesen megjelent szülő-t két-három nevelő fogadta, akivel előbb elbeszélgettek, majd különböző szakköri kiállításokra invitálták, vagy csak hosszas várakoztatást követően kísérték az igazgató és a beiratkozást végző bizottság elé, ahol jelen volt egy párttag és egy népnevelő.⁶⁰ A Megyei Tanács Oktatási Osztálya évről-évre ellátta instrukciókkal a tantestületek oktatóit, hogy milyen praktikákat alkalmazzanak az agitációban. Egy 1954-ben kiadott, kilenc pontból álló dokumentumban azt javasolták a kecskeméti iskoláknak, hogy a vasárnapi istentiszteletekkel megegyező időben természettudományos előadásokat, mozit, kirándulásokat, sportnapot szervezzenek az úttörő mozgalom keretében. A MOKÉP segítségével a bérmálás napjára matinét rendezzenek. Az egyházi búcsúk és ünnepek idejére „elvonó foglalkozásokat biztosítsanak a nevelők,” akiktől elvárták, hogy a klérus tagjairól jelentéseket küldjenek. „A klérus illegális tevékenységének felderítése továbbra is feladata nevelőtestületeinknek. Mise utáni katekizálásról, ministráns körök szervezéséről, egyházi énekkarok működéséről, tanulók között óra alatti és órán kívüli ajándékosztásról soron kívül jelentést kérünk.”⁶¹

A hittan beíratást megelőzően a párt- és állami szervek illetékes osztályai előzetesen kialakították akciótervüket. A politikai tömegszervezetek (szakszervezetek és az állampárt) tagjaik között felosztották a megyét járasonként, hogy a lehető legkisebb közösségekhez is eljuthassanak. A hittan beíratás időszaka rendkívül kiélezett szituációkat szült. A gyülekezetek is aktívan felléptek, hogy meggyőzzék a szülőket a hittan fontosságáról. Lelkészek, vallás-oktatók és gyülekezeti tagok vitték az információkat a beiratkozás dátumáról, a jelentkezés feltételeiről. Kecskeméten történt az az akció, hogy a Barnevál és a Gyógyszertár Vállalat adminisztratív dolgozói géppel készítettek nyilatkozatot a hitoktatás fontosságáról a szülők számára. A beiratkozások sikeres-

⁵⁹ KREL VIII/27. 20. doboz (1950–1951. évi jelentések)

⁶⁰ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ó. e. szám, 1950–1956. Jelentés az 1953/54. tanévi hittanra való beiratkozásokról

⁶¹ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ó. e. szám, 1950–1956. 16–6–207/1954.

sége az adott közösség aktivitásán is múlt. 1954-ben, Helvécián az összes református gyermeket beírták hittanra, ellenben a katolikusok száma az előzőévi adatokhoz képest a felére csökkent.⁶² 1953–1954. tanévben a Kecs-kemét mellett fekvő Miklóstelepen, Katonatelepen, Kelőföldön, Talfáján és Szarkásban egyetlen gyermeket, se katolikust, se protestánst, nem írtak be hittanra.⁶³ A Megyei Tanács Oktatási Osztálya mellett 1955-ben a Népművelési Osztály is bekapcsolódott az ateista propaganda terjesztésébe. Véleményük szerint háttérbe szorult a dolgozók világnézeti nevelése, és ezért színes előadások keretében népszerűsíteni szükséges a materiális gondolkodást. A rendelkezésre álló eszközökkel filmvetítéseket, beszélgetéseket és képzéseket tartottak. A programok a tanyatelepülések, gépállomások, állami gazdaságok és termelőszövetkezeti dolgozók nevelése mellett a városokban könyvtári, színházi, filozófiai és irodalmi előadásokat is tartalmaztak.⁶⁴

ÖSSZEGZÉS

A második világháborús veszteségek feldolgozásában, majd a kényszeren alapuló zárt politikai rendszer túlélése kapcsán a felekezetek életében a kisközösségi és az egyéni stratégiák erősödtek meg. A vallásgyakorlás és hitoktatás területén a legváltozatosabb eszközöket kellett megtalálniuk az elnyomó rezsimben, hogy megélhessék vallásos identitásukat. Nagy gondot fordítottak az ifjúság körében végzett evangelizációs munkára, az egyházi énekórák és csendes napok, illetve a presbiteri hittanórák megszervezésére. A gyülekezeti tagok – segítve a lelkészeket és vallásoktatókat – néhol aktívan felléptek, hogy meggyőzzék a szülőket a hittan fontosságáról, és közösen informálták a szülőket.

A kommunizmus alatti hitéleti aktivitás, a vallási közösségek és a vallásgyakorlás célzottan nem az egypártrendszer ellen irányult, hanem elsősorban a hit- és értékrendszer, életmód és keresztyén világnézet mindennapos fenntartására, tovább hagyományozására, miközben a közösségszervezők és lelki vezetőik tisztában voltak vallásos aktivitásuk politikai kockázatával az 1950-es években. A legtöbbször nagy szorgalommal állt *ügyük szolgálatában*, és saját meggyőződésből vállalta azokat az erőfeszítéseket, amivel a református helyi közösség értékvilágát és életformáját kívánta megőrizni a mindennapokban. Az

⁶² MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ő. e. szám, 1950–1956. 16–6–348/1954.

⁶³ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ő. e. szám, 1950–1956. Jelentés az 1953/54. tanévi hittanra való beiratkozásokról

⁶⁴ MNL BKML 36. fond, 2. csoport, 120. ő. e. szám, 1950–1956. 16–14–434/1955.

ateista állami politika ezt az értékrendet a hivatalos politikai kánonnal szemben veszélyforrásként és rendszeridegen társadalmi jelenségként értelmezte.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL),
VIII/27. A Kecskeméti Református Egyházmegye iratai;
A/I. a – Kecskeméti Egyházmegye Közgyűlési Iratok;
A/I.c. Kecskemét Református Egyházmegye–Igazgatási iratok;
VIII/26. Kovács Bálint hagyatéka
Kecskeméti Református Egyházközség Presbiteri jegyzőkönyvek;
Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)
36. fond, 2. csoport

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR Péter–BÓDI Lóránt–Horváth Sándor–HUHÁK Heléna–SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásykorlás Magyarországon, 1790–2005*, I. kötet. Budapest, História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 2005.
- BALOGH Margit: „Isten szabad ege alatt”. Az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között, in Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2008, 49–60.
- BALOGH Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947, *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, XIV. évf., 2012/3–4, 109–119.
- BODOR Jenő: Bács-Kiskun megye oktatásügyének jellemzői a felszabadulás után (1945–1970), *Bács-Kiskun megye múltjából V.*, 1983, 7–60.
- FAZEKAS Csaba: Egyházak és egyházügyi törvények Magyarországon, 1791–2011, in *Egyházügyi, Vallászabadsági Tudományos Konferencia, Konferenciakötet*, Boldog Élet Alapítvány, Budapest, 2011, 95–106.
- GÁRDONYI Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”, in Bánkuti Gábor–Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből*, Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–L’Harmattan, 2010, 31–42.
- HORVÁTH Erzsébet: *A református iskolák államosítása (1945–1948)*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Budapest, 2014.

- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Az oktatásügy megindulása a felszabadult Kecskeméten (1944–1945), *Levéltári Szemle*, XXVI. évf., 1977/1, 29–56.
- KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*, Budapest, Osiris, 2014.
- KENEDI János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, Budapest, Magvető, 1996, IV.
- KISS Réka: Legális – illegális – féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és a megismerés határai, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018.*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökség Műhelye, 2019, 239–271.
- KISS Réka: Protestánsok lehetőségei Magyarországon – az „oszd meg és uralkodj” elve és gyakorlata, in Balogh Margit (szerk.): *Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben. Felekezetek, egyházpolitika, identitás. – Konfessio, cirkevna politika, identita*, Budapest, Kossuth, 2007, 189–199.
- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018.*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökség Műhelye, 2019, 273–294.
- RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Református Egyház – A Magyarországi Református Egyház hivatalos lapja*
- RIGÓ Róbert: *Élítőváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–Kronosz, 2014.
- SÓBER Péter: Adalékok a Bács-Kiskun megyei hitoktatás helyzetéhez az 1950-es években, *Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 27.* 2017, 425–441.
- VINTHAGEN, Stellan–Anna Johansson: „Everyday Resistance”: Exploration of a Concept and its Theories, *Resistance Studies Magazine*, 2013/1, 9–31.
- SZABADOS László: *A kecskeméti református kollégium története 1945-től az 1948-as államosításig*, Kecskemét, Kecskeméti Református Kollégium Gimnáziuma, 2000.
- SZABÓ Bence: Oktatás pártfelügyelet alatt. Tanügyi irányváltás Kecskeméten 1945 és 1950 között, *Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 27.* 2017, 279–423.
- VÖLGYESI Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig, *Mediárium*, V. évf., 2011/4, 25–34.

ABSTRACT

Norbert Falusi: *Reformed Religious Education in the Atheist State – Kecskemét and its Surroundings in the 1950s*

During the Communist rule in Hungary, the Reformed pastor in Pánd made efforts to preserve the values of the Reformed local community. The focus of the community organizer and pastor's action was to maintain the Christian lifestyle, which, from the point of view of atheist state policy, was a source of danger and alien to the official political canon. The focus of this paper is on the Reformed pastor and religion teacher's activity in the field of religious education that did not manifest itself in the form of a spectacular protest or criticism against the Communist system, however, it can be interpreted as „cultural resistance”. This writing focuses on the Reformed communities in Kecskemét and its countryside and some important local leaders in the field of religious education in the 1950s.

Keywords: religious education, cultural resistance, resilience, Kecskemét and its surroundings, atheist state

A FORDULAT ÉVE SÁROSPATAKON.
A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS FŐISKOLA GIMNÁZIUMA
AZ 1947–48-AS ÉS 1948–49-ES TANÉVEKBEN

Kovács Áron

1945-öt követően nagy reményekkel indult újra az élet az évszázados oktatási tradíciókkal bíró Sárospataki Református Főiskola falai között. Az intézmény polgárai alapvetően felszabadulásként élték meg az 1945-ös évet. Amint Újszászy Kálmán visszaemlékezett, „1945-ben elementáris erővel indult meg a munka”. Strukturális változások mentek végbe a kollégium keretein belül, átalakult a népfőiskola, ébredési mozgalom bontakozott ki a sárospataki teológián.¹ A korban uralkodó entuziazmusra jellemző, hogy *A Sárospataki Ref. Főiskola Teológiai Akadémiájának és teológus-internátusának újjáépítési tervezete* című, 1946. augusztusában kelt dokumentum még egy vízierőmű építését szorgalmazta a Bodrogon az 1948–1960 közötti időszakban.² Nagy reményeket azonban, mint azt az 1948-at követő évek jól bizonyítják, nem igazolta az élet. 1948-ban államosították az általános iskolát, kivált a főiskolából a kertészeti és szőlészeti iskola.³ 1949-ben és 1950-ben az ekkorra már Sárospataki Református Kollégiummá átkeresztelt intézmény elveszítette mezőgazdasági területeinek jelentős részét, ezzel pedig az intézmény fenntartásához szükséges anyagi forrásokat is.⁴ Ezt követte 1950-ben a tanítóképző ál-

¹ Koltay Gábor: Hit, haza, emberiség. Koltay Gábor beszélgetése Újszászy Kálmánnal, in Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, Budapest–Sárospatak, Szabad Tér, 1996, 47–48.

² A Sárospataki Ref. Főiskola Teológiai Akadémiájának és teológus-internátusának újjáépítési tervezete. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. An. 10,932. 5.

³ Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Főiskola igazgatótanácsának Sárospatakon, 1948. szeptember hó 22-én tartott gyűléséről. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3555. 4–5.

⁴ Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Főiskola igazgatótanácsának Sárospatakon, 1948. július hó 7-én tartott gyűléséről. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3556. 49–50; Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Kollégium igazgatótanácsának Sárospatakon, 1949. november 21-én tartott gyűléséről. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára,

lami visszavétele,⁵ 1951. július 25-én pedig az Egyetemes Konvent a Tiszán-innei Református Egyházkerület elnökségének küldött leirata, mely elrendelte a Teológiai Akadémia 1951–52-es tanévvel történő bezárását. A folyamatot – a Kollégium teljes felszámolását – 1952-ben a gimnázium államosítása tetőzte be, melyet hamarosan a Tiszáninnyi Egyházkerület felszámolása is követett.⁶

Tanulmányomban ennek a folyamatnak a kezdetét, a kommunista hatalomátvétel évének, 1948-nak – egészen pontosan az 1947–48-as és az 1948–49-es tanévek – történetét vizsgálom a Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumában, két fontos aspektusra: a diákéletre és az iskola keretein belül megvalósult ünnepekre, programokra fókuszálva. Bármennyire hasznos lett volna a tananyag évenkénti változásának, az iskola gazdaságtörténetének, a tantestület életének elemzése, ezek a kérdések meghaladták tanulmányom kereteit. Kifejtésükre nem vállalkozhattam.

AZ 1947–1948-AS TANÉV

A Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumának diákéletét tíz ifjúsági egyesület határozta meg az 1947–48-as tanévben. Az I. Rákóczi György Egyesület célja a Biblia tanulmányozása és a vallási irodalom megismertetése volt a diáksággal. Tagjai önként jelentkező református vallású tanulók voltak, akik osztályonként létrejött „kis kollégiumokban” végezték munkájukat egy-egy lelkészjellegű tanár vagy felsőbb éves teológushallgató vezetésével. Az egyesület tevékenységének részeként negyedévenként gyűlést rendeztek, időszakonként pedig vidéki gyülekezetekben végeztek szolgálatot.⁷

Kézirattár. Kt. 3557. 3; Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Kollégium igazgatótanácsának Sárospatakon, 1950. június hó 24-én tartott üléséről. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3558. 43.

⁵ Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Kollégium igazgatótanácsának Sárospatakon, 1950. június hó 24-én tartott üléséről. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3558. 37.

⁶ Szentimrei Mihály: A Sárospataki Református Kollégium megszüntetéséről és újraindításáról, *Confessio*, XIII. évfolyam, 1989/4, 42–43.; Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013. 186–188.

⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 4010. 1947. okt 3–4. jkv. f. 13. A Kt. 4010-es kézirat kolligátum, melyben az 1947–48-as tanév összes gimnáziumi széki jegyzőkönyve megtalálható. Mivel a kötet önálló folio-számozással nem rendelkezik, a hivatkozások pontos közlése miatt az egyes jegyzőkönyvek folio-számát adtam meg.

A gimnázium másik jelentős ifjúsági egyesülete az Erdélyi János Önképzőkör, melynek tagjai a gimnázium négy felső osztályának tanulói voltak. Az egyesület irodalmi, természettudományi és művészeti szakosztályai két hetente tartottak gyűléseket, ahol általános és pataki diák-problémákat tárgyaltak meg, új folyóiratokat mutattak be. Időnként az önképzőkör írókat, költőket, szociológusokat hívott meg, verses, dalos, zenés irodalomtörténeti esteket rendezett, ahol a diákság megismerkedhetett a kultúra és a természettudományok új vívmányaival. Emellett céljaik között szerepelt a más iskolákkal való kapcsolatfelvétel is. Szerkesztésükben jelent meg az Ifjúsági Közlöny, a sárospataki diákság lapja.⁸ Hasonló profillal, az Erdélyi János Önképzőkör „kistestvéreként” működött az Arany János Kisönképzőkör, melynek tagjai a gimnázium IV. osztályos növendékei lehettek. Ők havi összejöveteleiken „munkaközösségekben” dolgoztak ki különböző témákat.⁹

Nagy hagyományokra tekintett vissza a gimnázium néprajz iránt érdeklődő tanulóit összefogó néprajzi szeminárium, mely a fontosabb néprajzi irodalom és módszertan ismertetésével, hegyaljai és bodrogi gyűjtőmunkával – különös hangsúlyt helyezve a gyermekjátékokra – és az említett tájegységek bibliográfiáinak összeállításával foglalkozott.¹⁰

A fenti egyesületeken kívül vegyeskart és vonósnegyest is magába foglaló zenekör, Ifjúsági Vöröskereszt, Hegyaljai Erő néven cserkészcsapat, valamint egy Rákóczi nevet viselő sportkör is működött az iskolában.¹¹

Sajátos egyesülete volt a Sárospataki Református Főiskolának a Pataki Diák Céh, egy kereskedelmi és gazdasági kérdésekkel elméletben és gyakorlatban foglalkozó egyesület, mely három üzemágot foglalt magában: a Diákcéhboltot, egy kosárfonó, kertibútor-gyártó és koszorúkészítő üzemet – mely főleg a vakáció idején biztosított pénzkeresési lehetőséget a diákoknak, vala-

⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 3–4. jkv. f. 13.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 4011. 1948. szept. 27 – okt. 1. jkv. f. 8. A Kt. 4011-es kézirat kolligátum, melyben az 1947–48-as tanév összes gimnáziumi széki jegyzőkönyve megtalálható. Mivel a kötet önálló folio-számozással nem rendelkezik, a hivatkozások pontos közlése miatt az egyes jegyzőkönyvek folio-számát adtam meg.

⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 4. Zatskó Gyula tankerületi főigazgató-helyettes tanfelügyelői látogatásának jegyzőkönyve f. 11.

¹⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 4. Zatskó Gyula tankerületi főigazgató-helyettes tanfelügyelői látogatásának jegyzőkönyve f. 11., Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 3–4. jkv. f. 13.

¹¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 4. Zatskó Gyula tankerületi főigazgató-helyettes tanfelügyelői látogatásának jkv. ff. 11–12., Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 3–4. jkv. ff. 13–14.

mint a lap- és könyvterjesztő vállalatot, mely például a Sárospataki Református Lapok terjesztését látta el.¹²

Az ifjúsági egyesületek mellett a diákélet legfontosabb szervét 1947–48-tól a diákönkormányzat helyreállítása jelentette. Az erre irányuló első javaslat már a tantestület 1947. szeptember 1-i alakuló értekezletén megfogalmazódott,¹³ szeptember 13-án pedig a tanári kar és a diákság többszöri tárgyalása után már megkezdte működését az ideiglenes diákbizottság.¹⁴ A végleges szervezeti szabályzat kialakítására 1947 novemberéig kellett várni. A diákok önkormányzatiságának szerveként működő Diákbizottság célja a gimnázium és általános iskolája tanulóinak képviselője volt, melyhez széles körű autonómiával rendelkezett. Emellett feladata volt az ifjúság lelki egységének ápolása, munkára serkentése, és összekötő szerepet is játszott a diákság és a tanári kar között. A Diákbizottság képviselői részt vettek a diákoknak nyújtott kedvezmények megítélésében, az intézmény rendjének fenntartásában, fegyelmi ügyek kapcsán pedig önálló intézkedési joggal rendelkezett a testület. Joga volt továbbá a Diákbizottságnak a diákokat érintő ügyekben tájékoztatást kérni és kapni, az igazgatóság pedig, amennyiben úgy ítélte, egyes ügyekben kikérhette a diákság véleményét. Ilyen formán a gimnázium diákönkormányzata független, valódi érdekképviseleti szervként tudott működni.¹⁵

Beszédes képet festenek az iskoláról az ott megtartott ünnepek, megemlékezések és egyéb közös programok is. Az 1947–48-as tanév folyamán összesen 10 nagyobb megemlékezést rendeztek a gimnáziumban és általános iskolájában. 1948. centenáriumi év lévén, megkülönböztetett figyelmet fordítottak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulójának. A tanév ünnepeinek sorozata október 6-án az aradi vértanúkról való megemlékezéssel vette kezdetét.¹⁶ Október 31-én, a református egyházi év kiemelt napján délelőtt istentisztelettel, délután a gimnáziumi vegyeskar és kamarazenekar műsorával emlékezett meg az intézmény a reformáció évfordulójáról.¹⁷

Karácsonyi ünnepséget nem rendezett az iskola a tanévben. December 18–19-én a népi együttes, a IV. A osztály, a Vasárnapi Iskola, az Angol- és

¹² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 4. Zatskó Gyula tankerületi főigazgató-helyettes tanfelügyelői látogatásának jegyzőkönyve f. 12.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt 3–4. jkv. ff. 14–15.

¹³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. szept. 11. jkv. f. 10.

¹⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. szept. 13. jkv. f. 19.

¹⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. nov 21. jkv. f. 4; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. nov 21. jkv. melléklete: A Sárospataki Református Gimnázium és Általános Iskola Diák-autonómiájának szervezete ff. 1–2.

¹⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. jkv. f. 4.

¹⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 7. jkv. f. 2.

Humán Internátusok, valamint az Erdélyi János Népi Kollégium szervezett „Karácsonyfa-ünnepélyt”.¹⁸

Március 8-án, Zoltán napján a köztársasági elnökről Tildy Zoltánról emlékezett meg az intézmény.¹⁹

A második félév legnagyobb eseményét az 1848-as forradalom 100. évfordulójának március 15-i ünnepe jelentette. Az ünnepségsorozat már március 13-án kezdetét vette. Ekkor tartotta az iskola 48-as bizottsága, az Erdélyi János Önképzőkör és az Arany János Kisönképzőkör közös, házi ünnepségét. Másnap, március 14-én a diákság egy része a Sárospataktól néhány kilométerre lévő alsóberecki híd újjáépítési ünnepségén volt, egy másik része Kossuth szülőfalujában, Monokon vett részt a centenáriumi ünnepségen. Ugyanezen a napon Bibó István tartott előadást az iskolában 1848 jelentőségéről. Az ünnepségsorozat csúcspontját március 15-e, a centenárium napja jelentette. Reggel fél 9-kor cserkészavatással és az 1848-as bizottság műsorával vették kezdetüket az események, majd 9 órakor istentiszteleten vett részt a város teljes közössége. Az istentiszteletet a Petőfi- és Kossuth-emléktáblák megkoszorúzása követte, majd délután 3 órakor szavalatokkal, énekkel és zenével tarkított népünnepély vette kezdetét, melyben a Református Kollégium diákjai is részt vettek. A nap lezárásaként este az iskola éttermében a diákság előadta Bányai István és Győri József Pataki diákok 1848-ban című darabját, majd 48-as bált tartott az intézmény.²⁰

A március 15-i ünnepségsorozatot április 26-án hálaadó emlékünnepe követte, melyen az intézmény közössége az iskola alapítóit és jótevőit idézte fel.²¹ Május 2-án az általános iskola alsó tagozata anyák-napi műsoros előadást rendezett,²² május 10-én pedig a centenáris ünnepségsorozat keretében között három osztály 72 emlékfát ültetett a várkertben.²³

Az 1947–48-as tanévben rendezett megemlékezések közül három a munkásmozgalomhoz kötődött. A tankerületi főigazgatóság 1350/47–48. számú körlevele felszólította az iskolát az „*orosx októberi forradalom*” 30 éves évfordulójáról tanóra keretében való megemlékezésre.²⁴ Április 4-ről, a felszabadulás napjáról egy nappal korábban, 3-án hallhattak tanóra keretében az iskola ta-

¹⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. jan 21. jkv. f. 4.

¹⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 1.

²⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 4., Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc 17. jkv. f. 1.

²¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 1.

²² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 3.

²³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 2.

²⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 7. jkv. f. 3.

nulói, az évforduló napján, 4-én pedig a gimnázium sportkörének rendezésében váltófutás-versenyen vettek részt.²⁵ Némiképp különbözött a helyzet május 1-e kapcsán: a Tankerületi Főigazgatóság körlevélben írta meg direktíváit a szervezés módjáról.²⁶ Az iskola közössége együtt ünnepelte május 1-ét, majd a diákság és a tanárok közösen vettek részt a község és a „*demokratikus egyesületek*” által rendezett felvonuláson.²⁷

A közös ünnepek mellett az iskola számos kulturális alkalomnak adott helyt a tanévben: október 9-én az Arany János Kisönképzőkör a Toldi 100. évfordulóját ünnepelte,²⁸ december 11-én Kossuth Lajosról,²⁹ május 22-én pedig József Attiláról emlékeztek meg műsoros ünnepély keretén belül.³⁰ Ugyancsak az Arany János Kisönképzőkör rendezett műsoros előadást április 29-én a sárospataki főiskola régi életéről és a szabadságharcban való részvételéről.³¹ Április 25-én az iskola rendezésében a kollégium egykori profeszszorára, Maklár-Pap Miklósról emlékeztek.³²

Szép számmal látogatták meg az iskolát írók, művészek és közéleti szereplők is az 1947–48-as tanévben, hogy előadásokkal, beszélgetésekkel formálják a diákságot. A tanév folyamán előadtak Patakon Szabó Lőrinc,³³ Áprily Lajos, Rolla Margit, Jancsó Adrienne,³⁴ Vas István írók,³⁵ társadalmi kérdésekről értekezett Szabó Pál,³⁶ Veres Péter,³⁷ Boldizsár Iván,³⁸ Karl Barth³⁹ és Reginald Robert Betts,⁴⁰ a modern művészet mikéntjéről beszélt Gadányi Jenő képzőművész.⁴¹ Április folyamán Sárospatakra látogatott James Cockburn

²⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 4.

²⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 3.

²⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 2.

²⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 2–3. jkv. f. 3.

²⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. december 18. jkv. f. 6.

³⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 4. Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 4.

³¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 1.

³² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 1.

³³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. jkv. f. 5.

³⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 21. jkv. f. 4.

³⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 6.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 2.

³⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. december 18. jkv. f. 7.

³⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 2.

³⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 5.

³⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 6.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 2.

⁴⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 1.

⁴¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 6.

Hutchinson az Egyházak Világtanácsa Újjáépítési Osztályának igazgatója, hogy bemutassa az általa vezetett intézmény működését,⁴² valamint dr. Dienes Barna amerikai lelkész, az Egyházak Világtanácsa munkatársa.⁴³

A tanév folyamán elhangzott tudományos és ismeretterjesztő alkalmak jó része a szabadságharc centenáriumaéhoz kötődött. Három alkalommal hallottak a diákok a Péntek esték című előadás-sorozatban 1848–49 fontos kérdéseiről.⁴⁴ Ugyancsak az ismeretterjesztés céljait szolgálta a British Council Nagy-Britannia képekben című kiállítása,⁴⁵ valamint az ifjúsági Vöröskereszt által szervezett előadás a TBC elleni harcról.⁴⁶

A tanév folyamán rendszeresek voltak koncertek, műsoros estek és színelőadások is. Október 5-én a MÁV Szimfonikus Zenekar tartott ifjúsági előadást.⁴⁷ November 8-án a miskolci Tóth Pál Nőnevelő Intézet diákjai látogattak Sárospatakra: Csathó Kálmán Új rokon című. színművét állították színpadra.⁴⁸ November 16-án a gimnázium vegyeskara és kamaraegyüttese rendezett hangversenyt a református templomban,⁴⁹ a VII.B osztály pedig műsoros népművészeti estet adott.⁵⁰ Áprilisban a sárospataki egységes ifjúsági szervezet tartott műsoros előadást és táncmulatságot a gimnázium diákjainak részvételével a Mudrány-teremben.⁵¹

Két alkalommal a kulturális előadások karitatív célokat szolgáltak: október 10-én az Országos Református Szeretetszövetség javára gyűjtöttek zenés, verses műsor keretein belül,⁵² március 4-én pedig Tassa Erzsébet zongoraművésznő adott koncertet a Magyar Vöröskereszt helyi szervezete felkérésére.⁵³

Bár már a nyári szünetben tartották, a Pataki Diák Céh közreműködése miatt meg kell említenünk az 1948. július 7–13. között hangversenyekkel, operaelőadásokkal egybekötött centenáris hetet.⁵⁴

Az iskola kulturális életéhez hasonlóan színes volt a lelki alkalmak sora is az 1947–1948-as tanévben. Az első nagyobb rendezvényt az I. Rákóczi György

⁴² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 3.

⁴³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 1.

⁴⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 7. jkv. f. 4.

⁴⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 7. jkv. f. 6.

⁴⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 4.

⁴⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. jkv. f. 4.

⁴⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 21. jkv. f. 2.

⁴⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 7. jkv. f. 3.

⁵⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 21. jkv. f. 4.

⁵¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 4.

⁵² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. jkv. f. 5.

⁵³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 2.

⁵⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. július 3. jkv. f. 4.

Egylet szervezte meg. Demeter Gyula és Palumbo Gyula vezetésével a Megyer-hegyi Tengerszemhez kirándultak az egylet tagjai. A kirándulás egyben találkozó is volt a sátoraljaújhelyi középiskolák református diákjaival. A Tengerszemnél a 200 résztvevő Molnár Pál sátoraljaújhelyi hitoktató lelkész vezetésével istentiszteletet tartott, majd bibliakörökben a Szentírást tanulmányozta.⁵⁵

A tanév további időszakában is az I. Rákóczi György Egyesület tartotta kezében a diákság vallási életének koordinálását: körülbelül két havonta előadásokat, műsoros programokat, áhítatokat szerveztek.⁵⁶ Ugyancsak ők delegáltak diákokat regionális és országos református ifjúsági konferenciákra.⁵⁷

A tanév folyamán az iskola külön csendesnapokat szervezett református leánytanulói és református és evangélikus vallású fiútanulói számára, és helyet biztosított a római katolikus diákok csendesnapjához.⁵⁸ Iskolai keretek között zajlott a konfirmációra való felkészítés is. A diákok vizsgájára 1948. április 23-án került sor, a konfirmációi ünnepélyt pedig áldozócsütörtökön tartották meg.⁵⁹ A Vasárnapi Iskola május 9-én botkői kirándulással zárta munkáját az 1947–1948-as tanévben.⁶⁰

Jelentős volt az iskola sportélete is 1947–48 folyamán. Rendszeresek voltak az atlétikai, vívó, kosárlabda mérkőzések és versenyek, több alkalommal országos sorozatokba, az Országos Népi Sakkversenybe, a Népi Asztalitenisz Bajnokságba, az Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége (továbbiakban MDNSZ)⁶¹ iskolai bajnokságba és különböző jelvénytulajdonos versenyekbe bekapcsolódva.⁶²

⁵⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 2–3. jkv. f. 6.

⁵⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 7. jkv. f. 5.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 17. jkv. f. 5.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 3.

⁵⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 17. jkv. f. 5.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 23. jkv. f. 2.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 8.

⁵⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. tanári értekezlet jkv. f. 4.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 7. jkv. f. 6.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 18. jkv. f. 8.

⁵⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 2.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 1–2.

⁶⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 4.

⁶¹ Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége (MDNSZ) 1947. október 21-én létrehozott ifjúsági tömegszervezet, melyet diákkörök és diákegyesületek hoztak létre. Központi vezetőségében kezdetben négy párt – Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt – diák-képviselői vettek részt. Céljuk a demokratikus diákkönkormányzatiság megteremtése, a demokratikus szellemű iskolai oktató- és nevelőmunka segítése, a diákok szociális helyzetének javítása volt. A szervezet térnyerése kezdetben igen lassan haladt, majd a VKM 1948 márciusában a középiskolai tanulók

Az iskola életének rendszeres részét képezte a környékbeli református gyülekezetek és falvak, református iskolák látogatása, ott kulturális műsor tartása. Az 1947–48-as tanév novemberében, viszonyozva a Tóth Pál Nőnevelő Intézet diákjainak előadását a diákok egy része felolvasásokból, ének- és zeneszámokból álló műsorral Miskolcra látogatott.⁶³ December 13-án a Humán Internátus diákjai tartottak előadást Tarcalon,⁶⁴ május 9-én a gimnázium 48-as csoportja látogatott szabadtéri előadással Legyesbényére,⁶⁵ a pütkösdi hétvégén pedig a néprajzi szeminárium résztvevői kirándultak Közép- és Újhutára. Itt nagy sikerű műsoros estet rendeztek.⁶⁶ Némiképp kilóg a fenti sorból a gimnázium diákságának 1948. áprilisi, a Magyar Kommunista Párt (továbbiakban MKP) sárospataki parasztnagygyűlésén való közreműködése. Itt a vegyeskar és a népi játékegyüttes lépett fel.⁶⁷

Az 1947–48-as tanévet még igen korlátozottan jellemezték a központi direktíva szerint szervezett tömegmozgalmak és tömegrendezvények, az ilyenek aktivizálódása csak a tanév második felében kezdődött meg. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) leirata alapján ismertették a tanév folyamán a három éves terv eredményeit a diákokkal.⁶⁸ Ugyancsak a VKM rendelete indította útjára április 3-án az MDNSZ koordinálásával a Tanulj jobban! mozgalom nevű tanulmányi versenysorozatot.⁶⁹ Központi felhívás

---

egyedüli szervezetének nyilvánította és engedélyezte megalapítását az állami középiskolákban, ezzel a középiskolások tömegszervezete lett. Az MKP az MDNSZ felhasználásával igyekezett befolyást gyakorolni az iskolák diákbizottságaira – saját embereivel feltöltve azt – és ezek segítségével, belülről nyomást helyezve az iskolákra az államosítás érdekében. (Söptei István: A MINSZ megalakulásától a DISZ zászlóbontásáig, *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 17–18, Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988, 378–380; *Egységbe ifjúság! Válogatott iratok a Magyar Ifjúsági Mozgalom Történetéből. 1944. október–1948. március*, Budapest, Kossuth, 1973, 103–104.

- ⁶² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. okt. 22. jkv. f. 4.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. december 18. jkv. f. 6.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. febr. 18. jkv. f. 2.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc. 10. jkv. f. 2.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 6.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 22. jkv. f. 1.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. ff. 1–2, 7.
- ⁶³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. november 21. jkv. f. 3.
- ⁶⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. december 18. jkv. f. 6.
- ⁶⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 2.
- ⁶⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 2.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 4.
- ⁶⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 2.
- ⁶⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1947. dec. 18. jkv. f. 2.
- ⁶⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. f. 1.

érkezett az év során a diáksághoz a Duna–Tisza csatorna építési munkálataiban és a kártékony rovarok elleni védekezésben való részvételre is.⁷⁰

A fentieknél fontosabb jele a korszellem lassú változásának az 583-1/1948. sz. tanfelügyelőségi körlevél, melyben felhívták a kollégium általános iskolájának figyelmét a szovjet-mintájú úttörőmozgalom megszervezésére. A körlevélben a tanfelügyelőség külön kiemelte, hogy amennyiben lehetséges, a cserkészcsapat vezetőjére kell bízni az úttörőmozgalom megszervezését.⁷¹ Ugyancsak a központi irányítás alatt álló tömegmozgalmak térnyerésére utal, hogy az MDNSZ sportosztálya sportvezetői tábort szervezett, melyen a gimnázium két tanára és három diákja is részt vett.⁷²

A FORDULÓPONT: AZ 1948. MÁRCIUS 8-I ÁLLAMTITKÁRI LÁTOGATÁS

Az iskola életében tapintható változásokat hozott, megfélemlítően hatott az államhatalom képviselőinek, Kovács Máté VKM államtitkárnak, Aczél Györgynek, az MKP országgyűlési képviselőjének és Jánosi Ferenc miniszterhelyettesnek az 1948. március 8-i látogatása, melynek során Orbán István köziskolai jegyző feljegyzései szerint több vád érte az iskolát.

Nehezményezte a bizottság az iskolában uralkodó szellemet. Véleményük szerint az iskola szimpatizált a Horthy-rendszerrel és a jobboldali eszmékkel. Vezetésében több arisztokrata vett részt, a tanári karban pedig több egykori tiszt tanított, miközben a haladó szellemű tanárokat elbocsátották. Ennek következtében az iskolában korszerűtlen történelem- és társadalomszemlélet uralkodik. A bizottság tagjainak megfogalmazása szerint „a szabadságharcokról, a munkásmozgalomról, 1848-ról, Marxról, Engelsről, akár a Szovjetunióról idegenkedéssel, kényszeredetten, hivatalos formában nyilatkoznak”. Ezek helyett nacionalista szellem és általános nyugat szimpátia, valamint a népi írókért – elsősorban Veres Péterért – való lelkesedés volt tapasztalható úgy a tanárok, mint a diákság körében. Vádként fogalmazódott meg az iskolával szemben, hogy „nincs politikai érzéke a tanári karnak sem az ifjúságnak.” Ez alatt azt értette a bizottság, hogy a meglátásuk szerint az iskola közössége politikailag nem volt iskolázott, a múlt érdemeit felnagyították, a jelenét pedig lekicsinyelték. Sárospatakon nem voltak hajlandóak elismerni a szovjet

⁷⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 2–3.

⁷¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. máj. 11. jkv. f. 4.

⁷² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. június 17. jkv. f. 2.

irodalom értékeit. Továbbá „papos, kegyeskedő szellemmel”, elvont, misztikus, irracionális igehirdetésekkel, humán jellegű, idealista, vallásos nézetek terjesztésével vádolták az iskolát.

Összességében a Sárospatakon látogatást tevő bizottság a főiskolát a Horthy-korszak utolsó zárványainak egyikeként, „az úri kaszt” képzőhelyeként állította be, ennek megfelelően szerintük például az Angol Internátusba még a legjobban tanuló paraszti vagy munkás származású diák számára is képtelenség volt a bejutás.⁷³

A VKM és MKP képviselői által megfogalmazott vádak a tantestület 1948. március 17-i értekezletén tárgyalta. Püspöki felkérésre megvizsgálták annak a lehetőségét, hogy miként tehető jobbá az állam és egyház viszonya. Megoldáskeresésükön érződik az alárendeltség érzése és a félelem is. A tantestület megköszönte az „építő kritikát” és a „jóakarató bírálatokat”, az „építő kritikát” pedig a jegyzőkönyv szerint hangsúlyozottan ösztönzőként fogták fel a még jobb, még hatékonyabb munkára, a népi demokrácia építésére, ugyanakkor az intézmény eredeti célját, Isten szolgálatát nem kívánták feladni. Ennek érdekében a vádak figyelembe vételével az iskola életének alapos átalakítására tettek javaslatot a püspöknek. Megvizsgálták a népi kollégiumok tanulmányi rendjét, és megkezdték a velük való kapcsolatépítést is. Ezzel együtt elvi határozatot hoztak az Angol- és Humán Internátusokban ingyenesen tanuló paraszti és munkás származású diákok számarányának növelésére, akár annak árán is, hogy a diákság ellátásának minősége romlik majd.

A diákélet rendjének megváltoztatására irányuló terveikben kulcsszerepe volt annak, hogy a diákönkormányzatok szerepét növeljék, autonómiájukat kiterjesszék, az ifjúsági egyesületeket és önképzőköröket pedig bevonják „az ifjúság demokráciára nevelésébe.” A népi demokrácia lényegét, célkitűzéseit az általuk szervezett „világnézeti” előadássorozatok keretében, valamint könyvek és folyóiratok megvásárlásával kívánta megismertetni a tantestület, ennek koordinálására pedig Ideológiai Bizottságot kívántak létrehozni.

Az iskola által a régióban betöltött kulturális szerepet is átformálандónak látta a tantestület: gazdasági, társadalmi és politikai tárgyú konferenciákat terveztek szervezni a falusi lelkészeknek és tanítóknak, falujárásba akartak kezdeni, hogy tovább erősítsék a kapcsolatot a parasztsággal és a munkássággal, valamint kiemelték a szövetkezeti mozgalomba való minél hatékonyabb bekapcsolódást is.⁷⁴

⁷³ Orbán István: *Az állambatalom kiküldötteinek megjegyzései a Sárospataki Református Főiskola ellen. 1948. március 8.*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. An. 8438. ff. 1–2.

⁷⁴ Gimnáziumi székli jegyzőkönyvek, 1947–1948. jkv. 1938. márc 17. ff. 6–9.

Az iskola óvatos hozzáállását erősítette Tóth Kálmán egyházkerületi tanügyi előadó 1948. május 5-i látogatása is. Tóth tanfelügyelői jelentésében több helyen reflektált a március 8-i panaszokra, a népi demokrácia mellett nyílt elköteleződésre buzdítva az iskolát. A pataki kollégium 17. századi bujdosására hivatkozva hangsúlyozta, hogy nem kell Gyulafehérváron vagy Marosvásárhelyen menedéket keresni, „mindössze arról van szó, hogy be kell kapcsolódni a fejlődésbe és teljes őszinteséggel vállalni a népi demokrácia nevelési rendszerét. Mindez az illetékesek szerint eddig nem történt meg.” Tóth egész jelentésében lavíroz az iskola értékeinek megtartása és a március 8-i hivatalos látogatók panaszai között, abban a hitben, hogy lehetséges egy az iskola és az állam számára is elfogadható középút kijelölése. „Önmagunknak bevalljuk, hogy még nagy leckét kell megtanulnunk: egészen a népért és a néppel élni. Megtartva hitbeli és egyéni értékeinket, lényünk legjavát adni a közös munkába, lenni Isten népének hitvallói, egyben az egység győzelmes előharcosai.” – jegyzi fel.⁷⁵

Ráerősít erre továbbá az MKP 1948. áprilisi sárospataki parasztnagygyűlése, és Rákosi Máttyás miniszterelnökhelyettes látogatása. Rákosi az iskolában rövid beszédben ismertette az egyház és az állam egymáshoz való viszonyának rendezése körüli problémákat,⁷⁶ a diákanekdota szerint megjegyezve, hogy „Nem szeretem ezeket a vastag falakat, nagyon tartják a tradíciókat!”. Erre a diákemlékezet szerint Nagy Barna akkori közigazgató csak annyit felelt, hogy „az ablakaink minden irányba nyitva vannak, miniszter úr!”⁷⁷

Az 1947–48-as tanévben a jegyzőkönyvekben kimutathatóan nem okozott jelentős törést a március 8-i látogatás, az iskolát viszont az elővigyázatosság légköre lengte be.⁷⁸ A diákmozgalmak még függetlenül működtek, nem történt kísérlet centralizálásukra, az iskola pedig önmaga szervezte ünnepségeit, tág határok között maga választotta meg azok tárgyát, a műsorok programját. A meghívottak között túlsúlyban voltak a népi írókhoz és a Kisgazdapárthoz kötődő szerzők, előadók.

⁷⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. május 5. Tóth Kálmán egyházkerületi tanügyi előadó sárospataki tanfelügyelői látogatása. ff. 1–9.

⁷⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. ápr. 16. jkv. p. 3.

⁷⁷ Harsányi István: *A pataki diákvilág anekdotakincse. III. kötet*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1996, 182.

⁷⁸ Az iskolában uralkodó légkört jól jellemzi Király Zoltán: A Rákosi-futball című visszaemlékezése, mely A pataki diákvilág anekdotakincse harmadik kötetében jelent meg. (Harsányi: A pataki diákvilág anekdotakincse, 216–219.)

AZ 1948–1949-ES TANÉV

A következő, 1948–1949-es tanév ezekben a kérdésekben már több jelentős változást is hozott. Átalakult az ifjúsági egyesületek működése, egyre több tömegmozgalom nyert tért az iskolában, az ünnepségek több alkalommal már központi direktíva alapján valósultak meg, a propaganda pedig egyre komolyabb szerepet kapott.

Az 1948–1949-es tanév diákmozgalmak szempontjából legjelentősebb eseménysorozatát a diákönkormányzat átalakításának ügye jelentette. A Diákbi-zottság központi rendeletre történő átalakításának kérdése már az 1947–48-as tanévben, a VKM 43,000/1948. sz. rendeletének kibocsátásával felmerült, majd az 1948–49-es tanévben érett „ügyé”.⁷⁹ A gimnázium 1948. szeptember 27-i módszeres értekezletén tárgyalta az Egyetemes Konvent 4149/1948. számú tervezetét a református ifjúsági önkormányzat szervezeti és működési szabályzatáról.⁸⁰ A tervezetről a tantestületnek Hegyi József diákönkormányzati tanácsadó tanár referált. Hegyi József egy olyan közös szabályzat létrehozását tartotta volna megfelelőnek a megmaradó négy gimnázium számára, mely a régi alapok tiszteletben tartásával megfelel a „modern demokratikus szervezeteknek és gyakorlatnak” is. Javaslatának legfőbb – később az országos szervezet kialakításakor meg is valósult pontja, hogy a Magyar Diákok Nemzeti Szövetségével úgy teremtsék meg az együttműködés feltételeit, hogy az MDNSZ irányító és ellenőrző szerepet csak az egyházi főhatóságon – az Egyetemes Konventen – keresztül, kizárólag annak felhatalmazásával gyakorolhasson.⁸¹

Bár az iskola diákönkormányzata 1948. október 13-án megalakult, vezetőit megválasztották,⁸² november végén az Egyetemes Konvent 8100/1948. számú, *A református középiskolák ifjúsági önkormányzatának szervezeti szabályzata* című dokumentum megszületésével átalakulásra kényszerült. 1948. december 11-én a gimnázium tanári karának értekezletén az igazgató már arról számolt be, hogy december 10-én megválasztotta vezetőségét a kibővült diákönkormányzat.⁸³

A református iskolák közös diákönkormányzati képviseleti szervének az MKP által irányított országos, a Magyar Ifjúság Nemzeti Szövetségében (to-

⁷⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc 17. jkv. f. 4–5.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948. 1948. márc 23. jkv. f. 1–2.

⁸⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. szept 27. jkv. f. 1.

⁸¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. szept 27. jkv. p 2.

⁸² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. nov. 4. jkv. p 4.

⁸³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. dec. 11. jkv. p 1.

vábbiakban MINSZ)⁸⁴ összefogott mozgalmaitól való független volta a kezdetektől jelentős konfliktusforrást jelentett, és komoly centralizációs nyomás volt érzékelhető a teljes diákönkormányzaton.⁸⁵ E konfliktus feloldására már a márciusi hónapban tárgyalásokat kezdeményezett az Egyetemes Konvent. A tárgyalások első köre 1949. március 28–29-én zajlott. Ezekről Szabó Gyula gimnáziumi igazgató számolt be az iskola 1949. március 31-én tartott II. félévi nevelési tárgyu értekezletén. A MINSZ célja eszerint a Református Iskolák Diákönkormányzatainak Szövetsége beolvasztása volt azzal a kitételrel, hogy a MINSZ hajlandó elfogadni az ifjúsági vezetők és a tanácsadó tanár választásának jelenlegi módját, amennyiben a tanácsadó tanár választását a VKM is jóváhagyja. Emellett a MINSZ nem emelt kifogást a „vallásos egyesületek” működése ellen, amennyiben azok saját működését és munkáját nem akadályozták. Az Egyetemes Konvent álláspontja ezzel szemben, hogy „az egyházi iskolák nem kívánnak szembehelyezkedni a Magyar Nemzeti Diákszövetséggel, de önálló létükből, sajátos, bizonyos tekintetben az állami iskoláktól eltérő feladatukból következik, hogy az iskolai élet minden területén az egyházat illesse meg a rendelkezés és irányítás joga.” A Magyarországi Református Egyház ennek érdekében ragaszkodott ahhoz, hogy a MINSZ központi rendelkezései csak a Konvent jóváhagyásával, a megyei és helyi MINSZ rendelkezések pedig csak az iskolaigazgatón keresztül – amennyiben ő azokat a református egyház elveivel ellentétesnek látta, úgy a saját, valamint a tantestület véleményével együtt ugyancsak a Konvent jóváhagyásával legyenek végrehajthatók. A március 28–29-i egyeztetésen nem történt megegyezés az ügyben.⁸⁶

Annak ellenére, hogy az Egyetemes Konventen keresztül a református egyház továbbra is „felügyeleti szervként” állt a MINSZ és a Református Diákönkormányzatok között, a MINSZ befolyása az iskolai élre jelentősen megnőtt. A szociális, járulékalapi és menekült tanulói ösztöndíjak és segélyek megszüntetése után ösztöndíjait, támogatásait a VKM a MINSZ-en keresztül juttatta el a rászorulókhhoz. A javaslatokat a diákönkormányzat főtitkára és a városi diákszövetség vezetője készítette, az iskola igazgatójának hatásköre

⁸⁴ Magyar Ifjúsági Nemzeti Szövetség (MINSZ): tömegszervezet mely 1948 tavaszán jött létre a Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom, Egyesült Paraszti Ifjúság Országos Szövetsége, Népi Ifjúsági Szövetség, Független Ifjúsági Szövetség, Magyar Egyetemek és Főiskolák Egyesületeinek Szövetsége, Magyar Diákok Népi Szövetsége és az Úttörő Szövetség részvételével. (Egységbe ifjúság, 111.)

⁸⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. febr. 14. jkv. f. 1.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949 márc. 24. jkv. f. 1.

⁸⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. márc 31. jkv. f. 3.

pedig csak a beírt tanulmányi eredmények hitelesítésére, valamint a javaslatok felterjesztésére terjedt ki.⁸⁷

További nyomást helyezett a református iskolákra a MINSZ-szel való jó viszony ápolása. Az iskolákkal szemben elvárás volt, hogy a diákok nem kerülhettek hátrányba sem az egyetemi felvételinél sem az ösztöndíjak kiosztásánál azért, mert nem tagjai a MINSZ-nek, és mert „nem mutathatnak fel megfelelő ifjúsági mozgalmi működést.”

A diákönkormányzat mellett az 1948–49-es tanévben is tovább működött az I. Rákóczi György Egyesület, az Erdélyi János Önképzőkör, a vegyeskar, a gimnázium zenekara és társas zeneköre, a néprajzi szeminárium, a Hegyaljai Erő Cserkészcsapat, az Ifjúsági Vöröskereszt, valamint a Rákóczi Sportkör, az általános iskola államosításával azonban az Arany János Kisönképzőkör viszont megszűnt.⁸⁸

Az ideológiai nyomás kitűnő indikátorai az iskola által rendezett ünnepek, közösségi események, melyeket az 1948–49-es tanévben – eltérően 1947–48-tól – már ugyancsak a központosítás jellemezett. A második félévben már látványosan teret nyertek a munkásmozgalom ünnepei, és az ehhez a célhoz igazított nemzeti ünnepek, az egyházi ünnepek és lelki alkalmak pedig visszaszorulóban voltak.

A tanév első közösségi programja a gimnáziumban a VKM Művészeti Ügyosztálya és a Fáy András Társaság által rendezett magyar írók felolvasóestje volt október 9-én. Ezt október 15-én egy, a szakszervezetek által rendezett ünnepség követte.⁸⁹

Az első félév legfontosabb eseményét a reformáció október 31-i évfordulójának megünneplése jelentette. Október 24–25. között Soedarmo jávai lelkesz, október 29. és november 1. között Dr. Hoekendijk holland lelkesz, a Protestáns Diákok Világszövetségének főtitkára látogatott Sárospatakra, és tartott evangelizációs előadásokat, melyeket október 30-án gimnáziumi csendesnap, október 31-én pedig közös reformációi ünnepély követett.⁹⁰

Központi – a püspöki hivatalon keresztül érkezett – rendelet alapján vett részt az iskola diáksága november 4-én a szovjet Össz-szövetségi Lenini Kommunista

⁸⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. márc 24. jkv. f. 2.

⁸⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. aug. 30. jkv. f. 11.

⁸⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. nov. 4. jkv. f. 4.

⁹⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. nov. 4. jkv. f. 3.

Ifjúsági Szövetség – a KOMSZOMOL – fennállásának 30. évfordulóján rendezett városi ünnepélyen, melyet a MINSZ helyi vezetősége rendezett.⁹¹

Kulturális szempontból az első félév legkiemelkedőbb eseményét az 1948. november 6-án rendezett Erdélyi János emlékünnepély jelentette, melyet a Bakos József vezette Erdélyi János Önképzőkör rendezett. Az ünnepség díszvendége Ortutay Gyula Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter volt, akivel az eseményt megelőzően a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke és a tanári kar képviselői megbeszélést folytattak az állam és egyház kapcsolatáról, valamint a megmaradt egyházi iskolákról.⁹²

A második félév gyökeresen eltérő képet mutatott több szempontból. Kiutathatóan több a központi direktíva szerint szervezett esemény és tömegrendezvény, közben pedig töredékére esett vissza a lelki alkalmak száma. A félév első ünnepségét február 1-én a köztársasági államforma felvételének 3. évfordulóján rendezte meg az iskola. Ugyanebben a hónapban az Erdélyi János Önképzőkör megemlékezést szervezett Ady halálának 30. évfordulóján.⁹³

Az 1948–49-es tanév március 15-éhez kapcsolódóan két ünnepség megszervezésére került sor: március 14-én kiosztották a MINSZ-Diákszövetség sportversenyének Petőfi vándorzászlaját és okleveleit. Az eseményt a MINSZ központi forgatókönyve alapján rendezték meg, a versenyeken részt vevő diákok magas száma – 140 fő, az iskola diákjainak fele – miatt nagy érdeklődés mellett.⁹⁴ Március 15-i ünnepélyt – az előző évektől eltérően – nem rendezett önállóan az iskola. A gimnázium tanulói a Függetlenségi Népfront helyi vezetőségének ünnepségén vettek részt, ahol több műsorszámmal is képviselték magukat.⁹⁵ Ugyancsak a Függetlenségi Népfront által szervezett városi ünnepség keretein belül – a műsorban aktívan részt vállalva – ünnepelte az intézmény április 4-ét, melyet egy nappal később, április 5-én követett a MINSZ ifjúsági békegyűlése.⁹⁶ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepségsorozatához kötődött a függetlenségi nyilatkozat ki-

⁹¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. nov. 4. jkv. f. 3; A téma iránti helyi lelkesedést jól jellemzi, hogy a jegyzőkönyv szerkesztője következetesen KONSZOMOL-ként hivatkozik a szervezetre

⁹² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. nov. 4. jkv. f. 3.; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1948. november 26. jkv. p. 2.

⁹³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. febr. 14. jkv. f. 9.

⁹⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. június 16. jkv. f. 2; Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. márc. 24. jkv. f. 4.

⁹⁵ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. márc. 24. jkv. f. 4.

⁹⁶ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 2;

adásának április 14-i 100. évfordulója, mely az előzőekhez hasonlóan központi szervezésben, a Függetlenségi Népfront helyi szervezete által koordinálva zajlott.⁹⁷

Az ösztöndíjak kezelésének központosítása után a MINSZ városi ünnepséget szervezett az állami ösztöndíjak kiosztására, melyen részt vettek a helyi középiskolák növendékei, tanárai, valamint a politikai szervezetek küldöttei is. Az eseményt megörökítő tanfelügyelő beszámolója szerint a műsor keretében a Lenin-dalt és a Sztálin-dalt is elénekelték a diákság.⁹⁸

Március 15-höz hasonlóan két napos ünnepségsorozattal emlékeztek meg május 1-ről. Április 30-án a MINSZ-Diákszövetség sillabusza alapján ünnepelt az iskola közössége, Hallgató Sándor tanár, a Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban MDP) helyi vezetőjének és a diákszövetség helyi titkárnak szónoklatait hallgatva. Május 1-én az iskola tanárai és diákjai közösen vettek részt a Függetlenségi Népfront helyi felvonulásán és rendezvényein, délután pedig a „Munkára, harcra kész” sportmozgalom bemutatóján.⁹⁹

Május 8-án központi, közös műsorral köszöntötte a református gimnázium és az ekkorra már államosított tanítóképző diáksága az anyák napját. Az esemény ünnepi szónoka a gimnázium részéről Kalydy Miklós vallásnász volt.¹⁰⁰ Ennek az ünnepségnek a keretein belül osztotta ki a MINSZ a „jótanulási érdemrendeket” Csuka Andor, a tanítóképző tanára, a MINSZ diákszövetség városi tanácsadótanára vezetésével.¹⁰¹

Bár nem ünnephez kötődő esemény, mégis meg kell említeni az 1949. május 15-i országos választásokat, ahol a gimnázium „kultúrgárdája” két csoportban, szavalatokkal, énekkel és zenével szórakoztatta a választásokon résztvevőket.¹⁰²

Az iskola politikai tevékenységét összességében az alábbiakkal jellemezte a „Nevelj jobban” mozgalom eredményeinek ellenőrzésére Sárospatakra küldött felügyelő:

⁹⁷ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 3;

⁹⁸ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 2;

⁹⁹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 3;

¹⁰⁰ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 3;

¹⁰¹ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. 1949. május 13. jkv. f. 3.

¹⁰² Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 3;

„A fenti ünnepélyek, azok műsorai, a vendégszereplések, valamint az intézetnek a Függetlenségi Népfrent és a demokratikus szervezetek által rendezett ünnepélyeken való részvétele és szereplései azt bizonyítják, hogy az intézet a népi demokrácia szellemében végezte nevelési munkáját, és ahhoz való viszonya jó szándékú, építő és pozitív.”¹⁰³

A propaganda iskolában való megjelenésének másik terepét a falújság és a falra kihelyezett dekorációk adják. Érzékletes képet nyújt erről az idézett tanfelügyelő: „Az iskola folyosója, tantermei, helyiségei bőven vannak dekorálva politikai és iskolai vonatkozású jelmondatokkal s egyes alkalmakra vonatkozó jelmondatokkal. Vezető államférfiak / Sztalin, Rákosi / képei is több helyen ki vannak téve.¹⁰⁴ Az osztályok és közösségi terek dekorációján túl a propaganda céljait szolgálták egyes osztályok és az iskola falújságjai is. Ezen a kulturális és technikai hírek mellett az alábbi témák jelentek meg: mit értünk el a felszabadulás óta?, a 3 éves terv eredményei, az 5 éves terv, készüljünk fel a fesztiválra, versenyre fel (jótanulási verseny), Rákosi Mátyás élete és példája, Lenin, Sztálin, a Komszomol, a Pionírok, a diákszövetség feladatai, nagy orosz írók, magyar proletárköltők, az ifjúság helyzete a Szovjetunióban, a demokratikus görög ifjúságról, a dialektikus materializmus, a „Tanulj jobban” mozgalom kérdései, az ifjúság szerepe a béke szolgálatában, a fesztivál jelentősége.

A tapasztalt tendenciákat összefoglalva az 1947–48-as és 1948–49-es tanévekben gyökeres változásokon ment keresztül az intézmény élete. Valamivel több mint két év leforgása alatt a szabad, bizakodással a jövőbe tekintő intézményen a félelem légköre lett úrrá önként vállalt kompromisszumok és külső kényszer nyomására. Kis lépésekben betört az iskola évszázados falai közé a propaganda a kommunisták által vezetett tömegmozgalmakon keresztül. A megemlékezéseket központi direktíva szerint szervezték, az intézmény szellemiségét közvetítő programok – lelki alkalmak, beszélgetések, ismeretterjesztő előadások – pedig eltűntek. Ily módon adta át két év alatt a helyét a szabad Sárospataki Református Főiskola egy, a diktatúra által megbéklyózott iskolának.

¹⁰³ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 3;

¹⁰⁴ Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949. Nevelj jobban mozgalom versenyeredményeinek ellenőrzése, 1949. jún 16. f. 4.

IRODALOMJEGYZÉK

- ***, *Egységbe ifjúság! Válogatott iratok a Magyar Ifjúsági Mozgalom Történetéből. 1944. október–1948. március*, Budapest, Kossuth, 1973.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium Története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- HARSÁNYI István: *A pataki diákvilág anekdotakincse. III. kötet*, Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1996.
- KOLTAY Gábor: Hit, haza, emberiség. Koltay Gábor beszélgetése Újszászy Kálmánnal, in Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, Budapest–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.
- SÖPTEI István: A MINSZ megalakulásától a DISZ zászlóbontásáig, *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője 17–18*, Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988.
- SZENTIMREI Mihály: A Sárospataki Református Kollégium megszüntetéséről és újraindításáról, *Confessio*, XIII. évfolyam, 1989/4.

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK:

- Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1947–1948*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 4010.
- Gimnáziumi széki jegyzőkönyvek, 1948–1949*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 4011.
- Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Főiskola igazgatótanácsának Sárospatakon, 1948. szeptember hó 22-én tartott gyűléséről*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3555.
- Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Főiskola igazgatótanácsának Sárospatakon, 1948. július hó 7-én tartott gyűléséről*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3556.
- Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Kollégium igazgatótanácsának Sárospatakon, 1949. november 21-én tartott gyűléséről*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3557.
- Jegyzőkönyv a Sárospataki Református Kollégium igazgatótanácsának Sárospatakon, 1950. június hó 24-én tartott üléséről*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. Kt. 3558.
- A Sárospataki Ref. Főiskola Teológiai Akadémiájának és teológus-internátusának újjáépítési terve*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. An. 10,932.
- ORBÁN István: *Az állambatalom kiküldötteinek megjegyzései a Sárospataki Református Főiskola ellen. 1948. márc. 8.*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, Kézirattár. An. 8438.

ABSTRACT

Áron Kovács: *The Year of the Turn in Sárospatak.
The Secondary Grammar School of the Sárospatak Reformed College
in the Academic Years 1947–48 and 1948–49*

The aim of the study is to examine in detail the academic years 1947–1948 and 1948–1949 at the Secondary Grammar School of the Sárospatak Reformed College, with special regard to the student life and the celebrations and gatherings held at the school. This article details how the Communist takeover affected the daily life of a church school and how the Communist propaganda spread in it step by step.

Keywords: Reformed College of Sárospatak, Communist takeover, propaganda, student life, celebrations

AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL MŰKÖDÉSE
BÁCS-KISKUN MEGYE TERÜLETÉN, AZ 1950-ES ÉVTIZED
ELSŐ FELÉBEN

Szabó Bence

A II. világháború után bekövetkezett impériumváltással radikális tempóban épültek ki a kommunista diktatúra irányítási struktúrái Magyarországon. Az egyházak a megváltozott viszonyok között ellenséges közegbe kerültek, megkezdődött a hitélet perifériára szorítása, miközben a vallásfelekezetek hagyományos rendeltetését egy új hordozó közeg, a kommunista párt sajátította ki magának.¹ Az újjászervezett államigazgatási rendszer a közélet teljes spektrumát maga alá gyűrte, a kultúráirányítástól a gazdasági tervezésen át a hitélet totális felügyeletéig. Ezzel együtt megvalósult a magyarországi egyházak állami fennhatóság alá helyezése, amit az 1948–1950 között kikényszerített megállapodások iktattak jogrendbe. A kiépülő proletárdiktatúra 1948-ra lépett abba a szakaszába, melyben alapvetéssé vált a vallás 20 éven belül történő teljes és végleges likvidálása. Ennek érdekében az állami szervek a külső elnyomás és belső korrumpálás minden eszközét bevetették,² az együttműködésre nem rábírható vezetőket pedig sürgősen eltávolították az egyház-kormányzatok éléről (a református felekezettől Ravasz Lászlót 1948 májusában kiszorították, Ordass Lajos evangélikus püspököt pedig ez év októberében bebörtönözték).³

„Hazánk kormánya az Állam és Egyház közötti Egyezményben [sic!] foglaltak végrehajtására állította fel az Állami Egyházügyi Hivatalt”, állt a hitélet elfoglalására létrehozott képződmény elvi narratívájában. A dekoncentrált államigazgatási szerv apparátusát az egyházakkal kötött kényszeregyezmények után, 1951-ben szervezték a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nomen-

¹ Balogh Margit: *Az állam és egyházpolitika 1945 és 1956 között*, 2006., http://real.mtak.hu/454/1/38042_ZJ1.pdf_3. (Letöltés: 2020. április 14.)

² Pásztor János: „Hogy ördög meg ne csalhasson ...”, *Beszélő*, VII. évf., 7., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ehogy-ordog-meg-ne-csalhasson%E2%80%A6%E2%80%9D>, (Letöltés: 2020. április 14.)

³ Jávor Miklós: A „reakció” letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53.

klatúrájából. A hivatal egy rövid időszakról eltekintve, amikor a Művelődési Minisztériumhoz tartozott (1957–1959), mindvégig a Minisztertanács alárendeltségében egzisztált, de közjogi beosztása ellenére az irányítás és útmutatás közvetlen vonalai a Belügyminisztériumhoz is hozzákapcsolták.⁴ A hivatal a pártállam végrehajtó és ellenőrző hatósága volt mindenféle egyházpolitikai kérdésben, legyen szó kinevezésekről, egyházi események engedélyeztetéséről vagy államsegélyekről. Feladatköre az egyházak működésének figyelemmel követésére, tevékenységük korlátozására, befolyásuk visszaszorítására irányult. „Olyan légkört kell teremteni, hogy nélkülünk ne tudjanak egy-egy kérdést megoldani [ti. az egyházak], hogy teljesen tőlünk függjenek”⁵ – olvasható az egyházügyi előadó típusos hivatásértelmezésében. Az Állami Egyházügyi Hivatal (továbbiakban ÁEH) nyilvántartotta az illetékességi területén szolgáló papságot, észrevételeket tett a felekezetekkel kapcsolatban, instrukciókkal látta el az állammal kollaboráló egyháztagokat. Káderei szorosan együttműködtek az államvédelmi hatóságokkal, a velük való egyeztetések révén történt a kompromittált egyházi személyek társadalomból való kivonása is.

A területi igazgatás elsősorban a megye 588 ezer fős népességének döntő hányadát magába foglaló, politikai és ideológiai szempontból is a rendszer fő ellenségeként kezelt római katolikus felekezetre fókuszált. A reformátusság az 1949. évi census szerint 84 ezer lelket számlált Bács-Kiskun megyében, mely a népesség 14%-át tette ki.⁶ Összességében a református egyház a katolikusoktól nagyságrendileg elmaradó tömegebefolyása és egyházvezetésük együttműködési hajlandósága⁷ folytán sokkal kevesebb hivatalos figyelmet kapott, ennek ellenére a hitéleti helyzetértékelések, eseményjelentések rendszeresen figyelemmel követték tevékenységét.

Az ÁEH létrejötté elé kívánczik egy rövid kitekintés az előzményekre. Egyházpolitikai, felekezeti, hitéleti kérdésekkel az egyházügyi hivatal megalakulása előtt is foglalkoztak a párt- és közigazgatás szervei. Ezeket a tevékenységeket döntő részben a Magyar Kommunista Párt (továbbiakban MKP), majd a Magyar Dolgozók Pártja (továbbiakban MDP) vezető testületei koordinálták,

⁴ Soós Viktor Attila: Az egyházpolitika és azt végrehajtó intézmény, az Állami Egyházügyi Hivatal 1956 után, *RubiconLine*, 2017/4., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az-egyhazpolitika_es_azt_vegrehajto_intezmeny_az_allami_egyhazugyi_hivatal_1956_utan/, (Letöltés: 2020. április 14.)

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (továbbiakban MNL BKML) XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-38/1954. Az ÁEH Bács-Kiskun megyei előadójának munkaterve. 1954. január 15.–április 30., 4.

⁶ 2011. évi népszámlálás, 3. Területi adatok, 3.2. Bács-Kiskun megye, in Központi Statisztikai Hivatal, felelős kiadó: Dr. Vukovich Gabriella, Szeged, 2013., 75.

⁷ Pásztor: „Hogy ördög meg ne csalhasson ...”

a végrehajtásba pedig bevonták a hivatalokat, tömegszervezeteket, szakmai és egyéb testületeket (pl. szakszervezeteket) is. A lelkészek személyéről történő adatgyűjtést is a pártapparátus felügyelte, e téren kifejtett tevékenységét azonban erősen hullámzó színvonalon végezte. Az MDP Dunavecsei Járási Bizottságától a megyei pártközpontba küldött 1951-es összefoglalóban például a papok politikai állásfoglalására, magatartására találunk jellemző eseteket. Az anyagból mindössze annyi tudható meg, hogy Palotai Gyula hartai evangélikus lelkész a demokráciához húzott, azonban elítélte a népellenes cselekedeteket. Bakai Péter, apostagi, és Bakai Zoltán dunaegyházi evangélikus lelkészek politikailag ingadozók voltak, „inkább vadásznak és horgásznak mondhatók, mint papnak”. Politikai állásfoglalás felvállalásától mindketten elzárkóztak. A járás területén szolgált továbbá négy katolikus pap is, akiknek jellemzését annyiban hagyja a jelentés, hogy „egyik reakciósabb a másiknál”. Volt még tíz református lelképásztor is, de ők sem jöttek számításba „demokráciánk számára”.⁸

Az Egyházügyi Hivatal Bács-Kiskun megyében két irodát működtetett, melyek közül egy a megyeszékhelyen, egy pedig a katolikus érseki székhelyen, Kalocsán rendezkedett be. Hivatalszervezeti státuszára a Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban MSZMP) megyei archívumában fennmaradt forrásokból következtethetünk,⁹ mivel az ÁEH irattárának döntő része megsemmisült. Munkatársainak beosztását az első időkben egyházügyi megbízott, később egyházügyi előadó titulus írta le. A forradalmat követő igazgatási változások (1958-tól) a megyei tanács művelődési osztályába tagolták az egyházügyek adminisztrátorát, főelőadói minőségben.¹⁰

A vizsgált időszak során több hivatalnok is megfordult az Egyházügyi Hivatal Bács-Kiskun megyei szervezetében. A káderforgó az 1950-es évek elején volt különösen intenzív. Kecskeméten az első években Eszik István vitte az ügyeket, akit kiszáratva Borai Emil követett. Kalocsán 1951 decemberében Pap János kapott kinevezést.¹¹ Papot 1952 júniusában Jámbor Ferenc váltotta,¹² de ő sem sokáig maradt állásban: 1953 júniusában már Herling Ja-

⁸ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 120. ő.e. 4526/1951, 1.

⁹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-1/1952. Az egyházügyi előadó 1951. december 15–31. között végzett munkájáról. 1. p.; MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. No. 17. Félhavi jelentés, 1.

¹⁰ MNL BKML XXV. 30. b B. 1597./11/1957. Vincze Ferenc pere. Az ÁEH jellemzése, 1–2.

¹¹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-1/1952. Az egyházügyi előadó 1951. december 15–31. között végzett munkájáról, 1–2.

¹² MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-405/1952. Püspökkari körlevél, 1.

kab aláírása szerepelt az aktákon.¹³ Kecskeméten 1953 januárjában Borai Emil¹⁴ fogalmazta a jelentéseket, majd szeptembertől Szakács Gyula állt munkába. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye első 10 évére emlékező dolgozat Szakácsot úgy mutatta be, mint aki „szocialista humanizmusával mind a gyülekezetek, mind a lelképásztorok jogos kéréseit mindenkor készségesen támogatta”.¹⁵

Szakács Gyula

Szakács Gyulát 1953. szeptember 1-én nevezték ki a hivatal élére, és 1969-ig¹⁶ maradt annak adminisztrátora. A kezdeti időszakban, amikor különösen érzékenyen érintette a párt- és igazgatási szerveket a káderhiány, a Kalocsai Érsekség felügyeletét is ő látta el. 1956-ban három éves munkája alapján Szakács mérleget vont. Tevékenysége legsikeresebb aspektusát ekkor a pápáság megismerésében látta. Hiányosságként értékelte viszont azt, hogy állásában elsősorban a három legfontosabb egyházra fókuszált, míg például a baptista és izraelita felekezetek, valamint a szekták nem kapták meg a megfelelő figyelmet. Ezeknek az egyházaknak a hitélete, belső viszonyai és kapcsolat-

¹³ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-371/1953. Feljegyzés a teológiára való jelentkezésről, 1.

¹⁴ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-21/1953. Munkaterv I. 1-től III. 31-ig, 3.

¹⁵ Balogh László–Páll László: *A Bácskiskunsági református egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Nyomdavállalat, é. n., 33.

¹⁶ Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal Archontológiája*, Budapest, 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/soosviktoralta/diss.pdf>, 303., (Letöltés: 2020. április 14.)

rendszere feltérképezetlen területet jelentettek még 1956 derekán is. Szakács az Állami Egyházügyi Hivaltól a területi instruktoron keresztül kapott eligazítást és időnként szakmai segítséget. A gyakori kádercserék azonban nem tettek jót a hivatal működésének. „Ez a segítségadás tökéletesebb volna, ha az említett három év alatt nem az ötödik ember instruálna”.¹⁷ Felettesei Szakács tevékenységéről többnyire elismerően nyilatkoztak, általában kiemelték szorgalmas, elvű és céltudatos hozzáállását. Szakmai felkészültsége is vitán felül állt.¹⁸ Önéletrajzi adatai alapján ismerhetők meg a kommunista funkcionárius sok tekintetben tipikus életútjának és pályájának fontosabb állomásai is.

Szakács Gyula Miskolcon született 1930. február 5-én. Anyja TSz dolgozó, apja kiléte ismeretlen volt, testvéreinek is csak egy részét ismerte. Zilált szociális helyzete az Állami Gyermekmenhely gondozásába vitte, mely intézmény 9 hónapos korában egy tiszafüredi parasztcsaládnak adta. Itt töltötte az elemi iskola öt osztályát. 1941-ben, tanulmányi eredményei révén Sopronba, az Országos Gyermekvédő Liga Széchenyi Fiótthonába küldték, ahol három év alatt elvégezte a polgári iskola négy osztályát, majd felvételizett a tanítóképzőbe. 1944 decemberében a közelgő front miatt tanulmányait kénytelen volt megszakítani, el kellett hagynia a várost. Budapestre távozott, ahol egy darabig alkalmi munkából élt, itt érte a „felszabadulás”. Közben elvesztette, el is temette vele tanuló öccsét.¹⁹ A háború után Wolf Mátyás magánkisiparosnál kitanulta a hegesztő és géplakatos szakmát, majd szocializált nagyüzemekben helyezkedett el. Megfordult Győrben, Budapesten és Ózdon is. 1950-ben katonai szolgálatra vonult be Esztergomba, ahol első ízben találta meg a pártfeladat: századának politikai tiszti teendőivel bízták meg. A szolgálati év végén őrmesteri rendfokozattal és harcokosi vezetői képesítéssel továbbtanulásra jelentkezett. 1951-ben Budapesten iskolázták be a Dzserszinszkij Akadémiára, katonai elhárítási ismeretekre. 1952 áprilisában Kecskemétre vezényelték, ahol a megyei rendőrfőkapitányság kötelékébe került. 1953 júliusában – önéletrajza szerint – egy motorbaleset következtében megsérült, ekkor kapta a megyei tanácstól az egyházügyi megbízatását. Vezetőségi tagként éveken át részt vett a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) munkájában is. Alap- és kö-

¹⁷ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-91/1956. Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről, 13.

¹⁸ MNL BKML XXXV. 1. Pártfunkcionáriusok nyilvántartása. III. Sz/4, Szakács Gyula személyi anyagai. Vélemény Szakács Gyula Bács-Kiskun Megyei Tanács egyházügyi főelőadó munkájáról. Kelt: Kecskemét, 1964. március 27.

¹⁹ MNL BKML XXXV. 17. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának iratai. 139/30/82. No. 16866. Önéletrajz. Kelt: Baja, 1979. április 11.

zépfolkú szemináriumok elvégzését követően propagandista feladatokat is el látott. Levelezőként elvégezte a gimnáziumot, majd beiratkozott a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára, ahol 3 évfolyamot el végzett, de gyomorbetegsége miatt diplomát végül nem szerzett. 1969. március 1-től áthelyezték a hercegszántói Bácska T Sz-be, ahol alapszervezeti párttitkárként funkcionált. 1970-től három éven át Garán tanácselnök, majd 1975-ig a bajai Állami Biztosító vezetője volt.²⁰ Karrierjének utolsó állomása a Bajai Temetkezési Vállalat volt, ahol a társadalmi temetések szervezésével bízták meg. „Fekete öltöny feszül rajta. Az egyházügyi tanácsosságból lépett át mostani munkakörébe, szikár természetével, aszkéta arcával, úgy látom, éppen ő a megfelelő ember erre a posztra” – mutatta be olvasóinak az ünnepléses, méltóságteljes temetések szakértőjét a Képes Újság 1979-ben.²¹

AZ EGYHÁZÜGY HIVATALAINAK ÉLETE

Az egyházügyi szakkaderek munkakörülményeiről, hivataluk működési feltételeiről aránylag kevés, többnyire csak közvetett információk állnak rendelkezésre. E tekintetben érdekes adalékokkal szolgál Borai Emil 1953. január havi értékelése, melyben kitért munkavégzésének körülményeire. Ebben többek között arról tájékoztatta a jelentés megismerésére jogosultakat, hogy Kalocsára nem lehet munkatársat találni. A kecskeméti megbízottnak emiatt hetenként kellett volna leutaznia, ennek azonban kinevezése óta mindössze egy alkalommal tudott eleget tenni, mert a megyei tanács nem biztosított számára gépkocsit, útiellátmányai pedig hetekig kifizetetlenül álltak. Borai hivatali felletese megígérte ugyan az üres kalocsai státusz betöltését, erre azonban sokáig mégsem került sor. Egy alkalommal egyenesen az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) szabotálta el az állományából leszerelt elhárító tiszt kinevezését, nem tudni milyen megfontolásból. A hivatal helyiségében fűtés híján jéghideg honolt, emiatt az előadót hetekig lázas betegség gyötörte. A sanyarú körülmények mellett Borai tevékenységét a megyei tanács vezetősége sem méltányolta, megkereséseit egyszerűen félretették: „... nem érnek rá, vagy pedig, mint Both elnök elvtárs²² – gyakorlati útmutatást nem adva – mindent rám hagy-

²⁰ MNL BKML XXXV. 17. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának iratai. Felvételi jelentkezés a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem 1985/86. évfolyamára. Önéletrajz. Kelt: Vaskút, 1985. május 19.

²¹ Szekulity Péter: Az út végén, *Képes Újság*, XX. évf. 1979/43, 10.

²² Both Zsigmond, a Bács-Kiskun Megyei Tanács elnöke

nak”.²³ A Mezőgazdasági Osztály vezetőjének – akinek irodája egy épületben volt az ÁEH-val – színét sem látta, annak ellenére, hogy a mezőgazdasági munkák elmaradásával kapcsolatban igen sok megbeszélnivalójuk lett volna.

A sok sürgetés után kinevezett kalocsai egyházügyi megbízott élete sem volt könnyebb kecskeméti kollégájánál. Herling Jakab éppen csak elfoglalta állását, azonnal szembesült a munkáját visszavető körülményekkel. Irodája gyatra felszereltsége (például nem volt K vonala), és a megyeközponttól való nagy távolsága megannyi kellemetlenséget okozott számára. Legnagyobb sérelme azonban neki is a közvetlen felettes szervek egyházügyek iránti közönyös hozzáállása volt. „Az a tapasztalatom, hogy az M.B.²⁴ igen gyengén foglalkozik a klérus kérdésével, sőt, másfél hónap óta, amióta Kalocsán vagyok, még senki sem kérdezte meg tőlem, hogy én mit csinálok, jól csinálom-e a dolgokat, vagy rosszul”.²⁵ Kifogásolta, hogy érdemi megbízatást nem kapott (egy-két postamunkától eltekintve), és sérelmezte azt is, hogy a pártszervek nem veszik komolyan a klérus elleni harcot. Legfeljebb csak egy-egy fellángolás erejéig irányul munkaterületére figyelem, például a hittanbeíratások idején, vagy ha búcsút akar rendezni egy-egy plébánia papja. Ekkor legtöbbször azt kérték, hogy „állítsuk le”. A gyenge támogatottság és felszínes hozzáállás miatt az eredmények nem hozták meg a várt sikert. Herling kiemelte, hogy ha valamilyen „sakkhúzást csinálunk”, azaz ha sikerült kiiktatni egy túlzottan aktív papot gyülekezetéből, akkor ezt nem tudták a helyi szervek agitációs szempontból kiaknázni. Az egyházi kérdések háttérbe szorítása miatt nem sikerült igazi áttörést elérni a tömegek vallásosságának megingatásában. A pártszerveknél sok volt a bizonytalanság, a tétovázás, amikor a munkáshatalomnak oda kellett volna csapni a reakciós sorok közé. „Úgy néz ki a helyzet, mintha a klérus elleni harc csak az egyházügyi megbízott feladata volna, de sokszor idegenkednek is ettől a feladattól egyes elvtársak. S így legtöbbször csak adminisztratív intézkedésre kerül sor”. E kritikák alól csak az ÁVH és a járási pártbizottság számítottak kivételnek, mely testületek apparátusával igazán eredményes, támogató szakmai kapcsolatot sikerült kiépíteni. A karhatalmi szervekkel szemben az egyházpolitikai munka ugyancsak kiigazításra szorult. „A rendőrségi jelentésekről meg kell állapítanom, hogy azok legtöbbször nem helytállóak” – zárta jelentésének sorait Herling Jakab.

²³ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-80/1953. A Bács-Kiskun megyei egyházügyi előadó 1953. január havi összefoglaló jelentése, 4.

²⁴ M.B. = megyei pártbizottság

²⁵ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-387/1953. A Bács-Kiskun megyei egyházügyi előadó 1953. június havi összefoglaló jelentése, 6.

Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezetéről és tevékenységéről összefoglalóan elmondható, hogy az 1950-es évek elején a megyei közhivatalok és politikai szervek hierarchikus rendjében meglehetősen súlytalan tényezőnek számított. Illetékességi területe, jelesül az egyházak működésével, a hitélet megnyilvánulásaival kapcsolatos kérdések eleve hátrébb rendeződtek a politika prioritási sorában. Magasabb szintű támogatás híján az egyházügyi előadók tevékenysége a renitens lelkészek életének megkeserítésében, a vallásgyakorlás kicsinyes akadályozásában, fontoskodásban és az egyházi reakció veszélyének eltúlzásában merült ki, melyhez megfelelő alapot nyújtottak hatósági jogosítványaik és döntő szavuk az állami kongrua elosztásában. Az Állami Egyházügyi Hivatalok működési fogyatékoságait a fluktuáció és a szakképzett káderek hiánya is súlyosbította,²⁶ ami rendszerszintű problémát jelentett, vagyis nem csak Bács-Kiskun megyei specifikum volt.

AZ EGYHÁZÜGYI HIVATAL MŰKÖDÉSE

Az Állami Egyházügyi Hivatal hatáskörébe tartozott az általános, törvényileg körülírt feladatok mellett az egyházi élet egészére kiterjedő megfigyelési tevékenység. A lelkészekről kialakított állásfoglalások függhettek politikai érdekektől, osztályelvű megfontolásoktól, illetve a szolgálat aktivitásának mértékétől is. A lelkigondozás terén elért jó eredményeket a rendszerrel szembeni ellenállás megnyilvánulásának tekintette a hatalom. A vallásgyakorlás túrt és tiltott formái között pillanatnyi reálpolitikai döntés tett csupán különbséget, az eligazodást nem segítette egzakt szabályrendszer. A hatalomgyakorlás kiszámíthatatlan, szituatív jellege állandó jelenség maradt az 1956. előtti és a kádári érában egyaránt.²⁷

A Kiskunhalason lelkipásztori szolgálatot végző Ván Benjámint esetében osztályháttere, egzisztenciális helyzete és rendszerkritikus vélekedése jelentették a legfontosabb kompromittáló tényezőket, de nem használt politikai megítélésének társadalmi kapcsolatrendszere, kiemelkedő lelkipásztori aktivitása sem. „[...] kulák, nagyon gazdag, sójt, az egész rokonsága kulák. Barátai is teljes egészében a régi volt képviselőtestületből tevődik össze [...]”²⁸ – ol-

²⁶ Soós Viktor Attila: Az egyházpolitika és azt végrehajtó intézmény

²⁷ Kiss Réka: Legális – illegális – féllegális, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely, 2019, 248.

²⁸ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-929/1952. Hajcsér János, a Váci egyházmegye megbízottjának jelentése, 2.

vasható az egyházi hivatal tájékoztató jelentései között. A déli határsávban fokozott politikai célkitűzés volt a hitélet elsorvasztása. Ennek tudható be több konstruált eljárás is, melyek egyik áldozata volt Illésy Károly bácsalmási lelkész. „[...] nevezett bethánista hajlamú, igen fecsegő természetű egyén, akinek jelenléte nem kívánatos a határsávban”²⁹ – szolt a legfőbb érv Illésy elmozdítása mellett, akit megfelelő előkészítés után, gazdasági visszaélés vádjával vont felelősségre esperese. A lelképásztort végül anyagi tönkretétele révén sikerült távozásra bírni. Belefáradva a reménytelen munkába és a napi megélhetés gondjaiba, 1956 márciusában elfogadta a Pest megyei tinnyi református egyházközösség meghívását, és elköltözött Bácsalmásra, ahol 22 évet szolgált.³⁰

Bajusz Ferencet, a büntetésből Ágasegyházára áthelyezett református lelképásztort a Kecskemét melletti községben is ragaszkodó szeretettel vették körül hívei. Bajusz a gyermekek evangelizálásában rendkívül sikeres volt, ráadásul a helyi párt- és tanácsi szervek vezetőivel is meglepően szívélyes kapcsolatot épített ki. Szolgálatát helyben általános közmegebecsülés (az ÁEH jelentések megfogalmazásában: óriási tömegbefolyás) övezte.³¹ Pártérdekű eljárással történt elmozdításához a belügyi szervek beavatkozására is szükség volt. A falu reformátussága azonban nem hagyta annyiban lelkésze kiebrudalását. Egy 380 névből álló tiltakozó ívet szerkesztettek, melyet az egyházi hivatalhoz egy háromtagú küldöttség útján el is juttattak. A hivatali hatalmaskodás a más felekezeten lévő falubelieket is a közös ügybe kovácsolta. Ágasegyházán számos katolikus hívő „aktivizálta magát”, nevüket vállalva kiálltak a protestáns lelkész mellett. 1954 januárjában Pap Géza esperesnek személyesen kellett elutazni a községbe, győzködni a presbitériumot a magasabb érdekek fontosságáról, Szakács Gyula egyházi előadó pedig a párt-szervek vezetőivel konzultált. Végül lezárult az ügy, új pásztor foglalta el Bajusz Ferenc helyét a gyülekezet élén.³²

Az egyházi hivatal adminisztratív tevékenységét nem csak a közigazgatási, a párt- és a tömegszervezetek révén fejtette ki. Jelentős mértékben számított a békepapok, megbízható egyházi vezetők szolgálataira is. A református felekezet belső életére az ÁEH az esperesen keresztül nyitott ablakot. A Bácskiskun-sági Református Egyházmegyében Pap Géza töltötte be ezt a

²⁹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-565/1953. Eseményjelentés a ref. évi közgyűlésről, 2.

³⁰ Pungur Béla: A Bácsalmási Református Egyház élete, http://refegyhabacsalmas.oldalunk.hu/site.php?sd=refegyhabacsalmas&page=w3_29W5KyS, (Letöltés: 2020. április 14.)

³¹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-1/1954. Esemény jelentés, 2.

³² MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-85/1954. Január havi összefoglaló jelentés, 3.

tisztséget a kormányzati egység megalakulásától, 1952. július 1-től 1959-ig. Pap lojális vezetőként bizonyított, az egyházügyi előadók általában pozitívan vélekedtek hozzáállásáról. Az esperes rendszeres tájékoztatást adott az egyház belső működéséről, életéről, lelkészeinek, presbitereinek politikai magatartásáról. Az ÁEH kádere ezen a csatornán keresztül hozzájutott a lelkipásztorok missziós munkaterveikhez, belső használatra szánt egyéb dokumentációikhoz, de más célból is végeztetett a lelkészekkel ügynökségi feladatokat, például a szekták tevékenységének felderítése kapcsán. A belső felhasználásra szánt dokumentumok fontos támpontokkal szolgáltak a reakciónak tekintett lelkészekről, a „hívek és a gyermekek megnyerésére irányuló tervekről”.

Az egyházügyi hivatal és az esperes összehangoltan lépett fel a belső ellenzéknek tekintett egyháztagokkal szemben is. 1950 után megindult a leszámolás a belső megújulás, hitbeli megerősödés ébredésben született mozgalomával, a bethánista pietizmussal³³ és a hagyományos szerepfelfogáshoz ragaszkodó, konzervatív gondolkodásúnak tekintett tagokkal szemben is. A kálcsai egyházmegyében diszponáló egyházügyi előadó az 1953. évi munkatervében meg is jegyezte, hogy protestáns vonalon a bethánistáknál érzékelt legerősebben rendszerellenes magatartást: „az egyes városokban jobboldali elemekkel, a falvakban pedig kulákokkal, úribirtokosokkal, csendőrökkel, s hasonló ellenséges elemekkel tartanak szoros kapcsolatot”.³⁴ Vargha Tamás kunszentmiklósi lelkészt például külföldi ismeretségei, nyugaton tett utazásai hozták gyanúba. „Erősen angolszász barát, a kapcsolatai is ellenségesek”³⁵ – tartotta róla a jelentést készítő előadó. Ennek megfelelő úton indult el az egyházügyi káder Vargha megfékezésére: célként jelölte meg, hogy kompromittáló anyagok beszerzésével a hívek előtt lejárató kampányt kell szervezni,

³³ Bethánia Szövetség: az Egyesült Államokból induló református hitéleti mozgalom, mely Magyarországon a századfordulón kezdett kiteljesedni. A második világháborút követő megújulás, „ébredés” lelkisége elsősorban református majd evangélikus körökben erősödött fel. A Bethánia Szövetség volt az ébredés egyik fontos hordozója, mely Krisztus személyes megvállását, a szolgáló élet vállalását és a gyülekezet iránti hűséget helyezte szellemiségének középpontjába. A megújulási mozgalom révén a 2. világháború utáni években a nyugat-európai pietizmus és az angolszász ébredési mozgalmak törekvései is eljutottak Magyarországra. A Bethánia Egyletet 1950-ben politikai nyomásra feloszlatták, a kegyességi irányzatok szellemiségét a diktatúra évei alatt módszeresen üldözték. Forrás: <https://bibliaszov.hu/2009/03/12/tortenetunk/>; <http://www.ce-union.hu/magunkrol> (Letöltés: 2020. április 14.)

³⁴ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-21/1952. A Bács-Kiskun megyei egyházügyi előadó 1953. első negyedévimunkaterve, 1.

³⁵ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ő.e. 16-6-21/1953. Borai Emil egyházügyi előadó jelentése, 3.

így a lelkész személyén át a helyi hitéletet is le lehet építeni. Varghát 1953-ban, a tömeges nyugdíjazások során távolították el lelkipásztori szolgálatából.³⁶

A kommunista népi demokrácia szövetébe belesimulni képtelen elemeket Borai Emil ÁEH előadó is a belügyi szervek előtt jól ismert támadólagos elhárítással³⁷ kívánta félreállítani. „Céлом mindezzel az, hogy egyrészt rendszeres információt kapok a papok és szektariánusok tevékenységéről, másrészt felderíték olyan kompromittáló anyagot, mellyel adandó esetben a papot le lehet járátni hívei előtt, illetve ilyen módon behatóbban tudom a MB-ot³⁸ tájékoztatni”.³⁹ A lelkipásztorok tömeges nyugdíjazása, gyülekezetükből történő elmozdítása az esperesség és a megyei egyházügyi hivatal közös egyeztetésével ment végbe. Közismert tény, hogy Dobos Károlyt a főváros fasori gyülekezetéből egy eldugott kiskunsági faluba, Szankra helyezték át. Elődjének, emiatt nyugalomba kellett vonulnia. Az egyházmegyében csak 1953 augusztusában tíz lelkipásztor nyugdíjazásáról és áthelyezéséről született döntés. Az ÁEH-val szoros munkakapcsolatot ápoló Pap Géza esperes hathatósan együttműködött a tisztogatások során: „megfelelő javaslatokat tesz az [...] egyes agresszív elemek eldisponálására [sic], egyházközségek megszüntetésére” – olvasható az ÁEH egyik hivatalos jelentésében.

AZ INFORMÁCIÓGYŰJTÉS EGYÉNI FORMÁI

A rendszeres és rendkívüli látogatások, megbeszélések, konferenciák alapján egy bizonyos képet alkothattak az egyházügyi hivatal az illetékességébe tartozó hitélet működéséről. Az ily módon beszerezhető információk azonban nem fogták át a teljes spektrumot az egyházak tevékenységét illetően, nem tájékoztatták kellő pontossággal a lelkészek magatartásáról, mentalitásáról, véleményéről is mindent tudni akaró hivatalt. Az ÁEH az exponált személyek jellemzése és a helyzetértékelések kapcsán tudatosan hagyatkozott a nem hivatalos, nem is egzakt forrásokra. Ilyenek voltak az ad hoc informátorok különböző értesülései, a másodkézből vett állítások, személyesen tapasztalt

³⁶ Kovács Bálint: *A Kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus, 2006., 90.

³⁷ Az állambiztonsági szervek aktív, kezdeményezést biztosító, a megelőzést szolgáló harcmodora. Vörös Géza: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig, *Betekintő*, 2010/2, http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_2_voros.pdf, (Letöltés: 2020. április 14.)

³⁸ Feltehetően a Megyei Pártbizottságot jelenti.

³⁹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-21/1952. A Bács-Kiskun megyei egyházügyi előadó 1953. első negyedévimunkaterve, 1.

hangulati, metakommunikációs visszajelzések. Mindezek mellett Szakács Gyula igyekezett kidolgozni olyan új módszereket, melyek révén tovább tágíthatta tájékozódási horizontját. „[...] a március 6-án nyilvánosságra hozott [...] határozat egészen új irányt adott munkámnak, és természetesen új témát is adott az egyházi személyekkel való foglalkozáshoz”.⁴⁰ Az új program hátszélét érzékelve határozottabb fellépést ígért Szakács az „elszemtelenedő papokkal” szemben. Ennek szellemében 1955 elején egy addig új eljárást próbált ki, hogy adatgyűjtését eredményesebbé, értesüléseit személyesebbé tegye. Munkája során „a papok megismerésének” azt a módját választotta, hogy nem csupán rövid megbeszélés erejéig látogatott el egy-egy plébániára vagy parókiára, hanem hosszabban elidőzött ott, lehetőleg egy forgalmasabb időszakban. A helyszínen töltött órák alatt alkalma nyílt behatóbban tanulmányozni a lelkész tevékenységét, foglalkozását a hívekkel, kommunikációs technikáit, stb. Januárban többek között Kiskunhalasra szervezett kiszállást. A parókián 2-3 órát töltött, ami alatt értékes tapasztalatokra tett szert Ulakcsai Antallal kapcsolatban. A beérkező tanyasi és városi hívekkel folytatott beszélgetések alapján, akár egy szakfelügyelő a pedagógusról, részletes képet alkothatott a lelképásztor módszereiről, aktivitásáról, a gyermekénekkarok szervezésével összefüggő tevékenységéről.

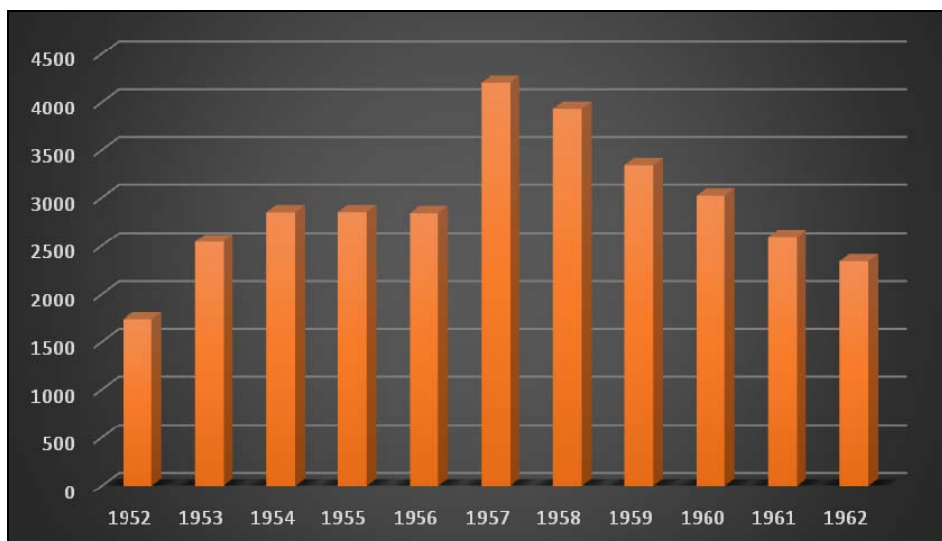
AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL HELYZETE, MŰKÖDÉSE NAGY IMRE KORMÁNYPROGRAMJÁT KÖVETŐEN

Az egyházügyi hivatalokat rendes, explicit hatáskörük mellett rendkívüli, kiemelten kezelt munkával is megbízták. Sőt, kijelenthetjük, hogy az állami érdekek érvényesítése az egyházügyi hivatal működésének súlypontját jelentette. Az egyházak szervezetén keresztül manipulálniuk kellett a híveket a legfontosabb politikai kérdésekben, kiváltképp választások alkalmával, a termelési tervcélok, beadási kvóták kisajtolása terén. Elvárt követelmény volt a gazdatársadalom ellenállásának megtörésében, a kényszer-kollektívizáció programjának előmozdításában való tevékeny részvétel kicsikarása is. A kijelölt célok és módszerek azonban a politikai erővonalak hullámszerűsége szerint többször módosultak, ezek az irányváltások a levéltári forrásokban pontosan követhetők. Nagy Imre kormányprogramja előtt a hitoktatás kiszorítása, a termelési rendszer szocialista átforgalmazása és a beadási kvóták teljesítése központi

⁴⁰ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-90/1955. Március havi összefoglaló jelentés, 1.

helyet foglalt el az egyházpolitikában. Az állami rendcsinálásnak vagy hátralék tisztázásnak címzett felfokozott közteherbehajtásban az egyházak asszisztálását is megkövetelték. A sztálinista rendszer kritikájával és az új kormányprogram meghirdetésével csökkent az egyéni gazdákra nehezedő nyomás, emellett alacsonyabb fokozatba kapcsolt a kollektivizálás gépezete, ami az egyházpolitika irányelveiben is tükröződött. Az állami terror enyhülő légkörében újjáéledtek a hitgyakorlás formái, emelkedést mutattak a hittan-beiratkozások statisztikái, igaz ez utóbbi jelenség néhány éves késéssel mutatkozott meg.

*Református vallásoktatásra beiratkozott gyermekek száma.
Bácskiskunsági egyházmegye, 1952–1962.*

A hatalmi harcok hullámszó helyzete az egyházpolitikát és ezen keresztül az Állami Egyházügyi Hivatal működését is alapvetően meghatározta. Nagy Imre miniszterelnöksége idején az egyházügyi hivatal súlytalansága fokozódott. „Általános tapasztalat az, hogy az egyházi kérdésekkel a kormányprogram óta nagyon keveset foglalkoznak, a párt, de a többi szervek is”.⁴¹

A diktatúra enyhülő szorítása alatt sok fejfájást okozott, hogy pedagógusok, sőt, a tanácsi- és pártszervek káderei közül is egyre többen vállalták valóságos meggyőződésüket, melyet tetteikkel is kifejezésre juttattak. A társadalmilag kiemelt csoportok esetében az egyházi érintettséget a természetudo-

⁴¹ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 118. ó.e. 16-6-534/3/1953. A Kalocsai egyházmegye ÁEH megbízottjának 1953. 4. negyedévi munkaterve, 3–4.

mányos felvilágosultság hiányának, a gyenge ideológiai képzettségnek és a mélyen gyökerező társadalmi szokásrendszernek tulajdonította a párt hivatalos narratívája. Többnyire a családi események egyházi megszentelése (esküvő, temetés) vagy a gyermekek hittanra történő beíratása nyomán derült fény ezekre az elhajlásokra. Nagy Imre reformintézkedései több téren is visszalépést jelentettek az egyházügy vonalasságában. „A jobboldali elhajlók politikája eredményeképpen bizonyos fokú lazulás következett be a párt- és tanácsszerveink, de elsősorban saját munkánkban [...]”⁴² – vélekedett Szakács Gyula.

A közélet új atmoszférájában át kellett hangolni az egyházpolitika gyakorlatát. Szűkült az alkalmazható adminisztratív (más szóval jogellenes) hivatali korlátozó eszközök tára. Az illegitím közhatalmi beavatkozás helyébe – egyelőre – a tanácsstalanság és defenzív megoldások léptek. Aggodalmat keltett Szakácsban az is, hogy megmozdulni látszott az egyházi élet, sűrűsödtek a presbiteri ülések és konferenciák alkalmi. Nyugtalanította az előadót, hogy ÁEH-nak nem volt rálátása a templomon kívül, magánlakásokban végzett szolgálatokra, a bibliaórákra és házi istentiszteletekre sem.

A KEMÉNYVONALAS POLITIKAI VISSZARENDEZŐDÉS KORSZAKA

Az MDP Központi Vezetőségének 1955. márciusi határozata ismét éles fordulatot hozott a belpolitika küzdőterében. A változások nyomán újrakezdődött a kíméletlen hajsza az önálló mezőgazdasági termelőkkel szemben, így ismét kiemelt követelmény lett a szövetkezeti program szószékekről történő propagálása, de új lendületet vett a vallásoktatás és hitélet általános represziója is. A fordulattól kezdve szorosabbá vált az egyházügyi illetékességű szervek közti kommunikáció és együttműködés. Pártdirektívákra támaszkodva, hatékonyabb rutinnal folytatódott a hitélet felszámolása azokon a területeken is, melyeket korábban aránylag kevésbé érintettek a korlátozások (gyülekezetek kulturális tevékenysége). Nehezebb volt viszont változásokat elérni a házi bibliaórák dolgában. Ezekkel az alkalmakkal mind a fiatal, mind az idősebb híveket meg lehetett szólítani, az egyházügyi megbízottak és informátoraik előtt viszont ezek a közösségek zárva maradtak. „Olyan területe ez az egyháznak, ahová mind a mai napig nem tudunk behatolni, nincs tapasztalatunk az ott folyó munkáról, a megjelentek számáról sem”⁴³ – ismerte el

⁴² MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-91/1956. Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről, 12.

⁴³ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-91/1956. Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről, 11.

munkaterületének vakfoltját Szakács Gyula. A szocializmus útjára terelt mezőgazdaság munkásai is még sokáig ragaszkodtak egyházukhoz. Némely lelkes azzal dicsekedett, állította Szakács, hogy gyülekezetük legjobb adófizetői a téészttagok. Példaként Hajós községet említette az előadó, melynek 300 lelket számláló református egyházközségéből 290-en ténylegesen téészttagok voltak. Ez a kicsiny közösség lelkes összefogás révén 35 ezer forintot volt képes előteremteni imaházuk újjáépítésére és berendezésére.⁴⁴

AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL POZÍCIÓJA A VISSZARENDEZŐDÉS IDŐSZAKÁBAN

A politikai változások nyomán határozottan élénkültek a hivatal kapcsolatai a megyei párt- és tanácsi szervekkel, ami összhangban állt az új párthatározat szellemiségével. A korábbinál fajsúlyosabb felhatalmazás nyomán az ÁEH már hatékonyabb munkát tudott végezni. Az egyház- és vallásellenes intézkedések erőszakossága az 1953 előtti évek sötét hangulatát elevenítette fel. A vidék társadalmában az élhetőbb, emberibb jövőben bizakodók hangja elhalált, érezhetően nőtt a bizonytalanság és szorongás. „[...] a papságot igen leforrázta e határozat. A papság zöme attól fél, hogy a határozat nyomán az egyház felé is megszorítások történnek [...] az idei hittanbeíratásoknál egész valószínű más módszerek fognak gyakorlattá válni, mint az előző években, noha a határozatban egyetlen szó sincs az egyházakról, a papokról”⁴⁵ – idézte az ÁEH előadója, Bányi Pál a megyei papi békebizottság választmányi tagjának vélekedését. A Központi Vezetőség programjában deklarált, az opportunizmussal és a rendszer ellenségeivel szembeni kemény fellépés ígérete nem volt jó előjel a közelmúlt tapasztalatai szerint.⁴⁶

1956 elején az új párthatározatok vonalára csatlakozva irányt váltott az egyházaktól elvárt kollaboráció gyakorlata is. Már nem volt elég az együttműködés Evangélium alapján való megközelítése, ennél konkrétabb formákra volt szükség az állami célkitűzések mielőbbi befejezéséhez. A református lelkészek számára a kollektivizálás szószeréről történő propagálása azonban elfogadhatatlan alternatívát jelentett, helyette legtöbbször továbbra is a családlátogatások alkalmait részesítették előnyben. 1956 elejére a vidék társadalmának tűrőképessége forrpontra érkezett, a református lelkészek hitelessége,

⁴⁴ uo., 13

⁴⁵ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-71/1955. Eseményjelentés, 1.

⁴⁶ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-90/1955. Március havi összefoglaló jelentés, 1.

gyülekezetük előtti megállása múlt e kérdés kezelésén. A feszült helyzet az esperes politikai megbízhatóságát is próbára tette. Pap Géza, a Bácskiskun-sági Református Egyházmegye leglojálisabb embere is úgy nyilatkozott, hogy „legszívesebben kikapcsolná a szószéket az állami feladatok támogatására alkalmas eszközök közül”. Az ÁEH vezetője ezt a gyakorlatot kategorikusan elutasította, az ellenőrizhetetlen körülmények között folytatott, igazolhatatlan eredménnyel végzett személyes beszélgetések helyett csakis a prédikációk alkalmait látta megfelelőnek a téeszmozgalom támogatására. „Egyszer s mindenkorra le kell szögezni, hogy nem kívánunk e célok érdekében külön családlátogatásokat beütemezni, ellenben elvárjuk, hogy következetesen érleljék az emberekben a közösségi gondolatot, az együtt-egymásért gondolatot”. Szakács Gyula ebben a szellemben utasította azonnali irány módosításra a traktus egyházkormányzatát. Az ezzel kapcsolatos megbeszélés azonban váratlan meglepetést hozott: „Számításomnak megfelelően a tárgyalás igen nehéz volt, és hosszú időnk óta először tapasztaltam Pap Géza esperes illojális magatartását. Látszott, hogy e kérdés személy szerint őt is érinti, s ennek tudatában kerülte, akadályozta az ilyen természetű megegyezést. Egyszerűen nem ment bele, hogy a lelkész körüli értekezleteken ilyen határozottan szó essék a szószékről történő magatartásról”.⁴⁷

Szakács Gyula a nyílt diktatúra felé visszakanyarodó viszonyrendszerben elérkezettnek látta az időt az egyházügyi hivatal működésének revíziójára is.⁴⁸ Felhasználva a fővárosban és Békés megyében szerzett tapasztalatokat, célszerűnek vélte egy egyházi ügyekben illetékes szakembergárda kiemelését a közigazgatás rendszerén belül. Az elképzelés szerint járasonként egy „viszonylag művelt, és kevésbé elfoglalt, megbízható elvtársakból” álló csapatot kellene toborozni, akik a helyi viszonyokra is rálátnak, így rendszeres tájékoztatást nyújthatnának a megyeszékhely hivatali központjának. Másodsor, fel kellene készíteni a helyi tanácsok kádereit az egyházakkal, lelkészekkel való szakavatott foglalkozásokra. Harmadszor, erősíteni kellene az ún. súlyponti területeken⁴⁹ a kulturális és népművelési munkát, az egyházi tevékenység ellentételezése érdekében. Továbbá biztosítani kellene a fiatalok egyházaktól való elidegenítését, „minden lehető eszköz és módszer bevetésével”. Összehangolttá és rendszeressé kellene tenni az egyházak pártfelügyeletét, végül fontosnak ítélté feltárni a párt- és állami vezetők körében megbúvó téves nézeteket, me-

⁴⁷ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-45/1956. Február havi összefoglaló jelentés, 4.

⁴⁸ MNL BKML XXXV. 36. 2. cs. 119. ő.e. 16-6-91/1956. Jelentés Bács-Kiskun megye egyházpolitikai helyzetéről, 15–17.

⁴⁹ Városok, igazgatási székhelyek, egyházkormányzati központok.

lyek egyes esetekben a papság támogatásának lebecsülésében, máskor annak túlértékelésében nyilvánultak meg.

1956 tavaszán, az Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XX. kongresszusát követően elhangzott beszédek, iránymutatások tovább élesztették az egyházi körök nyugtalanságát. Országos szinten az ÁEH jelentései a protestáns reakció restaurációs szándékaival riogattak, a veszélyre irányuló kijelentések azonban többnyire merő hipotéziseken alapultak. Az Egyházügyi Hivatal kecskeméti előadójának megállapításai sem mentek túl az általánosító túlzásokon, hiszen a megyében sehol sem került sor kommunistaellenes megnyilvánulásokra. A református egyház igényei nem mentek túl az állami egyezményekben felfektetett jogok érvényesítésén. Az Állami Egyházügyi Hivatalra 1956-ot követően új feladatok vártak: az MSZMP számított a hivatal aktív közreműködésére az ellenforradalom megtorlásában, az államot szolgáló egyházszervezet megteremtésében és a hitélet végleges visszaszorításában.

BIBLIOGRÁFIA

- BALOGH László–PÁLL László: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Nyomdavállalat, é. n.
- BALOGH Margit: *Az állam és egyházpolitika 1945 és 1956 között*, 2006., http://real.mtak.hu/454/1/38042_ZJ1.pdf
- JÁVOR Miklós: A „reakció” letérése és az együtműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1.
- KOVÁCS Bálint: *A Kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus, 2006.
2011. évi népszámlálás, 3. Területi adatok, 3.2. Bács-Kiskun megye, in Központi Statisztikai Hivatal, felelős kiadó: Dr. Vukovich Gabriella, Szeged, 2013.
- PÁSZTOR János: „Hogy ördög meg ne csalhasson ...”, *Beszélő*, VII. évf., 7., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ehogy-ordog-meg-ne-csalhasson%E2%80%A6%E2%80%9D>
- SOÓS Viktor Attila: Az egyházpolitika és azt végrehajtó intézmény, az Állami Egyházügyi Hivatal 1956 után, *RubiconLine*, 2017/4., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_egyhazipolitika_es_azt_vegrehajto_intezmeny_az_allami_egyhaziugyi_hivatal_1956_utan/
- SOÓS Viktor Attila: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája*, Budapest, 2014. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/soosviktorattila/diss.pdf>
- Kiss Réka: Legális – illegális – féllégális, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018*, Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely, 2019.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL BKML XXV. 30. b. A Bács-Kiskun Megyei Bíróság iratai. Peres iratok.
- MNL BKML XXXV. 36. Az MDP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának (Kecskemét) iratai. 2. cs. 118. ő.e. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB egyházügyi előadóinak tájékoztatás céljából küldött jelentései a végzett tevékenységről, az egyházi élet eseményeiről.
- MNL BKML XXXV. 36. Az MDP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának (Kecskemét) iratai. 2. cs. 119. ő.e. A Bács-Kiskun megyei Tanács V.B., illetve az ÁEH megbízottjainak tájékoztatás céljából küldött jelentései a végzett tevékenységről, az egyházi élet eseményeiről.
- MNL BKML XXXV. 36. Az MDP Bács-Kiskun Megyei Bizottságának (Kecskemét) iratai. 2. cs. 120. ő.e. A párt- és állami szervek jelentései az iskolai hitoktatás és a hittanbeíratás kérdéseiről, a klerikális reakció elleni harcról.
- MNL BKML XXXV. 1. Pártfunkcionáriusok nyilvántartása.
- MNL BKML XXXV. 17. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának iratai.

ABSTRACT

Bence Szabó: *Operation of the State Office of Church Affairs in the Area of Bács-Kiskun County in the First Half of the 1950s*

The Hungarian government set up the State Office of Church Affairs to implement the conventions concluded between the state and the churches. The office was the executive and control authority of the Communist Party-led state in matters of church policy. Its task was to monitor the operation of the churches, to limit their activities and to reduce their influence. The office founded two offices in Bács-Kiskun county, one of which was located in the county seat, and the other one in Kalocsa, the city of the Catholic archbishop. Political power relations, the changes of which can be traced in its activities, directly influenced its operation.

Keywords: State Office of Church Affairs, conventions, Gyula Szakács, collaboration, religious life in Communism

1956 ELŐTTI REHABILITÁCIÓS TÖREKVÉSEK A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

Lányi Gábor

BEVEZETÉS

Három nappal az 1956-os forradalom kitörése előtt, 1956. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje határozatot adott ki a megelőző években méltatlan hátrátételt szenvedett egyházi tisztségviselők ügyének felülvizsgálása tárgyában.¹ A konventi rehabilitációs rendelet a méltatlan hátrátétel okaként a következő tényezőket sorolta fel:

- I. olyan politikai okok, amelyek időközben tárgytalanná váltak (pl. állami rehabilitáció, felmentés);
- II. olyan egyházpolitikai meggyőződés vagy magatartás, amelyekre nézve az egyház álláspontja megváltozott;
- III. személyi önkényeskedés.

A határozat kimondta, hogy azoknak a személyeknek, akikkel kapcsolatosan kétségek nélkül megállapítható, hogy a fenti okok valamelyike miatt szenvedtek hátrátételt, hátrányukat az összes törvény adta lehetőség felhasználásával jóvá kell tenni. A rehabilitációk gyakorlati megvalósítását a konvent a fokozatos egyházi hatóságok – egyházkerületek és egyházmegyék – jogkörébe utalta, kimondva, hogy a hátrányt szervnek kell az általuk hozott ügyeket felülvizsgálniuk és az Egyetemes okozó határozatot hozó egyházi Konvent Elnökségének jelentést tenniük.

Tanulmányunk azt mutatja be, hogy milyen főbb lépések vezettek a rehabilitációs határozat kiadásához. Bár ennek folyamán sok ponton utalni fogunk az 1955–1956-ban kibontakozó Református Megújulási Mozgalomra, mégis nem célunk ennek teljesebb történeti bemutatása, csak ezen egyháztársadalmi mozgolódásnak a háttérbe szorított lelkészeket és az ő helyzetüket felülvizsgálni kívánó törekvéseinek vizsgálata.

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A/1b 2048/1956 Református Egyetemes Konvent 1576/1956-I/1. számú határozata, 1956. október 20. (eredeti, tollal aláírt példány)

EGY ELSIETETT LÉPÉS

A Sztálin halála utáni moszkvai irányváltás és az ennek következményeképpen kialakult Nagy Imre-féle magyarországi rendszerkorrekció csökkentette ugyan a rendszer ellenségeiként megbélyegzettekre – így az egyházakra – nehezédő mindennapi nyomást, mégis a Rákosi-rendszer kirívó túlkapásainak és erőszakosságának finomhangolása mellett a kiépülő kommunista rendszer totalitárius-diktatórikus alapvetéseit a Nagy Imre-kormány sem változtatta meg. Pedig Nagy Imre nagy hatású 1953. július 4-én elmondott miniszterelnöki székfoglaló beszéde ennek feltételezésére adhatott okot:

„Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren adminisztratív eszközök alkalmazása, ami eddig bizony néha előfordult. A kormány ebben a kérdésben a türelmesség alapján áll, melynek a felvilágosítás és a meggyőzés az eszköze. Adminisztratív vagy más kényszerítő eszköz alkalmazását a kormány elítéli és nem fogja tűrni.”²

A rendszeren belüli kríziskezelés sokakban hamis reményeket ébresztett. Ide sorolhatjuk például Papp Gábor fellépését, aki Nagy Imre székfoglaló beszédén felbátorodva magánlevelet írt Bereczky Albert püspöknek, amiben kifogásolta, hogy míg a kommunista rendszer önvizsgálatot gyakorol, addig az az egyházkormányzat, amely a „keskeny út” teológiája által szakralizálta az erőszakos politikai és társadalmi változásokat, nem vallja be tévedését, és nem gyakorol bűnvallást.³ Papp magánlevélként induló, de aztán hamar széleskörű egyházi nyilvánosságot nyerő harsány kritikájában kitért a politikai okokból hátratélt szenvedett lelkésztársaira is:

„aki mert valamit szólni az egyházban s merte megkiáltani a nagy nyomorúságot s az egyház mulasztásait, azokat részint megfenyegették mint engem is, hogy elhallgattassák az igaz és tiszta szót, másokat, akik a nyomor-

² Közli: Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés naplója, Budapest, 1967. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_01/?pg=0&layout=s (Letöltés: 2020. február 18.); illetve: Dér Ferenc (szerk.): *A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás*, Budapest, Reform, 1989, 248–267.

³ A teljes levél másolata megtalálható: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: MREZsL 3/a fond, Konventi Elnökségi Iratok, 22b doboz, Konventi Bíróság, Papp Gábor levele Bereczky Alberthez, Kelt: 1953. július 16.; A levél eredeti változata megtalálható Pap László hagyatékában: RL C/57 Pap László iratai, Papp Gábor levele, csatolva a püspökhöz írt levele és ügyének bírósági iratai, 1953. július 18.

rultak segítségére mertek sietni, a leggyalázatosabb módszerekkel kényszerítették állásuktól és tisztségeiktől megválni, helyüket elhagyni, vagy más ennél is kínosabb sorsra jutni.”⁴

Arra, hogy ekkor mennyire tévesen ismerte fel Papp az „idők jeleit” bizonyíték, hogy a püspöknek írt levele mintegy három hónap alatt lefolytatott többlépcsős fegyelmi eljárás után hivatalvesztést és egyházi hivatalviselési jogtól való végleges megfosztást eredményezett számára.⁵ 1953-ban még nem jött el az idő arra, hogy az egyházkormányzat ennyire nyíltan szembe-síthető legyen saját visszásságaival.

A BEREZKY-FÉLE RENDSZERKORREKCIÓ VISSZÁSSÁGA

1954-re azonban Berezky Albert is kénytelen volt elismerni, hogy az állam-érdeket kiszolgáló egyházpolitikája elidegenítette tőle a református lelkészek és gyülekezeti tagok nagy részét, tekintélyi és erkölcsi válságot eredményezett egyházában. Berezky belső reformtörekvéseinek egyik első mozzanata, hogy a lelki atyja,⁶ Victor János halála (1954. június 29.) miatt megüresedett egyházke-rületi lelkészi főjegyzői pozícióba Pap Lászlót juttatta, aki az egyetlen olyan egyházi vezető volt, aki egyenessége és tisztessége miatt széles körben népsze-rű, sőt szeretett maradt, illetve akire még Horváth János az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke is ezt mondhatta – „Pap László vonala sem rossz”⁷ – tehát, akit az egyház mérsékeltbben baloldali elemei is elfogadtak. (Sőt, elfo-gadták volna a későbbiekben akár még püspöknek is.)⁸ Pap reformtörekvéseit

⁴ MREZSL 3/a fond, 22b doboz, Konventi Elnökségi Iratok, Papp Gábor levele Berezky Alberthez, 1953. július 16.

⁵ Papp Gábor ügyének dokumentumai a legbővebben megtalálhatóak: RL A/1e Papp Gábor perújítási ügye 4-1958. bir. sz.alatt

⁶ Berezky megtérés élménye kapcsán Victor János szerepét lásd: Berezky Albert: Victor János temetése, in Berezky Albert (szerk.): *Hűben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961, 67–68.; Berezky Albert: Két nagy misszionáriusunk: Emlékezés Victor Jánosról és Mott Jánosról, in Berezky: *Hűben való*, 305.; Berezky Albert: A gyülekezetekben él az egyház, *Református Egyház*, XVII. évf., 1965, 15.; Hosszú Gyula–Kádár Judit (szerk.): *Victor István életinterjú*, Hejce, 2011, 21. http://www.kre.hu/portal/images/életinterjú/victor_istvan_életinterjú.pdf (Letöltés: 2020. február 12.)

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3.1.5. O-9047/397–399 Feljegyzés Dezséry László ev. Püspök és Horváth János ÁEH elnök beszélgetéséről, 1956. május 21.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9047/388–396 „Kemény Zsigmond” fn. ügynök („Kemény Zsigmond” fn. ügynököt Kósa László Muraközy Gyulával azonosította: Kósa László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején, *Théma*, XII. évf.,

segítette, hogy 1954. elejétől Kiss Roland egyházkerületi főgondnok cukorbetegségének súlyosbodása miatt már egyre kevésbé tudott az egyházi közéletben részt venni, illetve saját felfogása szerint erre hivatkozva tudta őt Bereczky és Pap az egyházkormányzat belső köréből fokozatosan kiszorítani.⁹

Pap pozicionálásával azonban Bereczky nemcsak az egyház helyzetén, hanem a maga megítélésén és népszerűségén is szeretett volna javítani, hiszen ekkorra már a református egyház feletti legfőbb hatalomért folytatott rivalizálásában egyértelműen vesztesre állt Péter János debreceni püspökkel szemben. Finta István, Kádár Imre és Fekete Sándor, tehát Bereczky egyházkerületének és a zsinatnak legmeghatározóbb hangadói ekkorra már mind Péter János támogatói körébe tartoztak. Bereczky távoztával – a „vén bolond [...] kidőlésével”,¹⁰ ahogy ezt Péter-körében hangoztatták – Fekete és Finta is püspök szeretett volna lenni. Bereczky is csak azzal tudta rávenni Papot a főjegyzői tiszttá válására, hogy szembesítette azzal, hogyha ő nem vállalja, akkor az állami nyomásra kénytelen lesz Feketének felajánlani a tisztséget.¹¹

Pap László által sikerült a konventi visszaélések egy részén erőt venni, bár a képet színezi, hogy Bereczky motivációja mindebben nemcsak az égbekiáltó konventi állapotok megszüntetése, hanem ezáltal Péter klientúrájának roncsolása is volt.

A REFORMÁTUS MEGÚJULÁSI MOZGALOM GYÖKEREI

A felülről megindított tisztulási folyamat azonban későn érkezett. A hivatalos vonalvezetéssel elégedetlen egyháziak között már az 1955 nyári lelkes konferenciák óta bontogatta szárnyait a később a Megújulási Mozgalom képeiben alakot öltött szervezkedés.¹²

2010/1–2, 31.) jellemzése Bereczky Albertről, 1956. június 22.; A jellemzés Bereczky lehetséges utódaként Pap Lászlót vagy Farkas Józsefet jelölte meg.

⁹ Mindehhez lásd Kiss Roland teljes terjedelmében eddig meg nem jelentetett, rendkívül nyílt hangvételű, ennek megfelelően azonban erősen szubjektív beállítottságú lemondólevelét: Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) ÁEH XIX-A-21-a ÁEH Elnöki Iratok R-80-3/1957. X10450 50637-50638. doboz Kiss Roland dunamelléki egyházkerületi főgondnok 1956. október 31-i lemondó levelének másolata

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9047/400-402; „Erdélyi” fn. ügynök (Erdélyi” fn. ügynököt Kósa László Adorján Józseffel azonosította: Kósa: Az állambiztonsági szervezet, 15.) Kéry Sándor egyházkerületi tanácsos és Hajdú Péter esperes elmondásai alapján írt jelentése, 1956. április 12.

¹¹ Pap: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992, 115.

¹² Barcza József: Egyházunk az 1956. évi forradalom idején és Ravasz László jelentősége, in Barcza József–Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990 Tanulmányok*, Sárospatak, 1999, 176.

Az alulról építkező mozgolódás egyik fontos lépcsőfoka volt a fiatal lelkészek és budapesti teológusok által megfogalmazott Hitvalló Nyilatkozat, amely 1955 őszén a Budapesti Református Theológiai Akadémia centenáriusán lett ismert az ünnepségre meghívott rangos nemzetközi vendégek előtt. A Nyilatkozat bibliai-hitvallásos alapon szólt az egyházkormányzati „klikkuralom”-mal szemben, és annak tudta be a személyi kérdésekben megnyilvánuló visszaéléseket is:

„Mikor pedig jelenlegi egyházkormányzatunk a világban használatos megfélemlítő módszerekkel igyekszik döntéseit az egyházban érvényesíteni, valamint a gyülekezetek nyílt ellenállása ellenére, minden reformátori örökséget megcsúfolva, egyeseket hatalmi úton erőszakolnak rá a gyülekezetekre, másokat pedig, mivel az egyházkormányzat által hirdetteket nem helyeslik, vagy azt kritikával illetik, erőszakkal vagy koholt vádak alapján eltávolítanak, áthelyeznek, állásuktól megfosztanak, mindezekkel csak azt bizonyítják naponként, hogy a „hamis” utat választották. Döntéseikkel szemben ellenvéleménynek nincs helye, s ha valaki mégis megkockáztatná, azt szektásnak, rendbontónak, sőt államellenes egyénnek tüntetik fel.”¹³

Mindeközben Bereczky és Pap belső reformkísérlete is előrébb haladt. 1956 tavaszán Fekete Sándort egy hivatali túlkapása miatt sikerült az espereségből és „Az Út” szerkesztőségéből eltávolítani.¹⁴ Ezután Finta István kiszorítása is sikerrel járt. Ekkor Bereczky egyrészt óvatosságra intette a lelkészi kart – „senki ne ábrándozzon arról, hogy Fekete Sándor elment, és most nem tudom, mi jön” – másrészt mégis meghirdette egy korszak végét:

„Valami igen komoly változás a ti számotokra azt hiszem, mégis jön. Ti én nem egyötökkel beszéltem, akik hozzám jöttek és azt mondták, hogy nem merik a szájukat kinyitni. Ezt pedig az egyházban nem lehet így csinálni. És én nagyon szeretném, ha megkaphatnám tőletek azt a bizalmat,

¹³ Hitvalló Nyilatkozat (1955), in Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézközöttség tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006., 104.

¹⁴ Az ügyet részletesebben lásd: Lányi Gábor: „Amikor a hóhért akasztják...”. Fekete Sándor kiszorítása a hatalomból, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 445–455.

hogy nyissátok ki előttem a szájatokat. Mondhat valaki bolondot is – hadd mondja. Mert megfélemlítéssel nem lehet az egyházat kormányozni.”¹⁵

Véleményem szerint az államhatalmi érdek ezen nagy hatalmú egyházi reprezentánsának, Fekete Sándornak az eltávolítása fontos tényezője volt annak, hogy 1956 nyarának egyházi fórumain – lelkeszkörökön, gyűléseken, továbbképzéseken – már bátrabb és kritikusabb hangnemben hangoztak el az egyházi élet sok területét érintő észrevételek mellett a hátrátételt szenvedett lelkészek rehabilitálására tett igények nemcsak Dunamelléken.

Tiszáninnen például dr. Koncz Sándor, egykori sárospataki teológiai tanár, ekkor mint alsóvadászi lelképásztor 1956. április 26-án a szikszói lelkészkörrön és az 1956. július 2–6. közötti berekfürdői konferencián vetette fel a rehabilitáció kérdését.¹⁶ Majd több lelkésztársával Görömböly-Tapolcán találkozott, ahol egy, az egyház reformjára tett javaslatsort állítottak össze, amit véleményezésre 1956. augusztus 10-én Czakó Jenőnek küldött el. Ennek a javaslatsornak is kiemelt pontja, hogy: „egyes alkalmatlanná vált egyházi funkcionáriusok felmentésével a személyekre való teljes rehabilitációt úgy szolgáljuk, hogy a holtakra, élőkre, fogságot viseltekre, ún. bethánistákra, vélt reakcióskorra, mindenféle méltatlan hátrátételt szenvedő atyafira kiterjedjen. *Szüükséges igazságot szolgáltatni mindazoknak, akikkel hátrányosan bántak el.*”¹⁷

Dunántúlon Szij Rezsőnek a balatonfüredi lelkésztovábbképzőn 1956. augusztus 23-án elmondott másfél órás beszédének részlete illusztrálja szépen a lelkészgyűlések megváltozott hangulatát és általános hangvételét:

„az egész világban folyik a szabad vita [...] Vége annak a világnak, amikor rideg bürokratikus módon és *adminisztratív eszközökkel intézték el a legjobb szándékú ellenvéleményt is, elsősorban az egyházban, a mienkben is, nemegyszer fasiszta módszerekkel* [...] most eljött az ideje annak, hogy fölvegyünk olyan kérdéseket, amelyeket fölvetni nem engedtek, hogy elmondjunk olyan fájdalmakat, szóvá tegyünk olyan sebeket, amelyeket eddig szóvá nem tehetünk, senkinek meg nem mutathattunk, mert nem is volt az egyházban er-

¹⁵ RL A/1e 9/1958. Bereczky Albert beszéde a Budapest-Északi Református Egyházmegye lelkészeinek (Halasi Gábor feljegyzése), 1956. június 8.

¹⁶ Szatmári Emília: „*Közegyházi életünk sodrában*”. Dr. Koncz Sándor életműve a 20. század történeti és egyháztörténeti viszonyainak tükrében (doktori értekezés), Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2015, 95; 99.

¹⁷ Koncz Sándor levele Czakó Jenőhöz, melyben egy fogalmazványt küld, in Ladányi: *Adalékok*, 118. (kiemelés a szerzőtől)

re lehetőség. S ezért azok felelősek, akik az egyházkormányzat élén állnak: a püspökök és néhány esperes [...] Én tehát itt az egyházkormányzatról beszélek és nem a világról, amikor azt mondom, hogy *a felső vezetés olyan világot teremtett az egyházban, amelyben a legjózanabb és legbiblikusabb ellenvélemény is azonnal az egyházi felsőbbség támadásának volt feltüntetve*, s következményei a legtöbb esetben a legszörnyűbbek voltak, amik lelkész jellegű egyént érthettek [...] *Nekünk világi fórumokkal sokkal kevesebb bajunk volt, mint saját egyházi vezetőségeinkkel, akik mindent igyekeztek túllícitálni, ha volt rá ok, ha nem, s hogy miért, ezt is tudjuk, ha itt most nem is mondhatjuk is el. De egyet ki kell mondanunk: nem bírhatnak ki a felelősségrevonás alól az állami szervekre vagy a kormányzatra való hivatkozással.*”¹⁸

Dunamelléki példa a tahi lelkésztovábbképzés résztvevőinek 1956. augusztus 30-i kézzel írt kérelme Alföldy-Boruss Dezső rehabilitálása ügyében,¹⁹ amelyet 31 lelképásztor írt alá, és amely szintén szemléletes megállapításokat tartalmaz. A kérelmet a lelképásztorok Bereczky püspök „távollétére” hivatkozva Pap Lászlónak mint főjegyzőnek címezték. A „távollét” érdekes kifejezés, hiszen a lelkészek ekkor már minden valószínűség szerint tudhatták azt, hogy püspökük egy hete Németországban agyvérzést kapott, talán éppen ezen felbátorodva mertek kérésüknek hangot adni. A kérelem megemlíti a bő egy hónapja eltávolított Fekete Sándort is, aki két éve „minden bírósági íté-

¹⁸ Szij Rezső: *Az a hírbeft jüredi beszéd, Budapest, Szenczi Molnár Társaság, 1995, 10–11.* (kiemelések a szerzötől)

¹⁹ Egy 1954. június 25-i segédlelkési gyűlésen a jelenlévő segédlelkészeket felkérték, hogy egyen-egyenként számoljanak be a bel- és külföldi helyzettel kapcsolatos véleményükről. A kikérdezettek közül hármat, Alföldy-Boruss Dezsőt, Vízaknai Tamást és Széles Lászlót 1954. június 30-án Fekete Sándor az esperesi hivatalba rendelte kihallgatásra. Itt Alföldy-Boruss visszaemlékezése szerint (RL Kézirattár K.O. 1207 Alföldy-Boruss Dezső visszaemlékezése Fekete Sándor esperesnél való kihallgatásáról a Gorkij-fasori esperesi hivatalban) elsősorban a korlátolt kiválasztás teológiai kérdésében került szembe az esperessel, de vitájuk során politikai és társadalmi elképzeléseik közti különbségek is nyilvánvalóvá váltak. Fekete beszámolója szerint: „[Alföldy-Boruss] azt tanúsította, hogy nem vesz részt egyházunk mai problémáinak teológiai megoldásaiban, hanem ért egyet egyházunk tanításával és nem vállalja a velünk való közösséget.[...] Alföldy-Boruss Dezső jelenlegi állapotában nem alkalmas a szolgálatra, s emiatt, de pedagógiai okokból, az ő meggondolkoztatására és nevelésére nézve is azzal a javaslattal élek Főtiszteletű Püspök Úr előtt, hogy szíveskedjék nevezett segédlelkészt rendelkezési állományba helyezni.” (RL A/1b 1739/1956 Fekete Sándor esperes levele Bereczky Albertnek, másolat téves dátummal) A beszélgetésre két nappal, 1956. július 2-án meg is történt Alföldy-Boruss rendelkezési állományba helyezése. Lásd: RL A/1b 1217/1954 Alföldy-Boruss Dezső segédlelkész rendelkezési állományba helyezése, 1956. július 2.

let” nélkül rendelkezési állományba helyezte Alföldy-Boruss Dezsőt. A folytatás így hangzik: „Egyházunkban megindult, a múlt tévedéseit rendező folyamat időszerűvé teszi, hogy ennek a lelkésztestvérünknek ügye elővételét *tisztelettel kérjük a többi hasonló módon elbántakkal együtt.*”²⁰

Az, hogy az 1956. szeptember 10-i dunamelléki esperesi értekezletet a nyári lelkészgyűlések hangulatáról szóló aggodalmas beszámoló uralták, a hivatalos híradásokból nem,²¹ csak Pap László emlékirataiból tudható. Az esperek közül azonban csak Radics József, vértessaljai esperes volt az, aki a kritikák komolyan vételét és konkrétan a rehabilitációk elkezdését szorgalmazta, amit társai közül Pap Géza, bács-kiskunsági esperes kimondottan ellenzett.²²

Ravasz László híres, 1956 nyarán megfogalmazott memoranduma csak érintőlegesen említi a személyi kérdéseket, mégpedig a következőképpen:

„A gyülekezetek *elvesztették a szabad választás jogát, az egyházi tisztségek, lelkési állások betöltése ténylegesen kinevezések útján történt, s aki a kiadott parancsnak nem engedelmeskedett, jobbik esetben a kenyértelenséggel, rosszabb esetben az állam büntető hatalmával vagy egyenesen az államvédelmi szerveknek való teljes kiszolgáltatottsággal találkozott. Illetve: ... ha ilyen szisszenés vagy hördülés a gyülekezeti tag vagy lelkész részéről megessett, az illetővel a legrövidebb idő alatt elbántak: ha lelkész volt az egyház, ha világi volt, az állam.*”²³

A memorandum alapján írt részletesebb és hosszabb október 1-én keltezett, konventhez intézett változat viszont már konkrétan igényelte: „az evangélium törvényesség mellőzésével elítélt, áthelyezett, félreállított, a tanításból és az egyházkormányzatból kizárt, jogsérelmet szenvedett személyek igazságos rehabilitációját, és ugyanakkor a jogellenes módon előnyhöz jutott személyek ügyének felülvizsgálását.”²⁴

²⁰ RL A/1b 1739/1956 Lelkipásztorok kérelme a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségéhez, 1956. augusztus 30.; A kérvényt aláíró lelkészek egy másik, az egyházi élet több gyakorlati kérdését tárgyaló beadványt is megfogalmaztak ugyanekkor (ennek jelzete: RL A/1b 1740/1956).

²¹ Az értekezlet hivatalos jegyzőkönyve nem található meg a Ráday Levéltár anyagai között; „Kozmetikázott” beszámolóját lásd: RL A/1b 1991/1956 Pap László beszámolója az Út számára, 1956. szeptember 13.

²² Pap: *Tíz év*, 155.

²³ Ravasz László Memoranduma (1956 nyár), in Ladányi: *Adalékok*, 113–114.

²⁴ Ravasz László Memoranduma a Református Egyház Egyetemes Konvent Elnökségének, 1956. október 1., 5. (kézirat, a szerző tulajdonában)

AZ ORDASS-REHABILITÁCIÓ
ÉS PÁP LÁSZLÓ SVÁJCI ÚTJÁNAK HATÁSA

1956. október 9. és 17. között Pap László svájci (Zürich, Bazel, Genf) körutat tett, hogy segélyek és ösztöndíjak ügyében tárgyaljon.²⁵ Az induláshoz kikísérte Horváth János ÁEH elnök, átadta neki az Ordass Lajos rehabilitálásának friss aktáit, hiszen az evangélikus püspököt a Legfelsőbb Bíróság október 5-én, a Magyarországi Evangélikus Egyház Egyetemes Törvényszéke pedig csak előző nap rehabilitálta.²⁶ Horváth megkérte Papot, hogy az aktákat útközben fordítsa le, és Genfben adja át Visser't Hooftnak, az Egyházak Világtanácsa (továbbiakban EVT) és Carl E. Lund-Quist-nek, a Lutheránus Világszövetség főtitkárának.

Pap emlékiratai szerint ez volt az a pont, amikor Horváth elé tárta, hogy Ordass rehabilitálása nagy visszhangot váltott ki a református egyházban, és már nem késhet ott sem sokat a rehabilitációs eljárások elkezdése. Horváth ezt Pap szerint tudomásul vette. Ezután Pap László konkrétan felhozta Pap Béla ügyét,²⁷ akinek az esetében szerinte sokkal jobb, ha Péter János kezdi el a rehabilitációt, mintha mások, és aztán azt Péter ellen használják fel. Horváth Pap szerint ezzel is egyet értett. Amennyiben hihetünk beszámolójának, Pap a rövid állomási megbeszélés által lényegében bírta a rehabilitációkra vonatkozó informális ÁEH jóváhagyást.²⁸

Pap 1956. október 12-én utazott Genfbe, ahol Visser't Hooft-tal és az Amerikában tartózkodó Lund-Quist főtitkár helyett Vajta Vil móssal, a Lutheránus Világszövetség tanulmányi igazgatójával találkozott. Miután maguk-

²⁵ Az út teljesebb beszámolója Pap László emlékirataiban (Pap: *Tíz év*, 161–166), míg „kozmetikázott,” a dunamelléki egyházkerület elnökségének írt változata megtalálható: RL C/57 Pap László iratai, 189–1956 Jelentés az október 9–18. között megtett svájci útról, 1956. október 18.

²⁶ Ordass Lajos rehabilitációjához lásd: Mirák Katalin: Ordass Lajos evangélikus püspök és az Állami Egyházügyi Hivatal találkozásai. (1956. június–szeptember), in Somorjai Ádám–Somorjai Gabi (szerk.): *In laborator assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 2019.; Isó Gergely: *Ordass Lajos evangélikus püspök működése kapcsolatrendszeré tükrében*, doktori értekezés (kézirat)

²⁷ Pap Béla karcagi lelkipásztort, Bereczky zsinati ellenzékének a vezetőjét 1952 februárjában négy év hat hónap börtönbüntetésre ítélték „nép- és államellenes magatartás” vádja miatt. Ügyét bővebben lásd: Kovács Bálint: Pap Béla a mártírsorsú lelkipásztor, *Confessio*, XIV. évfolyam, 1990/2, 84–94.; Csűrös András Jakab: Pap Béla, in Földesi Margit–Szerencsés Károly (szerk.): *Keresztény közéleti személyiségek a XX. században*, Budapest, Kairosz, 2011. 134–140.

²⁸ Pap: *Tíz év*, 161–162.

ra maradtak, Visser't Hooft a református egyház rehabilitációs ügyeire terelte a szót, és azt kérdezte, nem kellene neki és az EVT-nek lépéseket tennie annak érdekében, hogy a rehabilitációk kezdetüket vehessék? Pap elutasította az ajánlkózást, mivel szerinte a külső beavatkozás csak rontaná a helyzetet. Az elutasítás háttérében az állhatott, hogy Pap ismerte az ÁEH azon észjárását, amely Ordass Lajos és Horváth János 1956. szeptember 21-i beszélgetésében is megnyilvánult, és amit Horváth így fogalmazott meg: „Nekünk tekintettel kell lennünk a belpolitikai visszhangra is. Nem adhatunk magunk tápot annak a nézetnek, hogy Magyarországon valamilyen ügyet csak akkor lehet elintézni, ha a külföldiek abba az ügybe beavatkoznak.”²⁹

Az elutasítás után Pap azt mondta Visser't Hooft-nak, hogy az Egyetemes Konvent Elnöksége már utasítást is adott a rehabilitációk előkészítésére.³⁰ Hogy Pap mit is értett „utasítás” alatt nem tisztázott, ugyanis a rehabilitáció első hivatalos írásos nyoma az 1956. október 20-i rendelet. Talán arra utalhatott, hogy informálisan már kész tényként kezelhették a zsinati körökben, hogy a rehabilitációkat be fogják indítani.

Visser't Hooft emlékirataiban nagyon szűkszavúan emlékezik meg erről a találkozásról. Csak annyit említ meg róla, hogy Pappal Ordass rehabilitációjának sikeréről és annak a református egyházra gyakorolt esetleges hatásáról beszélgettek, és hogy mennyire meglepődött a beszélgetésük után egy héttel kiobbant forradalmi eseményeken, mivel Pap beszámolójából egyáltalán nem azt a benyomást nyerte, hogy Magyarországon ilyen radikális politikai változások vannak készülöben.³¹

Pappal való találkozásának súlyát jelzi, hogy Visser't Hooft még aznap levélben számolt be róla George Bell chichesteri püspöknek, az EVT „második emberének.” Ugyanakkor levélváltásukban csak Ordass rehabilitációjáról és még ítélet alatt álló katolikus papokról esik szó, a református vonalról nem.³² Visser't Hooft egyébként emlékirataiban a találkozás dátumául tévesen október 15-ét jelölte meg, amit Pap beszámolója mellett az is cáfol, hogy a találkozásról már október 12-én megírta levelét George Bellnek.

²⁹ Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások. Folytatás*, Bern, EPMSZ, 1987, 549. (Mirák Katalin észrevétele)

³⁰ Pap: *Tíz év*, 164–165.

³¹ Willem A. Visser 't Hooft: *Memoirs*, Genf, World Council of Churches Publications, 1987, 299

³² A levélváltást közli: Gerhard Besier: *Intimately Associated for Many Years'. George K. A. Bell's and Willem A. Visser 't Hooft's Common Life Work in the Service of the Church Universal – Mirrored in their Correspondance (Part Two 1950–1958)*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 1059–1062.

Másnap Pap Bázelen Karl Barth-tal találkozott, akit szintén biztosított afelől, hogy az Egyetemes Konvent az általa kifogásolt ügyekben már elkezdte a revíziót, különösképpen is a missziói szabályrendelet és a rehabilitációk kérdését illetően.³³

Papot svájci útjának tapasztalatai megerősítették a rehabilitáció iránti elkötelezettségében, amelyhez Horváth János révén az ÁEH informális elvi hozzájárulását is bírta.

A REHABILITÁCIÓS HATÁROZAT MEGSZÜLETÉSE

A fent felsorolt események után Győry Elemér dunántúli püspök³⁴ aláírásával, de Pap László háttér munkája által 1956. október 20-án az Egyetemes Konvent határozatot adott ki a méltatlan hátratételt szenvedett egyházi tisztviselők ügyének felülvizsgálása tárgyában.³⁵ Világi részről dr. Benkő Ferenc egyházügyi gondnok, a konvent helyettes világi elnöke volt az aláíró. Kiss Rolandnak betegsége miatti távolmaradása miatt. Tehát mindkét részről az eredeti aláírók helyettesei látták el kézjegyükkel a dokumentumot.

A határozat kiadása után három nappal kitört a 20. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye, az 1956-os forradalom. Következésképpen visszakerült pozíciójába Ravasz László püspök, aki november 1-i rádióbeszédében bejelentette, hogy az egyház szervezeti és lelki újjáépülésére Országos Intézőbizottság alakult. Az „őrségváltáskor” hatalomra került tisztviselők sorra adták be lemondásukat. Pap László, végeredményben a régi egyházvezetés egyetlen pozícióban maradt embere, mint dunamelléki egyházkerületi lelkészi főjegyző, 1956. november 2-án levelet intézett a kerület egyházügyi elnökségeihez, ismertetve velük a rehabilitációs konventi határozatot, és felhívta őket arra, hogy vizsgálják felül a hatáskörükbe tartozó ügyeket. Segítségül rendelkezésükre bocsátotta azon lelkészek listáját is, akiknek a státuszában az 1950-es évek eleje óta változás állt be. A lista a duna-

³³ Pap: *Tíz év*, 166.

³⁴ Bereczky Albert betegsége miatt Győry mint rangidős püspök helyettesítette őt a konvent elnöki tisztében.

³⁵ RL A/1b 2048/1956 Református Egyetemes Konvent 1576/1956-I/1. számú határozata, 1956. október 20. (eredeti, tollal aláírt példány); Benkő Ferenc az ébredési mozgalomban aktív laikus volt, írt cikkeket „Az Út”-ba. Félt a kitelepítéstől és Bereczky intézte el számára, hogy nyugdíját visszakaphassa. Benkő Ferenchez lásd: Szabó Imréné Szabó Éva (szerk.): *„Ég de meg nem emészte”*. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházkerület Első Esperese. *Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 211.

melléki egyházkerületből 27, a dunántúliból 5, a tiszavidékiből 43, a konventről 10 nevet tüntet fel, megjelölve a szóban forgó lelkészek azon szolgálati helyét és időpontját, amikor és ahol a státuszukban változás állt be, illetve a változás jellegét is, mint pl. lemondás, nyugdíjazás, államsegély megvonása, fegyelmi úton elmozdítás, rendelkezési állományba helyezés, felfüggesztés, állásvesztés. A forradalom leverése után a Bereczky-féle egyházkormányzat államhatalmi nyomásra történő restaurációja egyértelműen háttérbe szorította a rehabilitációk ügyét, ugyanakkor nem helyezte hatályon kívül az október 20-i határozatot. Zajlottak rehabilitációs eljárások, de ezek rendkívül eseti, szituatív arculatot öltöttek, és további részletesebb kutatásra várnak.

ÖSSZEGZÉS

Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a kutatásunk alapját képező, Egyetemes Konvent által kiadott rehabilitációs rendelet három nappal megelőzte az 1956-os forradalom kitörését, azzal kapcsolatosan az Országos Intézőbizottság megalapítását és a Ravasz-féle egyházvezetés tiszavirág életű visszatérését. Láthattuk tehát, hogy a református rehabilitációs törekvésekben milyen fontos szerepet töltött be egyfelől a később a Református Megújulási Mozgalmában alakot öltött, alulról, a gyülekezeti lelkészek, presbitériumok és érdeklődő világiak között építkező egyháztársadalmi mozgolódás; másfelől pedig a Bereczky önos hatalommentési kísérlete által vezérelt rendszerkorrekció, amelynek eredményeképpen Pap László lehetett a dunamelléki egyházkerület főjegyzője. Kiss Rolandnak betegsége miatt az egyházkormányzattól való távolmaradása 1954-től, Fekete 1956 nyarán történt sikeres eltávolítása, Bereczky 1956. augusztusi agyvérzése, a már említett sporadikus, de az egységesülés irányába ható megújulási törekvések, valamint az Ordass-rehabilitáció precedense mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy Pap László már a forradalmi események előtt elkezdhesse a rehabilitációk foganatosítását, amelyhez láthattuk, hogy még az ÁEH informális jóváhagyását is bírhatta. Sőt, azt mondhatnánk, hogy ezt az alulról és belülről építkező megújulást bizonyos szempontból ellehetetlenítette a forradalom következtében elhamarkodottan visszatérő Ravasz-féle egyházvezetés – bár ezen megállapításunk rögtön korigálásra is szorul, mivel mind a világi, mind az egyházi forradalmat nem belső okok, hanem egy külső tényező, a november 4-én támadásba lendülő szovjet tankok és a nyomukban kiépülő Kádár-féle rendszer-restauráció ellehetetlenítette el igazából. Tanulmányunk felhívja a figyelmet '56-os egyháztörténetünk ezen kevés figyelmet kapott szeletére, a rehabilitációs intézkedések forradalom előtti elkezdésére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés naplója, Budapest, 1967. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_01/?pg=0&layout=s
- BARCZA József: Egyházunk az 1956. évi forradalom idején és Ravasz László jelentősége, in Barcza József–Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990 Tanulmányok*, Sárospatak, 1999, 173–190.
- BERECZKY Albert: A gyülekezetekben él az egyház, *Református Egyház*, XVII. évf., 1965, 14–17.
- BERECZKY Albert: Két nagy misszionáriusunk: Emlékezés Victor Jánosról és Mott Jánosról, in Berezcky: *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961.
- BERECZKY Albert: Victor János temetése, in Berezcky Albert (szerk.): *Hitben való engedelmesség*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1961, 67–68.
- CSÜRÖS András Jakab: Pap Béla, in Földesi Margit–Szerencsés Károly (szerk.): *Keresztény közéleti személyiségek a XX. században*, Budapest, Kairosz, 2011, 134–140.
- DÉR Ferenc (szerk.): *A Nagy Imre vonal. Dokumentumválogatás*, Budapest, Reform, 1989.
- BESIER, Gerhard: *'Intimately Associated for Many Years'. George K. A. Bell's and Willem A. Visser t' Hooft's Common Life Work in the Service of the Church Universal – Mirrored in their Correspondance (Part Two 1950–1958)*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- HOSSZÚ Gyula–KÁDÁR Judit (szerk.): *Victor István életinterjú*, Hejce, 2011, 21. http://www.kre.hu/portal/images/életinterjuk/victor_istvan_életinterju.pdf
- ISÓ Gergely: *Ordass Lajos evangélikus püspök működése kapcsolatrendszer tükrében*, doktori értekezés (kézirat)
- KÓSA László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején, *Téma*, XII. évf., 2010/1–2.
- KOVÁCS Bálint: Pap Béla a mártírsorsú lelkipásztor, *Confessio*, XIV. évfolyam, 1990/2, 84–94.
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006.
- LÁNYI Gábor: „Amikor a hóhért akasztják...”. Fekete Sándor kiszorítása a hatalomból, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*, Budapest, L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 445–455.
- MIRÁK Katalin: Ordass Lajos evangélikus püspök és az Állami Egyházügyi Hivatal találkozásai. (1956. június–szeptember), in Somorjai Ádám–Somorjai Gabi (szerk.):

- In laborator assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 2019.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások. Folytatás*, Bern, EPMSZ, 1987.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992.
- SZABÓ IMRÉNÉ Szabó Éva (szerk.): „Ég de meg nem emésztetik”. *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye Első Esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.
- SZATMÁRI Emília: „Közegyházi életünk sodrában”. *Dr. Koncz Sándor életműve a 20. század történeti és egyháztörténeti viszonyainak tükrében* (doktori értekezés), Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2015
- SZÍJ Rezső: *Az a bírhedi füredi beszéd, Budapest*, Szenczi Molnár Társaság, 1995.
- VISSER 'T HOOFT, Willem A.: *Memoirs*, Genf, World Council of Churches Publications, 1987.

ABSTRACT

Gábor Lányi: *Attempts for Political Rehabilitation
in the Reformed Church in Hungary before 1956*

On the 20th of October 1956, the General Convent, then the highest executive body of the Reformed Church in Hungary, issued a Rehabilitation Edict. The Edict's attachment sorted the pastors who were sidelined in the early 1950s supposedly for political reasons.

It is to be noted that the Edict was issued three days before the '56 Hungarian Revolution started and the pre-Bereczky church government led by László Ravasz was reinstalled. It becomes apparent that the low-church reform movement (later known as the Reformed Renewal Movement), Bishop Bereczky's belated High-Church reform steps – like Dean Sándor Fekete's exclusion from power and László Papp's appointment to deputy bishop of the Danubian Church District – moreover the positive precedent of the rehabilitation of the Lutheran Bishop Ordass all resulted in the start of the church rehabilitations before the '56 Revolution turned the tables, reinstalling the pre-Bereczky church government. Because of this aspect, László Papp's role in the starting of the rehabilitations and the inner-upper renewal attempt of the church must be made clear.

Keywords: Modern History of the Reformed Church in Hungary, Bishop Albert Bereczky, Dean László Papp, political rehabilitation, Communist persecution of Christian churches, 1956 Hungarian revolution, Willem A. Visser 't Hooft

„PRESBITÉRIUM [...] KIJELENTI, HOGY [...] ISKOLÁINKRÓL NEM ÁLLHAT JOGÁBAN LEMONDANIA.”
ADALÉKOK A KŐRÖSHEGYI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET
TÖRTÉNETÉHEZ¹

Köbel Szilvia

PROTESTÁNS MÚLT FELTÁRÁS, GYÜLEKEZETTÖRTÉNETI KUTATÁS

A *Református Közéleti és Kulturális Alapítvány* 2017. szeptember 25-én konferenciát rendezett *Keskeny úton?* címmel a protestáns *közelmúlt* feltárásának dilemmáiról. Ezen a konferencián arról tartottam előadást, hogy az államszocializmus milyen befolyást gyakorolt a református egyházalkotmányra és a református egyházi törvényekre.² A múltfeltárás keretében olyan lelkészek portréjának bemutatására is sor került, akik a pártállami évtizedek alatt bátor kiállással, ellenszélben is építették a gyülekezeteket. Ebben a körben arra vállalkoztam, hogy *Dobos Károly lelkészi pályaképét* tanulmányban feldolgozom. Dobos Károlyt az ötvenes években Budapestről kitelepítették az alföldi tanvilágba, ahol munkája eredményeként 1957-ben – Móricgáton – templomot avatott. Annak ellenére, hogy a hatvanas években perbe fogták, Dobos Károly megszervezte a magyarországi lepramissziót, amelybe Szlukovinyi Károlyné Irénke néni szorgalmazására a kőröshegyi református gyülekezet is bekapcsolódott.³ A múltfeltárás részét képezi az egyes gyülekezetek történetének kutatása, megismertetése is. Így vállalkoztam arra is, hogy a *kőröshegyi református gyülekezet történetével* kapcsolatos kutatásokat folytassak. Ennek kere-

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott Budapesten a 2019. október 21–22-én a Hagyomány – Identitás – Történelem (HIT) című konferencián, amelyet a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara rendezett. Ezúton szeretném megköszönni Ficsor Gábor Andor lelképásztornak, hogy a Kőröshegyi Református Egyház irattárát a kutatók céljából rendelkezésemre bocsátotta.

² Köbel Szilvia: A „szolgáló egyház” törvénykönyve. Az államszocializmus hatása a református egyházalkotmányra és a református egyházi törvényekre. *Glossa Iuridica*, VI. évf., 2019/3–4, 165–185.

³ Köbel Szilvia: „Nem vesztegette arra az idejét, hogy a maga igazát keresse”. *Dobos Károly (1902–2004) lelkészi pályaképe*, Budapest, 2018. (Megjelenés alatt.)

tében már három – különböző évfordulókhoz kapcsolódó – gyülekezeti napon volt alkalom bemutatni az eddigi kutatási eredményeket.⁴

A közelmúlt feltárása és megértése bizonyos tekintetben elválaszthatatlan az adott gyülekezet történetének és földrajzi elhelyezkedésének tágabb dimenziójától. Az államszocializmus évtizedeit másként élték meg a vidéki és másként a budapesti (nagyvárosi) gyülekezetek, illetve a nagy múltra visszatekintő, valamint a fiatalabb egyházközségek. A református múltfeltárásnak különösen nagy jelentőséget adott 2017-ben a reformáció kezdetének 500 éves évfordulója. Kőröshegyen a református gyülekezetnek több évszázados története van, ugyanis az 1552-es török összeírások már utalnak reformátusok kőröshegyi jelenlétére.⁵ A Kőröshegy monográfiából megtudhatjuk, hogy 1552-ben már négy pap volt Kőröshegyen (tahrir defter adata), közülük kettő nő is volt, amiből arra lehet következtetni, hogy a nők papok kálvini, helvét hitvallásúak voltak.⁶

A Kőröshegy monográfia utal arra is, hogy református gyülekezet és iskola 1619-ben már bizonyosan volt a településen. Az 1619. évi pápai zsinaton a kőröshegyi Stephanus Rádai, a református egyház iskolájának rektora részt vett. Még ugyanebben az évben, Samarjai Méhes Miklós lelkész megjelent a május 1-i pápai és az augusztus 24-i körmendi zsinaton. Ezt a Protestáns Egyháztörténeti Adattár egyértelműen tanúsítja.⁷

Kőröshegy⁸ a reformáció évszázadában vált Külső-Somogy, és vele együtt egész Észak-Kelet-Somogy legnagyobb településévé, és ezt a helyet meg tud-

⁴ A 2017. október 7-i (a Reformáció 500. évfordulója), a 2018. szeptember 29-i (a jelenlegi templom fennállásának 200. évfordulója) gyülekezeti napokon előadást tartottam, a 2019. szeptember 20-i gyülekezeti napra (a református gyülekezet 400. évfordulóját ünnepelte annak, hogy Stephanus Rádai, a református iskola rektora részt vett a pápai zsinaton) írásban juttattam el ünnepi írásomat. Lásd: Köbel Szilvia: A kőröshegyi református gyülekezet történetéhez, *Református JÓ Hír. Kőröshegy – Balatonföldvár – Bálványos – Szántód – Kereki – Pusztaszemes – reformátusainak időszakai hírlevele*, II. évf., 2018/1., 6–8.; Köbel Szilvia: A kőröshegyi református gyülekezet történetéhez II. 200 éves a kőröshegyi református templom, *Református JÓ Hír. Kőröshegy – Balatonföldvár – Bálványos – Szántód – Kereki – Pusztaszemes – reformátusainak időszakai hírlevele*, III. évf., 2019/1., 6–8.; Köbel Szilvia: A kőröshegyi református gyülekezet történetéhez (1619–2019) III., *Református JÓ Hír. Kőröshegy – Balatonföldvár – Bálványos – Szántód – Kereki – Pusztaszemes – reformátusainak időszakai hírlevele*, IV. évf., 2020/1., 5.

⁵ Lásd az egyházközség honlapját: <http://refkoroshegy.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=Aewb1oyOzy> (Letöltés: 2018. január 14.)

⁶ Reöthy Ferenc–Stirling János (szerk.): *Kőröshegy*, Kőröshegy, 1990, 169.

⁷ Pokoly József (szerk.): *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII*, Budapest, 1910. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MagyarProtestansEgyhaztortenetiAdattar_008_1910/?pg=53&layout=s&query=k%C5%91r%C3%B6shegy (Letöltés: 2019. január 2.)

⁸ Kőröshegy minden valószínűség szerint Szent István halála után Szent László összeírása előtt került a pannonhalmi apátság birtokai közé. Forrás: Reöthy–Stirling: *Kőröshegy*, 75.

ta őrizni mind a 17., mind a 18. században. A Kőröshegy monográfiában azt olvassuk, hogy a falu mai [értsd: 30 évvel ezelőtti – KSz] lakói „büszkén mondhatják el magukról, hogy a Balaton déli partjának azon legtörténelmibb, viharokat átélte településén élnek, amely valaha az egész környék regionális központja volt”.⁹

A kőröshegyi református prédikátorok az 1700-as évek elejétől kezdtek *anyakönyveket* vezetni, amelyek – példaszerűen – a kőröshegyi lelkészi hivatal irattárában a mai napig megtalálhatóak. A születési, házassági és halotti egyházi anyakönyveknek azért is van nagy jelentőségük, mert a kötelező állami anyakönyvezetést bevezető 1894. évi XXXIII. törvénycikk előtti időszakra nézve a családtörténeti kutatásokhoz elsősorban az egyházi anyakönyvek nyújtanak támpontot.

A jelenlegi kőröshegyi református templom 1818-ra épült fel. Ez az időpont a vallásszabadságot illetően két fontos törvény közötti időpontra esik. Az egyik a vallás ügyéről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk, a másik pedig a vallás dolgában született 1848. évi XX. törvénycikk.

II. Lipót idején fogadták el az 1790/91. évi XXVI. törvényt a vallás ügyéről, amely lényegében II. József Türelmi Rendeletét emelte törvényerőre. Hogy mennyire nagy jelentőségű volt ez a törvény, arra a protestáns egyházjogtörténeti szakirodalom is rávilágít. Kováts J. István 1947-ben, kiélezett, bizonytalan történelmi helyzetben, történelmi tanulságokat, fogódzókat keresve, *A református egyházalkotmány alapvető kérdései – a reform kérdések* című monográfiájában úgy tartotta, hogy a „XVIII. század néma elnyomása jóval veszedelmesebb” volt az azt megelőző század fegyveres elnyomásainál. Megállapítását a következőkkel indokolta:

„A községeket eltiltják attól, hogy az evangéliumi egyházak lelkipásztorait és tanítóit fizessék. Ennek a türelmetlen szellemnek egyfelől az evangéliumi hitűek jogait több vonatkozásban erősen csorbító 1731 és 1734-i királyi resolúciókat kiadó III. Károly a képviselője, másfelől a türelmetlenségben még őt is túlszárnyaló leánya, Mária Terézia, ki az „apostoli királyi” címet is fölveszi. Elrendeli, hogy nemcsak a templomok újjáépítéséhez, de még azok nagyításához is királyi engedélyre van szükség. Az evangéliumi hitűek elnyomásában csak akkor következik be némi enyhülés, amikor az osztrák örökös tartományokban társuralkodóul maga mellé veszi fiát, II. Józsefet. II. József a felvilágosodás korának uralkodója: szabadelvűen, de korlátlan hatalommal intézkedik. Mindjárt uralkodása elején, 1781-ben kiadja türelmi rendeletét. Ennek 18. pontja szól a templomok újjáépítéséről

⁹ Uo., 127–128.

nem articularis helyeken. Ahol száz család van, mindenütt megengedi templom építését. [Később már azt is megengedi, hogy 50 családnál kisebb község is tarthasson lelkipásztort.] Néhány év alatt a templomok százait építik. Az evangéliumi hitűeknek zsinat tartását is megengedi egy r. kath. és egy nem r. kath. királyi biztos jelenlétében. A türelmi rendeletben fejedelmi kegyből megadott jogokat a francia forradalom nyomán támadó szabaddabb szellem hatása alatt összejött 1790/91. országgyűlés XXVI. tc.-e törvényben is biztosítja az evangéliumi egyházaknak.”

II. Lipót törvénye értelmében megszűntek tehát az ún. artikuláris helyek és a magánvallásgyakorlat közötti hátrányos különbségek, ezt követően egyenlő vallásgyakorlási lehetőséget kaptak a protestánsok is: a szabad vallásgyakorlat „sehol nem magánjellegű többé”. A törvény kimondta továbbá, hogy az ágostai és helvét hitvallású evangélikus honlakosok számára „örökre” visszaállította a szabad vallásgyakorlatot, és a templomok szabad használatában ezentúl „semmi szín alatt ne háborgattassanak és akadályoztassanak”. Ezt követően a vallásukkal ellentétes cselekedetre senkit nem lehetett kényszeríteni, a közhivatalok betöltésére „valláskülönbségre való tekintet nélkül” lett lehetőség azáltal, hogy a dekretális eskü alól felmentést kaptak a protestánsok. Ez azt jelentette, hogy a protestánsok mentesültek a törvényben előirt közhivatali eskü során azon formula alól, amely az eskü záradékként elvárta a „boldogságos szűz Máriára, Isten szentjeire és választottaira” is az eskütételt.

E kedvező törvényi háttéren épülhetett meg tehát 1818-ra a ma is álló és működő kőröshegyi református templom. A reformkorban aztán további egyházügyi (vallásügyi) szabályok születtek. Az 1827. évi XXIII. törvénycikk szabályozta az egyházi anyakönyveknek másodpéldányban a törvényhatóságok levéltárába helyezését és ott őrzését. Rendelkezni kellett aztán az egyházak működésének pénzügyi viszonyairól (papi tized megszüntetése), valamint a vallásilag vegyes házasságok problémájáról.

Érdeemes felidézni az 1843/44. évi, reformkori országgyűlés somogyi követekinek zárószavát:

„E hazában lakozó külön vallásokat követők közti súrlódásoknak megszüntetése, igazságosabb viszonyok helyreállítása [...] az egész vallási állapotnak szabad lelkiismeret és kölcsönös viszonyosságra való alapítása régi kívánsága már e honnak, s az 1832.-i országgyűléstől kezdve folytonosan sürgetett tárgyban, első eredményeit fáradozásainknak e diéta létesítette, s bár a 3-ik törvénycikk nem általánosan intézi el vallási viszonyainkat, még-

is a katolikus és evangélikusok közti eddig kedvetlen, sőt és sokban sérelmes kérdéseket szerencsésen oldott meg...”¹⁰

Korszakos jelentőségű volt az 1848. évi XX. törvénycikk, amely megteremtette a katolikus, református, evangélikus, görög-keleti és unitárius vallások teljes egyenlőségét, valamint az említett egyházak működése állami finanszírozásának új rendszerét.

Miért tartotta fontosnak Dr. Kováts J. István egyházjogász, teológiai tanár, volt országgyűlési képviselő és államtitkár (akinek teológushallgató éve alatt Dobos Károly volt a magántitkára) 1947-ben felidézni az egyháztörténeti korszakokat? Kováts J. az említett művében úgy fogalmazott, hogy „[A]z egyházfogalom kérdése újabban [1947-ben – KSz.] ismét időszerűvé vált azzal a törekvéssel kapcsolatban, hogy az ún. totális államok az egyházak életét is egészen a maguk hatalma és befolyása alá akarták kényszeríteni.” Kováts J. aggodalma ebben az időben jogos volt, ugyanis a második világháború, a fasiszmus szörnyűségei után a szabadság ismét veszélyben volt a kiépülő kommunista rendszerek miatt. Nem lehet elégszer feleleveníteni azokat a történelmi pillanatokot, amikor elődeink sokat tettek a szabadság biztosítása és védelme érdekében: a somogyi követek által hangsúlyozott szabad lelkiismeret biztosításának kívánalma nem veszítette aktualitását az idők során. Ezt támasztotta alá Kováts J. István 1947-ben megfogalmazott féltő figyelmeztetése is.

Ám felvetődik a kérdés, hogy mindezek a történelmi változások miként követhetőek nyomon egy gyülekezet életében? Ehhez nyújtanak segítséget azok a *protocollumok*, *presbiteri ülések jegyzőkönyvei*, amelyeket – az anyakönyvek mellett – a gyülekezeti irattár őriz. A huszadik századi presbiteri ülések jegyzőkönyveit átolvasva tudatosult bennem, hogy ezek a dokumentumok a helyi gyülekezet és a református egyház történetén felül Kőröshegy, sőt egész Magyarország történelmét is megmutatják – sajátos perspektívából. Világháborúk, földbirtokreformok, gazdasági válság, iskolák államosítása, szocializmus. De a családi történeteket is kiegészítik a jegyzőkönyvek. A leszármazók megtudhatják, hogy felmenőik közül ki, mikor töltött be presbiteri, gondnoki tisztséget, illetve mikor vett részt gyülekezeti közgyűlésen. A jegyzőkönyvek nemcsak a helyi gyülekezeti, hanem az egyházkerületi és országos egyházi tisztségekről történő szavazásokat is tartalmazzák. A háború előtti időből két

¹⁰ Lásd Végszavai a somogyi követeknek az 1843/44-iki Országgyűlés fölött, *Politikai röpiratok* 24, Pest, Landerer és Heckenast, 1845. 47. https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/801125/default/doc_url/BALL_000024_005.pdf (Letöltés: 2019. január 2.)

professzor nevét szeretném kiemelni: Dr. Sebestyén Jenő teológus¹¹ és Dr. Kováts J. István egyházjogász¹² professzor. Sebestyén Jenő – holland hatásra – a történelmi kálvinizmust képviselte,¹³ Kováts J. István a református megújulási mozgalom híve volt.¹⁴ Ők mindketten támogató szavazatokat kaptak a kőröshegyi gyülekezettől.¹⁵ 1951. május 5-én a zsinati képviselőkre adott egyhangú szavazatot örökítette meg a jegyzőkönyv. Eszerint a lelkészi rendes tagságra pl. Ravasz László, Szabó Imre, Ecsedi Aladár, Kovács Bálint, világi rendes tagságra pl. Szikszai Béni, dr. Batiz Dénes kaptak szavazatot. Szabó Imre esperest kitelepítették Budapestről,¹⁶ Kovács Bálint és dr. Batiz Dénes orvos ellen pedig – Dobos Károllyal együtt – állam elleni összeesküvés címén büntetőeljárást indítottak a hatvanas években.¹⁷

A jegyzőkönyvek pl. arról is tanúskodnak, hogy amikor 1925-ben a vilányvilágításnak a faluba történő bevezetéséről tárgyalások folytak, felmerült, hogy egyidejűleg – a költségek kiszámítása után – az egyházi épületekbe is bevezessék a villanyt.¹⁸ 1939. március 12-én a presbiteri ülésen téma volt a szociális intézmények helyzete Kőröshegyen. Az ülésen felelevenítették azt,

¹¹ A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1925. január 25., 1935. december 16.

¹² A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1935. december 16.

¹³ Lásd Ladányi Sándor: *Emlékkönyv. Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulója*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986.; Lásd még Maarten J. Aalders: *Binnenkort verschijnt in het Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800: 'Een kennismaking met Jenő Sebestyén (1884–1950)'* <http://www.mjaalders.nl/wetenschappelijik-werk-othermenu-33/publicaties-op-het-web-othermenu-38/208-2019-12-18-21-28-30> (Letöltés: 2020. március 14.)

¹⁴ Lásd Kováts J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, Gyömrő, Kiadja Szenczi Gyözőné Kováts Zsuzsanna, 2005.

¹⁵ További példaként említhetnénk dr. Boér Elek közigazgatási bírót, egyházkerületi tanácsbíró, valamint dr. Joó Gyula kecskeméti jogakadémiai tanárt, egyházkerületi világi főjegyzőt, akik szintén támogató szavazatot kaptak. Lásd A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1939. január 29.

¹⁶ Lásd Köbel Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben, in Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatöbboltja. Tanulmányok a magyar titkoszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–L'Harmattan, 2012, 171–194.

¹⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3.1.9. V-155460 Dr. Batiz Dénes és társai Vizsgálati Dosszié.

¹⁸ A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1925. augusztus 30., szeptember 6.

hogy a Hangya Szövetkezetet 1920-ban a református lelkész és néhány presbiter alapította Kőröshegyen.¹⁹

Az alábbiakban szeretnék további ízelítőt adni abból, hogy a jegyzőkönyvek milyen rendkívül értékes kincseket rejtenek a gyülekezet 19. és 20. századi történetéből. Az iratok a tartalmi kérdéseken túlmenően, az igényes, „veretes” megfogalmazás okán is igazi élményt nyújtanak. Az időutazás során a választékos, tiszteletteljes mondatok nyomán vágóképek villannak fel előttünk az egyházközség történelmi eseményeiről.

EGY ELFELEJTETT KUFSTEINI RAB,
GAÁL GYÖRGY (1814–1896) EMLÉKÉNEK ÁPOLÁSA

Kevésbé ismert az, hogy Gaál György néhai kőröshegyi református lelkész, az 1848-as szabadságharc után hosszú éveken át raboskodott a kufsteini várbörtönben. Gaál Györgyöt 1850 áprilisában szállították Kufsteinbe. A kőröshegyi protocollum szerint a vád ellene az volt, hogy a „szószékről” részt vett a forradalomban. Gaál Györgyöt felségsértésért kötél általi halálra ítélték, mit aztán Haynau húsz év vasban töltendő várfogságra változtatott. Gaál György 1856 júliusában amnesztia útján szabadult, és először feleségéhez Látványba ment. 1857-től Nágocson szolgált, majd innen 1859-ben Kőröshegyre került. Az egyházmegyében aktív volt, előbb pénztárossá, majd tanácsbírává nevezték ki. 1873-ban esperessé, 1877-ben pedig kerületi tanácsbírává választották, tevékenyen és köztiszteletben szolgált mindaddig, míg élete vége felé, a várbörtönben szerzett betegsége miatt, látását majdnem teljes egészében el nem vesztette. 1896-ban halt meg Kőröshegyen.²⁰

¹⁹ „Lelkész elnök felolvassa a 2481/1938. szám alatti Kivonat a magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten 1938. április hó 27–28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyvéből 81. számú leiratot. 1. Presbitérium a tervezetet minden pontjában igen helyesnek találja és jelenti, hogy már szociális intézmény van a községünkben. Ilyen a 'Falu Szövetség' segítségével biztosított tejakció, melynek folytán a református és a r. katolikus iskolában minden d.e. kap 30-30 gyermek tejet, továbbá az állami akciók keretében a csecsemők és szoptatós anyák kapnak tejet s cukrot. A községben van szegényház... [...] A községben különben sok a munkaalkalom télen nyáron mindig. 1920. óta 'Hangya' Szövetkezet is van, melyet lelképásztor alapított több presbíterrel együtt. Molnár Imre községi vezető-jegyző óvoda s napközi otthon alapításán fáradozik. A gazdakör alakítására is megvan a hajlandóság és a jövő ősszel bizonyára megvalósul.” A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1939. március 12.

²⁰ Reóthy Ferenc: Egy elfelejtett kufsteini rab. Kivonat Reóthy–Stirling: Kőröshegy <http://refkoroshegy.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=uu9aL4uo1e> (Letöltés: 2020. január 30.)

Kozma Andor lelkészi szolgálata idején Gaál György unokája, Dr. Szeremley (Szabó) Lajos királyi ítélőtáblai főigazgató kapcsolatot ápolt a kőrös-hegyi református gyülekezettel. Az 1927. október 16-i feljegyzés szerint azon a nyáron Szeremley Lajos 40 pengőt küldött az egyház részére azzal a kikötéssel, hogy „az összeget és általa évenként szaporítva, mint Gaál György Alapítványt kéri kezelni”. A jegyzőkönyv szerint a presbitérium az összeget „mint alapítványt” elfogadta, és úgy határoztak, hogy a „Gaál György Alapítványt a megjelölt cél szerint” fogják kezelni. Arról is van feljegyzés, hogy Szeremley Lajos könyveket adományozott a könyvtárnak.²¹

Érdeemes lenne feltárni ennek a kezdeményezésnek az akkori hátterét, ugyanis arról tudunk, hogy a gyülekezet csak jóval később állított emléket Gaál Györgynek. A késő Kádár-korszakban, 1980. május 17-én a Kőröshegyi Általános Iskola 1955-ben végzett növendékei, nevelőtestülete és az egyház előjárói megkoszorúzták a 48-as hős sírját a kőröshegyi régi temetőben. A református gyülekezet pedig 1984-ben emléktáblát helyezett el annak a parókiának a falán, melyben Gaál György 37 évig munkálkodott.²² A gyülekezet létrehozta a Gaál György Alapítványt, és ma is gondosan ápolja a lelkipásztor emlékét.²³

KOZMA ANDOR LELKÉSZI SZOLGÁLATA
(1911–1940) A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT:
RAVASZ LÁSZLÓ LÁTOGATÁSA KŐRÖSHEGYEN

Kováts J. István 1955-ben megírt visszaemlékezéseiből ismerjük meg annak körülményeit, hogy Kozma Andor miként került Kőröshegyre lelkésznek. Kováts J. azt írja, hogy 1910 tavaszán arról értesült egy kiküldött teológustól, Okos Gyulától, hogy a kőröshegyiek őt (Kováts J.-t) szeretnék meghívni lelkipásztoruknak. Ennek pedig az volt a háttere, hogy a kőröshegyi gyülekezet megszerette Okos Gyulát, és meg akarták várni, amíg választható lesz, ezért a kitűzött időben kétszer is megtagadták a lelkészválasztást. Erre az egyházmegye élni kí-

²¹ A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1933. március 24.

²² Reóthy Ferenc: Egy elfelejtett kufsteini rab. Kivonat Reóthy–Stirling: Kőröshegy <http://refkoroshegy.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=uu9aL4uo1e> (Letöltés: 2020. január 30.)

²³ A Gaál György Alapítvány célja, a Kőröshegyi Református Egyház működésének és fenntartásának támogatása. Gaál György emlékének őrzése, ápolása és továbbvitele; hitélet, vallásgyakorlás támogatása, védelme, segítése; egyházi igazgatású épületek fenntartásának támogatása; diakóniai szolgálat; oktatás, nevelés, gyermek- és ifjúságvédelem és kulturális tevékenység. Forrás: A Kőröshegyi Református Egyházközség honlapja <http://www.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=1169154463> (Letöltés: 2020. március 8.)

vánt a törvény adta jogával, hogy a választást ismételten megtagadó gyülekezetbe lelkészt rendeljen. Kováts J. így írja le az azt követő történéseket:

„Avégből, hogy ez be ne következzen, a kőröshegyiek meghívják engem. Okos Gyula nyilván azt gondolja, hogy mire ő lelkészi oklevelet szerez és választható lesz, engem elvisznek akár valamelyik nagyobb gyülekezetbe, akár teológiai professzornak. A szép Balaton-menti gyülekezetben szívesen töltenék néhány évet, ezért beleegyezem. Az egyházmegyei közgyűlés lelkészi tagjai, akik közül némelyek szerettek volna a kőröshegyi gyülekezetbe kerülni, nem akarnak beleegyezni abba, hogy más kerülhessen oda, ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy az egyházmegye törvény-biztosított jogával éljen. Ki is rendelik Kőröshegyre Hörömpő Ferenc tolnanémedi lelkészt. A gyülekezet bizalmáért hálával szeretném megóvni őket ettől a megaláztatástól. Azon fáradozom, hogy a kirendelt lelkész cseréljen Kozma Andor pócsmegyeri lelkésszel. A pócsmegyeriek meghallgatják Hörömpő Ferencet. Minthogy jobb szónok, mint eddigi lelkészük, készséggel belemennek a cserébe. A kőröshegyiek viszont nem válogatnak: számukra az a fő, hogy mentesüljenek a lelkész kirendeléstől. Még csak kombinációban van a nevem a kőröshegyi gyülekezettel, máris nyolc-tíz barátom és ismerősöm ajánlkozik, hogy odajön hozzám nyaralni. Szegény Balatonparti lelképásztorok, de sok nyaralni vágyó kartársuk gondol rájuk a nyári nap hevében. Ezért nem nagyon lehet csodálkozni azon, hogy egyik-másik Balaton-menti lelkész úgy oldja meg ezt a nehéz kérdést, hogy inkább elmegy családjával együtt más helyre nyaralni, csak hogy megszabaduljon a sok vendégtől... Így nem csak magam búslakodhattam amiatt, hogy nem lettem Kupa vezér ősi fészkenek lelképásztor, de még inkább azok, akik elestek az álmodott szép vendégnyaralástól...”²⁴

Végül Kozma Andort választotta meg a gyülekezet lelkésznek. Kozma Andor mintegy három évtizeden keresztül, egészen haláláig szolgált lelképásztorként a kőröshegyi gyülekezetben.²⁵

A jegyzőkönyvekből megtudhatjuk, hogy *Dr. Ravasz László püspök* mikor járt Kőröshegyen. Eszerint a püspök 1923. szeptember 18-án, Kozma Andor lelkészi szolgálata idején, a külső-somogyi püspöki látogató körút alkalmával részt vett a kőröshegyi presbiteri ülésen. A jegyzőkönyv szerint Ravasz püspök „örömmel” vette tudomásul a „gyülekezet hitbuzgóságát és áldozatkész-

²⁴ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 174–175.

²⁵ Lásd az egyházközség honlapját: <http://refkoroshegy.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=Aewb1oyOzy> (Letöltés: 2019. október 20.)

ségét”, amelynek keretében az előző évben közadakozásból a harangokra összegyűlt „212 ezer korona”. Helytelenítette viszont a püspök, hogy a „kereki leányegyházból a kurátoron és a tanítónőn kívül presbiter nem jelent meg”.²⁶

A LÁNYOK NEM AKARNAK SÖPÖRNI

Az 1924. május 4-i jegyzőkönyvben olyan mozzanatról olvashatunk, amely ma már elképzeldhetetlen számunkra. Az alábbi idézetet nem csak a tartalmi érdekesség miatt láttam fontosnak kiemelni, hanem annak igényes nyelvezetét, szóhasználatát is igen figyelemreméltónak találtam:

„Lelkészelnök szomorúan jelenti, hogy a leányok közül egy-kettő nem akar vasárnap a templomban söpörni. Felhívja a presbitériumot, hogy ezt a kötelességet, mely a tisztaság, és a szépség gyönyörködítő érzése mellett az Úr háza iránti buzgóságot is növeli a lelkekben, ne engedje a leányok által elmulasztani. Presbitérium elhatározza, hogy amelyik leány nem akar söpörni, fogadjon söprőt maga helyett, vagy ha nem, akkor 20 kgr búza, vagy annak folyó ára megfizetésére bünteti.”²⁷

„... LELKET ÉS SZÍVET NEMESÍTŐ REFORMÁTUS NAP...”
1925-BEN

A jegyzőkönyvek megörökítették minden látogatást a gyülekezetben. Ezek közül szeretném kiemelni, hogy mennyire nagyra értékelték a gyülekezet Csekey Sándor és Palcsó László lelkészek egy gyülekezeti napon végzett szolgálatát 1925-ben:

„Nt. Elnök úr szeretettel üdvözlö a megjelenteket, a gyűlést megnyitja, s hálás örömmel emlékezik meg Főtiszt. Püspök úrnak azon intézkedéséről, hogy f. hó 8-án községünkbe kiküldötte Dr. Csekey Sándor és Palcsó László lelkész urakat, kik egyháztagsainknak egy kedves felejtethetlen napot szerettek; s kéri jegyzőkönyvünkben ennek megörökítését. »A presbitérium úgy Főtiszt. püspök úrnak, mint Nt. lelkész uraknak hálás köszönetét fejezi ki ezért a lelket és szívet nemesítő református nap tartásáért.«²⁸

²⁶ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1923. szeptember 18.

²⁷ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1924. május 4.

²⁸ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve, 1925. november 15.; Röviden szeretnék még utalni két eseményre, amelyet a jegyzőkönyv megörökített. Az egyik nagyon szép leírása an-

KOZMA D. BÉLA (1940–1972)
 ÉS ISTVÁN JÓZSEF (1972/1973–2000)
 LELKÉSZI SZOLGÁLATA

1940-ben meghalt Kozma Andor. Halála után – többek között – Hettesheimer (későbbi nevén Hamar) Péter²⁹ szolgált helyettes lelkészként Kőröshegyen. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a presbitérium több jelöltet is meghallgatott. Köztük volt Madarász Lajos nevű lelkész is,³⁰ aki feltehetőleg I. Madarász Lajos volt, Hettesheimer Péter egykori teológiai évfolyamtársa, későbbi esperes.³¹ Végül a „szabályszerűen összehívott presbitérium” 1940. június 23-án „titkos szavazással” Kozma D. Béla nagykanizsai segédlelkészt „egyhángúlag, hét igen szavazattal” meghívta a kőröshegyi református egyház lelképásztori állására.³² 1940. július 7-én tartották meg a lelkészválasztó közgyűlést az iskola tantermében. Mivel 50 egyháztag a meghívás ellen nyilatkozott, titkos szavazást rendeltek el. A leadott 166 érvényes szavazatból „igen”-nel szavaztak 106-an, 56-an pedig ellene.³³ Hettesheimer Péter 1940. november 28-án adta át Kozma D. Bélának a lelkészi hivatalt.³⁴

Kozma D. Béla, elődjéhez (csak névrokonság Kozma Andorral) hasonlóan hosszú, 32 éves lelképásztori szolgálati időt töltött Kőröshegyen. A második világháború, az államosítások, a Rákosi-, majd a Kádár-korszak körülményei között végezte Kozma D. Béla a szolgálatát.

---

nak, hogy 1926. március 28.-án a presbitérium milyen gondolatok mentén döntött az egyházfejelemről szóló törvénytervezet támogatásáról. A másik pedig 1928. február 26.-ai beszámoló arról, hogy Papp M. Lajos 30 évi presbiteri szolgálatáról lemondott, életkorára való tekintettel. Kérték, hogy vonja vissza lemondását, de nem tette, mégis újra választották.

²⁹ Dr. Hettesheimer Péter 1942-ig Budapest-Pestszentlőrinc-Erzsébet-Bélatelepi Református Egyházközség lelkésze volt. Lásd a gyülekezet honlapját: <http://users.atw.hu/olajag/pages/bemutakozunk.htm> (Letöltés: 2020. március 14.)

³⁰ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1940. június 23.

³¹ Izsák Madarász Lajos (Kaposvár, 1914. szept. 16. – Fót, 1976. szept. 13.) református lelkész, esperes. Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/i-75F28/izsak-madarasz-lajos-75FCF/> (Letöltés: 2019. október 20.); Lásd még <http://www.nevpont.hu/view/10460> (2019. október 20.)

³² Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1940. június 23.

³³ Uo. 1940. július 7.

³⁴ Uo. 1940. november 28.

AZ ISKOLA ÁLLAMOSÍTÁSA

Közismert tény, hogy 1948-ban államosították az iskolákat Magyarországon.³⁵ Arról azonban már sokkal kevesebb információnk van, hogy az adott egyházköztségben ezt a történelmi eseményt miként rögzítették a jegyzőkönyvben. A következő jegyzőkönyvrészletből még az is kiderül, hogy melyik zsoltár szavai adtak erőt a presbitériumnak e megrendítő helyzetben:

„Jegyzőkönyv.

Felvetetett a kőröshegyi ref. presbitérium 1948. június 9-én tartott gyűléséről. Jelen vannak: Kozma D. Béla lelkészelnök, Varga Ferenc jegyző, Dankházi Lajos gondnok, A. Bödők János, Dankházi Sándor, Járfás János, Kovács I. András, Kovács Dániel, F. Kovács Károly, Nagy I. Károly, Papp M. András, Papp Gyula, Papp János és Pákozdi András presbiterek.

A CXXV. zsoltár elénekzése és imádság után lelkészelnök a gyűlés határozatképességét megállapítja, és a gyűlést megnyitja. Jegyzőkönyv hitelesítő: Kovács I. András és Papp M. András.

Lelkészelnök ismerteti a 106/1948. zs. sz. alatt érkezett zsinati tanács tájékoztató körlevelét a magyar református egyház presbitériumaihoz. Felhívja a presbitériumot, hogy a körlevél szellemében a véleményét fejezze ki.

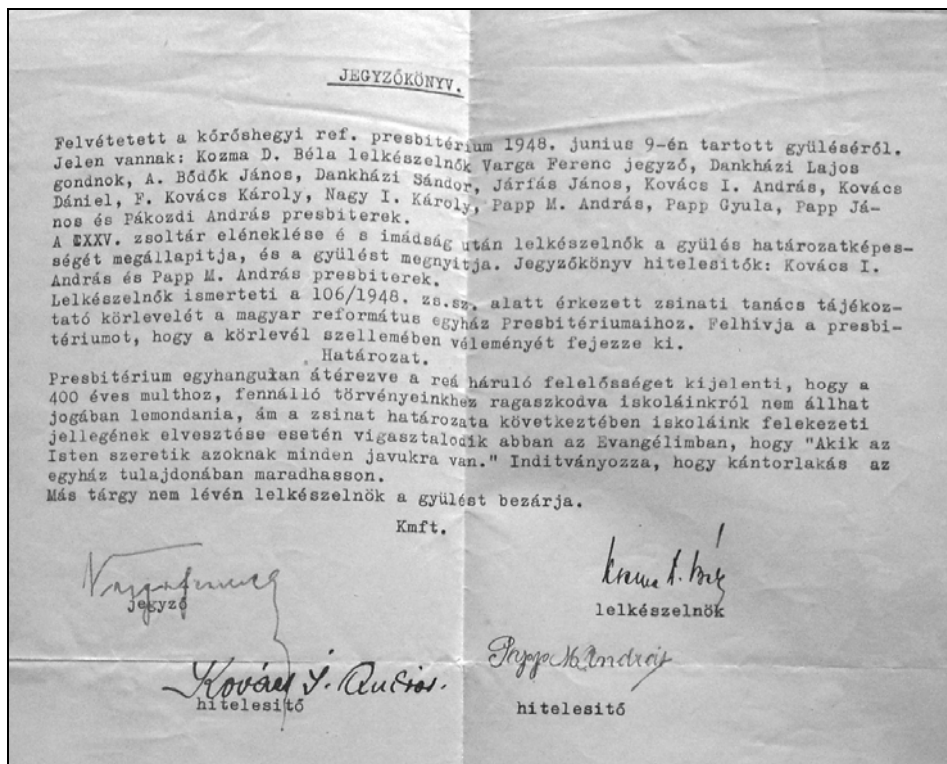
Határozat.

Presbitérium egyhangúan átérezve a reáharulóló felelősséget, kijelenti, hogy a 400 éves múlthoz, fennálló törvényeinkhez ragaszkodva iskoláinkról nem állhat jogában lemondania, ám a zsinat határozata következtében iskoláink felekezeti jellegének elvesztése esetén vigasztalódik abban az Evangéliumban, hogy „akik az Istent szeretik azoknak minden javukra van”. Indítványozza, hogy a kántorlakás az egyház tulajdonában maradjon.

Más tárgy nem lévén lelkészelnök a gyűlést bezárja.

Kmft. Varga Ferenc jegyző, Kozma D. Béla lelkészelnök, Kovács I. András hitelesítő, Papp M. András hitelesítő.”

³⁵ 1948. évi XXXIII. törvény a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételéről, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. (1948. június 16.)

MEZŐGAZDASÁGI FÖLDEK FELAJÁNLÁSA

Az iskolák államosítása után egy évvel az egyházi javadalmaknak és földeknek az állam részére történő „felajánlásról” is döntött a kormány.³⁶ Erről a történelmi fordulópontonról is idézzük a jegyzőkönyvet:

„Jegyzőkönyv.

Felvétetett a kőröshegyi ref. egyházközség 1949. aug. hó 28-án tartott presbiteri gyűléséről. Jelen vannak: Kozma D. Béla lelkészelnök, Varga Ferenc jegyző, Papp János gondnok, Bődök János, Dankházi János, Dankházi József, Dankházi Lajos, Dankházi Sándor, Járfás Sándor, Kátai Sándor, Kovács I. András, Kovács Dániel, F. Kovács Károly, Nagy I. Károly. Rajki Sándor, Papp M. András, Papp Gyula, Pákozdi András presbiterek.

³⁶ 4091/1949. (126) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról. (1949. június 16.)

Lelkészelnök a határozatképességet megállapítva bibliaolvasás és imádkozás után a gyűlést megnyitja. Jegyzőkönyv hitelesítők: Dankházi Lajos, Kovács I. András.

Lelkészelnök ismerteti az országos esperesi és egyházmegyei lelkészi értekezletek rendelkezéseit, melyek szerint a presbitériumok az egyházi és javadalmi földeknek az állam részére való felajánlása tekintetében hozzon határozatot. Határozat: Mivel az egyházközség az egyházat és javadalmait az egyházi és javadalmi földek nélkül fenntartani és fizetni nem tudná, nem ajánlhatja föl az egyházi és javadalmi földeket. A kormányrendeleteket tudomásul veszi. Más tárgy nem lévén, lelkészelnök a gyűlést bezárja.

Kmft. Varga Ferenc jegyző, Kozma D. Béla lelkészelnök, Dankházi Lajos hitelesítő, Kovács I. András hitelesítő.”

Kovács J. István önéletrajzi írásából e két nyilatkozat háttérére nézve is találunk fontos adalékot:

„Ravasz László lemondásával csaknem egyidejűleg: 1948 májusára összehívják országos zsinatunkat az állammal való megállapodás elfogadására. A „megállapodás” szó ebben az esetben – természetesen – csak azt jelenti, hogy a kormány illetékes képviselői nem az egyházakkal, hanem egymás közt megállapodnak abban, hogy mit fogadtassanak el az egyházakkal. A megállapodás leglényegesebb pontja: felekezeti iskoláink ’felajánlása’ az állam számára. A külvilág felé azt a látszatot akarják mutatni, mintha mi magunk ajánlottuk volna fel felekezeti iskoláinkat, és nem úgy vették volna el azokat tőlünk! Mikor a szövegét olvasom, mindjárt arra gondolok, amit Deák Ferenc mondott: amit erőszakkal vesznek el tőlünk, azt hamarosan visszakaphatjuk, de amiről mi magunk mondunk le, az örökre elveszett számunkra! Úgy érzem, Isten segítségével meg kell kísérelnem, hogy iskoláinkkal kapcsolatban ne történhessék meg ez: ám vegyék el tőlünk, de ne mi ajánljuk fel azokat. Az az elhatározás érlelődik meg bennem, hogy kimutatom: amíg mai egyházi törvényeink érvényben vannak, és egyházunk minden tisztviselője esküt tesz egyházi törvényeinkre, amelyek kimondják, hogy iskoláink mindenestől egyházunk testéhez tartoznak, esküszegés nélkül senki sem ajánlhatja fel iskoláinkat. Tudom, mit jelent ez a felszólalásom, de azt is tudom, hogy „Az Úr az én világosságom és üdvösségem: kitől féljek?” (Zsolt 27,1), ezért nehogy hamis szöveget adjanak utólag számba, leírom beszédem, és úgy olvasom fel a zsinaton. Még mást is teszek: kis utazótáskámba belerakok néhány fehérneműt, meg egyéb szükséges dolgokat. Ott áll a becsomagolt kis bőrtáska az íróasztalom tején. Készen vagyok arra is, hogy beszédem után jönnek értem és elvisz-

nek... A zsinat első napján elő-értekezletet tartanak az egész zsinattal. Nyilvánvalóan azért teszik, hogy az aggodalmaskodni, avagy a megállapodást elfogadni nem akarókat még az elő-értekezleten elnémítsák, és a zsinat másnap egyhangúan és ünnepélyesen elfogadja a megállapodást, mint amely felajánlott értékeink fejében teljes „vallásszabadságot” biztosít nekünk. Már maga az elő-értekezlet szokatlan: máskor legfőljebb több bizottság tartotta együttesen gyűlését, ha valamelyik kérdést nem egy, hanem több bizottság elé utalt a zsinat. Még szokatlanabb, hogy ez az elő-értekezlet nyilvános. A bizottsági ülések eddigelé legfőljebb a zsinat tagjai számára voltak nyilvánosak, kívülállók számára nem. A karzatok roskadásig telve érdeklődőkkel. Az evangélikus testvér-egyház lelkészei közül sokan eljönnek, mert az ő egyházuknak is foglalkoznia kell hamarosan a minnkel csaknem azonos szövegű ’megállapodással’ és – velünk együtt – aggodalmaskodva várják az eredményt. Sőt, ami még feltűnőbb, már az elő-értekezleten gyorsírók írják az egész tárgyalást. Mindez nem gátol meg abban, hogy hosszabb felszólalásomban nyíltan meg ne mondjam: nem hiszem, mintha a kormány a megállapodáshoz fűzné teljes vallásszabadságunk biztosítását. Mert azt már új alkotmányunk alaptörvénye³⁷ biztosítja számunkra. Tanúul hívom a zsinat tagjaként jelen levő Kiss Roland államtitkárt. Az nem tehet egyebet, minthogy feláll és megerősíti ezt a véleményem. Azt is bejelenti, hogy az illetékes miniszternek beszámol erről és bízik abban, hogy az is megerősíti majd ezt a nézetet. Ilyen körülmények közt, kissé már tisztultabb légkörben, könnyű volt kimutatnom, milyen képtelen dolog volna, ha önmagunk ajánlanók fel felekezeti iskoláinkat. Ám vegyék el azokat tőlünk, de mi magunk nem ajánlhatjuk fel azokat. Másnap a zsinat nyilvános ülésén felolvasom beszédem. A Zsinat néma csendben hallgatja, amint a különböző egyházi tisztviselők által hivataluk elfoglalásakor letett eskü szövegét felolvasom. Kimutatom, hogy letett esküje alapján mindaddig, míg egyházi törvényeinket meg nem változtatjuk, senki nem szavazhatja meg felekezeti iskoláink felajánlását anélkül, hogy hivatali esküjét meg ne szegné! Nem érdektelen, ha rámutatunk, hogy lelkipásztoraink és összes egyházi tisztviselőink a régi szöveg szerint teszik le az esküt beiktatásuk alkalmával, tehát ugyanúgy megesküsznek arra, hogy felekezeti iskoláinkat megvédelmezik és gyermekeink vallásoktatásáról gondoskodnak! Több felszólalás és toldozgatási-foldozgatási kísérlet után, amelyek elfogadására engem is szeretnének megnyerni, a zsinat sorba veszi a ’megállapodás’ pontjait, az egyes pontokat az iskolákról szóló pontig

³⁷ Kováts J. István minden bizonnyal az 1946. évi I. törvényre („kis alkotmány”) gondolt.

úgyszólván változatlanul elfogadja. Amikor az iskolák kérdését az elnökség szavazásra bocsátja, az az indítványom, hogy „Zsinatunk ünnepélyesen kinyilvánítja, hogy egyházunknak az állami alaptörvényeinkben biztosított iskola fenntartói- és állítási jogához rendületlenül ragaszkodik”, a levegő szinte pattanásig feszült. Némi várakozás után sorjában állnak fel a zsinat tekintélyesebb tagjai: a püspökök, a világi vezetők közül többen, majd a zsinat tagjainak kb. kétharmad része. Hangos kiáltások hangzanak: „Nagy többség!” Bereczky Albert idegesen ugrik fel helyéről: ellenpróbát kér. Az elnökség ezt elrendeli: a jelenlevőknek alig egyharmada áll fel. 45 elfogadó szavazattal szemben mindössze 26-an vagy 28-an állnak föl. Az elnökség kihirdeti az eredményt, és a nagy izgalomban néhány percre felfüggeszti a gyűlést. A zsinat tagjai részint az ülésteremben, részint az előtérben, a karzatokról leözönlőkkel csoportokba verődve, izgalmasan tárgyalják a szavazás eredményét. Bereczky Albert szemrehányásokat tesz a püspököknek, hogy nem állták az előzetes megállapodást. A megállapodás többi pontjainak elfogadása – némi módosítással – már elég gyorsan megy.”³⁸

A SZOCIALIZMUSBAN

1949 után tovább folytatódott az egyházak életébe történő hatalmi beavatkozás. Ennek a folyamatnak is megtaláljuk a nyomát a presbiteri jegyzőkönyvekben. Szó volt például 1952-ben az egész egyházat érintő egyházmegyei határok újrendezéséről is, amelynek a háttérében – politikai nyomásra – az egyházmegyei határoknak a közigazgatási határokhoz való igazítása állt. Ekkor az a döntés született, hogy a kőröshegyi egyházközség továbbra is a dunántúli egyházkerület külső-somogyi egyházmegyéjében maradjon.³⁹ 1953. szeptember 9-én az egyházlátogatási gyűlésen az esperes megbízásából a téma a gyülekezet „közösségi felelősségtudata” volt, melynek elemei a „dolgozó népünk országépítő munkájában” „az állam iránti kötelezettség” megnyilvánulása, a „béke ügyének keresztyéni magatartással való szolgálata”, a „segítő szolgálat” „minden ember felé”.⁴⁰ Ekkor már körvonalazódott a hatalmi elvárások nyomán a „szolgálat teológiájának” elmélete. A későbbi évek jegyzőkönyveiben olvashatunk – többek között – államsegélyről, ökumenikus mozgalmról, Hazafias Népfrontról, lelkészlakás tatarozásáról, egyházfenntartói járulékról, egyházi tisztségekre történő szavazásokról.

³⁸ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 436–438.

³⁹ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1952. április 27.

⁴⁰ Kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum) 1953. szeptember 9.

Meg kell említeni a protestáns múltfeltárás talán legnehezebb szegmensét is, nevezetesen az állambiztonság tevékenységét az egyházak irányában. A pártállami évtizedek alatt a Kőröshegyen szolgáló mindkét református lelkész, Kozma D. Béla és István József lépéseit is szemmel tartotta a politikai rendőrség. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található iratok szerint dr. Vajthó Zoltán 1956-os anyagában Kozma Béla neve is szerepel. A politikai rendőrség tudni akarta, hogy kik állnak kapcsolatban a lelkésszel.⁴¹

Kozma D. Béla halála (1972) után István József bálványosi lelkész egy évig helyettes lelkészként, majd pedig megválasztott rendes lelkészként szolgált a kőröshegyi református gyülekezetben. 1973-tól István József családjával együtt a kőröshegyi református parókiára költözött, és onnan pásztorolta tovább a bálványosi gyülekezetet is. Bálványoson ettől kezdve üresen állt a parókia. István József indítványára a bálványosi presbitérium úgy döntött, hogy ifjúsági gyülekezeti alkalmakra, nyaralásokra a székesfehérvári református gyülekezet rendelkezésére bocsátják a parókia épületét.⁴² Emiatt István Józsefet az Állami Egyházügyi Hivatal „elbeszélgetésre” hívta, ám ennek ellenére az ifjúsági alkalmak folytatódtak, és több ízben nyugatról is érkeztek református és evangélikus ifjúsági csoportok.

Az állambiztonság megfigyelés alatt tartotta a bálványosi parókián történeteket. A politikai rendőrség aktái között „*A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása*” céljából nyitott objektum dosszié 7. kötetében találunk feljegyzéseket erről. Az 1978-ban készült feljegyzés szerint a politikai rendőrség – az 1977-ben külföldre távozott – Bán József református lelkész hollandiai útját követve jutott el a bálványosi református parókiához. Az állambiztonság jelentése szerint Bán József egy kb. 23 fős ifjúsági csoportnak – köztük három lelkésszel – „evangelizációs programot szervezett a Somogy megyei Bálványos községben”. Az alkalom különlegessége az volt, hogy ezen részt vett „Németh Géza budapesti lakos”, református lelkész is, „vendéglátójuk” pedig István József volt. Az állambiztonság külön kiemelte, hogy az alkalom részese az „Erdélyi Misszió”-nak, amelynek keretében egy-

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O-14995/443.

⁴² István Józsefné visszaemlékezése: „I. J.-né: Igen, Kozma Béla volt az elődünk, és akkor viszont szabad lett a bálványosi parókia, és ifjúsági gyülekezeti alkalmakra megszavaztatta a presbitériummal, hogy oda jöhetnek fiatalok nyaralni, és egy kicsit a Balatonra lejárni. Úgyhogy, abból volt egyébként egy kis elbeszélgetés ott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Tehát, nem is annyira a sport révén. K. Sz.: Miután tehát Kőröshegyre leköltöztek, Kozma Béla halála után? I. J.-né: Igen, és akkor szabad lett a parókia, és akkor a fehérvári gyülekezet kapta meg, és ők a fiatalokat nyaraltatták, a párom is egy kicsit néha fölment.” Részlet Köbel Szilvia: Interjú István Józsefnével. Az interjú helye és ideje: Balatonföldvár, 2017. július 18. Lásd ÁBTL 115/30/T/2017.

házi kiadványokat és anyagi támogatásokat juttatnak Erdélybe. A politikai rendőrség István József „operatív ellenőrzését” Bán Józseffel való kapcsolata okán előkészítette, lakókörnyezetéről információkat készítettek, és kilátásba helyezték „kikérdezését ... a holland fiatalok ... látogatásának részleteiről”.⁴³

Az állambiztonság szemében István József tevékenysége nemcsak a bálványosi ifjúsági alkalmak miatt volt szálka. Azt sem nézték jó szemmel, hogy a lelkész rendszeres kapcsolatot ápol erdélyi és német (keleti és nyugati) gyülekezetekkel, majd a nyolcvanas évek végén ellenzéki körökkel.⁴⁴ István József ráadásul a Testnevelési Főiskolán labdarúgó-szakedzői képe­­sítést szerzett, ennél fogva Kőröshegy sportéletében is aktívan részt vett. Edzője lett a helyi futball csapatnak, így a fiatalokkal ezen a területen is rendszeres kapcsolatban volt. Várható volt, hogy ügynöki jelentések készülnek erről is. Egy helyben lakó, idegenforgalomban dolgozó informátor (az állambiztonság titkos megbízottja) – „Éva” fedőnéven⁴⁵ – többször felhívta az állambiztonságiak figyelmét arra, hogy István József a fiatalokkal mint futbal­­ledző foglalkozik, továbbá milyen külföldi kapcsolatai vannak a lelkésznek.⁴⁶ Az alábbiakban az informátor két jelentését szeretném ismertetni.

„Éva” 1978 nyarán a következőket jelentette István Józsefről:

„Jelentés.

Idő, hely: 1978. VIII. 14. 14.00 Muskátli fn. t.l.⁴⁷ Ismerősöm elmondása alapján az alábbiakat tudom István József, kőrös­­hegyi református papról: Bálványos községben volt református pap az ezt megelőző években. A miséken felesége szokott orgonálni. 4-5 évvel ezelőtt költöztek Kőrös­­hegyre. Balatonföldváron fizettek be szövetkezeti lakásépítési akcióba. Nagyon sok

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-13586/7. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása című Objektum Dosszié. Javaslat „Hollandi” fn. előzetes ellenőrzés bevezetésére. 1978. február 13. 218–222. digitális oldalszám. (Letöltés: 2020. március 12.)

⁴⁴ István József 1989. április 15-én belépett a kisgazdapártba, majd az első szabad választásokon országgyűlési képviselővé választották. 2001-ben bekövetkezett haláláig képviselő volt. Forrás: www.parlament.hu <https://www.parlament.hu/kepviselo/elct/i086.htm> (Letöltés: 2020. március 12.); https://www.parlament.hu/web/guest/kepviselok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_p_id=hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_auth=6ZUifw51&_hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcppls%2Ffogy_kpv.kepv_adat%3Fp_azon%3Di086%26p_ckl%3D36%26p_osszefuz%3D (Letöltés: 2020. március 12.)

⁴⁵ ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások. „Éva” fedőnevű ügynök.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M-39462. „Éva” fedőnevű ügynök jelentései.

⁴⁷ Feltehetően a Kőröshegy központjában működő Muskátli Vendéglőről van szó.

külföldi vendég látogatja meg István Józsefet kőröshegyi otthonában. Valószínű elsősorban a sok és jó boráért. Vannak olyan vendégei, akik csak borozni jönnek hozzá, és vannak olyanok is, akik nála laknak. Nyugati rendszámú kocsikat is láttak az udvarban hosszabb időn keresztül. Most is van egy náluk. István József aktívan kiveszi részét a község sportéletéből. Gyakran jár focibálozni (sic!), és az általános iskolás gyermekek focibálozni (sic!) edzőjeként is tevékenykedik. 1978. VIII. 14. Éva.”

A tartótiszt a jelentést „jó, operatív értékű”-nek minősítette, és további intézkedésként javasolta „megszervezni István József kapcsolatainak vizsgálatát”, „Éva” pedig feladatul kapta, hogy „szerezzen be konkrét tényeket” (neveket, gépkocsi rendszámokat) István József kapcsolatairól.⁴⁸

Egy év múlva, 1979 nyaráról, egy nyugatnémet keresztyén ifjúsági csoport Kőröshegyen a református templomban tett látogatásáról és a gyülekezetnek hozott adományáról maradt fenn a következő jelentés:

„Jelentés.

Idő, hely: 1979. július 10. 10.00 Muskátli. Ismerősöm elmondása alapján tudomásomra jutott, hogy 1979. július 8-án a kőröshegyi református templomban, az Express Tábor Vadóc Szállodájában tartózkodó nyugatnémet csoport /XNY-27/ számára István József, kőröshegyi pap misét tartott. Felkérték a csoport tolmácsát, hogy a mise szövegét fordítsa. Az idegenvezető ennek a kérésnek nem tett eleget, amit a kőröshegyi pap nehezményezett is. Elégedetlenségét az idegenvezetőnek bővebben is kifejtette. Továbbá tudomásom van arról, hogy ez a CVJM csoport a templom számára szivacspárnákat hozott és adott át. 1979. július 10. Éva.”⁴⁹

A jelentésben említett „CVJM csoport” a német keresztyén fiatalokat tömörítő egyesület nevének a rövidítése (Christlichen Verein Junger Menschen – CVJM-Gesamtverband in Deutschland e. V.).⁵⁰ A tartótiszt kifogásolta, hogy

⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M-39462. „Éva” fedőnevű ügynök jelentései. A jelentést az ügynök kézzel írta.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M-39462. „Éva” fedőnevű ügynök jelentései. A jelentés géppel írt, de az ügynök saját kézzel is aláírta az „Éva” nevet.

⁵⁰ A CVJM (Christlichen Vereine Junger Männer) egyesület tagja a világ keresztyén ifjúsági egyesületeit tömörítő szervezetnek, az YMCA-nek. (World Alliance of Young Men's Christian Associations) Lásd az egyesület honlapját: <https://cvjm.de/ueber-uns/cvjm-deutschland/> (Letöltés: 2020. március 15.)

a jelentés „az említett csoportról egyéb, operatív szempontból értékes jelzéseket nem tartalmaz”. Ezért intézkedésként megjelölte, hogy a jelentést felhasználják a „CVJM-ről készítendő értékelő anyaghoz”, az ügynök pedig további feladatként kapta, hogy „gyűjtsön hasznos információkat” a csoportról.⁵¹

KONKLÚZIÓ

A fenti gondolatokkal a figyelmet szerettem volna ráirányítani azokra a lehetőségekre, amelyek az egyes gyülekezetek történetének kutatásában rejlenek.

Fontosnak tartom – különösen a nagy múltra visszatekintő, ám kevésbé ismert református gyülekezetek esetében – a közelmúlt történetét tágabb kontextusban elhelyezni: egyfelől történelmi (helyi és országos, akár egyetemes) síkon, másfelől pedig a református egyház egészének összefüggésében. Ennélfogva a gyülekezeti kutatások nyomán a presbiteri jegyzőkönyvek epizódyszerű részletei egységes gyülekezettörténetté állnak majd össze.

BIBLIOGRÁFIA

- AALDERS, Maarten J.: Binnenkort verschijnt in het Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800: 'Een kennismaking met Jenő Sebestyén (1884–1950)', *DNK* 42 (2019) 163–180. <http://www.mjaalders.nl/wetenschappelijkwerk-othermenu-33/publicaties-op-het-web-othermenu-38/208-2019-12-18-21-28-30>
- A Kőröshegyi Református Egyházközség honlapja
A kőröshegyi református egyház jegyzőkönyve. (Protocollum)
- KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, Gyömrő, Kiadja Szenczi Gyözőné Kováts Zsuzsanna, 2005.
- KÖBEL Szilvia: A „szolgáló egyház” törvénykönyve. Az államszocializmus hatása a református egyházalkotmányra és a református egyházi törvényekre, *Glossa Iuridica*, VI. évf., 2019/3–4., 165–185.
- KÖBEL Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben, in Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatércsoltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–L' Harmattan, 2012, 171–194.
- KÖBEL Szilvia: „Nem vesztegette arra az idejét, hogy a maga igazát keresse”. *Dobos Károly (1902–2004) lelkesítő pályaképe*, Budapest, 2018. (Megjelenés alatt.)

⁵¹ ÁBTL 3.1.2. M-39462. „Éva” fedőnevű ügynök jelentései.

- LADÁNYI Sándor: *Emlékkönyv. Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulója*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1986.
- Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/i-75F28/izsak-madarasz-lajos-75FCF/>
- POKOLY József (szerk.): *Magyar Protestáns Egyház történeti Adattár VIII*. Budapest, 1910. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MagyarProtestansEgyhaztortenetiAdattar_008_1910/?pg=53&layout=s&query=k%C5%91r%C3%B6shegy
- REÓTHY Ferenc–STIRLING János (szerk.): *Kőröshegy, Kőröshegy*, 1990.
- REÓTHY Ferenc: *Egy elfelejtett keufsteini rab*. <http://refkoroshegy.shp.hu/hpc/web.php?a=refkoroshegy&o=uu9aL4uo1e>
- Végszavai a somogyi követeknek az 1843/44-iki Országgyűlés fölött, *Politikai röpiratok 24.*, Pest, Landerer és Heckenast, 1845. https://mandadb.hu/common/file-servlet/document/801125/default/doc_url/BALL_000024_005.pdf
- Budapest Pestszentlőrinc Erzsébet Bélatelep Református Egyház honlapja <http://users.atw.hu/olajag/pages/bemutakozunk.htm>
- parlament.hu
- Christlichen Verein Junger Menschen – CVJM honlapja: <https://cvjm.de/ueberuns/cvjm-deutschland/>

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ÁBTL 3.1.9. V-155460 Dr. Batiz Dénes és társai Vizsgálati Dosszié.
- ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások, „Tóth Péter” fedőnevű ügynök.
- ÁBTL 3.1.5. O-14995/443. dr. Vajthó Zoltán vizsgálati anyaga
- ÁBTL 3.1.5. O-13586/7. A református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása című Objektum Dosszié.
- ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások, „Éva” fedőnevű ügynök.
- ÁBTL 3.1.2. M-39462. „Éva” fedőnevű ügynök jelentései. Köbel Szilvia: Interjú István Józsefnevel. Az interjú helye és ideje: Balatonföldvár, 2017. július 18. Lásd ÁBTL 115/30/T/2017.

ABSTRACT

Szilvia Köbel: „*The session [...] declares that [...] it doesn't have the right to relinquish its schools.*”

Supplements to the History of the Reformed Congregation in Kőröshegy

Researching the history of an individual congregation plays a crucial part in the exhibition of the recent past of the Reformed church, and it is inseparable from the wider dimension of the congregation's history as well as its regional situation. This is why I undertook research pertaining to the history of the Reformed congregation in Kőröshegy. The decades of state socialism were experienced quite differently by the countryside congregations and the ones in Budapest (or any larger city), but it was also different for the congregations which were relatively recent and those that had a longer history behind them. The 500-year anniversary of the Reformation in 2017 gave exceptional significance to doing research in the field of church history. Kőröshegy's Reformed congregation has a very long history, as historical documents on the Ottoman occupation, dating back to as far as 1552, mention the presence of the Reformed in Kőröshegy. So how does one exactly find traces of historic changes within the lifespan of a given congregation? This is where the so called *protocolla, the records of sessions of the presbytery*, which – next to the registers – are being preserved in the congregational archives. These documents show us not only the history of the congregation itself, but that of Kőröshegy and that of the entirety of Hungary as well – albeit from a rather local perspective. World wars, land ownership reforms, financial crisis, secularization of schools, socialism. These records also contain not only the local congregational clerical elections, but those on the church district and national level too. The thesis of this study aims to raise awareness to the potential that lies within researching the history of particular local congregations. End goal of this research would be the unification of all these records – quite episodic in nature – to create a unified congregational history, or even church history.

Keywords: Kőröshegy Reformed Congregation, History of the Reformed Church in Hungary, Reformed Church in Hungary during Communism, István J. Kovács

SZOLIDARITÁS ÉS ELLENÁLLÁS.
REFORMÁTUS HÁLÓZATOK ERDÉLYI SEGÍTŐAKCIÓI
A HETVENES–NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Ablonczy Bálint

Az 1956 utáni első hivatalosan engedélyezett és nem a pártállam testületei által szervezett tüntetést a romániai falurombolás miatt hívták össze. 1988. június 27-én soktízezer ember vett részt a Hősök terén megrendezett demonstráción a Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, az Erdélyt Védő Magyarországi Független Bizottság, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Bibó István Szakkollégium és más – ahogy akkoriban mondták – alternatív kezdeményezés felhívására. A minden atrocitás nélkül lezajlott nagygyűlés jelentőségét tovább növeli, hogy tíz nappal korábban Budapesten még rendőri erőszakkal verték szét a Nagy Imre kivégzésére emlékező ellenzékieket. Noha a tüntetés engedélyezése összefüggött a pártelit belső küzdelmeivel, így például a friss MSZMP-főtitkár, Grósz Károly pozíciójának megerősítésére tett erőfeszítéseivel, a román–magyar államközi viszony romlásával, a nagygyűlés először tette kézzelfoghatóvá a még ellenőrzött nyilvánosságban: a társadalom széles rétegei vállalták szolidaritást az erdélyi magyarokkal. Mindezt úgy, hogy a határon túli magyarok helyzete, egyáltalán a „Trianon-probléma” a rendszer nagy tabuinak egyike volt évtizedeken keresztül – 1956-tal és a Szovjetunióhoz fűződő viszonyal egyetemben. (Igaz, utóbbi érinthetetlen volt, míg Trianonnal és 1956-tal kapcsolatban idővel kialakult a téma tárgyalását lehetővé tevő metaforikus nyelvezet.)¹

Dolgozatunk témája ez a hivatalos internacionalista diskurzus ellenére bűvópatakszerűen a diktatúra alatt mindvégig létező szolidaritás. Különösen annak tettekben is megnyilvánuló változata: a hetvenes–nyolcvanas években segítőakciókat szervező civil mozgalom. Természetesen ez az aktivizmus nem előzmények nélkül jött létre. A magyarországi közéletben a téma mesterséges

¹ A tüntetés közvetlen előzményeit, lefolyását, bel- és külpolitikai következményeit lásd Kaszás Veronika: A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben, *Múltunk*, XXVI. évf., 2014/1, 253–265.

elfojtása után az Írószövetség 1968-as kettős kötődés vitája,² Sütő András 1970-ben megjelent *Anyám könnyű álmot ígér* című munkája, Kallós Zoltán 1973-as *Balladák* könyvének óriási magyarországi sikere, az autentikus (főleg) erdélyi népzene újrafelfedező táncházmozgalom elindulása (1972), a meggyőződéses szovjetbarát Kádár János pártfőtitkár helsinki záróértekezleten a trianoni békéről szóló mondatai – eltérő dimenziókban ugyan, de – jelezték, hogy a határon túli magyarok kérdése jelen van. Szó sem volt persze arról, hogy a témát teljes mélységében tárgyalni lehetett volna, vagy az állampárt az ügyet politikájába emelte volna. De a hetvenes évek végétől a hivatalosan továbbra is internacionalista államideológia ellenére egyre gyakrabban jelentek meg olyan tudományos (történelem, régészet, etnográfia, irodalom) publikációk, amelyek közvetve vagy közvetlenül érintették az erdélyi magyarság kérdését és az anyaországhoz való kötődését. A gyakran metaforikus nyelvezetet használó megszólalások közül a legjelentősebb Illyés Gyula a *Magyar Nemzet* 1977. karácsonyi és 1978. januári számában megjelentetett esszéje, a Válasz Herdernek és Adynak. Szövegében a magyarság össznemzeti felelősségét firtatta és metaforikusán utalt arra, hogy szót kell emelni a határon túli magyarság kérdésében. Illyés megnyilatkozása kevesebb volt egy hivatalos nyilatkozatnál, de több volt egy magánvéleménynél.³

A szellemi élet mozgolódása kifejezett valamit a magyar társadalom bizonyos rétegeiben felébredő tettvágyból. A hetvenes években szórványosan, majd a romániai helyzet romlásával párhuzamosan egyre szervezettebben szállítottak magyar állampolgárok segítséget (gyógyszert, élelmiszert) erdélyi magyar barátaiknak, rokonaiknak, ismerőseiknek. Ezek természetesen nem bejegyzett szervezetek által végzett segítőakciók voltak, nem is lehettek azok, jelentőségüket mégsem szabad alábecsülni. E civil mozgalomban részt vett aktivisták tapasztalata, helyismerete nélkül például az 1989. decemberi romániai forradalmat követő szolidaritáshullám segélyküldeményei nem juthattak volna célba. A sajátos Erdély-járás körberajzolásával jobban érthetjük az elmúlt évtizedek határon túli és a magyarországi magyar kapcsolatainak dinamikáját

² A Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztályának a külföldi magyar és magyarországi irodalmak, írók és olvasók kölcsönös jobb megismertetését javasolta. Lásd Kettős kötődés – kettős felelősség. Vita a szomszédos országok magyar irodalmáról, *Élet és Irodalom*, XII. évf., 20. szám, 1968. május 18., 1., illetve Gyakorlati felelősség. Vita a szomszéd országok magyar irodalmáról, *Élet és Irodalom*, XII. évf., 24. szám, 1968. június 15, 6.

³ Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989.*, Csíkszereda, Pro-Print, 2017., 90.

is.⁴ Mint látni fogjuk, az erdélyi szolidaritási mozgalomban a magyar társadalom számos csoportja, rétege vett részt. Szakkollégiumi diákokat, fővárosi és vidéki egyetemi köröket, különböző ellenzéki csoportokhoz tartozókat, egyházi kisközösségeket, tánc házi embereket egyaránt találunk a segítők között.

Tanulmányunkban most elsősorban a református hálózatokra összpontosítunk: azt kívánjuk feltérképezni, hogy kik, milyen motivációból, milyen segítőcsatornákat építettek ki, miként csempészték élelmiszert, gyógyszert, hitmélyítő irodalmat és jó szót erdélyi hitsorsosaiknak.

Tanulmányunk egy 2019 elején, a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Intézete a Nemzeti Emlékezet Bizottságával kötött megállapodása nyomán indult kutatás első eredményeit mutatja be. Itt kell jelezni, hogy az erdélyi segítőakciók jellegzetességei (konspiráció, személyes kapcsolattartás, dokumentumok hiánya) miatt kevés írott forrás maradt ránk, nagy hangsúlyt kellett fektetünk tehát az oral historyra. Éppen ezért 2020 áprilisáig tizenkilenc az erdélyi segítőakciókban részt vevő vagy azokra a korban rálátó személlyel rögzítettünk interjút. Református lelkészek, presbiteren, gyülekezeti tagokon kívül egykori Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban MSZMP) funkcionáriussal, diplomatával, egyetemi hallgatóval és oktatóval is beszélgettünk. A téma nemzetközi dimenzióját mutatja, hogy az erdélyi segítőakciókban holland, svájci és német személyek, illetve szervezetek is megjelentek. Róluk is adott számot Ida és Klaas Eldering, a magyarul kiválóan beszélő nyugalmazott holland lelkész házaspár. Történetük jelzi, hogy témánk nem pusztán a magyar rendszerváltás vagy az egyháztörténet szempontjából releváns, hanem nemzetközi vonatkozásai is vannak.

Az interjúk, a visszaemlékezőktől gyűjtött dokumentáció és a szakirodalom mellett fontos, még ha töredékes forrást jelentenek a levéltári anyagok is. A kutatás jelenlegi fázisában az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban ÁBTL) található forráscsoportra támaszkodtunk, elsősorban a „Református egyházi reakció”, a „Külföldi protestáns szervezetek leplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése” című operatív dossziékra, illetve a témáról (is) jelentő egyházi hálózati személyek munkadossziéira.

⁴ Sőt, a határon túli magyarság ügyének – a segítőakciók résztvevői által is segített – tematizálása szerepet játszott a Magyar Demokrata Fórum 1990-es győzelméhez nélkülözhetetlen országos szervezeti háló kialakulásában. Házi Balázs–Nagymihály Zoltán: „Egymásban bíztunk eleitől fogva”. A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében (1987–1990), in Szekér Nóra–Szeredi Pál (szerk.): *MDF-tanulmányok*, Lakitelek, Antológia, 2018, 105–165. Köszönöm Szécsi Árpádnak, hogy felhívta figyelmemet a tanulmányra.

A SEGÍTŐAKCIÓK VIZSGÁLATÁNAK FOGALMI KERETE

Mielőtt az írott források és az interjúk segítségével megpróbálnánk körülhatárolni a hetvenes–nyolcvanas évek erdélyi segítőakcióiban résztvevők köreit, motivációit, kapcsolatrendszerét, logisztikáját, szükségesnek tartunk egy fogalmi kitérőt. Habár első látásra meglepő lehet, úgy véljük, a dolgozatunkban tárgyalt jelenség beilleszthető a „kulturális ellenállás” keretei közé. Egyáltalán nem azért, mintha az erdélyi segítőakciókban résztvevők határozott politikai cél (mondjuk a diktatúra megdöntése) miatt vágtak volna bele a nem teljesen veszélytelen – mert esetleges hatósági zaklatást Magyarországon meg Romániában egyaránt implikáló – küldetésekbe. Még csak az sem igaz, hogy minden résztvevő kötődött volna a nyolcvanas évek közepére-végére már látható ellenzéki szerveződésekhez; az egykori „erdélyesek” jelentős része beilleszkedett a diktatúra mindennapjaiba, nem számított „renitensnek” vagy „ellenzéki elemnek”. Ugyanakkor lényegében minden meginterjúvult egykori Erdély-járónál a szerepvállalás motivációi között valamilyen formában megjelenik a nemzeti és hitsorstársi szolidaritás. Mivel ezeket a témákat a rendszer tabusította, de legalábbis nagyon szűk keretek közé szorította (ha a kifejeződéseit nem is feltétlenül üldözte úgy, mint korábban), a cselekvés mégis szemben állt a hivatalosan előírt-elvárt magatartásformákkal. Azaz – kölcsönvéve a kérdés egyik magyar alapmunkájának megfogalmazását – az ellenállást nem feltétlenül az egyén egész magatartását átható elvként, hanem az egyébként a fennálló rendhez alkalmazkodó életek bizonyos területeinek jelenségeként kell értelmeznünk.⁵ Más megfogalmazásban: az ellenállás egy összetett, interaktív helyzet, és a különböző terminológiák ennek az interakciónak a különböző aspektusokból történő értelmezését teszik lehetővé. Ezek az aspektusok pedig többnyire együtt jelölik ki egy-egy ellenállásként értelmezett praxis helyét a társadalmi térben.⁶

Márpedig bárki, aki a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországon a családi-baráti turizmus keretein túllépve Erdélyt járta, idővel segítséget vitt és má-

⁵ Apor Péter–Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in Apor Péter–Bódi Lóránt–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 11.

⁶ Nagy Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem HIT 2018*, Reformáció Öröksége Könyvek I., Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 278.

sokkal még hálózatot is alkotott, tudatában volt annak, hogy „praxisa” ellenállásként is értelmezhető – ha éppen úgy alakul. Persze ekkortájt már sokszor nem alakult úgy, de Kósa László mintaszerűen feldolgozott gyulai esettanulmánya (helyi református értelmiségiek között körbejárt az erdélyi magyarság sorsát bemutató pamflet) jelzi a rendszer magatartását. A határon túli magyarok iránti pusztá érdeklődés még a nyolcvanas években is évekig tartó, ügynökök és állambiztonsági tisztek sorát megmozgató – stílszerűen „Trianon” fedőnévvel ellátott – bizalmas nyomozást vonhatott maga után.⁷

Az aggodalom és az érdeklődés a hetvenes évektől a romániai helyzet fokozatos romlásával párhuzamosan egyre többeknél ébresztette fel a segíteni akarást. Interjúink tanúbizonysága szerint a segítőcsatornák szinte szükség-szerűen egyre inkább az egyházak, s különösen az Erdélyben (a tömbkatolikus székelyföldi – csíki, gyergyói – területek kivételével) mindenütt jelenlévő református felekezeten keresztül alakultak ki. A nyolcvanas évekre egyre jobban leépített romániai magyar intézményrendszerrel párhuzamosan információforrásként, közösség-szervezőként, sőt logisztikai központként is felértékelődtek a helyi parókiák. Ennek természetesen tudatában volt a román állam. Ahogy a székelyföldi egyházi elhárítási területtel foglalkozó egyik Securitate-jelentés fogalmazott:

„Az egyház képviselői a megyében arra törekszenek, hogy a magyar nemzetiségű hívőket az egyházak köré csoportosítsák, azt hirdetve, hogy az egyház az egyedüli intézmény, amely képes megvédeni és felkarolni a romániai magyarok érdekeit, hogy megmentsse az erdélyi magyarokat a román elnemzetlenítő politika okozta ún. asszimilációs veszélyektől.”⁸

⁷ Kósa László: Malomkövek között. Kisvárosi értelmiség a politikai rendőrség látókörében (1980–1983), *Kommentár*, VII. évf., 2012/2., 47–70.

⁸ Idézi: Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon*, 83. Tanulmányunk kereteit szétfeszítené a romániai magyar református egyház állambiztonsági behálózottságának részletes bemutatása, itt csak utalhatunk az összetett problémára. A témával kapcsolatos legfontosabb munkák: Buzogány Dezső: A református egyház vendégeinek és külföldi teológiai hallgatóinak megfigyelése Romániában, a 20. század második felében. 1. rész, *Református Szemle*, CVI. évf. 2013/2, 208–218.; 2. rész, *Református Szemle*, CXI. évf. 2013/3, 308–319.; Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában: Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, XXVII. évf. 2017/tavaszi, 146–170., Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium I–IV*, Nagyvárad – Kolozsvár, Partium–Kriterion, 2009–2014.

A SEGÍTŐAKCIÓK RÉSZTVEVŐINEK MOTTVÁCIÓI

Az Erdélyt felfedezőket viszont éppen ez az asszimilációs politika töltötte el aggodalommal és sarkallta cselekvésre, ugyanakkor az aktív segítségnek számos egyéb mozgatórugója is lehetett. Egyfajta fokozatosság még azoknál is megfigyelhető, akik családi kapcsolatok, történelmi tudatosság révén az átlagnál tájékozottabbak voltak.

A nyolcvanas évek végére az egyik legnagyobb hálózatot az Erdélyt Támogató Egylet mozgatta, amelynek munkájába református gyülekezetek és teológusok is bekapcsolódtak. (Későbbi nevén Transilvania Caritas – Transcar.) A csoportot megszervező Koenig Helmut a családi indíttatás mellett az erdélyi túrázás során szerzett élményeit nevezte meghatározónak:

„1969-ben három cimborámmal két hónapos hátizsákos túrát szerveztünk Erdélybe, stoppal, teherautó rakterében, vonattal. Egy ilyen élmény érzelmileg is feltöltött – persze semmi vadmagyarság –, de megéreztük az ízét annak, amiről meséltek nekünk. A '70-es, '80-as években egyre több magyarországi utazott Erdélybe, épített kapcsolatokat, ismerkedett az erdélyi helyzettel, és nyilván segített is, ahogy tudott. Ki-ki más indíttatásból utazott, volt, akit a néprajz érdekelt, másokat a szép tájak vagy emberek, megint mások egyszerűen csak kíváncsiak voltak.”⁹

Noha családi kötődései is voltak, Zalatnay István református lelkész, a Zsinat későbbi kisebbségi referense a hetvenes években induló magyarországi táncházmozgalom hatását emelte ki:

„Anyai nagyapám kolozsvári volt, és harminchét évesen, Trianon után jött el; indíttatásomban ez a tény mégsem játszott annyira döntő szerepet. [...] Amit sokkal inkább mondhatok, az egy majdnem vicces dolog: a számániam. 14-15 éves koromban elkezdtem szenvedélyesen azzal foglalkozni, hogy magyarok hol és mennyien vannak. [...] A másik személyes indíttatás a táncházmozgalom volt. Egy időben jártam oda, és az szerintem eléggé közismert, hogy igen jelentős része azoknak a fiataloknak, akik a hetvenes–nyolcvanas években „erdélyesekké” váltak, azok ezen a vonalon keresztül váltak azzá.”¹⁰

⁹ Sipos Zoltán: *Hátizsákos „turizmus” a '80-as években: gyógyszereket, élelmiszert, könyveket hoztak. Beszélgetés Koenig Helmuttal és Bárdi Nándorral*, www.transindex.ro, <http://multikult.transindex.ro/?cikk=10665> (Letöltés: 2020. április 20.)

¹⁰ Interjú Zalatnay István református lelkésszel, 2019. február 13.

Koenig Helmuthoz hasonlóan Erdélyi András mérnök, a Budapest-Pasaréti Református Egyházközség (közismert nevén a Torockó téri gyülekezet) presbitere számára is egy diákkori út jelentette a meghatározó élményt, azonban az ő (és még sokan mások) erdélyi szocializációja sem véletlenül alakult. Erdélyi András a közösség egyik ifjúsági csoportjával 1968-ban utazott először Romániába, 1972-től pedig már vezetőként rendszeresen vitt nálánál néhány évvel fiatalabbakat. Legfontosabb kapcsolatuk Dobri János kolozsvár-kerekdombi lelkész volt, akinek gyülekezetét már az első úttól kezdve rendszeresen segítették. „Indulás előtt mindenki elrakott egy új Bibliát, vittünk toalettpapírt, cikóriakávét, szappant, amit aztán odaajándékoztunk a házigazdáknak.”¹¹ A rendszer jól működött, Dobri parókiája egyfajta elosztóközpont volt, s a budapesti fiatalokat mindig a helyi ifik családjai látták vendégül. A kapcsolatok olyannyira szorossá váltak, hogy a budapesti Torockó téri gyülekezet Erdélyi András által vezetett ifi csoportjából ketten is Erdélybe mentek férjhez. Ez különösen annak fényében figyelemre méltó, hogy onnan soktízezen telepedtek át Magyarországra.

A későbbi segítők egyik csoportja tehát különböző kapcsolatokon (családi, gyülekezeti, táncmuzsika) jutott el először Erdélybe, s fokozatosan vállalta fel az erdélyi magyarok programszerű segítségét. Mások, amint lehetett, igyekeztek újrászóni a negyvenes évek végén a határok lezárultával megszakadt szálakat. Victor István hejcei lelképásztor már a hatvanas évek végétől látogatta – sógorával, Szabó Dániellel, Bartha Árpád miskolci orvossal és a Szabóhoz hasonlóan a teológiáról politikai okok miatt eltávolított Irlanda Sándorral együtt – az Erdélyben is felszámolt Bethánia Egyesület egykori tagjait. Köztük az 1958-ban az ébredési mozgalom nagyváradi perében elítélteket, például Szilágyi Sándor hiripi lelkészt.

„Havonként összejöttek Bibliát olvasni, imádkozni, és egymást a Heidelbergi kátéból kikérdezték. Ő [Szilágyi Sándor] aztán leírta a börtön élményeit azzal a címmel, hogy „Boldog rabságom.”¹² Azt mondta, figyeljete, engem nem bezártak, engem beengedtek oda, bevonulhassak oda az evangéliummal. Úgyhogy ezt a Szilágyi-féle kört is látogattuk. Visky Ferenc¹³ tartozott még ide, Karczagi Sándor¹⁴ bácsi, Papp Anti¹⁵ bácsi, Visky Feri sógora.”¹⁶

¹¹ Interjú Erdélyi András mérnökkel, 2019. november 19.

¹² Lásd Szilágyi Sándor: *Boldog rabságom*, Kolozsvár, Koiónia, 2016.

¹³ Lelkész, az erdélyi Bethánia mozgalom szervezője, 1958-ban egy koncepció per elsőrendű vádlottjaként a temesvári katonai bíróság 22 évre ítélte, 1964-ben szabadult.

¹⁴ Református lelkész, az 1958-as perben 20 évre ítéltek, 1964-ben szabadult. Visky Ferenc-hez hasonlóan ő is a Duna-deltában raboskodott.

A segítőakciók egyes résztvevői számára a nemzeti és a vallási szolidaritás érvei azonos súlyúak voltak. Czanik Péter nyugalmazott budapest-törökőri lelképásztor, esperes megfogalmazása szerint Erdélyben semmilyen családi kötődése nem volt, pusztán annyi, hogy „kétmillió rokona élt ott.” „Egyrészt magyar emberként, másrészt keresztyénként volt kötelességem [segíteni]. Ennyi a magyarázat. Mert ha a magyarok szenvednek a magyarságuk miatt, akkor azt nem nézheti egy másik magyar tétlenül. Ha valaki szenved bármi okból, azt nem nézheti tétlenül egy keresztyén ember.”

Ő egy 1956-os első erdélyi út után a hatvanas évek közepétől vitt rendszeresen segítséget Erdélybe. Holland nyelvtudása és hollandiai kapcsolatai révén egyik meghatározó „logisztikusa” lett a Nyugatról érkező támogatás Romániába juttatásának.¹⁷

AKTIVISTÁK, ALKALMI SEGÍTŐK, TÁMOGATÓK – A HÁLÓZATOK ÖSSZETÉTELE

Az erdélyi szolidaritási akciókban, e sajátos kulturális ellenállásban szerepet vállalók motivációinak feltárása egyszerűbb a résztvevők létszámának meghatározásánál. A feladat még akkor sem könnyű, ha a hálózatokon kívüli, egyéni-családos utazásokat kizárjuk, s kizárólag a valamilyen szervezett – így egyházi – formához kötődőek számát próbáljuk felbecsülni. Ugyanakkor azt már a kutatás jelenlegi fázisában is látjuk, hogy a hálózatokon belül is megfigyelhető differenciálódás. Legkevesebben az aktivisták, a rendszeres (akár kétheti) utazók voltak. Ez logikus, hiszen az aktivista lét a gyakran nehezen felmérhető kockázatok vállalása mellett szabadidőt, terepismeretet és bizonyos fokú konspirációs érzéket is feltételezett. (Például címek memorizálása, telefonhasználat elkerülése, a romániai környezetbe olvadó ruházat megválasztása, vámosok lekenyerezése, feltűnésmentes közlekedés, esetleges állambiztonsági figyelés felismerése stb.) A már idézett Koenig Helmut szerint 1985 szeptemberében az Erdélyt Támogató Egyletet megalakítók már egyénilig is aktívak voltak, de összefogással akarták hatékonyabbá tenni segítő munkájukat. Az alapítók 38-an voltak, 1989-re az aktív segítők száma 200 körülire ment fel. Ők a legkülönfélébb társadalmi háttérrel rendelkeztek (ez különben az egész erdélyi segítőmozgalom jellemzője volt.) A rendszerrel szemben szocializált polgári értelmiségi családok sarjaitól, katonatiszt vagy

¹⁵ Földműves, a Visky-csoport perében 20 évre ítélték.

¹⁶ Interjú Victor István nyugalmazott hejcei lelképásztorral, 2019. március 18.

¹⁷ Interjú Czanik Péter nyugalmazott budapest-törökőri lelképásztorral, 2019. február 15.

pártkader háttérűekig sokféle ember segített, de munkások és termelősövetkezeti dolgozók is akadtak az aktivisták között.¹⁸ Koenig a nyolcvanas évek második felében szinte főállásban foglalkozott az erdélyi akciók koordinálásával: a Joliot Curie (ma Királyhágó) téri borkimérés csaposaként kollégáit is mozgósította, és a kocsmá helyiségeit raktárként hasznosította.

A második, aktivistákénál tágabb kör volt az alkalmi segítőké. Ebbe a csoportba például egyetemisták tartoztak, akik vizsgaidőszakokon kívül, egyéb elfoglaltságaik függvényében csatlakoztak egy-egy hálózathoz. Czanik Péter lelkipásztor visszaemlékezése szerint 1988–1989-ben összesen 280 (egyenként kb. 20–30 literes) hátizsáknyi, javarészt holland forrásból származó adományt vittek át Romániába a törökőri gyülekezet ifisei, illetve a közgazdasági egyetemisták – úgy, hogy egy négyszemélyes autó megpakolása négy hátizsáknak számított. (Bizonyos szakosodás is megfigyelhető volt: a gyülekezet fiataljai rendszeresen vittek Bibliát, teológiai és hitméllyítő irodalmat, míg a diákok csak élelmiszert és gyógyszert.)¹⁹ A Czanik-féle hálózatban szakkollégista egyetemi hallgatóként résztvevő Balázs Zoltán korabeli határidőnaplói segítségével pontos adatokkal is tudott szolgálni. Az utakon általában három–nyolc ember vett részt, a Széchenyi István Szakkollégiumból (ahová ő is tartozott) tucatnyian vettek részt a segítőakciókban, a szintén közgazdász Rajk László Szakkollégiumból öten-hatan. Balázs Zoltán 1988 augusztusa és 1989 júliusa között nyolc alkalommal vitt segítséget egyetemi, illetve szakkollégiumi társaival Erdélybe, elsősorban Marosvásárhelyre és környékére. Az utak általában háromnaposak voltak, azokon három–nyolc ember vett részt; az egyetemisták leggyakrabban péntekenként szálltak fel Budapesten a Balt-Orient expresszre.²⁰

A harmadik, legtágasabb kör a támogatóké-adományozóké. Olyan embe-
rekről van szó, akik maguk sokszor nem is utaztak Erdélybe (legfeljebb nyaralni), de rendszeres tárgy- és pénzbeli adományaikkal biztosították a civil mozgalom életben maradását, sőt fejlődését. Az ETE-Transcar esetében például a rendszeres támogatók között magas volt a keresztyén közösségek száma: csak Budapestről 20 katolikus és 5 református gyülekezet segítette adományaival ennek az egy segítőhálózatnak a munkáját. (Gyári kollektívák, műszaki egyetemisták, katonatisztek, 1986-tól pedig a Hámos László vezette New York-i Hungarian Human Rights Foundation rendszeres devizaadománya, il-

¹⁸ Sipos Zoltán: *Hátizsákos „turizmus” a '80-as években*, <http://multikult.transindex.ro/?cikk=10665> (Letöltés: 2020. április 20.)

¹⁹ Interjú Czanik Péter nyugalmazott Budapest-törökőri lelkipásztorral, 2019. február 15.

²⁰ Interjú Balázs Zoltánnal, a Corvinus Egyetem egyetemi tanárával, 2019. október 25.

letve németországi, svédországi és ausztráliai magyarok támogatása segítette a munkát.)²¹

Az „aktivista”, az „alkalmi segítő” és a „támogató” kategóriák természetesen nem váltak el élesen egymástól a hierarchia mentes, informális mozgalomban. Előfordult, hogy valaki évekig intenzíven járt Erdélybe, aztán ezt családi körülményei lehetetlenné tették. Más eleinte pénzzel segített, aztán személyesen is részt vállalt az akciókban. Az elkötelezettség az erdélyi magyarság segítésére azonban közös volt. Ez az elkötelezettség számíthatott külföldi (holland, német, svájci) segítségre is. A meginterjúváltak többsége beszámolt arról, hogy nagy támogatást (anyagit és természetbenit egyaránt) kaptak Nyugatról, legfőképpen holland református egyházaktól. Erdélyi András úgy emlékezett, a Bethániában aktív édesapja révén megismert holland reformátusok (Erdélyi János a szervezet utazótitkára volt a háború alatt) hozták Ostrom utcai lakásukba a ruhát, tartós élelmiszert, pelenkát. A küldemények átjuttatását Romániába aztán Erdélyi szervezte meg, illetve maga és családja is fuvarozta a csomagokat.²² Victor István beszámolója szerint a hollandokat sokat zaklatták a román határon, ezért döntöttek úgy, hogy ruhaadományait a hejcei parókián hagyják, s a lelkészre bízzák átjuttatásukat.²³ Czanik Péter visszaemlékezése alapján az egyik kisebb kálvinista felekezet, a Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (Szabad Református Egyház) az anyagi segítség mellett lelki támogatást is nyújtott, tagjai illegálisan összejöveteleket szerveztek Erdélyben helyi magyar reformátusokkal, ahol a hollandul kiválóan beszélő budapesti lelkész tolmácsolt.²⁴ A visszaemlékezések alapján a magyarországi és erdélyi segítség koordinálásában döntő szerepe volt Hebe Kohlbrüggének. Ő vezette a holland egyházak Ökumenikus Tanácsának külföldi segélyekkel foglalkozó szervét, s ebben a funkciójában sokáig meghatározta a vasfüggöny mögé került protestánsok segítését. A 2016-ban, 102 éves korában elhunyt asszony a háború alatt a holland ellenállásban dolgozott, elfogták, majd a ravensbrücki koncentrációs táborba került. Ahogy a náci, úgy a kommunista diktatúra ellen is harcolt. Tevékenysége Csehszlovákiából kiutasították. Magyarországon is tiltónévjegyzékbe vették, amit csak 1986-ban ol-

²¹ Koenig Helmut: *Civil kezdeményezések, magyarországi válaszok a romániai magyarság szociális problémáinak enyhítésére. A Transylvania Caritas Egyesület tevékenysége 1985–1999*, szakdolgozat, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola Általános Szociális Munkás Szak, 2000, 6–7, 9. Köszönöm Bárdi Nándornak, hogy a dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

²² Interjú Erdélyi András mérnökkel, 2019. november 19.

²³ Interjú Victor István nyugalmazott hejcei lelképásztorral, 2019. március 18.

²⁴ Interjú Czanik Péter nyugalmazott Budapest-törökőri lelképásztorral, 2019. február 15.

dottak fel.²⁵ Kohlbrügge egyik kezdeményezője volt holland teológusok romániai tanulásának: 1968-tól egészen 1986-ig minden évben egy holland lelkész házaspár tanult magyar teológushallgatókkal a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Ezek a magyarul általában kiválóan megtanuló, az erdélyi valóságot megismerő lelkészek Hollandiába hazatérve aktív támogatói lettek az erdélyi segítőakcióknak. Ida és Klaas Eldering 1972 őszén kezdte meg kolozsvári tanulmányait, s azóta is elkötelezett támogatói az erdélyi reformátusoknak. A nyolcvanas években Hebe Kohlbrüggével együtt szervezték azt az illegális akciót, amelynek keretében az erdélyi reformátusoknál használt magyar nyelvű énekeskönyveket és Bibliákat nyomtattak Hollandiában, majd csempészték Romániába.²⁶

A NYUGATI ÉS MAGYAR PROTESTÁNSOK EGYÜTTMŰKÖDÉSE AZ ÁLLAMBIZTONSÁG PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

A holland, s általában a nyugat-európai protestáns segélyezőik magyarországi, illetve erdélyi tevékenységét természetesen az állambiztonság is figyelte. Noha az iratok rendszerváltás-korabeli szegényessége miatt éppen a nyolcvanas évek végéről tudunk keveset, még a töredékes forrásanyag is fontos tanulságokat hordoz. Először is azt, hogy az állambiztonság szempontjából a hitestvéri szolidaritás valójában csak elkendőzni hivatott az „ideológiai befolyásolást”, és alapvetően „adatgyűjtést” szolgált. Ahogy már a „Külföldi protestáns szervezetek leplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítésére” nyitott operatív dossziében, a III/I-es, a III/II-es és a III/III-as csoportfőnökség által aláírt 1963-as együttműködési terv rögzítette: a protestáns világszervezetek (Református Világszövetség, Lutheránus Világszövetség, Egyházak Világtanácsa) és a protestáns segélyszervezetek célja behatolási csatornák nyitása; levelezéssel és anyagi eszközökkel támogatják „az egyházi reakció” tagjait.²⁷ Ez a koncepció lényegében az egész Kádár-rendszerben érvényes maradt. Egy termékeny egyházi ügynök, „Zempléni” például 1980-ban a holland segélyszervezetek egyikének munkáját elemezve jelentette: „az Európa Bizottság turistaként utazó ágensei állandóan friss híre-

²⁵ Életírását magyarul lásd Hebe Kohlbrügge: *Kétszer kettő néha öt. Ingázó tanú Kelet és Nyugat között*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2008.

²⁶ Interjú Ida és Klaas Eldering nyugalmazott református lelkészekkel, 2019. május 16.

²⁷ Együttműködési terv a protestáns világszervezet tevékenységének operatív átfogására 1963. június 28. Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3.1.5 O-13603 236.

ket szállítanak egyes szocialista országok belpolitikai helyzetéről. Különös érdeklődést mutatnak a nemzeti kisebbségek iránt, nyilván az ellentétek szításának a lehetőségét keresve.²⁸ Az értékelő tiszt szerint „a jelentésből egyértelműen kitűnik, hogy ezek a segélyszervezetek politikai célokat szolgálnak, a nyugati hatalmak, NATO-országok gyakran alkalmazott behatolási csatornáit, »előretolt állásait.«²⁹

Állambiztonsági szempontból egyértelmű volt a koncepció: a nyugati protestáns hittestvérekkel kapcsolatot tartó magyarországi református lelkészek előbbiek biztatására és finanszírozásával ellenséges céllal építenek kapcsolatot erdélyi hitsorsosaikkal. A Bács-Kiskun megyei állambiztonsági szerv által tartott „Tiszai” fedőnevű református lelkész 1978-ban így foglalta össze az összefüggést:

„Berkov³⁰ holland professzor az úgynevezett elnyomott egyházak szakértője komoly befolyást gyakorol a „keleti misszió” szemléletére. Magyarországon, Erdélyben és Kárpátalján él a legnagyobb elnyomásban a református egyház. Berkov szemlélete szerint a felsorolt területeken az alapvető emberi jogokat sem tartják szem előtt. A lelkiismereti szabadság csak porhintés, mert üldözik a hitoktatást, nem engedélyeznek semmiféle ifjúsági összejövetelt. A hollandok azt tartják szem előtt, hogy minden segítséget meg kell adni azoknak a bátor lelkészeknek, akik a terror ellenére is megmerik szervezni az ifjúsági munkát.”³¹

Figyelemre méltó a jelentés állambiztonsági konklúziója: „A nyugati egyházakkal kapcsolatot tartó lelkészek anyagi előnyhöz jutnak másokkal szemben. Az anyagi juttatásokért kiszolgáltatottak lesznek a nyugati teológiai és politikai szemléletnek. Gyakran akaratlanul is ügynökei lesznek a »fellázító politikának.« Többen az »erdélyi misszió« segítői is lesznek.”³²

Idővel azonban már nem lehetett annyival elintézni lelkészek, gyülekezeti tagok részvételét az „erdélyi misszióban”, hogy ezt a pénz miatt teszik, és szerepük a fellázító ügynöké. A magyar társadalomban a nyolcvanas évek

²⁸ Feljegyzés három nyugat-európai egyházi segélyszervéről 1980. március 5., ÁBTL 3.1.2. M4097_1 „Zempléni” 90.

²⁹ uo. 93–94.

³⁰ Valószínűleg Hendrikus Berkhof (1914–1995), a leideni egyetem szisztematikus teológia tanszékének professzora, aki 1954 és 1975 között az Egyházak Világtanácsának vezető testületeiben tevékenykedett.

³¹ Kivonat „Tiszai” fn. tmb. 1978. június 13-i jelentéséből. ÁBTL 3.1.5. O-13586/7 269.

³² uo. 270.

közepétől mind többen figyelték aggódva a Romániából érkező híreket, amelyek a román állam asszimilációs szándékairól, a kisebbségek elleni diszkriminációról és a magyarellenes érzelmek felkorbácsolásáról szóltak. Utóbbi folyamat a diktatúra keményedésével párhuzamosan már a hetvenes évek végén látványos volt. Éppen akkortájt, amikor „Tiszai” a holland reformátusok magyarországi és erdélyi magyarokat segítő tevékenységéről értekezett, jelent meg Ion Spălățelu Észak-Erdély 1940 és 1944 közötti időszakáról szóló cikke a központi magyar nyelvű pártlapban. A szöveg lényegében a fasizmussal azonosított a romániai nemzetiségpolitikát érő bírálatokat és a globális béke elleni támadássá nagyította fel azokat:

„Ezen [világban szétszóródott horthysta-fasiszta] elemek bűnös akcióinak elítélését, megbélyegzését nem lehet korlátozott ügynek tekinteni; egy ország, országcsoport és ezek népei elleni fasiszta állásokból való támadás általános támadás a demokrácia és a haladás ellen, támadás az összes népek és az emberiség ellen.”³³

Az ilyen és ehhez hasonló cikkek nemcsak a nyugati emigrációban, de Magyarországon is döbbenetet okoztak. Többek között Ion Spălățelu cikke miatt született meg a Kósa László említett tanulmányában szereplő Malomkövek között című pamflet. Még nagyobb visszhangot keltett, s nagypolitikai következményekkel is járt Ioan Lăncrănjan Cuvânt despre Transilvania (Beszéd/szónoklat Erdélyről) című, 1982 áprilisában megjelent kötete. A különféle műfajú publicisztikai írásokat tartalmazó, hivatalos jóváhagyással és támogatással megjelent könyv túllépett a dákó-román kontinuitáson alapuló történeti-politikai téziseken. Lăncrănjan élesen bírálta a romániai magyar kisebbség „túlzott igényeit”, és burkoltan nacionalizmussal, illetve irredentizmussal vádolta meg a magyar állam- és pártvezetőket. Vincze Gábor elemzése szerint a könyv megjelentetésének célja – a belső feszültség levezetésén, a magyar kisebbség elleni uszításon túl – kettős lehetett: egyrészt a kapcsolatok rontásával kikényszeríteni a felső szintű érintkezést (vagyis a két pártvezető találkozóját), másrészt megfélemlíteni a vezető magyar értelmiséget, nehogy az újabb kisebbségellenes intézkedések esetén tiltakozni merészeljen.³⁴ Amennyiben egy Kádár–Ceaușescu találkozó kikényszerítése volt a cél, a könyv nem járt sikerrel: 1977 után a magyar pártvezető már nem volt hajlandó ta-

³³ Ion Spălățelu: Horthysta megszállás Erdély északi részén (1940–1944). Szent Bertalan hosszú éjszakája, *Előre*, XXXII. évfolyam, 1978. május 5., 2.

³⁴ Vincze Gábor: A Lăncrănjan-ügy. Egy magyarellenes pamflet fogadtatása Romániában, valamint Magyarországon 1982-ben, *Tiszatáj*, LX. évfolyam, 2006/3 65.

lálkozni román partnerével, az MSZMP pedig a hasonló esetekre korábban jellemző internacionalista hallgatáson túllépve óvatos választ adott. Köteles Pál író Valóságban megjelent cikkét félhivatalos válaszként értékelte a korabeli közvélemény. Ezzel párhuzamosan a nyugati magyar emigráció is aktívan lépett fel. A leginkább figyelemre méltó a részint református közösségekben szocializálódott Hámos László vezette Hungarian Human Rights Foundation, amely 1976-os indulását követően a nyolcvanas években már egyre hatékonyabban mozgósította az amerikai döntéshozókat és a közvéleményt a román állam jogsértései ellen.

A nyugati magyar közösségek, köztük az egyházak intenzív lobbitevékenysége nem került el az állambiztonság figyelmét sem. A „protestáns egyházi reakcióval” foglalkozó III/III-1-c alosztály 1982-es tevékenységét összefoglaló jelentés leszögezte:

„Az év során a protestáns történelmi egyházi emigrációt sikerült pozitívan befolyásolni. Elértük, hogy egy-két személyt kivéve elégedettek a magyarországi egyházak lehetőségeivel, az állam és az egyház kapcsolatával. [...] Ugyanakkor aggodalmukat fejezték ki a környező országokban élő magyar protestánsok hátrányos megkülönböztetése miatt. Igyekeznek a magyar protestáns főpapokat inspirálni arra, hogy jobban álljanak ki a magyar nemzetiségek jogai érvényesülése mellett.”³⁵

AMBIVALENS TÁMOGATÁS? – EGYHÁZI VEZETÉS ÉS SEGÍTŐAKCIÓK

Amiképpen tehát a fokozódó romániai elnyomás miatt az MSZMP vezetésének számolnia kellett a növekvő hazai aggodalommal,³⁶ úgy a református egyház vezetése sem hagyhatta figyelmen kívül a nyomást. És nem csak a külföldről érkezőt, hiszen – láttuk – egyházon belül is mind többen igyekeztek segíteni a romániai magyarságnak. Ebben a kontextusban külön kutatást igényelne az állambiztonsággal együttműködő, jó szovjet kapcsolatokkal rendelkező Tóth Károly ambivalens magatartásának értékelése. A Magyarországi

³⁵ Összefoglaló jelentés a történelmi protestáns egyházi reakció elhárítási vonal 1982-ben végzett munkájáról, 1982. október 22. ÁBTL 3.1.5. O-13586/8 317.

³⁶ Lásd Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*, Napvilág, Budapest. Különösen a 275–352. oldalak közötti részek; a megértő interpretációból is kiténik, hogy az MSZMP vezetésének jórésze még a nyolcvanas évek második felében is elsősorban a magyar nacionalizmustól tartott, s ezért vonakodott határozott álláspontot elfoglalni a folyamatosan egyre szélsőségesebbé váló román politikával szemben.

Református Egyház legfontosabb pozíciói (1977 és 1991 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1987 és 1989 között a Zsinat lelkesi elnöke) mellett közéleti-politikai tisztségeket (1988–1990-ben országgyűlési képviselőség, Elnöki Tanács-tagság, Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának elnöke) és fontos nemzetközi megbízatásokat (1977 és 1990 között a Református Világszövetség alelnöke, 1978-tól 1991-ig az Egyházak Világtanácsa vezetőségének tagja) is betöltő Tóth Károly tudott az Erdélyjárásról. Esetenként még segített is az aktivistáknak, ugyanakkor szó sem lehetett arról, hogy az egyház nyíltan támogassa lelkeszei, hívei munkáját – a nevezetes három t-ből legjobb esetben is a „tűr” jellemezte a hivatalos hozzáállást. Tóth például engedélyezte, hogy a Ráday utcai teológia udvarán található egyik gépkocsitárolót raktárnak használják, ahol az erdélyi reformátusoknak szánt segélyt halmozhatták fel. Az egyházvezető magatartásához további adalék, hogy a Zsinat külügyi osztályán a segélyek koordinálására kisebbségi referensi pozíciót hozott létre. Erre a munkára Zalatnay Istvánt kérte fel 1987 végén, 1988 elején.

„Tóth Károly azt mondta, meg kéne szervezni ezt a földalatti segélyakciót Erdély felé. Kifejtette, úgy tudja, hogy nekem nagyon sok erdélyi kapcsolat van, és ehhez a segélyakcióhoz az anyagi háttérrel a nyugati egyházak biztosítanak. Erre persze nem lehetett nemet mondani, úgyhogy akkor ebbe én belekezdtem. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy elsőként Erdélyt már amúgy is járó körökkel vettem fel a kapcsolatot. Az egyik csoport a teológián volt, bár meg kell mondanom, hogy a református köztudatban fontos Erdély-kép ellenére nem rohantak meg tömegesen a teológusok. A másik kiemelten fontos csapat a későbbi „Transcaros” kör. (...) Ez akkor egy elég széles körű, nagy baráti társaság volt, akik rendszeresen jártak Erdélybe, és igyekeztek mindenfélét vinni. Kisebb csapatok is voltak, mint például Ittész Jánosék meg Zsindely Zsolték. Úgy nézett ki, hogy megkaptam időről időre a pénzt, és akkor ebből mi vásárolgattunk.”

Zalatnay István a dunamelléki püspöki hivatal pénztárából vett fel akkoriban tekintélyesnek számító összegeket (alkalmanként ötven–százezer forintot), ebből gyógyszert és élelmiszert vásároltak. A támogatást persze nem Tóth Károly biztosította az egyházi költségvetésből, az Nyugatról érkezett Magyarországra. „Azért lehetett sejteni, hogy benne van a HEKS [Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz], a Diakonisches Werk Németor-

szágból, a hollandoktól többen. Én megkaptam ezt a pénzt, elszámoltam, kaptam a következő összeget.”³⁷

A holland református egyházak mellett a HEKS volt az egyik fő támogatója az erdélyi segítőakcióknak. A politikai okokból (Charta ’77 aláírása) útlevéltől sokáig elzárt Czövek Olivér vecsési lelkész 1983-ban juthatott ki egy Hollandiát, a Német Szövetségi Köztársaságot és Svájcot érintő nyugati útra. Utóbbi országban özvegye visszaemlékezése szerint Andreas Hess lelkésztől, a HEKS magyar ügyekért felelős vezetőjétől vettek át segílyt, amit Dobri Jánoshoz jutattak el. (A kolozsvár-kerekdombi lelkész és közössége akkoriban ugyanis parókiát épített.)³⁸

A SEGÍTSÉGET FOGADÓ ÉS ELOSZTÓ ERDÉLYI LELKÉSZEK

Miután áttekintettük a segítőakciókban résztvevők motivációit, köreit, a politikai-egyházi kontextust, illetve a külföldi támogatók szerepét, dolgozatunk utolsó részében az erdélyi „csomópontokat”, azaz a segítséget fogadó, azt továbbosztó lelkészeket mutatjuk be röviden – hangsúlyozva, hogy e téren is további kutatásokra van még szükség.

Dobri János nem pusztán az erdélyi magyar református egyház sokat szenvedett lelkészeinek egyike volt (szovjet hadifogság után Romániában háromszor ítélték koncepcióos perben börtönbüntetésre), hanem a magyarországi és nyugati segítség egyik legfőbb koordinátorának számított.³⁹ A kolozsvár-kerekdombi gyülekezetben 1969-től 1985-ös nyugdíjazásáig szolgáló Dobri János jelentőségét mutatja, hogy interjúalanyaink közül Victor István „illegális püspökként”,⁴⁰ míg Czanik Péter a „láthatatlan egyház püspökeként”⁴¹ emlékezett rá. Mindketten arra a kikezdhetlen morális alapra utaltak, amellyel – a „látható” egyház legtöbb vezetőjétől eltérően – Dobri János rendelkezett. A kolozsvári lelkész elirányította a hozzá érkezőket a parókiákra („Dobri irány-

³⁷ Interjú Zalatnay István református lelkésszel, 2019. február 13.

³⁸ Interjú özvegy Czövek Olivérnével, 2020. február 19.

³⁹ Életét lásd János Csongor: Lelkészsors Erdélyben a kommunista rendszerben. Dobri János (1914–1990), in Horkay Anna (szerk.): *Az igazság szabadokká tesz titeket! (In 8,32): Volt pataki diákok, lelkészek megpróbáltatásai az egyházellenes kommunista diktatúrákban kárpát-medencei kitekintéssel*, Sárospatak, Hernád, 2017, 101–122. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy Andreas Hess és a HEKS már a hetvenes években is támogatta Dobri Jánost: 1973-ban egy Dacia márkájú autót vásároltak neki, a tranzakciót a Securitate egy ügynöke révén pontosan lekövette. Uo. 116.

⁴⁰ Interjú Victor István nyugalmazott hejcei lelkipásztorral, 2019. március 18.

⁴¹ Interjú Czanik Péter nyugalmazott budapest-törökőri lelkipásztorral, 2019. február 15.

mutatása nyomán elmentünk a Szilágyságba, a fogarasi régióba, elmentünk Székelyföldre”⁴²), vagy jelezte, hogy éppen mire van a legnagyobb szükség:

„[Dobri János] rögtön adott egy-két ötletet, többek között azt, hogy vigyek könyveket. Ő segít annak a terjesztésében. Mert egyébként az úgy volt, hogy két forintért adtak egy lejt, de bizonyos áruk esetében egy forintért. A könyv is ezek közé tartozott. Hát igyekezzünk könyvet vinni, mert őrületes hiány van, és ezzel missziót is teljesítünk. Tehát a maga módján Dobri rögtön elkezdett szervezni, és hát beszervezett... Így kezdődött.⁴³ Dobri János mondta, hova kellett vinni [a Hollandiában nyomtatott énekeskönyveket.] A pénzügyi háttérrel az egyház diakóniai szervezete biztosította. Nem tudom, mekkora összegekről volt szó, de ami kellett, az rendelkezésre állt.”⁴⁴

Említettük már, hogy a pasaréti gyülekezethez tartozó Erdélyi András és Zalatnay István is felkereste Dobrit már legelső erdélyi útján – a lelkész egyfajta beavató volt a segélyakciókba. Zalatnaynak 1976-ban útítársa volt keresztszüleinek lánya, Regéczy-Nagy Márta – ő volt a pasaréti gyülekezeti ifjúságba járó egyik fiatal, aki Kolozsvárra ment férjhez. Mégpedig Dobri János egyik fiához, Istvánhoz – azaz a magyarországi és az erdélyi reformátusok kapcsolatépítése családi vonalon is folytatódott. Dobri János parókiája mellett rendszeresen felkeresett úticélnak számított Sógor Gyula Aranyosgyéresen (Zalatnay István, Ida és Klaas Eldering), Fülöp G. Dénes Marosvásárhelyen (Czanik Péter, Victor István, Zalatnay István), Hegyi István Székelyudvarhelyen (Ida és Klaas Eldering), Adorján Kálmán Marosszentkirályon (Balázs Zoltán, Czanik Péter), Nagy Géza Sáromberkén (Erdélyi András), illetve Juhász István teológiai tanár Kolozsváron (Ida és Klaas Eldering).

A felsoroltakon kívül természetesen még további lelkészek is részt vettek „hátizsákos turisták” adományainak tárolásában, szétosztásában. Az ő felkutatásuk, az interjúprogram Erdélyre való kiterjesztése lesz a kutatás következő lépcsőfoka.

Azt azonban már az eddigi tudásunk alapján is megállapíthatjuk: az erdélyi magyarok számára nem pusztán a célba juttatott élelmiszer és gyógyszer volt néha szó szerint életmentő. Az a tudat, hogy hétköznapi emberek nemzeti-felekezeti szolidaritásról tesznek tanúbizonyságot, komoly lelki támaszt jelentett a nacionálkommunista diktatúra soha véget nem érőnek tűnő korszakában.

⁴² Interjú Victor István nyugalmazott hejcei lelképásztorral, 2019. március 18.

⁴³ Interjú Czanik Péter nyugalmazott Budapest-törökőri lelképásztorral, 2019. február 15.

⁴⁴ Interjú Klaas és Ida Eldering nyugalmazott református lelkészekkel, 2019. május 16.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. M-dosszié

M4097–1 „Zempléni”

3.1.5. Operatív-dosszié

O-13603 „Külföldi protestáns szervezetek lepezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése”

O-13586/7 „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása”

O-13586/8 „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása”

BIBLIOGRÁFIA

Újságcikkek

Kettős kötődés – kettős felelősség. Vita a szomszédos országok magyar irodalmáról, *Élet és Irodalom*, XII. évf., 20. szám, 1968. május 18., 1.

Gyakorlati felelősség. Vita a szomszéd országok magyar irodalmáról, *Élet és Irodalom*, XII. évf., 24. szám, 1968. június 15., 6.

SIPOS Zoltán: *Hátizsákos „turizmus” a ’80-as években: gyógyszereket, élelmiszert, könyveket hoztak. Beszélgetés Koenig Helmuttal és Bárdi Nándorral*, www.transindex.ro, <http://multikult.transindex.ro/?cikk=10665>

SPÁLÁȚELU, Ion: Horthysta megszállás Erdély északi részén (1940–1944). Szent Bertalan hosszú éjszakája, *Előre*, XXXII. évfolyam, 1978. május 5., 2.

Tanulmányok, könyvek

APOR PÉTER–HORVÁTH SÁNDOR: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in Apor Péter–Bódi Lóránt–Horváth Sándor–Huhák Heléna–Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 9–19.

BUZOGÁNY Dezső: A református egyház vendégeinek és külföldi teológiai hallgatóinak megfigyelése Romániában, a 20. század második felében. 1. rész, *Református Szemle* CVI. évf., 2013/2, 208–218.; 2. rész, *Református Szemle*, CXI. évf., 2013/3, 308–319.

FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*, Budapest, Napvilág
HÁZI Balázs–NAGYMIHÁLY Zoltán: „Egymásban bízunk eleitől fogva”. A határon túli magyarság sorskérdései a Magyar Demokrata Fórum politikai tevékenységében (1987–1990), in Szekér Nóra–Szeredi Pál (szerk.): *MDF-tanulmányok*, Lakitelek, Antológia, 2018, 105–165.

- JÁNOSI Csongor: Lelkészsors Erdélyben a kommunista rendszerben. Dobri János (1914–1990), in Horkay Anna (szerk.): *Az igazság szabadokká tesz titeket! (Jn 8,32). Volt pataki diákok, lelkészek megpróbáltatásai az egyházellenes kommunista diktatúrákban kárpát-medencei kitekintéssel*, Sárospatak, Hernád, 2017, 101–122.
- JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, XXVII. évf., 2017/tavaszi, 146–170.
- KASZÁS Veronika: A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben, *Múltunk*, XXVI. évfolyam, 2014/1, 253–265.
- KOENIG, Helmut: *Civil kezdeményezések, magyarországi válaszok a romániai magyarság szociális problémáinak enyhítésére. A Transylvania Caritas Egyesület tevékenysége 1985–1999*, szakdolgozat, Wesley János Lelkészképző Főiskola Általános Szociális Munkás Szak, Budapest, 2000.
- KOHLBRÜGGE, Hebe: *Kétszer kettő néha öt. Ingázó tanú Kelet és Nyugat között*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2008.
- KÓSA László: Malomkövek között. Kisvárosi értelmiség a politikai rendőrség látókörében (1980–1983), *Kommentár*, VII. évf., 2012/2., 47–70.
- MOLNÁR János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium I–IV*, Nagyvárad–Kolozsvár, Partium–Kriterion, 2009–2014.
- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem HIT 2018*, Reformáció Öröksége Könyvek I., Budapest, L’Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 273–294.
- NOVÁK Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989.*, Csíkszereda, Pro-Print, 2017.
- SZILÁGYI Sándor: *Boldog rabságom*, Kolozsvár, Koiónia, 2016.
- VINCZE Gábor: A Lăncrănjan-ügy. Egy magyarellenes pamflet fogadtatása Romániában, valamint Magyarországon 1982-ben, *Tiszatáj*, LX. évfolyam, 2006/3, 65.

INTERJÚK

- BALÁZS Zoltán, a Corvinus Egyetem egyetemi tanára, 2019. október 25.
- CZANIK Péter nyugalmazott budapest-törökőri lelkipásztor, esperes, 2019. február 15.
- CZÖVEK Olivérné, 2020. február 19.
- ELDERING, Klaas és Ida nyugalmazott református lelkészek, 2019. május 16.
- ERDÉLYI András mérnök, 2019. november 19.
- VICTOR István nyugalmazott hejcei lelkipásztor, 2019. március 18.
- ZALATNAY István református lelkész, 2019. február 13.

ABSTRACT

Bálint Ablonczy: *Solidarity and Resistance: Networks of the Reformed Church Helping the Hungarians in Transylvania during the Seventies and the Eighties of the 20th Century*

My study reports on the first results of a research project which started in 2019. I am interested in a civic movement of the seventies and eighties of the 20th century when ordinary citizens smuggled food, medicaments, and cultural items (for instance Bibles, psalm books) for the Hungarians in Transylvania. This activity was motivated by the worsening living conditions in the neighbouring Romania as well as the discrimination Hungarians were facing under the Ceaușescu regime. I use the term „cultural opposition” in order to describe the complex scenes of nonconformist cultural practices. Although during the Communist era the topic of Hungarians in the Carpathian basin was branded as „nationalist” and the churches were under strict state control, non-believers and members of the largest Protestant denomination supported the Hungarian Calvinists in Transylvania. Based on interviews, State Security Archives and publications, I analyse the networks, the motivations, the logistical chains and the financial background of the civic movement. I also stress the importance of the help provided by Western Reformed Churches, especially by those in the Netherlands.

Keywords: Cultural opposition, Transylvania, civic movement, solidarity, History of the Reformed Church in Hungary

A diktatúra harapófogójában

MÉLTATÁS, TARTÓZKODÁS, ELHATÁROLÓDÁS, ELÍTÉLÉS,
AVAGY EVANGÉLIKUS EGYHÁZI VÉLEMÉNYEK,
MEGNYILATKOZÁSOK MINDSZENTY JÓZSEFRŐL ÉS PERÉRŐL
(1948. NOVEMBER –1949. ÁPRILIS)

Mirák Katalin

2019. február 13–14-én rangos nemzetközi egyháztörténeti konferencia zajlott le Budapesten, az Országházban. *A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában* című rendezvényen, amelyen a volt *szocialista országok* (egyház)történészei, kutatói vettek részt, ökumenikus és határokon átívelő, egységes narratíva született a keresztyén egyházak pártállami időszak alatti üldözéséről.¹ Vértanúk, bebörtönzött, megkínzott, meggyilkolt egyházfők, papok, lelkészek és laikusok hosszú sora, a közép-kelet-európai kommunista diktatúrák által megtiport és megalázott egyházak közös története révén elsősorban a szenvedő, mártír egyház arca bontakozott ki. Ez alkalommal értelemszerűen kevesebb figyelem jutott az egyes egyházakon *belüli* repedésekre, ellentétekre, ill. a különböző egyházak *közötti* törésvonalakra, amelyeket azonban ugyanaz a kommunista diktatúra idézett elő, illetve hozott felszínre. Ezek azonban éppúgy figyelemre méltó mozzanatok, mert az üldözött egyház egységes arculatára további – jóval gyarlóbb, emberibb és mélyebb – ráncokat rajzolnak fel.

E megközelítésből számos további kérdés következik. Hogyan vélekedtek Mindszenty Józsefről korábban, illetve 1948/49-ben, az ellene zajló események idején az evangélikus egyház vezetői? Volt-e hivatalos állásfoglalása a Magyarországi Evangélikus Egyháznak (MEE) a Mindszenty-ügyben? Történt-e közös protestáns fellépés, született-e erről közös nyilatkozat? Működött-e ekkoriban a „belső szolidaritás” az egyházak között, legalább annyira, mint 1947 tavaszán? Amikor a fakultatív hitoktatás bevezetésének kísérlete-

¹ A kétnapos konferencián elhangzott római és görögkatolikus előadásokból készített válogatást lásd Főpapi sorsok: Mindszenty József, Grósz József, Shvoy Lajos, Badalik Bertalan, Márton Áron, Romzsa Tódor, Josef Beran, Stefan Wyszyński. *Rubicon*, XXX. évf., 2019/6., 18–82. A téma egyik legújabb átfogó szakirodalmát lásd Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, 2. köt. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 803–995.

kor² – Ravasz László értékelése szerint – „e kérdésben az összes keresztyén egyházak egyező felfogást vallanak. Kiderült, hogy javaslatukkal³ a keresztyén együttérzést nem szakították ketté, hanem együttműködéssé kovácsolták.”⁴

Mindszenty József személyével, az 1948 karácsony másodnapján letartóztatott, és 1949-ben első és másodfokon is életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélt római katolikus egyházfővel és perével kapcsolatban többféle evangélikus visszaemlékezés és korabeli megnyilatkozás látott napvilágot. Ezek közt méltatás, tartózkodó értékelés éppúgy megtalálható, mint elhatárolódás vagy elítélő értékelés. A különböző jellegű evangélikus nyilatkozatok háttérben több évszázados, rossz emlékezetű egyháztörténeti hagyomány, és az 1949 elején még igencsak friss egyházvezetői tapasztalatok egyaránt meghúzódtak.

A felekezeti ellentét – villongás, versengés vagy éppenséggel vallásüldözés formájában – Magyarországon a reformáció korától kezdve folyamatosan jelen volt mind katolikus-protestáns viszonylatban, mind a protestáns egyházak között.⁵ Ez a „hagyományos” ellentét 1945–1948/49-ben, a fokozatosan kiépülő és mindinkább megerősödő egypárti diktatúra idején ismét kiújult, sőt, új formákat öltött. Az üldözött egyházak között ugyanis e kényszerhelyzetben a pártállami elvárásoknak való megfelelni akarás során egyfajta versengés alakult ki, amely – legalábbis egyházvezetői szinten – a korszakban mindvégig jelen volt.

² Ravasz László kifejezését idézi: Boleratzky Lóránd: *Még egyszer Ordass Lajosról és Mindszenty Józsefről*. <http://www.vasiszemle.hu/2016/05/boleratzky.htm> (Letöltés: 2020. március 28.)

A történelmi egyházak 1947 tavaszán nem adtak ki közös állásfoglalást, de mindhárom egyöntetűen tiltakozott a kormány törvényjavaslata ellen. Az evangélikus egyház püspökei március 27-én, a református egyházközségek presbitériumai március 30-án, a katolikus püspöki kar tagjai április 12-én kiadott levelükben (állásfoglalásukban) kifejezték, hogy ellenzik a kötelező vallásoktatás eltörlését. Az adatokat lásd Balogh Margit–Gergely Jenő: *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992*, Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1993, 264.

³ ti. a kormány, a maga javaslatával (M.K.)

⁴ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 325.

⁵ A két világháború közötti felekezeti villongások Zala megyei történetének legújabb feldolgozását lásd Balogh Margit: *Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei*, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 2019.

1948 – A NYITÁNY

1948 a magyarországi keresztyén egyházak történetének következő negyven évére nézve döntő jelentőséggel bírt. Ez az esztendő a nyílt, totális egyházüldözés nyitó éve volt, kétségbenvonhatatlan kezdete annak az alapvetően egyházellenes politikának, amelyet a pártvezetés az egyházakkal szemben az 1989/90-es rendszerváltoztatásig folytatott. E *harc* jellege és intenzitása a pártállami korszak egyes szakaszaiban ugyan jelentősen módosult, lényegét tekintve azonban változatlan maradt: az ideológiai és potenciális politikai ellenfél megsemmisítése, felszámolása, megtörése, megosztása. Később a hatalom számára mindinkább az egyházak megnyerése és a társutassá emelése látszott célra vezetőnek.

E speciális, egyházpolitikai „szalámitechnika” legfőbb lépései közismertek, hiszen azok közös egyháztörténetünk részei: a felekezeti iskolák államosítása (1948. június 16.); az állammal kötendő keretszerződések kieroszakolása;⁶ a veszélyesnek, *reakciónak* minősített egyházvezetők félreállítása, lemondatása, koncepciók perék útján való bebörtönzése, ugyanakkor az együttműködésre kész és hajlandó, ún. *lojális* egyházi személyek pozícióba emelése. Így mire 1948. december 26-án a római katolikus egyházfő letartóztatására sort kerítettek, addigra a pártállamnak ezekkel a módszerekkel a többi magyarországi egyházat már sikerült térdre kényszerítenie.

E „terepelőkészítés” része volt az Ordass Lajos elleni fellépés, az evangélikus püspök letartóztatása és koncepciók pere (1948. szeptember 8. és október 1. között) és börtönbüntetése (1948. október 1-től 1950. május 30-ig).⁷

⁶ A Magyar Köztársaság kormánya és az egyes egyházak (felekezetek) közötti ún. egyezmények aláírásának időpontja: református: 1948. október 7.; unitárius: 1948. október 7.; izraelita: 1948. december 7.; evangélikus: 1948. december 14. Egy állambiztonsági értékelés jól érzékelteti a pártállam ezirányú egyházpolitikai stratégiáját, miszerint az egyezményeket előbb a „*haladóbb állásponton álló, nem katolikus egyházakkal kötötték meg, ami bizonyos nyomást gyakorolt a rk. egyházra, a megállapodás megkötésére.*” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 4.1. A-3824, 31. Geréb Sándor: *A klerikális reakció akenamunkájának formái és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei.* Budapest, BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 1969. Idézi: Mirák Katalin: Színe és visszaja. Kádár-korszak – állambiztonság – egyházak (1956–1972), in Mirák Katalin (szerk.): *Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról. 1945–1990.* 2. kötet. Egyházvezetők 1. Budapest, Luther Kiadó, 2013, 118.

⁷ Az Ordass-per evangélikus szakirodalmából lásd például Böröcz Enikő: *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*, 1. kötet, Budapest, Luther Kiadó, 2012, 142–155.; Mirák Katalin: *Evangélikus püspök a vádlottak padján. Koncepciók per Ordass Lajos ellen (1948. augusztus 24.–október 1.)* Kézirat. Az azonos című

A legkisebb történelmi egyház prominens vezetőjét sújtó büntetőeljárás a hatalom számára azonban „könnyed ujjgyakorlat” volt csupán. Az Ordass-per mondhatni főpróbája volt annak a nagyszabású támadássorozatnak, amely a valódi nagy ellenfél, a népi demokrácia egyik legfőbb ellenségének tekintett Mindszenty József kiiktatását célozta. Az esztergomi érsek, hercegprímás le tartóztatása, pere és elítélése kétségtelenül a legnagyobb horderejű egyházpolitikai ügy volt 1948/1949-ben, amelyet minden addiginál nagyobb hírverés és pártajtóbeli propaganda kísért. Az esemény kapcsán azonban a diktatúra a többi egyházat is „tesztelte”, vajon hogyan vélekednek a történekről. A Mindszenty-ügyben nekik is színt kellett vallaniuk.

KORTÁRSÁK – SORSTÁRSÁK

A két kortárs evangélikus püspök – Kapi Béla és Ordass Lajos – véleménye a katolikus egyházfőről mindenképp mérvadó. Ezek nemcsak az evangélikus egyházvezetők közötti generációs különbségeket érzékeltetik, de az eltérő püspöki mentalitásokat is. Mindszenty letartóztatásakor és elítélésekor már sem Kapi, sem Ordass nem volt aktív püspök. Mindketten 1948-ban, az egyházüldözés kulcsévében kényszerültek elhagyni püspöki hivatalukat. Kapi Béla (1879–1957) ekkor már 32 éve töltötte be megszakítás nélkül a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöki tisztségét, így igen idős kora és hosszú hivatalviselése okán maga is érezte, hogy visszavonulása időszerű.⁸ E bel-

---

előadás elhangzott *A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában c.* konferencián. Budapest, 2019. február 14. Megjelenik a Pontificio Comitato di Scienze Storiche Atti e documenti sorozatában: A Lutheran Bishop Stands Accused. The Show Trial of Lajos Ordass (24 August – 1 October 1948), in András Fejérdy–Bernadett Wirthné Diera (eds.): *The Mindszenty Trial in the Perspective of Seventy Years. Prelate Fates in East-Central Europe*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, (Megjelenés alatt.)

⁸ Kapi Béla 1948. április 1-jén bejelentette, hogy „kénytelen püspöki tiszteről lemondani, és nyugdíjazását szorgalmazni.” Elmondta, hogy e lépést két évvel korábban elhatározta, s most, 1948-ban látja elérkezettnek az időt a visszavonulásra, elsősorban az egyház érdekét szeme előtt tartva. Indoklása szerint „Két nagy egyetemes egyházi feladat vár megoldásra: az állam és egyház viszonyának kérdése és a belső reformok megvalósításának kérdése. Mindkettő friss erőt igényel.” Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban EOL) Vezető testületi iratok Püspök(kar)i értekezletek (konferenciák) jegyzőkönyvei, 1936–1952. Jegyzőkönyv. Budapest, 1948. április 1.; Közli: Ittész András–Mirák Katalin: Dokumentumgyűjtemény Túróczy Zoltán egyházkormányzói szolgálatáról, in *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, 2002, 203–204.

ső elhatározásból született döntését azonban 1948 őszén kétségtelenül meggyorsította a pártvezetés köreiből érkezett fenyegető sürgetés:

„Néhány nappal az egyházkerületi közgyűlés [ti. 1948. október 8.] előtt Túróczy Zoltán püspöktársam bizalmasan közölte, hogy az elnöklés vállalását személyemre kockázatosnak tartja. Közölte velem azt is, hogy a kormány, különösen pedig Rákosi Mátyás türelmetlenül kérdezgette, hogy vajon Kapi püspök még nem megy nyugalomba. És fenyegetőleg kijelentette, hogy jó lesz a nyugalomba vonulással sietni, mert nekik rendelkezésükre állnak püspöki jelentéseim és könyveim, és van ÁVO, mellyel érvényt szerezhetnek akarataknak.”⁹

Ordass Lajos (1901–1978) püspököt 1948. szeptember 8-án a Gazdasági Rendőrség másodszor is letartóztatta.¹⁰ Több hetes vizsgálati fogság után a budapesti Uzsorabíróság Különytanácsa október 1-jén főbüntetésként kétévi fegyházra ítélte.¹¹ Így Mindszenty letartóztatása idején az evangélikus püspök épp Szegeden, a Csillag Börtönben töltötte büntetését, 15 római katolikus pap rabtársával közös cellába zárva.¹²

⁹ Kapi Béla: *Lámpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról*, Mirák Katalin (szerk.), Sopron, Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Liceum) és Kollégium, 2004, 636.; EOL Dunántúli Evangélikus Egyházkerület Levéltára (továbbiakban DTEEK Lt). Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv, Győr, 1948. október 8.

¹⁰ A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Gazdasági Rendészeti Ügyosztálya (GRÜ, röviden: Gazdasági Rendőrség) előzőleg 1948. augusztus 24-én éjjel házkutatást tartott Ordass lakásán, majd a püspököt bevitték a Csokonai utcai rendőrségre, ahol kihallgatták. Másnap hazaengedték, de elrendelték a háziőrizetét. Ordass érdekében, aki 1947-től a Lutheránus Világszövetség egyik alelnöke volt, a világszervezet vezetői erélyesen közben jártak Dinnyés Lajos miniszterelnöknél, mire a püspök háziőrizetét megszüntették. További részleteit lásd Mirák Katalin: *Evangélikus püspök a vádlottak padján. Konceptió per Ordass Lajos ellen* (1948. augusztus 24. – október 1.) Előadás kézirat. Elhangzott *A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában* c. konferencián. Budapest, 2019. február 14.

¹¹ Letartóztatásáról, elítéléséről és fogházbeli éveiről lásd Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*, Szépfalusi István (szerk.), Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 318–379.

¹² Uo., 353. Szeged, Csillag Börtön, papi zárka: „Összesen tizenhatan voltunk. Tizenöt katolikus pap meg én. [...] A bemutatkozás után azt mondtam az együtt lévőknek: Előreláthatólag hosszabb ideig kell egymással élnünk. Könnyen elképzelhető, hogy az egyházainkat elválasztó különbözőségek szembeállítanak minket is egymással. Azt kérem, hogy ne engedjük érvényesülni egymáshoz való viszonyunkban ezeket az ellentéteket. Jézus Krisztus személye és evangélioma testvérekké tett bennünket és ezért hozzásegíthet ahhoz is, hogy jó testvérekként éljünk egymással.”

Méltatás – Kapi Béla

A címben említett „méltatás” elsősorban Kapi Béla hangja. A győri székhelyű dunántúli evangélikus püspök ugyan Mindszenty Józsefénél kissé idősebb generáció tagja volt, de ismeretségük a két világháború közötti évekre nyúlt vissza. A közös dunántúli „terepen” Kapi Béla és Pehm (Mindszenty) József személyesen is találkoztak:¹³

„Mindszenty József hercegprímásról utolsó helyen emlékezem, jóllehet a magyar nemzet és magyar keresztyénség büszkén látja benne bizonyágtévőjét. Zalaegerszegi apátplébános korában tettem nála látogatást, de ő hivatalos úton volt. Látogatásomat veszprémi püspök korában viszonzta Győrött, s szívesen emlékezem vissza akkori beszélgetésünkre és benyomásaimra. Másodszor is volt vele személyes találkozásom. Hercegprímás korában Győr-Révfalun végzett bérnyújtást. Küldöttségvezetés nélkül, egyedül tisztelegtem előtte. De üdvözlő mondataim elmondására sem kerülhetett sor, mert két kezemet fogva pamlaghoz vezetett, és azonnal beszélgetni kezdett.”¹⁴

Az evangélikus püspök emlékirataiban 1945 után Mindszenty mint a magyarországi keresztyén erők összefogásának egyik lehetséges kulcsszereplője tűnik fel:

„Az egyház helyzetének súlyosodása idején elhatároztuk, hogy Mindszentyvel tárgyalunk egy közös akció ügyében. A reformátusokkal közösen tartott megbeszélésen ugyanis én azt a gondolatot vettem fel, hogy a magyarországi keresztyén egyházak püspökei közös pásztorlevelet bocsássanak ki. Határozott formulázásban állapítsák meg az állammal szemben követeléseiket, és teremtsék meg a keresztyén egyházak egységes frontját. Szerettem volna, ha én mehetek Mindszentyhez ennek a kérdésnek a megbeszélésére, de a református egyház egyik főgondnoka, Lázár Andor [volt]

¹³ Az 1920-as években korántsem zavartalan felekezetközi, köztük az evangélikus–római katolikus viszonyokról Zalaegerszegen lásd Balogh Margit: *Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei*, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 2019, 79–87.

¹⁴ Kapi: *Lámpás*, 762–763. Mindszenty (Pehm) József (1892–1975) dunántúli, illetve egyházkormányzói működésének főbb pontjai: 1917-ben hittanár Zalaegerszegen az állami főgimnáziumban; 1919. októberben Zalaegerszegen plébános, 1924-ben címzetes apát, 1944-től veszprémi megyéspüspök. 1944–45-ös letartóztatása és Sopronkőhidáról szabadulása (1945. április 2.) után 1945. októbertől esztergomi érsek, 1946. februárban bíboros; Magyarország hercegprímása.

igazságügy-miniszter önmagának igényelte ezt a megbízást.¹⁵ A tárgyalásnak nem volt konkrét eredménye. A közös körlevél gondolatát azonban helyeselte a hercegprímás, de úgy gondolta, hogy ennek talán még nem jött el az ideje. Később pedig már elmúlt az ideje. Mikor börtönszenvedésének és vallatási, tárgyalási tortúrájának egyes részleteit olvastam, sokszor felvettem magamban azt a gondolatot, hogy vajon nem jelenthetett volna javulást az ország közhelyzetében, ha kialakul a keresztyénség egységes frontja, és valami módon a keresztyén egyházak közössége kifelé megmutatja a maga erejét az ország népe felett.”¹⁶

Kapi Béla összegző „pillanatsfelvétele” pedig szinte az őskeresztyén mártírok sorába emelte a katolikus egyházfőt:

„Sápadt arcából mélyen fekvő szemei világítottak. Ilyenek lehettek valamikor az őskeresztyének cirkuszba hajtott halálraítéltejei. [...] Amint lassan mendegélek a megpróbáltatás útjának taposott szélén életem véghatárához, mert nekem csak az útszélt jelölte ki Isten, gyakran áthaladt előttem Mindszenty összetört, aszketikus arcú, lobogó szemű alakja, s hangtalan szájmozgással mondja, amit utolsó találkozásunk búcsúzásakor olyan férfias határozottsággal, hangosan mondott: – Krisztus Urunk védelmében egyeknek kell lennünk!”¹⁷

¹⁵ Vö. Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 328. Ravasz László 1946. június 24-én meglátogatta Mindszenty hercegprímást. Beszélgetésük során a református püspök utalt a keresztyénség egzisztenciális veszélyeztetettségére, és felvetette a magyarországi egyházak közös fellépésének szükségességét. Ravasz László az együttműködés tartalmi részét 5 pontban foglalta össze, formájának meghatározását Mindszentytől kérte. A hercegprímás helyeselte a pontokat. Az együttműködéshez „Megneveztük megbízottjainkat. Külön menetelünk, álláspontunkat külön és szabadon fejezzük ki és esetleg közös felfogásunknak azonos tartalommal adunk ki-fejezést. Én szóvivőnek Lázár Andort [...] neveztem meg.”

¹⁶ Kapi: *Lámpás*, 763–764.

¹⁷ Uo., 764. Ezzel szinte azonos portrét festett Pap László Mindszentyről, amikor 1946 őszén nyugatról érkezett vendégével, dr. Stuart W. Hermannal meglátogatták az egyházfőt Esztergomban: „Mindszentyvel ekkor találkoztam először ilyen közlőre. Kimondottan aszketikus benyomását tette [sic!], akit nagy szenvedélyek fűtenek. Különösen jellegzetes volt markáns arcéle.” Pap László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 41.

Tartózkodás – Ordass Lajos

Életkoruk és sorsközösségük révén Mindszenty József és Ordass Lajos püspök akár jóval közelebbi viszonyban is állhattak volna egymással, ám Ordass mindvégig érezhető távolságtartással viseltetett a hercegprímás személye és egyházfői működése iránt.¹⁸ Az evangélikus püspök nem tudta azonosítani magát a Mindszenty által képviselt egyházvezetői szerepvállalással és küldetéssel, de igyekezett szenvtelenül elviselni a pártpropagandában és -sajtóban 1947–48-ban mégis fokozatosan ráaggatott *evangélikus Mindszenty*-jelzőt is. Azt a párhuzamot, amelyet Ordassal szemben az állami fél mintegy burkolt fenyegetésként előszeretettel hangoztatott. Amint például az állam és az evangélikus egyház viszonyát rendezni kívánó tárgyalássorozat első napján, 1948. május 21-én történt, amikor az akkori újjáépítési miniszter, Darvas József¹⁹ az egyik feszült pillanatban kijelentette: „Ordass püspök szavaiból Mindszenty reakciója szólalt meg”. Ordass erre rezignáltan így válaszolt:

„Ha az egyház egy püspöke egyháza iránti féltő szeretettől indítva az egyház ősi örökségét szereti, és azt az aggódó szeretetét szavaiban kifejezésre is juttatja, akkor ne akarják őt azonnal a politikai reakció szolgálatába szegődés vádjának a bunkójával leütni és elnémitani. Egyébként megjegyzem, hogy Darvas miniszter úr szavai egyáltalában nem leptek meg. A napilapok hozzászoktattak már ahhoz, hogy engem az evangélikus Mindszentyként mondjanak. Meglepetést ezért tehát ezek a szavak nem jelentenek számomra. Ha valamit is jelentenek, akkor legfőljebb tárgyalási akadályt.”²⁰

Május 25-én, a tárgyalássorozat következő napján Mihályfi Ernő hangoztatta ugyanezt: „Most Mihályfitól kaptam meg a választ, hogy Mindszenty szavát szólaltatom meg, és állásfoglalásommal azonosítottam magamat a katolikus reakcióval. A változatosság kedvéért most tehát Mihályfitól kértem ki magamnak a fenyegetést [...]”²¹ Majd közvetlenül a felekezeti iskolák államosítása előtti napokban, a június 11-i tárgyaláson heves vita során Mi-

¹⁸ Életük és egyházkormányzó pályafutásuk párhuzamosságairól és különbségeiről lásd Boleratzky Lóránd: Még egyszer Ordass Lajosról és Mindszenty Józsefről.

<http://www.vasiszemle.hu/2016/05/boleratzky.htm> (Letöltés: 2020. március 28.)

¹⁹ Darvas József (1912–1973) – népi író, baloldali politikus; 1952–1972 között a bányai evangélikus egyházkerület legfőbb világi vezetője, ún. felügyelője volt.

²⁰ Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 287.

²¹ Uo., 290.

hályfi ismét Ordass fejéhez vágta a vádat: „Mindszentyt is túlszárnyaló magatartásomat!”²²

Ugyanezen a napon a pártsajtó is „magasabb fokozatra kapcsolt”, s ezúttal sem mulasztotta el az *egyházi reakció* két „fővezérének” egy lapon emlegetését. A *Kis Újság* nemcsak „hasadást” emlegetett az evangélikus püspöki karon belül, de felrótta Ordassnak a Mindszentyéhez hasonló magatartását is: „Merev meg nem értéssel viseltetik a demokrácia vívmányai iránt Ordass Lajos püspök is, aki Túróczy Zoltán és Szabó József püspökökkel szemben még most is agitálni próbál a békés hangulat ellen és ezzel ugyanolyan felelősséget vállal, mint Mindszenty József, a katolikus egyház vezetője a pócspetri zavargások és gyilkosságok ügyében.”²³

Elhatárolódás, megbélyegzés – a püspöki kari nyilatkozat

Az evangélikus püspöki kar mondhatni köztes időben, a hercegprímás letartóztatása és elítélése között (1948. december 26. – 1949. február 8.) adott ki a Mindszenty-ügyről hivatalos állásfoglalást.²⁴ Az 1949. január 18-án kelt nyilatkozat nemcsak az evangélikus sajtóban jelent meg,²⁵ de másnap több országos világi napilap is leköszölte, hangzatos szalagcímekekkel idézve az eredeti szöveget.²⁶ Ez az egyházvezetői testület 1-3 havonta ült össze, és a fellelhető jegyzőkönyv sorozat szerint 1948. december 26. és 1949. január 18. között nem tartottak ülést. Az értekezletek ma ismert dokumentációjában semmifé-

²² Uo., 306.

²³ Az evangélikus egyház a megtisztulás előtt, *Kis Újság*, II. évf., 132. szám, 1948. június 11. Idézi Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 302.

²⁴ Szabó József, Túróczy Zoltán, Vető Lajos püspökök és Benkóczy Dániel püspökhelyettes nyilatkozata a Mindszenty-ügyben. 1949. január 18. lásd EOL Tiszai Evangélikus Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TEEK Lt.) Iktatott iratok 37/IV/1949. IV.; Közli: Ittész–Mirák: *Dokumentumgyűjtemény*, 249–250.

²⁵ Az evangélikus püspöki kar határozata, *Evangélikus Élet*, XIV. évf., 3. szám, 1949. január 22., 1.; Püspökkari nyilatkozat a Mindszenty-ügyben, Budapest, 1949. január 18. *Új Hangerő*, 1949. január 30.

²⁶ Mindszenty a politikai katolicizmus képviselője volt. Az evangélikus egyház püspökeinek nyilatkozata, *Népszava*, LXXVII. évf., 15. szám, 1949. január 19., 3. Az újság címlapján szalagcímben: Az evangélikus püspökök nyilatkozata megbélyegzi Mindszentyt. Mindszenty politikai tevékenységét minden kormányzat mindenütt meggátolta volna. Az evangélikus egyház püspökeinek nyilatkozata, *Szabad Nép*, VII. évf., 15. szám, 1949. január 19.; 5. Az újság címlapján szalagcímben: Az evangélikus egyház püspökeinek nyilatkozata a Mindszenty-ügyről

le nyoma nincs a január 18-i határozat előkészítésének vagy utóhangjának, így nem ismertek a nyilatkozat létrejöttének közvetlen körülményei, a szöveg-előkészítés vitája vagy a püspöki tanács egyes tagjainak véleménye sem. De éppígy nem ismert, vajon kinek és miért volt ilyen fontos és sürgős – alig több mint három héttel Mindszenty letartóztatása után – a hivatalos nyilatkozat kiadása. Erre nézve némi támpontot adhat azonban dr. Reök Iván egyik „visszaemlékezése”. Dr. Reök 1952 februárjában felidézte a püspökkari nyilatkozat keletkezésének napját, azt a megbeszélést, amelyen Mihályfi Ernő és az evangélikus egyház vezetői vettek részt: „1949. január 18-án, egy keddi nap délutánján fontos értekezletre gyűltünk össze Mihályfi Ernőnek, a képviselőház akkori elnökének²⁷ dolgozószobájában. Egyházi és világi vezető embereket hozott össze a féltő, aggódó szeretet, hogy katasztrofális helyzetben lévő egyházunk számára kivezető utat keressünk.”²⁸ Dr. Reök név szerint sem a jelenlévő egyházi emberek nevét, sem a tárgyalás témáit nem sorolta fel (kivéve az őt személyében közvetlenül érintő egyetemes egyházi felügyelői tisztség kérdését). Az e napon keltezett püspökkari nyilatkozatra sem utalt, mégsem kizárt, hogy az az ott elhangzott állami instrukciók nyomán született meg.

Így, közvetlen dokumentumok híján csupán a tágabb történeti előzményeket, és nem utolsó sorban magát a nyilatkozat szövegét ismerjük, amelynek tartalmi, stílári elemzése és értékelése lehetséges. A nyilatkozat aláírói, a MEE akkori vezetői – Szabó József dunáninneni, Túróczy Zoltán dunántúli, Vető Lajos tiszai egyházkerületi püspökök, illetve a bányai kerület vezetőjeként a börtönben lévő Ordass Lajos helyettese, Benkóczy Dániel püspök-helyettes – mindenekelőtt kinyilvánították, hogy bár nem kívánnak más egyházak belügyeibe beleszólni, és azoknak az állammal folytatott megegyezéssel kapcsolatos álláspontját bírálni, „még kevésbé bíróság előtt levő ügyben előzetes véleményt nyilvánítani” (!), a Mindszenty-ügy kapcsán azonban, mivel az következményeivel az evangélikus egyházra is hatással van, „szavunkat hallatni nemcsak jogunk, de kötelességünk is”.²⁹

²⁷ Helyesen: országgyűlési alelnöke. Mihályfi Ernő ezt a tisztséget 1948. november 23. – 1949. április 12. között töltötte be. lásd Bölöny József–Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2004*, Budapest, Akadémia Kiadó, 2004, 397.

²⁸ EOL Egyetemes Egyházi Iratok (továbbiakban EEI) Iktatott iratok 121/1952. Reök Iván zsinati elnöki székfoglalója (részlet). 1952. február 5. Közli: Ittész–MiráK: *Dokumentumgyűjtemény*, 250.

²⁹ Az evangélikus püspöki kar határozata, *Evangélikus Élet*, 1949. január 22. XIV. évf., 3. szám, 1.

A „magyar protestantizmus más felekezetű képviselőinek e tárgyban tett legutóbbi megnyilatkozására” tett utalásukból kiderül, hogy más (protesztáns) egyházak megelőzték az ugyancsak nem késlekedő evangélikus egyházat, mert azok már korábban közzétettek egy nyilatkozatot. A MEE lelki vezetői ahhoz csatlakoztak (utólag) 1949. január 18-i határozatukkal, és ők is kifejezték:

„az igazság érdekében önként kinyilatkoztatjuk, hogy Magyarországon az egyház lényegéből folyó lelki szolgálat végzésében a lelkészeket nem korlátozzák. Telt templomokban szabadon prédikálnak, és gátlás nélkül szolgáltatják ki a szentségeket. Tehát csak tájékoztatásnak vagy politikai elfogultságnak minősíthető az az eljárás, amelynek a spanyol vallásüldözésre nincs szava, Magyarországon pedig ok nélkül vallásüldözést emleget. A magyar kormányzat minden egyházat egyformán és jelentősen támogat, s az Evangélium hirdetésére minden egyháznak egyformán lehetőséget biztosít.”³⁰

A *lelki katolicizmus* létjogosultságának elismerése mellett az evangélikus püspökök egyértelműen elhatárolódtak Mindszenty Józseftől és irányvonalától, mondván: „csak a politikai katolicizmusnak van összeütközése az állammal. Mindszenty József esztergomi érsek a politikai katolicizmus képviselője volt. Azt hisszük, hogy az övéhez hasonló s az Evangélium mértéke szerint egyházinak nem nevezhető tevékenységeket minden kormányzat mindenütt tilalmazott volna.”³¹

A nyilatkozat záró részében nemcsak az állam és egyház szétválasztásának épp az előző években meghirdetett eszméjét szólaltatták meg, de a jellegzetes protestáns sérelmi politika érvelése is hangot kapott: „Meggyőződésünk szerint Isten az egyházra nem a királyi korona gondját, hanem a lelkek üdvét bízta, s a mi hivatásunk nem a minden magyarra, de főként minden protestánsra szomorú emlékü Habsburg-dinasztia restaurációja, hanem az Evangélium szolgálata. Ennek pedig Magyarországon nincs akadálya.”³²

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

Mögöttes tartalmak

A szöveg önmagáért beszél. A nyilatkozat fő gondolatai azonban ekkoriban korántsem voltak újkeletűek az evangélikus egyházvezetésben. Dr. Reök Iván, az Országos Luther Szövetség elnöke 1948 novemberében az egyesület közgyűlésén tartott hosszú beszéde például méltán tekinthető a püspökkari nyilatkozat egyik előzményének. Az elnök a gyűlésen az egyház és az állam viszonyát elemezve hosszan foglalkozott Mindszenty József szerepével és politikájával is.³³ Kijelentései lényegében megelőlegezték az 1949. januári püspökkari nyilatkozat gondolatmenetét, így nem kizárt, hogy annak alapvetése és nyers változata is dr. Reöktől származott. Az egyesület elnöke (aki pár hónappal később, 1949 áprilisában a MEE egyetemes egyházi felügyelője lett, mégpedig az Ordass-per egyik vádlottjaként 1948 őszén koncepcióos perbe fogott báró Radvánszky Albert utódeként) kifejtette, hogy Mindszenty az egyház és állam közti feszültség egyedüli (!) „kezdeményezője és elmélyítője”. Beszédének némely szófordulata kísértetiesen visszaköszönt a püspökkari nyilatkozatban. Éppúgy, mint a kategorikus protestáns elhatárolódás a katolikus egyházfő által képviselt iránytól, vagy a magyarországi vallásszabadság meglétének bizonygatása: „Az a politika, amit Mindszenty csinál, tisztán hatalmi politika. [...] Nekünk, evangélikus hitű és meggyőződéses embereknek ezzel a hatalmi politikával semmiféle kapcsolatunk nem volt és nincs. [...] Férfias nyíltsággal valljuk meg, hogy egyházunk az állam részéről semmi korlátozást nem szenvedett, sőt hatalmas anyagi és erkölcsi támogatásban és védelemben részesül.”³⁴

Ám, hogy a püspökök által jegyzett és a sajtóban közölt szöveg mögöttes tartalmát is értsük, látnunk kell, milyen helyzetbe került a MEE 1949 elejére. Mint a legkisebb történelmi egyház addigra maga is végigjárta az 1945-től érzékelhető, s a kommunista párt hatalomátvételével párhuzamosan mindinkább felerősödő egyházüldözés megannyi stációját. 1948. március 18-án Ballasagyarmaton, Szabó József püspök beiktatásán Mihályfi Ernő *őrségyáltást* követelt az evangélikus egyházban is. A szóvirágba öltöztetett követelés valójában az állam és az evangélikus egyház küszöbön álló megegyezésének útjában álló, azt gátló, ezért *reakciónak* minősített evangélikus egyházvezetői (felügyelői) kar lecserélését – lemondatását, félreállítását, leváltását – jelentette.

³³ A beszéd (vagy annak tartalmi kivonata) nyomtatásban is megjelent az ekkoriban épp dr. Reök Iván elnöklete alatt állt egyesület lapjában lásd Reök Iván az Orsz. (sic!) Luther Szövetség elnöke az egyház és az állam közti viszonyról, *Evangélikus Élet*, XIII. évf., 1. szám, 1948. november 20., 7.

³⁴ Uo.

Mindez a következő fél évben le is zajlott: 1948. augusztus–szeptember folyamán jelentős evangélikus egyházi tisztségviselők mondtak le „önként” a posztjukról;³⁵ 1948. szeptember 8-án a Gazdasági Rendészeti Osztály ismét őrizetbe vette Ordass Lajos püspököt, akkor, amikor báró Radvánszky Albert egyetemes egyházi felügyelő és Vargha Sándor egyetemes egyházi főtitkár már két hete az ÁVO őrizetében voltak. Néhány hét alatt lefolytatott koncepció perükben október 1-jén hirdettek ítéletet: Ordass két, Varghát három évi fegyházra ítélték és bebörtönözték.³⁶ Ordass tehát a püspökkari nyilatkozat megírásakor már negyedik hónapja börtönben volt, a bányai egyházkerület vezetését Benkóczy Dániel püspökhelyettes látta el. Az 1948 folyamán püspöki hivatalba került egyházvezetők, a Mindszentyt és politikáját elítélő nyilatkozat aláírói 1949 elején bizonyos személyi biztosítékot jelentettek a pártállam számára az egyházpolitikai célkitűzéseinek megvalósítására.³⁷

E drasztikus – büntetőjogi és államvédelmi eszközökkel – végrehajtott személyi változtatások mellett 1948 folyamán az evangélikus egyház több

³⁵ A vizsgálati fogságban lévő báró Radvánszky Albert és Vargha Sándor már augusztus 28-án írásban lemondtak tisztségükről. Az egyház világi vezető tisztségviselőinek sora követte őket, így ezekben a hetekben lemondott hivataláról dr. Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő, Purgly Lajos dunáninneni kerületi felügyelő, dr. Vladár Gábor bányakerületi felügyelő, dr. Tomcsányi Vilmos Pál budapesti egyházmegyei felügyelő, dr. Rásó Lajos egyetemes főügyész, dr. Konkoly Elemér egyetemes világi főjegyző. lásd EOL EEI. Iktatott iratok. 886/1948. Közös püspöki körlevél. Budapest, 1948. szeptember 9. Aláírók: Túróczy Zoltán és Szabó József püspökök, Németh Károly és Kemény Lajos püspökhelyettesek. Közli: Ittész–Mirák: Dokumentumgyűjtemény, 222–224.

³⁶ Báró Radvánszky Albert (1880–1963) egyetemes egyházi felügyelőt 1948. augusztus 24-én vették őrizetbe, s a fogsága alatt, augusztus 28-án levélben lemondott egyházvezető hivataláról. Az idős báróval szemben az *Ordass és társai* elleni koncepció per egyik vádlottjaként indult büntető eljárás. A szeptember 28-i főtárgyaláson azonban, amelyen kihallgatták, szívroham érte, kórházba került, ügyét ezek után elkülönítették két vádlott társától. Idős korára és egészségügyi állapotára való tekintettel fogva tartását hamarosan megszüntették, ezután egyházi nyugdíjasként élt haláláig. Tisztségébe 1949 áprilisában dr. Reök Ivánt választották meg és iktatták be. Dr. Reök Iván beiktatását és székfoglalóját lásd EOL Egyetemes–országos közgyűlési jegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv, Budapest, 1949. április 7. https://medit.lutheran.hu/files/egyetemes_orzsagos_kozgyules_jegyzokonyv_1949_04_07.pdf (Letöltés: 2020. március 30.)

³⁷ Ebből a szempontból 1949–1952 között az evangélikus egyházvezetői kar pártállami megítélése korántsem volt egyöntetű. Túróczy Zoltán és Szabó József püspökök a „régí vezetés” tagjaiként mintegy feltételes bizalmat kaptak, de 1952-ben lemondatták őket. A „demokratikus vonal”, főként Vető Lajos püspök és 1950-től Dezséry László püspök, illetve a világi vezetők, Mihályfi Ernő egyetemes (országos) felügyelő és Darvas József kerületi felügyelő az állami egyházpolitikai elvárásoknak megfelelően működtek egyházi tisztségükben.

évszázados intézményi rendszerét is támadás érte. A felekezeti iskolák államosításával – a Fasori és a Deák téri evangélikus gimnáziumok kivételével, amelyek 1952-ig még működhettek³⁸ – elveszítette összes iskoláját, s ez hosszútávon az egyház ifjúsági munkájára is nagy csapást jelentett. A következő évtizedek nyitányaképpen pedig a MEE Zsinatának felhatalmazása alapján a testület elnöksége, Túróczy Zoltán és Mády Zoltán 1948. december 14-én aláírták az állammal kötött keretszerződést. Az *Egyezmény* 1990 márciusáig alapvetően meghatározta a kommunista állam és az evangélikus egyház közti kapcsolatokat, az egyház működési kereteit, ám az állam a megegyezés számos pontját figyelmen kívül hagyta, vagy sorozatosan azzal ellentétesen járt el.³⁹

Mindezek után a „csonka” püspöki kar 1948. szeptember elején teljes joggal állapította meg: „Az egyháztörténelem folyamán egyházunk még ilyen nehéz helyzetben nem volt.”⁴⁰

A korabeli helyzet és benne a püspökkari nyilatkozat mai értékelése is maximálisan helytálló:

„Rákosiék a protestáns egyházak vezetőinek kompromisszumkészségét évekig kijátszották a jóval nehezebben legyűrhető katolikus felsőklérus ellen. Sajnálatos tény, hogy az esztergomi érsek elleni támadásokba a protestáns egyházi vezetők szintén bekapcsolódtak. 1949 januárjában például az evangélikus püspökök bélyegezték meg nyilatkozatukban a katolikus főpap magatartását”⁴¹

³⁸ A fasori gimnázium 1952-es megszűnéséről lásd Mirák Katalin: Végjáték a Fasorban. Retró cikk a budapesti fasori evangélikus gimnáziumról, *Credo*, XXI. évf., 2015/1, 61–74.

³⁹ Szövegét lásd *Egyezmény a magyar köztársaság kormánya és a magyarországi evangélikus egyház között*, *Magyar Közöny*, 1948/276. szám, Budapest, 1948. december 16., 2–3. A megállapodást Németh Miklós miniszterelnök és az evangélikus egyház vezetői, Harmati Béla elnök püspök és Frenkl Róbert országos felügyelő 1990. március 19-én bontották fel. lásd dr. Harmati Béla életrajza (részletes). Kézirat. 2009. január 28. Harmati Béla magángyűjteményéből. Közlés a szerző engedélyével!

⁴⁰ EOL EEI. Iktatott iratok. 886/1948. Közös püspöki körlevél. Budapest, 1948. szeptember 9. Aláírók: Túróczy Zoltán és Szabó József püspökök, Németh Károly és Kemény Lajos püspökhelyettesek. Közli: Ittész–Mirák: Dokumentumgyűjtemény, 222–224.

⁴¹ Giczi Zsolt: Nehéz esztendő a Magyarországi Evangélikus Egyház életében (1948–1950) http://acta.bibl.u-szeged.hu/2834/1/historica_104_071-084.pdf (Letöltés: 2020. március 22.)

Mérleg

Kapi Béla nyugalmazott püspök 1956 tavaszán lezárt visszaemlékezésében szintén felidézte az evangélikus püspökök nyilatkozatát. A szöveget végzetesen károsnak ítélte, mégpedig a hazai keresztyén összefogás szempontjából: „püspöki karunk hivatalos nyilatkozata Mindszentyről és egyházi politikájának elítélendő tendenciájáról, úgy látszik, megsemmisítette az együtt munkálkodás reménységét.”⁴²

A nyilatkozat kitételei pontosan megfeleltek a pártállami elvárásoknak. Aláírói azonban egy percre sem feledhették el, hogy a nyilatkozat kiadása idején koncepciók per áldozataiként evangélikus egyházi vezetők ültek a rendszer börtöneiben (Ordass Lajos és Vargha Sándor), de nem zárhatták ki egy újabb koncepciók per(sorozat) lehetőségét sem. A nyilatkozat teljes mértékben igazodott a hatalom egyházpolitikai direktíváihoz, így a pártállami frazeológia szokványos kifejezései (pl. *politikai katolicizmus*, *Habsburg-dinasztia restaurációja*) éppúgy belekerültek, mint a jellegzetes korabeli egyházpolitikai kategóriák (pl. a *politikai* és a *lelki katolicizmus* közti különbségtétel). Az állami fél iránt messzemenőig *lojális* szöveg azonban korántsem egy szabad és független egyház hangja. Sokkal inkább az 1949 elejére alaposan megfélemlített és térdre kényszerített, sok évszázados támaszaitól és mértékadó vezetőitől megfosztott, viszonylag kis létszámú (max. 430 ezer fős) történelmi egyházé, amelyet vélt vagy valós egyházi érdekekért, s szükségből vagy valódi meggyőződésből kompromisszumokra is hajlandó (régii és új) vezetők irányítottak.

Az alábbi általános egyháztörténeti értékelés érvényesnek tekinthető az 1949. január 18-i nyilatkozatra is, amely „Hűen tükrözi a csapdába csalts és kényszerpályára állított magyar protestantizmus állapotát, hogy a diktatúrának ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulásokat sikerült megfélemlítéssel, valamint a rendszerszimpatizáns lelkészek és teológusok egyházon belüli, célzott hatalmi pozicionálásával kikényszeríteni.”⁴³

⁴² Kapi: *Lámpás*, 762.

⁴³ Jávor Miklós: A „reakció” letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/javormiklos.pdf> (Letöltés: 2020. március 20.)

„PROTESTÁNS ÓRÁLLÓK” – KÖZÖS HANG?

A püspökkari nyilatkozat aláírása után három nappal az Evangélikus Egyetemes Egyháznál 1949. január 21-i érkezési dátummal iktattak egy iratot. Azonban sem aláírás, cím vagy dátum, sem egyéb információ nem szerepel, amely a szöveg keletkezési körülményeire utalna.⁴⁴ A fogalmazvány a tartalma alapján egy közös protestáns nyilatkozat tervezete lehet, amely ugyanakkor az evangélikus püspökök január 18-i nyilatkozatának egyfajta folytatásaként is értelmezhető. Az ugyanis igen kurtán-furcsán ért véget: „a mi hivatásunk [...] az Evangélium szolgálata. Ennek pedig Magyarországon nincs akadály. Erről különben minden hozzánk jövő tárgyilagos külföldi szemlélő is meggyőződést szerezhet.”⁴⁵ Az utóbbi megjegyzés feltehetően a külföldi, nyugati keresztyén egyházak tagjainak és az Ordass püspök helyzete miatt amúgy is aggodalmaskodó egyházvezetőknek szólt, így az újabb hivatalos közlemény az ő további megnyugtatójuk érdekében (is) íródott.

A vélhetően közös protestáns nyilatkozat(tervezet) bevezetőjében a szerzők kifejezték: „a magyarországi protestáns egyházak órállói nem maradhatnak némák azokban a kérdésekben, amelyeket a „Mindszenty-ügy” idézett fel.”⁴⁶ Majd utaltak Bereczky Albert dunamelléki református püspök *Egyház és egyházak Magyarországon* c. rádióelőadására, amelynek tartalmával nemcsak maximálisan azonosították magukat, de „kötelességüknek érezték”, hogy Bereczky ottani megállapításaiból néhány további következtetést is levonjanak. Az evangélikus püspökkari nyilatkozathoz hasonlóan itt ismét, ezúttal közös protestáns szinten nyert megerősítést – mégpedig a hazánkat sűrűn meglátogató külföldi (nyugati) egyházak képviselőinek véleményére hivatkozva –, hogy Magyarországon sértetlen a vallásszabadság: „egyházainknak az Evangélium szolgálatára belső és külső szabadságuk egyaránt megvan.” Ezen érvelés szerint minden ellenkező vélekedés politikai rémhírterjesztés, a katolikus egyházfő 1945 utáni tevékenysége tehát nem valós egyházi érdekekért folyt, hanem politikai játszma része volt. A protestáns megnyilatkozók e nézetük alapján fejezték ki elhatárolódásukat Mindszenty József irányvonalától: „Ezért hangsúlyozzuk évek óta, hogy az esztergomi érsek nem vallásszabadságért harcolt, mert ilyen harcra nem is volt szükség, hanem egy politikai küzdelmet vívott.”⁴⁷ A politikai harcot, amely „a protestáns egyházak órállói”

⁴⁴ EOL EEI. Iktatott iratok 89/1949. Aláírás, dátum nélküli gépirat.

⁴⁵ Az evangélikus püspöki kar határozata, *Evangélikus Élet*, 1949. január 22., XIV. évf., 3. szám, 1.

⁴⁶ EOL EEI. Iktatott iratok 89/1949. Aláírás, dátum nélküli gépirat.

⁴⁷ Uo.

szerint a Habsburg-uralom és a feudális rendszer restaurációs kísérlete volt, eleve elutasították, s legfőbb feladatként az egyházi színezetben megjelent „politikai kísérletek” és az egyház valódi ügyének szétválasztását nevezték. Ehhez kérték az aggódó külföldi egyháziak segítségét: „Higgyék el a külföldi egyházak vezetői és tagjai [...], hogy az egyház Magyarországon való ügyének akkor teszük a legjobb szolgálatot, ha segítenek a „Mindszenty-ügyet” az egyház ügyétől elválasztani.”⁴⁸ A tervezet záró részében a szerzők a magyar kormányzat felé is kinyilvánították a Mindszenty-üggyel kapcsolatos állásfoglalásukat: „Végül szükségesnek tartjuk a magyar kormányt kérni, hogy [...] az egyházat és az Evangélium szolgálatát ezután se azonosítsa akármilyen egyházi látszatban jelentkező politikai akcióval, tehát a jelenlegivel sem.”⁴⁹

E nyilatkozat későbbi sorsa egyelőre nem ismert, a folytatást illetően azonban számos feltételezés adódik. Kétségtelen például, hogy 1949 tavaszán kísérletek történtek egy közös protestáns nyilatkozat kiadására.⁵⁰ Így elképzelhető, hogy ez a fogalmazvány volt az alapszövege a későbbi egyeztetéseknek.⁵¹ Az evangélikus püspöki kar 1949. március közepén tartott ülésén Túróczy Zoltán közölte, hogy „Bereczky Albert elnöklete alatt a protestáns egyházak egyes tagjainak bevonásával tartott értekezlet közös protestáns nyilatkozat-tervezetet dolgozott ki, s azt egyházunknak is megküldte.” A testület ekkor arról döntött, hogy a tervezetet áttanulmányozza, és érdemben a legközelebbi értekezleten tárgyalja majd meg.⁵² Az említett „legközelebbi értekezletet” a rangidős püspök, Túróczy Zoltán 1949. április 4-re hívta össze. Az előzetesen kiküldött tárgysorozat 2. pontja szerint az ülésen közös protestáns nyilatkozatot is tárgyalnak majd, Szabó József püspök előterjesztésében.⁵³ Túróczy püspök levélbeli instrukciói arra utalnak, hogy a református és az evangélikus egyházvezetők komoly előkészületeket tettek egy közös nyilatkozat kiadására: „Szabó József püspöktársunknak csatoltan bocsátom rendelkezésére a tervbe vett nyilatkozat szövegét, dr. Vető Lajos püspöktársunkkal pedig itt közlöm, hogy a református konvent elnöksége arra kért, be-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A téma teljes feltárása további kutatásokat kíván mind evangélikus, mind református részről. E tanulmányban csupán az alapkutatás során előkerült néhány evangélikus egyházi dokumentumot vettem sorra. (M.K.)

⁵¹ A szöveg akár református, akár evangélikus egyházi körökből, például dr. Reök Ivántól is származhat. Erről lásd a tanulmány későbbi részét!

⁵² EOL Vezető testületi iratok. Püspök(kar)i értekezletek (konferenciák) jegyzőkönyvei, 1936–1952. Jegyzőkönyv. Budapest, 1949. március 16.

⁵³ EOL DTEE Lt. Iktatott iratok. 407-4/IV/1949. Túróczy Zoltán meghívó levele püspöki konferenciára. Győr, 1949. március 28.

széljük meg velük az egyezség-tervezetet, s adjunk egyforma utasítást lelkészeinknek. [...] Felhívom püspöktársaim figyelmét arra, hogy április 5-én délután 4 órakor a református püspökökkel együtt van közös értekezletünk a református konventen.”⁵⁴

Az evangélikus püspökök ennek megfelelően valóban üléseztek április 4-én, és Szabó püspök előterjesztése alapján meg is tárgyalták a közös nyilatkozat kérdését. Am úgy tűnik, „porszem került” az amúgy sem olajozotlan működő protestáns egyházi „gépezetbe”, mert a közös református-evangélikus fellépés végül meghiúsult. Az evangélikus püspökök ezt elsősorban az illetékes református egyházvezetők rovására írták. A kialakult helyzetet – visszafogottan, mégis érzékelhetően sértetten – a következőképpen értékelték:

„Szabó József bejelenti, hogy Túróczy Zoltán felkérte egy a protestáns egyházak részéről közösen kiadni szándékolt nyilatkozat tervezetének ismertetésére. A tervezetet Bereczky Albert református püspök elnöklete alatt álló értekezlet tárgyalta, amelyre egyházunk nem kapott meghívást. A tervezetet Bereczky Albert megbízásából a Luther Szövetség főtitkára⁵⁵ adta át Túróczy Zoltánnak. A nyilatkozat azonban hozzájárulásunk nélkül már megjelent a sajtóban. – A püspöki értekezlet megállapítja, hogy a nyilatkozat már megjelenvén, a vele való foglalkozás már tárgytalan. – Az értekezlet kimondja, hogy a küszöbön lévő közös protestáns püspöki értekezleten szóba hozza a kérdést, és kéri, hogy amennyiben a jövőben közös nyilatkozat vétetnék tervbe, ne református részről a szabadegyházakkal már letárgyalt kész szöveget tegyenek élénk sürgős aláírásra, amint eddig ismételtén történt, hanem vonjanak be minket is az előkészítő tanácskozásokba. Ez annál is inkább szükséges, mert ha mi az élénk tett kész szövegen valamit módosítani szeretnénk, azt a tapasztalat szerint a protestáns egység megbontásának minősítik.”⁵⁶

⁵⁴ Uo. A meghívólevél szerint az április 4-i ülésen dr. Vető Lajos tiszai püspök előterjesztésében „a nyíregyházi evangélikus és református egyház megegyezése” is napirendre kerül. Nem kizárt, hogy e pontban helyi (tiszai egyházkerületi vagy nyíregyházi) vonatkozású egyeztetésről volt szó, Túróczy püspök közlése azonban inkább a magasabb szintű, a két protestáns egyház közti „egyezség-tervezet” valószínűsíti. lásd Uo. Tárgysorozat 5. pont

⁵⁵ E tisztséget ekkoriban dr. Gyimesy Károly evangélikus lelkész töltötte be.

⁵⁶ EOL Vezető testületi iratok. Püspök(kar)i értekezletek (konferenciák) jegyzőkönyvei, 1936–1952. Jegyzőkönyv. Budapest, 1949. április 4.

Sajtószemle

Miután a Mihályfi Ernő által 1948 márciusában követelt *örösváltás* az evangélikus egyházban lezajlott, 1948/49-re az *Evangelikus Élet*⁵⁷ című országos hetilap irányvonalát is döntően a pártállam által preferált s az egyházvezetésbe besegített személyek határozták meg. Elsősorban dr. Reök Iván országgyűlési képviselő, a Luther Szövetség elnöke, (a báró Radvánszky Albert tisztségébe választott új egyetemes egyházi felügyelő) és Dezséry László szerkesztő (1950-től a bebörtönzött, és törvényellenesen félreállított Ordass püspök „utóda” a bányai egyházkerület élén). Így a lapban a Mindszenty-ügy további interpretációinak hangját és irányvonalát alapvetően ez a személyi háttér határozta meg.

A téma időről időre megjelent a lap hasábjain. 1949. január 22-én kommentár nélkül, a címdoldalon közölte az evangélikus püspöki kar 1949. január 18-i határozatát. Az 1949. február 12-i szám pedig, amely a *Mindszenty József és társai* ellen lefolytatott 1949. február 8-i tárgyalás lezajlása után néhány nappal jelent meg, e tekintetben igazán „szaftosra” sikeredett. Több különböző műfajú írás jelent meg az eseményről, egyházpolitikai szempontból azonban mind azonos irányba mutatott, és a lelkészi karhoz külön célzott üzenete is volt. A főszerkesztő, Gaudy László például a pert „örök memento”-ként állította a lelkészek elé, és múltbeli önvizsgálatra szólította fel őket. Itt megfogalmazott „próféciája” a lelkészi szolgálat politikai függetlenségéről és teológiai szabadságáról azonban utóbb nem vált valóra, sőt, éppenséggel az ellenkező módon „valósult meg” a pártállami korszakban:

„A nagy per lezajlott. [...] Mindennek úgy kellett történni a per folyamán, ahogy történt. Túl lesz a gyors forgatagban lassan mindenki azon, ami történt. Csak a papok számára lesz és marad örök memento. [...] Szakítani fog minden pap azzal az önmaga által alakított, megkonstruált önhiedelemmel, hogy ő földi viszonylatban büntethetetlen. [...] Megréműl hivatásának rettentő terhétől: nem az egyháznak árt-e azzal, hogy szemé és szája a politikára tekint. [...] A nagy mementó szeméink előtt állván, üzenünk

⁵⁷ Az Országos Luther Szövetség hivatalos lapja, az *Evangelikus Élet – Egyháztársadalmi, belmissziói, kulturális és egyházpolitikai hetilap* 1933 januárjában indult útjára. 1944. október 21-ig folyamatosan, minden héten megjelent, majd néhány évig szünetelt. 1948. november 20-án indult újra, dr. H. Gaudy László főszerkesztő és Dezséry László szerkesztő vezetésével. 1950-ben, miután júniusban megszűnt az *Új Harangzó* c. evangélikus hetilap, az *Evangelikus Élet* lett az egyház egyetlen országos hetilapja, amely ily módon évtizedekig monopol helyzetet élvezett az evangélikus sajtóban.

sok testvérünknek: merjen velünk együtt revíziót és bűnbánatot tartani egy elmúlt korszak politikája felett. [...] nem kell immár a politikai napilapok és az egyházi lapok rossz és jó vezércikkei alapján elkészíteni az igehirdetéseket, s a pap maradjon végérvényesen pap: azaz igehirdető vagy evangélizátor.”⁵⁸

A *(Figyelő)* „aláírással” ugyancsak a címlapon közölt írás szerzője elsősorban Mindszenty József személyiségét és egyházvezetői attitűdjét vette célba.⁵⁹ A cikk egy valósnak tűnő, ám bizonyára képzeletbeli beszélgetésből idézett részleteket: „Néhány lelkész és hívő világi ember a Mindszenty-ügy fejleményeiről beszélgetett egymással”, s mindenekelőtt az a „lélektani rejtély” foglalkoztatta őket, „mely a tárgyalás folyamán kibontakozott.” A cikkbeli beszélgetőtársak nem fukarkodtak a katolikus egyházfő becsmérlésével: „teljesen megmagyarázhatatlan, hogy egy ember, aki éveken keresztül tudatosan készül a mártíriumra, a döntő pillanatokban ilyen szánalmasan megfutamodjék. Végeredményben se felesége, se gyereke, a kenyere javát is megette már, semmiféle meglepetés sem érte, hiszen nyitott szemmel haladt afelé a tragikus összeütközés felé, melyet szánt-szándékkal maga idézett elő.” „Meggzó-lalt” egy idősebb pap is, akinek az önjelölt egyházi mártírról szóló kijelentése – Mindszentyt túl – az evangélikus olvasóknak szánt direkt utalás is volt a szintén perben elítélt, és ekkor már börtönbüntetését töltő Ordass Lajosra. Az evangélikus püspököt ugyanis egyházában évtizedeken át sokan úgy ítélték meg, mint aki önmagából kreált mártírt: „Mindszenty kijelentette magáról már az első pásztorlevelében, még 1945-ben, hogy mártíriumra kész. Holott mint teológusnak tudnia kellett volna, hogy az ember nem önmagát nevezi ki mártírnak, hanem Isten választja ki szuverén módon azt, akinek azután megadja mindazokat a szellemi erőket és képességeket, melyek ehhez a feladathoz szükségesek.”⁶⁰

Az újság e számában további cikkek foglalkoztak – burkoltan vagy egyértelműen – Mindszenty József ügyével, a római katolikus egyháznak a protestáns egyházakkal szembeni évszázados ellenséges megnyilvánulásával, de az evangélikus egyház új társadalmi rendbeli helyével és szerepével is.⁶¹

⁵⁸ Gaudy László: Politizáló papok, *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 1.

⁵⁹ *(Figyelő)*: A lélektani rejtély. Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ [N.n.] A „vallásos” reakció a hitetlenség egyik formája. Dezséry László, az óbudai egyházközség újonnan megválasztott lelkészének beiktatásáról szóló írást lásd Uo.; [N.n.] A Mindszenty-per népszerűsége a vallásszabadságról. Uo., 2.; Dr. Mikler Károly egyházjogász Reverzális c. írását lásd Uo.

ZÁRSZÓ

E tanulmány a megállapítások mellett számos feltételezést és lezáratlan kutatási szálát is felvetett. Így további tisztázásra szorul a református és az evangélikus egyház együttműködése 1948/1949-ben, de az is, hogy miképpen érvényesült a diktatúra „Oszd meg, és uralkodj!” egyházpolitikai elve a reformált egyházak kapcsán? Fontos közös kutatási szempont lehet továbbá, hogyan nyilvánultak meg a protestáns egyházak azokban a szituációkban, amelyek az ateista, egyházüldöző ideológiájú pártállam teremtett számukra. Vajon képesek voltak megmaradni a krisztusi, evangéliumi úton? Vagy kényszerűségből, félelemből, óvatosságból, taktikából, meggyőződésből, egyházi érdekként értelmezve inkább igazodtak a hatalom elvárásaihoz?

Végző soron: miben tudtak egyházaink együtt haladni, s miben tudták őket külső erők megosztani, egymás ellen fordítani? Milyen szakadék húzódott a két egyház vezetői között? Mit mondtunk, írtunk és gondoltunk egymásról az egyházüldözés éveiben? Mindezzel szembenézni egyházi önismertünk egy következő, mélyebb és őszintébb fokozata lehet. És talán a bocsánatkérések ideje is eljött.

BIBLIOGRÁFIA, FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, 2. köt. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- BALOGH Margit: *Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei*, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, 2019.
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*, Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1993.
- BOLERATZKY Lóránd: *Még egyszer Ordass Lajosról és Mindszenty Józsefről*. <http://www.vasiszemle.hu/2016/05/boleratzky.htm>
- BÖLÖNY József–HUBAI László: *Magyarország kormányai 1848–2004*, Budapest, Akadémia Kiadó, 2004,
- BÖRÖCZ Enikő: *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*, 1. kötet, Budapest, Luther Kiadó, 2012.
- GERÉB Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái és módszerei, az operatív elbáritás elvei, feladatai, alapvető módszerei*. Budapest, BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék, 1969.
- GICZI Zsolt: *Nebéz esztendőek a Magyarországi Evangélikus Egyház életében (1948–1950)* http://acta.bibl.u-szeged.hu/2834/1/historica_104_071-084.pdf

- ITTZÉS András–MIRÁK Katalin: Dokumentumgyűjtemény Túróczy Zoltán egyház-kormányzói szolgálatáról, in *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, 2002.
- JÁVOR Miklós: A „reakció” letérése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után. *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70.
<https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/javormiklos.pdf>
- KAPI Béla: *Lámpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról*. Mirák Katalin (szerk.), Sopron, Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, 2004.
- MIRÁK Katalin: Színe és visszaja. Kádár-korszak – állambiztonság – egyházak (1956–1972), in Mirák Katalin (szerk.): *Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról. 1945–1990*. 2. kötet. Egyházvezetők 1., Budapest, Luther Kiadó, 2013.
- MIRÁK Katalin: Evangélikus püspök a vádlottak padján. Konceptió per Ordass Lajos ellen (1948. augusztus 24. – október 1.) Kézirat. Az azonos című előadás elhangzott *A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában* c. konferencián. Budapest, 2019. február 14. Megjelenik a Pontificio Comitato di Scienze Storiche Atti e documenti sorozatában: A Lutheran Bishop Stands Accused. The Show Trial of Lajos Ordass (24 August – 1 October 1948) in András Fejérdy–Bernadett Wirthné Diera (eds.): *The Mindszenty Trial in the Perspective of Seventy Years. Prelate Fates in East-Central Europe*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, (Megjelenés alatt)
- MIRÁK Katalin: Végjáték a Fasorban. Retró cikk a budapesti fasori evangélikus gimnáziumról, *Credo*, XXI. évf., 2015/1, 61–74.
- Főpapi sorsok. Mindszenty József, Grósz József, Shvoy Lajos, Badalik Bertalan, Márton Áron, Romzsa Tódor, Josef Beran, Stefan Wyszyński. *Rubicon*, XXX. évf., 2019/6., 334. szám, 18–82.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások*, Szépfalusi István (szerk.), Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bárczay Gyula (szerk.), Bern/Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

Sajtóanyag

- Az evangélikus püspöki kar határozata, *Evangélikus Élet*, XIV. évf., 3. szám, 1949. január 22., 1.;
- Püspökkari nyilatkozat a Mindszenty-ügyben Budapest, 1949. január 18., *Új Harangszó*, 1949. január 30.

- Mindszenty a politikai katolicizmus képviselője volt. Az evangélikus egyház püspökeinek nyilatkozata, *Népszava*, LXXVII. évf., 15. szám, 1949. január 19., 3.
- Mindszenty politikai tevékenységét minden kormányzat mindenütt meggátolta volna. Az evangélikus egyház püspökeinek nyilatkozata, *Szabad Nép*, VII. évf., 15. szám, 1949. január 19.; 5.
- Reök Iván az Orsz. (sic!) Luther Szövetség elnöke az egyház és az állam közti viszonyról. *Evangélikus Élet*, XIII. évf., 1. szám, 1948. november 20., 7.
- Egyezmény a magyar köztársaság kormánya és a magyarországi evangélikus egyház között, *Magyar Közöny*, 1948/276. szám, Budapest, 1948. december 16., 2–3.
- GAUDY László: Politizáló papok. *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 1.
- (Figyelő): A lélektani rejtély. *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 1.
- [N.n.] A „vallásos” reakció a hitetlenség egyik formája. *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 1.
- Dr. MIKLER Károly egyházjogász: Reverzális, *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 2.
- [N.N.] A Mindszenty-per néppügyésze a vallásszabadságról. *Evangélikus Élet*, XVI. évf., 6. szám, 1949. február 12., 2.

ABSTRACT

Katalin Mirák: *Appreciation, Refrainment,
Distancing, Condemnation i.e. Opinions,
Statements of the Lutheran Church about József Mindszenty
and his Lawsuit (between November 1948 and April 1949)*

What did the leaders of the Lutheran Church think of Cardinal József Mindszenty, Archbishop of Esztergom, who was sentenced to life imprisonment in a show trial in February 1949? Did the Lutheran Church in Hungary have an official commitment to the Mindszenty case? Was there any joint Protestant action or statement? Did “inner solidarity” work between the churches at this time? In addition to the statements, this study also raises a number of assumptions and unfinished research threads. Thus, the cooperation between the Calvinist and the Lutheran Churches at the turn of 1948/1949 as well as the impact of the dictatorship principle “Divide and Reign!” on church policy in relation to the Reformed churches need to be further clarified. How did Protestant churches manifest themselves in situations that were created by an atheist party determined to persecute churches? Were

they able to survive on the path of Christ and the gospels? Or were they forced to adjust to the expectations of the authority because of compulsion, fear, cautiousness, tactics, convictions, interpreted as the church's interest? Ultimately, how could our churches move forward together, and how could external forces divide and turn them against each other? What kind of gap was there between the leaders of the two churches? What did we say, write, and think about each other during the years of persecution? Facing all this could be the next, deeper and more sincere level of our self-understanding as a church.

Keywords: 1949, Lutheran Church in Hungary, Lajos Ordass, Cardinal József Mindszenty, show trial

ELFELEDETT, XX. SZÁZADI „NAGY” REFORMÁTUS
MINISZTERELNÖKÜNK.

NAGY FERENC REFORMÁTUS-KERESZTYÉN IDENTITÁSÁNAK
VISSZATÜKRÖZŐDÉSE ÉLETPÁLYÁJÁN

Bognár Zalán

„Én a [kommunista] gyűlölettel ma is a keresztyénséget állítom szembe, a politikai és társadalmi törvények mellett az isteni törvényeket. A mindenkori életnek ez a szilárd bázisa. Szerintem nem a gyűlölet a végső mozgató erő, hanem a jóság, a felebaráti szeretet, ezeknek kell minden taktika és stratégia fölött érvényesülni a politikában és a társadalomszervezésben. A végső szó az Isten és az Ő akarata.”

– Nagy Ferenc ezeket a gondolatokat mondta Vatai Lászlónak, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség (továbbiakban: SDG) egykori főtitkárának, református egyetemi lelkésznek egyik 1945-ös beszélgetésük alkalmával.¹

De ki is volt Nagy Ferenc, az az ember, aki az eke szarvától a miniszterelnökségig, majd a Berkeley Egyetem díszdoktorságáig jutott? Nagy Ferenc Baranya megyében, az Ormánság határában, a Tenkes-hegy lábánál fekvő kis faluban, Bissén született 1903. október 8-án Nagy Ferenc és Kátai Julianna református kisparasztok gyermekeként. Szülei becsületessége, föld- és hazaszeretete, református-keresztyén istenhite meghatározta, áthatotta egész életét. Különösen nagy hatással volt rá édesanyja, aki a nemzeti kultúra, a tanulás szeretetét belé oltotta, aki akár a harmadik faluig is elment a lelkészhez, a tanítóhoz kölcsönkönyvért, s aki mindent elkövetett azért, hogy fia három legfőbb irányító eszméje a keresztyén szellemiség, a becsületesség és a hazaszeretet legyen.²

Az élet korán megérlelte, hiszen 11 éves korától – mivel apját elvitték katonának az első világháborúba – „Apám helyett én lettem a férfi a háznál...” – írta visszaemlékezésében.³ Így a család megélhetése is részben már rá há-

¹ Vatai László: Beszélgetések Nagy Ferencsel, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 81.

² Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, Budapest, Európa–História, 1990, 13–14.

³ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, 15.

rult. Ezért a 4. elemi elvégzése után a további két osztályt már mint fiatal „gazda” végezte. Délelőtt az iskolában, délután a paraszti munkában kellett helytállnia. Így nem tudott tovább részt venni a „hivatalos” oktatásban, hanem autodidakta módon képezte magát tovább, rengeteget olvasva.

1918 és 1921 között – közel három éven keresztül – Baranya vármegye nagy részének szerb megszállása idején faluja hazafias, keresztyén, többségében református fiataljaiból ifjúsági kultúregyesületet szervezett, amely különböző nemzeti, keresztyén jellegű előadásokat, színdarabokat adott elő. 1919 márciusától az ország idegenek által meg nem szállt részében a kommunisták vették át az uralmat, amelyről így ír:

„...a hatalmat magukhoz ragadták a kommunisták. Vad és a magyar népet megdöbbenő módszerekkel kezdtek kormányozni. A [őszirózsás] forradalom idején megindított földreformot megállították, hogy a kollektív gazdálkodás területeit megmentsék, egyház- és Isten-ellenes jelszavakat hangoztattak, szembefordultak a hagyományokkal, ellenforradalmi tevékenység címén emberek százait, ezreit végezték ki, és ezzel a tevékenységükkel undort keltettek a társadalom minden rétegében önmaguk ellen.”⁴

19 éves korában beszédet mondott a falujukban felállított első világháborús emlékmű avatásán. 23 évesen megírta „Bisse község monográfiája” című tanulmányát, amivel a Faluszövetség pályázatán aranyérmert nyert. E munkájában írja, hogy az ormánsági reformátusoknál a lélekszám 70 év óta alig növekedett. Ugyanis a birtokhiányt a kisparasztság ebben a régióban főként a 20-as, 30-as években országos hírűvé vált egykézéssel próbálta orvosolni, vagyis hogy csak egy gyermeket vállalnak, s így nem osztódik tovább a birtok, sőt, a házassággal még növekszik is.⁵

Nagy Ferenc ezzel a Biblia és nemzetellenes felfogással nemcsak szóban, hanem személyes példamutatással is szembeszállt. Őt gyermeket nevelt fel 21 éves korában elvett, hűséges feleségével, Balog Júliával. Még idehaza, Magyarországon három gyermeke született, majd az emigrációban további kettőt vállaltak és neveltek fel. E téren is megmutatkozott keresztyéni felfogása és a nemzete sorsáért aggódó cselekvő szeretete, amely végigkísérte életét.

Az 1923-as emlékmű-avatási beszédével hívta fel magára a vármegyei vezetők figyelmét, és kezdett a vármegye közéletében részt venni beszédeivel, írásaival. 1924-ben belépett a Nagyatádi-féle Kisgazdapártba, majd 1928-tól a

⁴ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, 16.

⁵ Vörös Vince: Emlékeim Nagy Ferencről, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 12–13.

párt megyei alelnöke volt. Nemcsak a pécsi, illetve a Baranya megyei lapokban jelentek meg paraszti-népi tárgyú írásai, hanem a fővárosi lapokban is, mint például a Pesti Hírlap, s ezáltal országos ismertséget szerzett.

Első budapesti útjára, amit 26 évesen tett meg így emlékszik:

„Akkor tudtam meg, milyen mesze járok már hazulról – ez már a harmadik vármegye... Ahol nincsenek falvak, templomtornyok, nincs mécsvilág, csak magtárak és istállók vannak, amikbe gyűjteni lehet... Amikor ezt megéreztem, akkor egyszerre megint tudtam, éreztem, hogy miért jövök, hogy mit kell tennem. Akkor tudtam, hogy folytatnom kell azt a munkát, amit Nagyatádi Szabó István abbahagyott... minél több templomtorny és mécsvilág legyen ezeken a latifundiumokon...”⁶

Ezekben a mondataiban összegződött elhivatottsága: Isten igéjével, a hit erejével és a tudás „mécsvilágával” akarta felemelni nemzetét, a magyar nemzet többségét, gerincét alkotó parasztságot. Az embernek e gondolatok mentén óhatatlanul eszébe jut Reményik Sándor Templom és iskola című verse.

Mivel a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt 1922-ben egyesült a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjával (KNEP), s az új, Keresztény-Keresztyén Földműves-, Kisgazda- és Polgári Párt – rövidebb nevén Egységes Párt – Bethlen István irányítása alatt egyre kevésbé képviselte a parasztságot, ezért Nagy Ferenc 1930-ban Tildy Zoltán református lelkésszel – akivel az előző évben ismerkedett meg és váltak barátokká – és másokkal együtt megalakította az ellenzéki Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártot (FKGP), amelynek alakulásától, 1930. október 12-től 1945. augusztus 20-ig főtitkára volt.

A nagy gazdasági világválság mélypontján, 1931-ben, amikor Magyarországon – és a világban is – az agrárálló rendkívül tágra nyílásával a földművelő parasztságnak kellett a gazdasági válság legnagyobb terhét hordoznia, megírta „Ötmillió magyar a Golgotán” című művét. Nagy Ferenc a címbeli erőteljes bibliai metaforával akarta felhívni a politikai elit és a magyar társadalom figyelmét a parasztság rendkívül súlyos helyzetére.⁷ Ebben – a parasztság nehézségeinek részletezésén túl – többek közt azt írta az egyházak, illetve az egyházi vezetők feladatáról, szerepéről, hogy példát kell adniuk „apostoli puritanizmusukkal” és „az erős hitnek terjesztésével”, amivel lelkeket, embereket menthetnének meg többek között az öngyilkosságtól, amelyek száma a gazdasági válság idején erőteljesen növekedett. Sőt, még a következőket is

⁶ Vörös: Emlékeim, 15.

⁷ Nagy Ferenc e munkájával négy évvel megelőzte Illyés Gyula Puszták népét.

fontosnak tartotta leírni az egyház, illetve az egyház lelki vezetőinek a feladataról különösen e sanyarú időkben:

„Az erkölcsnek és vallásosságnak nem szabad meginogni. Egyszer láttuk az ilyesminek szomorú következményeit. Szükség van arra, hogy az emberek elégedetlen és elhagyatott nagy tömege Istennel legyen összekötve. Szükség van arra, hogy a nyomorba jutott emberek előtt valaki előljárjon a szenvedések elviselésében, valaki példázza a nyomor tűrését és alázatos szenvedését. És vajon ki hivatottabb erre, mint a papok, Krisztus tanításának tolmácsai. Soha fontosabb missziót nem teljesíthettek a keresztény vallás papjai, mintha ma, az egetverő szenvedések idején a saját életükben mutatják meg, hogy miként kell kitartani igaz hitben, hogy a 160 millió új pogány nép⁸ végképen el ne söpörje Európából a kereszténységet. Hogy úrrá ne legyenek a nép lelkén a háborgó indulatok a sok igazságtalanság láttára.”⁹

Könyvének végén is megjelenik erős antikommunizmusa és biblikussága. A Tanácsköztársaság idején tapasztaltak alapján református keresztényen magyar identitásától átítatva írja: „A kommunizmus a magyar nép számára olyan szakadék, amelybe eltemetődik az a lélek, amely ereje volt ezer éven át a magyarságnak és megtartó ereje a nemzetnek.”¹⁰ Majd egy bibliai parafrázissal él: „Bízni kell a magyar falunak még a nyomorúsága felhőjén is túlcskillanó örök bizakodással. Annál közelebb van a segítség, minél egetőbb a baj.”¹¹ Bibliára visszahangolva: Ahol nagyobb lett a bűn, ott még jobban kiáradt a kegyelem. (Róm 5, 20)

Az 1939-es választásokon az FKGP listáján bejutott a parlamentbe. Jó barátjával, a szintén baranyai Kovács Bélával és másokkal 1941. szeptember 28-án életre hívták a Magyar Parasztszövetséget, amelynek elnökévé őt, főtitkárává pedig Kovács Bélát választották. Nagy Ferenc országgyűlési képviselőként – Szentiványi Domokos meghatározása szerint – a „látható ellenállás” egyik prominens személyisége volt, s mint ilyen részt vett 1942-ben a náciellenes társadalmi erőket tömörítő Történelmi Emlékbizottság munkájában. 1943 júliusában ő is aláírta a Bajcsy-Zsilinszky Endre által kezdeményezett memorandumot, melyben a Kállay-kormánytól a háborúból való kilépést kö-

⁸ Nagy Ferenc itt a Szovjetunióra, az ateizmust hirdető, marxista alapokon álló állam lakosságára utalt.

⁹ Nagy Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán. Beszédok, írások, gondolatok*, Budapest, Occidental Press, 2003, 41–44.

¹⁰ Nagy: 5 millió magyar, 64.

¹¹ uo.

vetelték. Majd 1943 augusztusában több parasztszövetségbeli társával együtt részt vett az SDG által rendezett szárszói konferencián. Ennek is köszönhető volt, valamint annak, hogy Nagy Ferenc baráti kapcsolatot ápolt Kiss Sándor, régi SDG-s vezetővel, a Parasztszövetség igazgatójával, hogy a háború után, 1946. augusztus végén a Parasztszövetség faluvezetőképző tábort tartott az SDG szárszói telepén.¹²

Magyarország német megszállása idején a Gestapo több más ellenzéki és korábbi kormánypárti politikus mellett Nagy Ferencet is le akarta tartóztatni, de mikor érte mentek, nem volt otthon. Ezért megfenyegették a feleségét, ha három napon belül nem adja fel magát a Gestapo pécsi parancsnokságán, akkor a fiát, ifjabb Nagy Ferencet vetik fogságba. Természetesen feladta magát, és 1944. április 12-től október 10-ig a Gestapo foglya volt. 1944. október 10-én a román átállás adta lehetőséggel augusztus 29-én megalakult Lakatos-kormány követelésére – több parlamenti képviselőtársával és felsőházi taggal együtt – átvitték a magyar Igazságügy Minisztérium felügyelete alatt működő gyűjtőfogházba. Itt naponta meglátogatta őt és társait¹³ Bereczky Albert és Hőgye Mihály református lelkész. Majd Horthy utasítására október 15-én, a kiugrási kísérlet napján szabadon engedték őket.¹⁴

Ezután több helyen is bujkált a nyilas uralom idején. A leghosszabb ideig Hőgye Mihály református lelkész bújtatta, majd a Skót Misszió épületébe kellett átmenekülnie, ahol Tildy Zoltán és családja is menedéket talált. A pesti oldal 1945. január 18-i, Vörös Hadsereg általi elfoglalása után azonnal hozzákezdett az FKGP és a Magyar Parasztszövetség újjászervezéséhez. Az 1945. január 21-én Tildy Zoltán elnökletével megalakult Budapesti Nemzeti Bizottság, majd 1945. áprilistól az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja és a Magyar Parasztszövetség, augusztus 20-tól az FKGP elnöke lett.

Nagy Ferenc már 1945 márciusában szembe találta magát a szovjeteknek a belpolitikába való durva beavatkozásával, ami végigkísérte egész további magyarországi politikai tevékenységét emigrációba kényszerítéséig. 1945. március első napjaiban ugyanis egy orosz ezredes jött érte, hogy rendkívüli sürgősséggel Debrecenbe vigye, ahol már a földreformrendeletet készítették elő. A továbbiakra így emlékezik Nagy Ferenc:

„A tanácskozás már megkezdődött, mire odaértünk. [...] Nagy Imre, a kommunista földművelésügyi miniszter felolvasta a kormány földreformter-

¹² Havas Gábor–Kulifay Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, Budapest, k. n., 1992, 223.

¹³ A gyűjtőfogházba átvitték között volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, Baranyi Lipót, Laky Dezső, Makkai János és ifjabb Tildy Zoltán, Tildy Zoltán református lelkész, későbbi köztársasági elnök fia is.

¹⁴ Nagy: *Küzdelem a vasfűgöny mögött 1.*, 58–67.; Vörös: *Emlékeim*, 28.

vezetét, amelynek két jellegzetessége volt: radikalizmusa és felületessége.”¹⁵ Nagy Ferenc ismertette a javaslatait, de mindet leszavazták. Majd így folytatja visszaemlékezését: „Megdöbbenve fordultam Tildy Zoltánhoz, és kérdeztem: – Mi van itt? Miért nem lehet itt egyetlen ésszerű javaslatot sem elfogadtatni? Tildy Zoltán halkán válaszolt: – Tegnap magához kéretet bennünket Vorosilov marsall [a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke – B. Z.], s előírta a földreform mértékét és végrehajtásának időtartamát is.”¹⁶

Az elhamarkodott és tudatosan rosszul, kifejezetten a kommunista párt érdekei szerint végrehajtott földreformnak már a következő évre meglett a keserű következménye: az addig gabona exportőr Magyarország történelmében először gabona behozatalra szorult.

Nagy Ferenc mint az ország legnagyobb társadalmi bázisával rendelkező Kisgazdapárt főtitkára e tapasztalat ellenére – vagy talán éppen ezért – sem térhetett ki a nemzete iránti felelősségtől áthatva a különböző vezető állami tisztségek vállalása elől. Így 1945. május 11-től az Ideiglenes Nemzeti Kormány újjáépítési minisztere lett. Komoly eredménye volt az általa meghirdetett teletetési akciónak, amelyben a paraszt családokat kérte meg arra, hogy fogadjanak be télre éhező budapesti gyermekeket és állapotos vagy szoptatós anyákat.¹⁷

1945. szeptember 28-án nagy veszteség érte, egy szovjet harckocsi szándékosan halálra gázolta édesanyját. Édesanyja éppen Pécsről a falujukba, Biszére tartott a szekérükön, amikor egy szovjet harckocsi egyszer csak megjelent mögöttük, és nagy gyorsasággal elkezdett közeledni feléjük. A kocsis teljesen az út jobb szélére, már majdnem az árokba hajtotta a szekeret, hogy a tank elférjen, de az hátulról szándékosan beléjük ment,

„s miközben a szekér hátulja ropogva zúzódott pozdorjává a hatalmas hernyótalpak alatt, a messze előrenyúló ágyúcső édesanyámat balfelé leütötte a szekérről, utána a tank halálra gázolta. A kocsis és a szomszédaszony jobbra estek ki a szekérből, így nekik semmi bajuk sem történt. Az orosz tank a halálos gázolás után, mintha feladatát elvégezte volna, megfordult a széles mezőn és visszahajtott Pécsre.”

– emlékezik Nagy Ferenc.¹⁸ Mély gyásza ellenére, keresztyéni lelkülete nem kiáltott bosszú után. Ő ezt a gyilkosságot nem tekintette ellene irányuló me-

¹⁵ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, 143–144.

¹⁶ uo. 144–145.

¹⁷ Koppány István: Nagy Ferenc teletetési akciójának eddigi eredménye, *Kis Újság*, LX. évf., 28. szám, 1946. február 2., 2.; Vörös Vince 80 ezer éhező budapesti gyermekek, valamint állapotos és szoptatós anya befogadásáról tud. (Vörös: Emlékeim Nagy Ferencről, 34.)

¹⁸ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, 186.

rényletnek, hanem emberségükből kivetkőzött, részeg szovjet katonák egyéni akciójának.¹⁹

Sztálin részvétét nyilvánította, és közölte, hogy kérjen bármit tőle, ő teljesíteni fogja. Semmit sem kért a maga számára, hanem két bissei fiatalember szabadon bocsátását kérte, akiket az NKVD Gulágra hurcolt, két szovjet katonára meggyilkolásának a vádjával, akik nő családtagjaikkal erőszakoskodtak. Az egyik fiatalember Dávid Árpád, Nagy Ferenc keresztfia volt. Sztálin a nagy nyilvánosság előtt tett ígéretét betartotta.²⁰

A temetésről szóló cikkben így írt a Kis Újság édesanyjáról: „Az anya bölcsessége, tiszta protestáns meggyőződése a legfényesebb fáklya volt fiának közéleti tevékenysége során. Ez adott kitartást az eke szarvától a német börtönökig, hogy a keresztyén hitet és meggyőződést Nagy Ferenc mindig megőrizze, s életében mindent ennek rendeljen alá.”²¹

Egy hónappal később, az FKGP hatalmas, 57%-os győzelmet aratott a nemzetgyűlési választásokon. Abszolút győzelme ellenére a Kiszgazdapárt – szovjet nyomásra – nemcsak, hogy kénytelen volt nagykoalíciós kormányt létrehozni, de még abba is bele kellett egyeznie, hogy a miniszteri tárcáknak csak a fele lehet az övék, ráadásul azokat a tárcákat sem szerezhette meg, amelyeket akart, legfőképpen a belügyi tárcát, amelyet csak a Magyar Kommunista Párt (továbbiakban MKP) kaphatott meg.²² Sőt, a miniszterelnök személyét is az MKP döntötte el, ugyanis az FKGP két személyt jelölt a kormányalakítási tárgyalásokon, Nagy Ferencet és Tildy Zoltánt. Vas Zoltán, az MKP egyik vezetőségi tagja így emlékszik erre: „A Kommunista Párt nem akarta elnöknek a Tildytől inkább nyugati irányzatú politika hívét Nagy Ferencet. Így Tildy lett a miniszterelnök. Az FKGP számára komoly hátrányt jelentett, hogy az országosan ugyancsak népszerű és a gyakorlati munkában is Tildynél alkalmasabb Nagy Ferenc nem lett miniszterelnök. Kimaradt a kormányból is.”²³ Mindezek után Nagy Ferenc 1945. november 29-től 1946. február 5-ig a nemzetgyűlés elnöke, s ezzel egyidejűleg az államfői hatalmat gyakorló Nemzeti Főtanács tagja lett.

¹⁹ uo.

²⁰ Rácz Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995, 87.; Vörös: *Emlékeim*, 16.

²¹ (sz. n.): Nagy részvét mellett temették el Nagy Ferenc édesanyját, *Kis Újság*, LIX. évf., 151. szám, 1945. október 4. 3.

²² Mindezekről bővebben lásd Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*, Budapest, Kairosz, 2002, 229–234.

²³ Vas Zoltán: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.*, Budapest, Magvető Kiadó, 1982, 151.

Nagy Ferencet, a nemzetgyűlés elnökét a Kálvin-téri református gyülekezet főgondnokává választotta,²⁴ akit 1946. január 6-án istentisztelet keretében iktattak be. Új tisztségében Ravasz László püspök és Szabó Imre esperes köszöntötte. Nagy Ferenc beiktatásakor elmondott beszédében, kiemelte, hogy milyen fontos egy politikus számára, különösen ezekben a küzdelmes időkben, hogy a folyamatos politikai harcok, küzdelmek között naponként megfürödjön az egyházi munka, s ezáltal az Isten ígéje tisztaságának vizében:

„Erre elsősorban azért van szükség, hogy a nemzet életében való munkálkodásában ne ragadják el a napi változások, hanem az állandóság, örökkévalóság gondolata vezesse. A nemzetek életében ma talán csak az alapvető tulajdonságokban látunk változatlanságot. Ezért vigyázni kell a bevált és megtartó sajátosságokra, népi, történeti és vallási hagyományokra, ezért jó a közéleti embernek az egyház munkájába is bekapcsolódnia. [...] Az átalakulás módját látszik nyújtani nem egészen tiszta törekvések kielégítésére. [...] Folyik a küzdelem, dolgoznak az emberi indulatok. Milyen jó lenne mindnyájunknak, akik az indulatoknak ebben a forgatagában vagyunk, ha az egyház örökkévalóságába fogózhatnánk és megállnánk néha egy-egy pillanatra a nagy rohanásban imádkozni és gondolkodni. [...] Folyik a küzdelem, dolgoznak az emberi indulatok, de a legtöbben elfelejtkeznek Pál apostol szavairól, hogy: ha pedig küzd is valaki, nem koronáztatik meg, ha nem szabályszerűen küzd.”

Beszédében továbbá kiált a folyamatosan megújuló egyház mellett, amelynek egyrészt az állandóságot, az örökkévalóságot kell képviselnie, másrészt pedig folyamatosan meg kell újulnia.²⁵ Ahogy a reformátorok is megfogalmazták „Ecclesia semper reformari debet”, vagyis ahogy az embernek, úgy az egyháznak is mindig, folyamatosan meg kell újulnia, fürödni, tisztulnia Isten ígéjében. Majd beszéde vége felé – mint politikus és mint a református egyház világi képviselője – két irányba is üzent a következő mondatával: „A politikai közélet az Egyházban ne lássson féket, akadályt, hanem a fejlődést és a haladást megnemesítő, örökké korszerű intézményt.”²⁶ Egyrészt a református egyházi vezetők felé a megújulás ígényével. Másrészt, a politikai közélet, s

²⁴ (sz. n.): Főgondnokká választották Nagy Ferencet, *Kis Újság*, LX. évf., 5. szám, 1946. január 6., 3.

²⁵ Nagy Ferenc: Közéleti ember az egyház szolgálatában, *Élet és Jövő*, XIII. évf., 2. szám, 1946. január 19. 1.

²⁶ uo.

naivan elsősorban a baloldal felé, hogy az Egyházat ne tekintsék a fejlődés, a demokratikus kibontakozás gátjának.

Bár Ravasz László püspök nagyra becsülte Nagy Ferencet, mégsem őt támogatta a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokká választásában, hanem a rangidős főgondnok Lázár Andort, egykori igazságügy-minisztert.²⁷ Ahogy ezt Révész Imrénének írt levelében kifejtette: „Nagy Ferencet nagyra becsülöm, s érdemesnek tartom a főgondnokságra, de ha most választanák meg, ez politikai győzelem volna és nem egyházi.”²⁸

Nagy Ferenc társadalmi népszerűségét jól jelzi a Kis Újság 1946. január 31-i száma, amelyben azt írják róla, hogy „A párt legnépszerűbb embere, Nagy Ferenc ajánlotta Tildy Zoltánt [köztársasági elnöknek].”²⁹ Ezek után szinte természetes, hogy 1946. február 4-től Nagy Ferenc lett a miniszterelnök Tildy Zoltánt váltva, aki köztársasági elnök lett. Nehezen, gyöttrődve vállalta el ezt a feladatot, de nem akart Jónásként viselkedni, aki kitért az Istentől kapott küldetés elől.³⁰ Kinevezésével ő lett az ezeréves Magyarország első paraszti miniszterelnöke.

Nagy Ferenc – ahogy a kisgazdapárti, illetve jobboldali politikusok többsége, valamint az egyházi vezetők is – úgy vélte, hogy a kommunistáknak tett engedmények árán is, de fenn kell tartani az ország belső békéjét a békeszerződés életbelépéséig – ugyanis addig uralhatta az országot a szovjet irányítású SZEB – , hogy azután, immár Magyarország visszanyerve a szuverenitását, végre kényeszerű kompromisszumok nélkül, a társadalmi felhatalmazással élve a Kisgazdapárt végre megvalósíthassa az igazi polgári demokráciát. (Akkor még nem tudták, hogy Ausztriával csak 1955-ben fognak békét kötni a Szövetséges Hatalmak, s addig a Vörös Hadsereg egységei Magyarországon maradhatnak.) Ezt az általános politikai elképzelést tükrözi Ravasz Lászlónak 1946. május 5-én – Bereczky Albert jelenlétében – Nagy Ferencsel folytatott beszélgetése is:

„A belpolitikai helyzet alapja a koalíció. A koalíció mindig válságban van. Csak a legnehezebb erőfeszítéssel, az elnök személyes befolyásával tartható fenn. Pedig a koalíció a helyzet kulcsa. Ha ez felbomlik, jó a chaosz. Két oldalról jó a veszedelem. A munkáspártok sztrájkja vagy szabotázsza

²⁷ Az ő igazságügy-minisztersége alatt ítélték börtönbüntetésre Rákosi Mátyást.

²⁸ Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapestén. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról I.*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 571.

²⁹ D. Gy.: Tildy Zoltánt egyhangúlag jelölte köztársasági elnökké a Független Kisgazda Párt, *Kis Újság*, LX. évf., 26. szám, 1946. január 31. 1.

³⁰ Ráczy: *Feljegyzések a vihar kapujában*, 20.

megszünteti a közlekedést, a bányákat, a közüzemek munkáját. Az orosz azonnal beavatkoznék, mert egy általános sztrájk a jóvátételt fenyegetné.

Ő [mármint Nagy Ferenc – B. Z.] eleinte azt hitte, hogy a Kisgazdapárt lassan a teljes hatalom birtokába léphet. De ha a parlamentben tapsolnak Mindszentynek, délután már jött az orosz számla. Most a 200 vagon cukrot kívánták vissza (az országban csak 400 volt), majd a vasút helyreállítására adott 11 millió dollár visszafizetését követelték, azután a jóvátételi szállításokat. Így kellett a március 12-iki (VII. törvény, a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről.) döntést meghozni a megszabadulni a tehertételektől. [...] Mi csak akkor élünk, ha Oroszországgal jó barátságban élünk. Ezért határozta el, hogy jóakarátú, őszinte oroszbarát politikát követ. [...]

N[agy] F[erenc] arról panaszkodott, hogy Mindszenty és az ún. ellenzék a demokráciának minden hibáját felhányják, de eredményeit és értékeit nem. Én [mármint Ravasz László – B. Z.] rámutattam az országban terjedő elkeseredésre. Az ifjúság már nem a kormányé, az értelmiség nagy része ellene van, a munkások keserűek, mindenki antiszemita. Bármikor megtörténhetik egy fegyveres kirobbanás. A levegőben lóg egy szélsőséges baloldali forradalom, ellenforradalmi kísérletekkel, most a béketárgyalás előtt. N[agy] F[erenc] azt mondta, csak addig akar helyén maradni, amíg ezt levezeti s a nemzetet átvezeti a békekötés utáni normális állapotba. Tudja, hogy van egy határ, amelyen túl a magyar nép nem megy balra, ha agyonverik is.”³¹

Ahogy a fenti idézetből is kiderült, Nagy Ferenc kormányzása idején az FKGP, illetve a polgári demokratikus erők az MKP, illetve az általa összehozott Baloldali Blokk³² állandó támadásainak volt kitéve. A baloldali kisebbség folyamatosan a társadalom többségének a bizalmát bíró demokratikus kisgazda többséget támadta, rágalmazta, zsarolta maga mögött tudva a szovjet irányítású SZEB-et, amely a fegyverszüneti egyezményben foglalt felhatalmazásával visszaélve folyamatosan beleszólt a magyar belpolitikába, állandó meghátrálásra kényszerítve a Kisgazdapártot a baloddallal szemben.³³ A Szovjetunióknak a magyar belpolitikába való folyamatos beavatkozásait nem lehe-

³¹ Szabó Csaba: Szovjet–magyar viszony, 1946, Feljegyzés Nagy Ferenc és Sztálin találkozásáról, *História*, XXII. évf., 2000/8. 22–23.

³² A Magyar Kommunista Párt (MKP) szervezésével és vezetésével 1946. március 5-én létrehozott Baloldali Blokk magában foglalta az MKP-t, a Szociáldemokrata Pártot és a Nemzeti Parasztpártot, valamint a Szabadszakszervezeteket.

³³ Mindezekről bővebben lásd Földesi: *A megszállók szabadsága*.

tett nyilvánosságra hozni. „Ez olyan tabu volt, amit a Vörös Hadsereg kezdektől fogva bevezetett” – írta Kiss Sándor emlékirataiban.³⁴

Nagy Ferenc, illetve a kisgazdapárti képviselők többször folyamodtak segítségért az angolszász hatalmakhoz a szovjetekkel szemben, de mindannyiszor azt kapták válaszul, hogy Magyarország sorsa a Szovjetunió kezében van, ezért velük kell jóban lennie a magyar politikai vezetésnek. Azonban washingtoni útjával elérte, hogy Magyarország visszakapja a Németországba hurcolt aranykészletét, ami nagyban hozzájárult az 1946. augusztus 1-jével bevezetett új, stabil valuta, a forint létrehozásához.

Mint az ország első paraszt miniszterelnökének – a szovjet irányítású SZEB ellenállását leküzdve (munkás felvonulások lehettek, parasztdemonstráció nem), lemondásával való fenyegetéssel – sikerült engedélyeztetnie, hogy bár nem az államalapító Szent István ünnepén, csak szeptember 7–9-én, de Budapesten megrendezhessék az Országos Magyar Parasztnapokat. Végre a Kisgazdapárt is meg tudta mutatni, hogy nemcsak a baloldal képes az utcára vinni tömegeket. Az FKGP még az otthonról, az állataik mellől nehezen kimozdítható parasztság köréből is mintegy fél millió embert tudott Budapestre mozgósítani a kommunista párt ellenakciói ellenére is, akik részt vettek a Hősök terén rendezett nagygyűlésen, amelynek főszónoka Nagy Ferenc volt.³⁵

Még egy hónap sem telt el, amikor „Mit vár a protestantizmustól a demokrácia?” címmel előadást tartott a VII. Országos Protestáns Napokon.³⁶ Majd részt vett az 1946. november 1–3. között a Budapesti Sportcsarnokban megtartott Országos Református Nagygyűlésen.

1946 őszén a Hortobágy felé vezető autóúton Georgij Makszimovics Puskinnal, a SZEB szovjet missziójának politikai megbízottjával, a későbbi nagykövettel folytatott beszélgetésén a szovjet diplomata a magyarországi egyházakról szólva kifejtette, hogy azok egykor a haladást, a szociális fejlődést testesítették meg, de mostanra már letértek erről az útról, s retrográddá váltak. Ekkor Nagy Ferenc kiigazította: „Magyarországon ez a megállapítás annyiban szorul helyesbítésre, hogy itt a protestantizmus váltotta fel a demokratikus haladásban az egyetemes egyházat, és zászlóvivőjévé vált a demokráciá-

³⁴ Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért*, New Jersey, A Magyar Öregdiák Szövetség Besse nyei György Kör kiadása, 1983, 52.

³⁵ (sz. n.): Félmillió paraszt a Hősök-terén (sic!), *Kis Újság*, LX. évf., 203. szám, 1946. szeptember 10. 1–2.

³⁶ Kertész Botond: Református-evangélikus együttműködés Pest-Budán, majd Budapesten (1791–1950), in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról I.*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1321.

nak és a szociális fejlődésnek.” Puskin szerint „most már a protestáns egyházak is szemben állnak az erőteljes haladással” és felemlégette, hogy „a katolikusok részéről Mindszenty, a protestánsok részéről Ravasz püspök mindent elkövetnek a fejlődés akadályozására.” Nagy Ferenc kifejtette, hogy: „Né-pünk ragaszkodik vallásához és egyházához, nem lehet tehát az egyházakat kényszeríteni erőteljesebb haladásra, mint amit a természetes fejlődés megenged.”³⁷ Később Puskin a magyar közoktatásügy felé terelte a szót, mondván, hogy az nem demokratikus, mert „Az egyházaknak túlzott befolyásuk van az ifjúság nevelésére.” Nagy Ferenc válaszában kifejtette, hogy nálunk nagy hagyományú és hírvű iskolák vannak mind a katolikus (például a ciszterci, a piarista, a bencés gimnáziumok), mind a református egyház fenntartásában (például a debreceni, a sárospataki és a pápai kollégiumok), hozzátéve azt is, hogy „a legtöbb faluban felekezetek tartják fenn a kötelező elemi népiskolát is.” Tehát – érvelt tovább a miniszterelnök – „a felekezeti oktatás megszüntetéséről szó sem lehet, mert egyrésztől teljesíthetetlen feladat elé állítaná az államot ezáltal, másrészt pedig az egész magyar nép ellenezné, hogy a felekezeti iskolákat elvegyük tőlük. A nép a felekezeti iskolákat sajátjának tekinti, s azoknak fenntartásához a végsőig ragaszkodik.”³⁸ E beszélgetésből egyértelművé vált Nagy számára, hogy „a Kommunista Párt és a Szovjet az egyházak ellen készítene elő rohamot”.³⁹ S valóban, 1946 végétől egyre erőteljesebb és összehangoltabb támadás indult az egyházak ellen. A keresztyén egyesületek felszámolásán túl immár az egyházakat közvetlenül érintette a fakultatív hitoktatásról szóló törvénytervezet, amelyet a baloldali pártok támogattak. Az egyházak természetesen a törvényjavaslatot élesen bírálták. Ravasz László püspök, Nagy Ferencsel, Bereczky Alberttel, Victor Jánossal, Békefi Benővel és még néhány egyházi vezetővel a köztársasági elnöknel egy megbeszélésen vettek részt ebben az ügyben. Itt Ravasz László és Nagy Ferenc egyetértett abban, hogy akik nem akarják gyermekeiket vallás-oktatásban részesíteni, azok kapjanak felmentést, de ha egyháztagok, akkor a gyülekezetükben egyházfegyelmi eljárást kell indítani ellenük. Ugyanis az egyháztagság felelősséggel jár, amely kiterjed a gyermekek hitbeli nevelésére, és aki ezt megtagadja, az vét egyháztagsága ellen. Tehát ne legyenek az egyházban kétfelé sántikálók. Erről született zsinati határozat is 1947 májusában, amire azért volt szükség, mert akadtak olyan presbiterek, akik ateista, marxis-

³⁷ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1.*, 391.

³⁸ uo. 394–395.

³⁹ uo. 397.

ta ideológiájú pártnak, mint például az MKP-nek voltak a tagjai.⁴⁰ Végül a heves tiltakozások hatására, valamint talán azért is, mert több „tevékeny” egyháztagról kiderült volna kommunista elkötelezettsége, illetve a kommunista pártban nem nézték volna jó szemmel, hogy párttagjaik gyermekeiket hit-tanra járatták, ezért – egy időre – lekerült a napirendről a fakultatív vallásoktatás ügye.

1946 végén a kommunisták már nem pusztán a Kisgazdapárt további le-szalámizálására törekedtek, hanem egyenesen a megsemmisítésére, centru-mának szétverésére. Mivel a békeszerződés közeli megkötése és az azt köve-tő érvénybelépésétől kezdve megszűnt a SZEB, amelynek segítségével a kom-munisták csekély társadalmi támogatásuk ellenére is keresztül tudták vinni akarataikat a Kisgazdapárttal szemben, ezért addig kellett megsemmisítő csa-pást mérni az FKGP-re és új, előrehozott választásokat kiírni, amíg a SZEB mandátuma le nem jár.

A FKGP-re mért döntő csapás alapjául a Magyar Testvéri Közösség nevű baráti társaság bizalmas tervezetéseiről szerzett információkat használták fel, amelyet a Belügyminisztérium Péter Gábor vezetett Államvédelmi Osztá-lya és a Honvédelmi Minisztérium szintén kommunista vezetésű Katonapoli-tikai Osztálya „köztársaságellenes összeesküvéssé” nagyított fel. A letartóztá-tások 1946 decemberében kezdődtek, amelyeknek több református személy is áldozatául esett, mint például Pap László teológiai tanár vagy a Nagy Fe-renczel közeli kapcsolatban lévő Kiss Sándor egyetemi lelkész, az SDG egy-kori főtitkára és Vatai László egyetemi lelkész.⁴¹ A letartóztatási hullám 1947 februárjára már elérte az FKGP főtitkárát, Kovács Bélát, akit február 25-én a szovjet hatóságok koholt vádak alapján elhurcoltak. Ugyanis Kovács Bélát védte a mentelmi joga, és a parlament nem adta őt ki, ezért a kommunista vezetésű magyar rendészeti szervek őt nem tartóztathatták le.⁴² Nagy Fe-rencnek és az angolszász hatalmaknak minden a szovjetekhez intézett kérés, illetve tiltakozó jegyzéke, amelyben Kovács Bélának a kiadatását kérték, eredménytelen maradt.

A sorozatos támadásokban és kudarcokban megfáradt miniszterelnök 1947. május 14-én több heti szabadságra Svájcba utazott pihenésre, részben azért

⁴⁰ Kiss: Ravasz László, 572–573.; Horváth Erzsébet: *A református iskolák államosítása Magyar-országban (1945–1948)*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2014, 52–53.

⁴¹ A Testvéri Magyar Közösség tagjainak jelentős része református vallású volt. (Szekér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2017, 142.)

⁴² Palasik Mária: Kovács Béla 1908–1959. Budapest, Occidental Press–Ezerkilencszáznegy-venöt Alapítvány–Századvég, 2002, 64–67.

is, mert az FKGP felső vezetése abban bízott, hogy távollétével el lehet odázni az újabb politikai válság kirobbanását, és így esetleg ki lehet húzni az időt a békeszerződés életbe lépéséig, 1947. szeptember 15-ig. Két héttel később letartóztatták személyi titkárát, Kapócs Ferencet, és ezzel egyidejűleg a SZEB ügyvezető alelnöke jegyzéket nyújtott át Rákosinak arról, hogy a náluk fogságban lévő Kovács Béla terhelő vallomást tett Nagy Ferencre a köztársaság elleni összeesküvéssel kapcsolatban. Rákosi, helyettes miniszterelnökként felszólította Nagy Ferencet, hogy magát tisztázandó, térjen vissza Budapestre, és mondjon le, vagy maradjon kint, és ott mondjon le miniszterelnökségéről. A miniszterelnök azonnal haza akart jönni, de Tildy Zoltán köztársasági elnök és Gyöngyösi János külügyminiszter kifejezett kérésére Svájcban maradt.⁴³ Azonban csak akkor volt hajlandó lemondani, ha 5 éves Laci fiát kiengedik hozzá. Később maga is rájött, hogy többet használ hazájának, ha külföldön marad. Végül június 2-án a svájci–liechtensteini határon fekvő Buchs határállomáson magához ölelhette kisfiát, és átadta miniszterelnöki tisztéről való lemondását.⁴⁴ Ebben többek közt ezeket írta:

„Lemondok abban a tudatban, hogy sem a parlament, sem a magyar nép többségének bizalmát el nem veszítettem, lemondok abban a meggyőződésben, hogy ártatlan vagyok, lemondok azért, mert ezzel hazámnak, pártomnak és Elnök úrnak szeretnék könnyebbséget szerezni. [...] Hazámat Isten oltalmába ajánlva...”⁴⁵

Lemondását meg sem várva, május 31-én szovjet követelésre kinevezték az új miniszterelnököt, a kisgazdapárti, de kriptokommunistaként számon tartott Dinnyés Lajost.⁴⁶ Ezzel a kommunisták a hatalomátvételüket akadályozni tudó és akadályozó utolsó embert is eltávolították a hatalomból.⁴⁷

A Nagy Ferenc elleni képtelen vádak, az ő kint maradása, a kommunista párt által irányított rendőrség egyre nyíltabb terrorja emigrációs hullámot indított el. Június 2-án elhagyta az országot Varga Béla, a nemzetgyűlés elnöke, majd a következő hetekben disszidált Magyarország berni, washingtoni, párizsi, ankarai, prágai, bécsi, brüsszeli és római követe is. Őket követte augusz-

⁴³ Jelentés Nagy Ferenc lemondásáról (Közveteszi: Vida István) *História*, VI. évf., 1984/3, 31.

⁴⁴ Minderről bővebben lásd Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 2.*, 138–160. és Jelentés Nagy Ferenc lemondásáról 30–34.

⁴⁵ Nagy: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 2.*, 251.

⁴⁶ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*, Budapest, Katalizátor, 1990, 316.

⁴⁷ A Kisgazdapárt immár baloldali többségű Politikai Bizottsága 1947. június 3-án kizárta a pártból, majd október 7-én megfosztották állampolgárságától.

tusban az egykori kisgazda, Sulyok Dezső, a Szabadság Párt elnöke, majd novemberben Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt volt főtitkára, Pfeiffer Zoltán, a Függetlenségi Párt elnöke, Peyer Károly, a Szociáldemokrata Párt volt vezetője. Rajtuk kívül még számos parlamenti képviselő, diplomata, lapszerkesztő, pártfunkcionárius és közíró menekült el, kilátástalannak ítélve az országon belüli harcot a szovjet hadsereg és a védelmében a totális hatalom megszerzésére indult kommunista párt ellen.

Nagy Ferenc és Varga Béla még 1947-ben az Egyesült Államokba ment, ahol 1950-ben létrehozták a minden korábbinál szélesebb körű és hatékonyabb emigráns nemzeti képviseletet, a Magyar Nemzeti Bizottmányt, amelynek 1955–1957 között alelnöke volt. Még 1947-ben a három világrészre kiterjedő kiadó, a MacMillan Company felkérésére megírta memoárját *The Struggle behind the Iron Curtain* (Küzdelem a vasfüggöny mögött) címmel. Ennek honoráriumából földet vett a Washington közelében lévő virginiai Herndonban, és gazdálkodásba kezdett, de nem mondott le a politikáról. 1947-ben alapítója volt a kelet-európai parasztpártokat tömörítő emigráns Nemzetközi Paraszttuniónak, amelynek 1948–1964 között alelnöke, 1964–1970 között elnöke volt. Az amerikai külügyminisztérium felkérésére többször is távolkeleti körutakat tett, amelyeken elkezdte bevezetni a szovjet kolonializmus fogalmát. Ezáltal komoly érdemet szerzett abban, hogy az 1955-ös bandungi konferencia résztvevői felismerték a szovjet gyarmatosítást is.⁴⁸ 1957-ben beavasztották a strassburgi Magyar Forradalmi Tanács Intézőbizottságába. 1963–1970 között mintegy négyszáz előadást tartott különböző amerikai egyetemeken és college-okban. A kaliforniai Berkeley Egyetem 1957-ben díszdoktorává avatta.⁴⁹

1970-től felesége betegsége miatt visszavonult a politikai tevékenységtől. Ugyanakkor még komoly szerepe volt abban, hogy a Szent Koronát 1978. január 6-án az Egyesült Államok visszaadja a magyar népnek. Ahogy írta: „A Budapestre kerülő Szent Korona megszilárdíthatja a magyarokat hitükben és kitarásukban, a népnek szüksége van a bátorításra, és nekünk a népre kellene függesztenünk tekintetünket, nem a rendszerre.”⁵⁰ Jimmy Carter amerikai

⁴⁸ Csicsery-Rónay István: Nagy Ferenc missziója a bandungi konferencia idején, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 109–113.

⁴⁹ Hógye Mihály: Állomások egy életpályán, in Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, 225–226.; Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997, 317–318.

⁵⁰ Nagy Ferenc: Beszédek, írások, gondolatok, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán. Beszédek, írások, gondolatok*, Budapest, Occidental Press, 2003, 120.

elnök Nagy Ferenc határozott állásfoglalását személyes levélben köszönte meg.⁵¹ Másfél évvel ezután, 1979. június 12-én Nagy Ferenc a Herndoni Presbiteriánus Gyülekezet presbitereként hagyta itt e földi létet.

Nagy Ferenc egész életét áthatotta az a református-keresztyén identitástudat, amit a szülői házból hozott magával. Ez adott neki küldetéstudatot a Horthy-korszak ellenzékiességében a parasztság felemeléséhez, hogy állhatatossággal küzdjön azért, hogy „minél több templomtorony és mécsvilág legyen ezeken a latifundiumokon...”. Ez adott neki hitet és kitartást a Gestapo börtöneiben, majd a szovjetek által megszállt Magyarországon az ateista, marxista–leninista politikai erők elleni küzdelemben. Ezért vállalta büszkén a szovjetizálódó Magyarországon a Kálvin téri gyülekezetben a presbiterséget, majd a főgondnoki feladatokat. Ez az identitástudat tükröződött írásaiban, beszédeiben és cselekedeteiben itt Magyarországon, s majd az emigrációban is egészen a haláláig.

BIBLIOGRÁFIA

Korabeli sajtó

- D. Gy.: Tildy Zoltánt egyhangúlag jelölte köztársasági elnökké a Független Kisgazda Párt, *Kis Újság*, LX. évf., 26. szám, 1946. január 31., 1.
- KOPPÁNY István: Nagy Ferenc teletetési akciójának eddigi eredménye, *Kis Újság*, LX. évf., 28. szám, 1946. február 2., 2.
- NAGY Ferenc: Közéleti ember az egyház szolgálatában, *Élet és Jövő*, XIII. évf., 2. szám, 1946. január 19., 1.
- (n. n.): Félmillió paraszt a Hősök-terén (sic!), *Kis Újság*, LX. évf., 203. szám, 1946. szeptember 10., 1–2.
- (n. n.): Főgondnokká választották Nagy Ferencet, *Kis Újság*, LX. évf., 5. szám, 1946. január 6., 3.
- (n. n.): Nagy részvét mellett temették el Nagy Ferenc édesanyját, *Kis Újság*, LIX. évf., 151. szám, 1945. október 4. 3.

- BORBÁNDI Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*, Budapest, Európa, 1997.
- CSICSERY-RÓNAY István: Nagy Ferenc missziója a bandungi konferencia idején, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 109–113.
- FÖLDESI Margit: *A megszállók szabadsága*, Budapest, Kairosz, 2002.

⁵¹ Hőgye: Állomások egy életpályán, 227.

- HAVAS Gábor–KULIFAY Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, Budapest, k. n., 1992.
- HORVÁTH Erzsébet: *A református iskolák államosítása Magyarországon (1945–1948)*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2014.
- HÓGYE Mihály: Állomások egy életpályán, in Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, 2. köt, Budapest, Európa–História, 1990, 223–243.
- Jelentés Nagy Ferenc lemondásáról, közlésezi Vida István, *História*, VI. évf., 1984/3. 30–34.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1–2. köt, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 537–577.
- KISS Sándor: *A magyar demokráciáért*, New Jersey, Magyar Öregdiák Szövetség Besenyei György Kör, 1983.
- KERTÉSZ Botond: Református-evangélikus együttműködés Pest-Budán, majd Budapesten (1791–1950), in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1–2. köt, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1301–1323.
- KOVÁCS Imre: *Magyarország megszállása*, Budapest, Katalizátor, 1990.
- NAGY Ferenc: Beszéd, írások, gondolatok, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán. Beszéd, írások, gondolatok*, Budapest, Occidental Press, 2003, 67–123.
- NAGY Ferenc: Közéleti ember az egyház szolgálatában, *Élet és Jövő*, XIII. évf., 2. szám, 1946. január 19., 1.
- NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, 1–2. köt, Budapest, Európa–História, 1990.
- NAGY Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc: 5 millió magyar a Golgotán. Beszéd, írások, gondolatok*, Budapest, Occidental Press, 2003, 13–65.
- PALASIK Mária: *Kovács Béla 1908–1959*, Budapest, Occidental Press–Ezerkilencszáznegyvenöt Alapítvány–Századvég, 2002.
- RÁCZ Erzsébet: *Feljegyzések a vihar kapujában. Emlékezés Tildy Zoltánra*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995.
- SZABÓ Csaba: Szovjet–magyar viszony, 1946, Feljegyzés Nagy Ferenc és Sztálin találkozásáról, *História*, XXII. évf., 2000/8, 22–23.
- SZEKÉR Nóra: *Tükös társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017.
- VAS Zoltán: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.*, Budapest, Magvető, 1982.
- VATAI László: Beszélgetések Nagy Ferencel, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 79–83.
- VÖRÖS Vince: Emlékeim Nagy Ferencről, in Csicsery-Rónay István (szerk.): *Nagy Ferenc miniszterelnök*, Budapest, Occidental Press, 1995, 12–34.

ABSTRACT

Zalán Bognár: *Our Forgotten 20th Century „Nagy” (means „Great”).
Reformed Prime Minister Ferenc Nagy’s Reformed Christian Identity
in the Light of His Career*

Ferenc Nagy’s whole life was pervaded by the Reformed-Christian identity that he brought with him from his parents. This gave him a sense of mission, to fight with perseverance for the economic, spiritual, and intellectual uplift of the peasantry, in opposition to the Horthy era. This gave him faith and perseverance in the prisons of the Gestapo after the German occupation of Hungary, and then after the Soviet occupation, to fight against atheist, Marxist-Leninist political forces. That is why he proudly accepted the church eldership and then the duties of the chief elder in the congregation of Kálvin Square in the Sovietised Hungary. His writings, speeches, deeds and selection of his friends and colleagues reflected this sense of Reformed-Christian identity here in Hungary, and then in emigration until his death.

Keywords: identity, Reformed, peasantry, anti-Communist, Soviet occupation, coalition period, 1945–1947, sovietisation

„TÖBBET TENNI MOST NEM LEHET. IRATTÁRBA!”
A KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUSOK ÉS AZ OROSZ BAPTISTÁK
EGYESÜLÉSI/EGYÜTTMŰKÖDÉSI TÖRTÉNETÉRŐL (1947)

Szamborovszkyné Nagy Ibolya

BEVEZETÉS

A téma historiográfiája

Arról, hogyan alakult Kárpátalján a reformátusok, illetve magának az újra levágott egyházszervezetnek a helyzete a Szovjet Hadseregnek 1944-ben a területre történt bevonulását követően, elég zavaros képünk van. Ennek első sorban a Magyar Református Egyház kárpátaljai egyháztestének történetét érintő ismert írott források alacsony száma az oka. Közrejátszik még az is, hogy a korabeli iratok szinte a lehető legnagyobb szétszóródottságot mutatják: ugyanis Magyarország, majd a Szovjetunió (jelenleg Ukrajna) állami levéltárain kívül ezeknek az országoknak a különböző egyházi iratgyűjteményeibe kerültek elhelyezésre. Ráadásul jelentős mennyiségű irat kallódik még magánembereknél is. És persze nem feledkezhetünk meg a vidék mérete és periférikus léte okozta helyzetéről sem, amely úgy a korabeli Szovjetunió (és a jelenlegi Ukrajna), mint a magyar nemzet szállásterületének térképen egy kicsiny sáv csupán. Épp ezért kiszorult a kutatások fősodorából.

A térségben 1988–91 között lezajlott politikai változások után a kérdést legelőször egy svájci lelkész, Fritz Peyer-Müller tárgyalta PhD értekezésének utolsó fejezetében, amely 1994-ben könyv formájában is megjelent. Igaz, ő még úgy tudta, hogy a bátyúi találkozóról készült minden iratot megsemmisítettek.¹ Nagy valószínűséggel ez a kiadvány kelthette fel az érdeklődését Fejős Zoltán etnográfusnak a kérdés iránt, aki 1997-ben a *Pro Minoritate* folyóiratban közreadta azt a név nélküli írást, amely alapján Peyer-Müller a dolgozatában a történetet kifejtette, s amelyet most is a Magyar Református Egyház Zsinati Levéltárában (továbbiakban MREZSL) őriznek Budapesten. Fejős aztán első sorban a névtelen jelentést elemezve próbálta a bátyúi eseményeket *megfejtetni*, ám ahogy írása végén találóan megjegyezte, nem tudta a téma különböző helyen képződött forrásait egybevetni.²

¹ Fritz Peyer-Müller: *A Kárpátaljai Református Egyházközösség története a két világháború között – kitékintéssel a jelenre*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1994, 400.

² Fejős Zoltán: A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben, *Pro Minoritate*, VI. évf., 1997/1., 33–37.

Ezt követően Fodor Gusztáv tiszaderzsi lelkész publikált egy nagyobb lélegzetű, többnyire levéltári forrásokra épülő tanulmányt a KRE történetéről a sztálini időszakban, ám az elsősorban a lelkészek letartóztatási- és elítélési folyamatára összpontosított. Ebben nem is tett említést a baptistákkal történt intermezzóra, mint ahogy későbbi publikációjában sem.³

Így a feledésbe merült egyházpolitikai elképzelést nem csak a magyarországi egyháztörténet nem tartja számon, de – ahogyan Fejes találóan megfogalmazta – *annak emléke teljesen kibullott a kárpátaljai magyar lelkészek emlékéből is*. Sőt, még az egykori kezdeményező Ravasz László, a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének akkori lelkészi elnöke sem tett említést róla későbbi önéletírásában.⁴

A kérdés forrásairól

A fent említett két másodlagos forrás keltette fel pár évvel ezelőtt az érdeklődősemet a téma iránt, ám elsődleges forrásaihoz akkor nem tudtam eljutni. Aztán Bary Gyula nagybereg-i lelkész életútjának feltárása során egymás után kerültek a kezembe olyan dokumentumok, amelyek érintették a bátyúi lelkésztalálkozó témáját. Ekkor lett érdekes a Fejős Zoltán által leközölt *Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint* c. névtelen feljegyzés, amelyről a forrás tartalmát elemezve kiderült, hogy a szerző által a címben meghatározott keletkezési dátum nem helytálló, hamis. Ezt maga a szöveg 3. és 4. oldalán olvasható tartalom cáfolja. Ugyanis a 3. oldalon arról írt a szerző, hogy „legutóbbi értesülésünk alapján azt hallottuk, hogy a kárpátaljai Református Egyház megválasztotta a püspökét, Györke István beregújfalusi lelképásztor volt egyházmegyei főjegyző személyében”.⁵ Ez az esemény 1947.

³ Fodor Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, in Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai Beregszász, 2015. november 20–21. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*, Beregszász, 2016, 170–197. Uő.: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): *Hadjógság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elburkolása a Szovjetunió hadijogoly- és kényszermunkatáborai-ba (1944–1953). Nemzetközi tudományos konferencia Beregszász, 2016. november 17–20.*, Beregszász–Ungvár, Rik-U Kiadó, 2017, 97–117.

⁴ Lásd: Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

⁵ *Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSL) 2. f. fond, 41.d. 1947/1726. 3.

február 12-én történt. Tehát mivel az idézett mondat a hatoldalas szövegnek nem a végére van toldva, hanem pont a középtájon olvasható, így névtelen szerzője csak a fent jelzett dátum után fogalmazhatta meg azt, vagyis nem előbb, mint 1947 tavaszán. Ahogyan fent már említettük, ez a szerző nélküli szöveg a MRE Zsinati Levéltárában található, mint a többi irat is, amelyek Ravasz László kezdeményezése során keletkeztek, s elsősorban 2.f. fondban lelhetőek fel. A primer források másik csoportja a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található a P-1490-es fondban, amely a kárpátaljai vallásügyi meghatalmazott hivatalában keletkezett iratokat tartalmazza. A levéltári források harmadik csoportját az a hatalmas iratanyag alkotja, amelyet Ukrajna Legfelsőbb Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltárában, a 4648. fondban őriznek Kijevben. Ez utóbbiban a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának különböző szintjein képződött beszámolókat, statisztikai kimutatásokat, jelentéseket őrzik.

Korabeli források „véletlenszerűen” is kerültek hozzám a történetben szereplő lelképászorok leszármazottjaitól. Ennél a forráscsoportnál az az izgalmas (egyben szomorú), hogy nem tudni, mi és hol rejtőzik még, amely esetleg nem csak árnyalhatja, hanem módosíthatja is a jelen állapotok szerinti ismereteket az ügyről. És végül sajátos forráscsoportot jelentettek a korabeli események szereplői (elsősorban lelkészek) által írt visszaemlékezések, önéletrások, amelyek tartalmának forráskritikai vizsgálata során nagyon sok elmentmondás került napvilágra. Ezeket az írásokat úgy kezeltük, mint amelyek „értékes, de fokozott ellenőrzésre szoruló írások, inkább önigazolások. Hallgathatnak esetleg olyan történésekről, amelyek esetleg más megvilágításba helyeznék az emlékező életművét. Általában ügyelnek arra is, hogy korábbi, már túlhaladott, netán veszélyes nézeteik ne derüljenek ki”.⁶

A KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUSOK A TERÜLET SZOVJET MEGSZÁLLÁSÁT KÖVETŐEN

A Szovjet Hadsereg 1944 októberében özönlötte el a vidéket. A Kárpátaljai Református Egyházról született írások kiemelik, hogy több pap és egyházi előljáró is elmenekült szolgálati helyéről a visszavonuló magyar csapatokkal együtt. Legtöbbször azok menekültek el, akik politizáltak. Ám azon túlzó ál-

⁶ Balogh Margit: *Az egyháztörténet-írás főbb forrásai*. Elérhető: https://mult-kor.hu/20070816_az_egyhaztortenetiras_fobb_forrasai?p1dx=2 (Letöltés: 2019. július 17.)

lítások, miszerint a lelkészek majd fele,⁷ vagy több mint fele elmenekült,⁸ vagy alig maradt helyén lelkész – a jelenleg ismert források alapján – nem állják meg a helyüket.⁹ A fent említett Fodor Gusztáv vizsgálta a lelkészi menekülések kérdését, s a források 25 lelkész vagy segédlelkész szolgálati helyelhagyását támasztják alá.¹⁰ Az írások elsősorban a lelkészekkel foglalkoznak, arról azonban nem értekeznek, hogy a rájuk bízott hívek körében 1944 őszén nem volt tömeges jelenség a menekülés. A maradóknak, akár az elmenekülteknek, elsősorban egzisztenciális okaik voltak: a földművelésből élőket kötötte a földjük, házuk, míg a lelkészeket a közösség és az állam tartotta addig el. Vagyis a református hívek zöme maradt, ahol élt. Az azonban valós problémaként jelent meg, hogy a református egyházszervezet köteléke meglazult a szolgálati helyét elhagyó 25 lelkész, illetve az ugoicsai és ungi esperesek elmenekülését követően. Az is tény, hogy a beözönlő Szovjet Hadsereget nem fogadta polgári ellenállás, mégis az 1944 novemberének közepén kiadott 0036. számú titkos rendelet értelmében a 18–50 év közötti magyar és német férfilakosságot, három napos helyreállítási munka címén, valóságos etnikai alapú deportálásnak vetették alá. Ez a református hívek számának radikális csökkenését jelentette, mivel „az internálás és kényszermunkára történő besorozás átlagosan a gyülekezetek 20–25%-át vitte el”.¹¹ Volt olyan gyülekezet (konkrétan Sárosoroszi és Verbőc), ahol az elhurcolt 30–35 férfi közül csak 4–5-ről tudták, hol tartózkodott,¹² a többről semmi hírük sem volt.¹³

A deportálások idején a történelmi egyházak papjait nem vitték el, akik véletlenül bekerültek a listába, azok zömét még a lakhelyükön hazaküldték. Ennek ellenére református lelkészek is elkerültek a szolyvai gyűjtőtáborba, akiket aztán december 5-én Petrov hadseregtábornok rendeletére hazaküldtek.¹⁴ A névtelen *Jelentés* szerint is „A háború által okozott külső károk arány-

⁷ Gulácsy Lajos 40 lelkész elmeneküléséről írt. Lásd: Kovácsné Marton Erzsébet (szerk.): *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkeről. Gulácsy Lajos önéletrása*. Második, bővített kiadás, Megjelent magánkiadásban, h.n., é.n., 60.

⁸ Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, H.n., Kom Over En Help Alapítvány, 1998, 207.

⁹ Az említett Peyer-Müller munka 388. oldalán ez a lehetetlen megállapítás áll: „*Kereken 100 lelkész hagyta el 40 gyülekezetét, s települt át Magyarországra.*”

¹⁰ Fodor: *A református egyház első*, 99.

¹¹ *Jelentés*, 1.

¹² Peyer-Müller munkájának a 396. oldalán ezzel szemben a következő *téves* állítás olvasható: „*A jelentés említést tesz kis gyülekezetekről, ahol a mintegy 35 férfi közül csak négy vagy öt maradt. A többiek mind munkatáborba hurcolták.*”

¹³ *Jelentés*, 1.

¹⁴ Fodor: *A református egyház első*, 101.

lag csekélyek. A templomok épek és a paróchiák is kisebb-nagyobb romlásokkal állnak. Ezek a károk csak helyenként és nem számottevő értékben nehezítették meg az egyház külső életét”.¹⁵ Az egyházmegyei szervezetek pápíron még léteztek, ám Isaák Imre máramaros-ugocsi esperes, illetve Komjáth Gábor ungi esperes is elhagyta szolgálati helyét. Előbbi hivatalt Lajos Sándor fancsikai lelkész, egyházmegyei főjegyző, az ungit Gencsy Béla szürtei lelkész vette át. Egyedül Bary Gyula beregi esperes maradt a helyén, aki azonban az 1938-as csehszlovák–magyar hatalomváltás idején a csehszlovák karhatalomtól elszenvedett fizikai atrocitások következtében súlyos szívproblémákkal küszködött.¹⁶

A fent idézett *Jelentés* szerzőjének sokszor hivatkozás és folytatás nélkül idézett fajsúlyos megállapítása, miszerint „a református egyház megdőbben-tően néma”, s lám a helyi baptisták már rendezik soraikat – valójában a következő sorokkal folytatódik:

Igaz, vezetőink mozdulatlansága nem annyira önmaguk akarata, mint tehetetlenség külső következménye. Állandó megfigyelés alatt állanak és gyakori a zaklatásuk. A máramaros-ugocsi esperes rendszeres kihallgatásokra jár a politikai rendőrségre,¹⁷ a Beszpekára, ahol lelkipásztortársai felől is kérdezik. Ugyanígy Zimányi József gecsei lelkész és Stumpf Jenő munkácsi prédikátor baptista püspök. A beregi esperest falujának a tanácsa zaklatja.¹⁸ Általában nem engedik meg a lelkészek gyülekezését. Nem engedték meg az egyházmegyei közgyűlést.¹⁹

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ELLEHETETLENÍTÉSÉNEK STÁCIÓI (1944. OKTÓBER – 1946. JANUÁR 24.)

A rendelkezés, amelyet a vidékre beáramló szovjet csapatok kaptak, miszerint „nem bántjuk a papokat”, nem azt jelentette, hogy a szovjet hatalom eltűrte volna az egyházak, azon belül a református közösségek független létét. Az eleve ateista irányultságú szovjet vezetés, bár kis lépésekben, de azonnal elkezdte a vidék történelmi egyházainak visszaszorítását. Ezek fokozatai vol-

¹⁵ *Jelentés*, 1.

¹⁶ Erről bővebben lásd Szamborovszkyné Nagy Ibolya: Egy dicstelen hatalomátadás árnyékban maradt eseményéről. A nagyberegi lelkész 1938-as meghurcolása a csehszlovák karhatalom által, *Küldetés*, XXVII. évf., 2019/6, 9.

¹⁷ Itt már Lajos Sándorról van szó.

¹⁸ Itt pedig Bary Gyuláról, aki Nagyberegen élt.

¹⁹ *Jelentés*, 2.

tak: a szekularizáció, a felekezeti iskolák államosítása, a hitoktatás kiszorítása az iskolákból, majd teljes betiltása, az egyházközségi tulajdon köztulajdonná, a templomok pedig állami tulajdonná lettek nyilvánítva.

Az 1944. október 28. és 1946. január 22. közötti időszakban a jelenlegi Kárpátalja területén, a szovjet hadsereg jelenlétében és hathatós közreműködésével, létrehoztak egy átmeneti bábállamot, amelyet *Kárpátontúli Ukrajnának* neveztek el. Ennek az átmeneti *államalakulatnak* az élén állt, mint legfelsőbb hatalmi szerv a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa. A néptanács fennhatósága alatt, de a szovjet csapatok segítségével a vidéken elindították az erőltetett szovjetesítést, amelynek lényeges elemei voltak az egyházaknak szovjet mintára történő „faragása”:

1. az 1944. december 5-én kiadott dekrétum alapján sor került a tömeges szekularizálásra: az egyház és az állam, az egyház és az iskola szétválasztásának deklarálására.
2. 1945. április 20-án Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa kiadta „*Az egyházi vagyon használatáról*” szóló dekrétumát,²⁰ amely szerint minden ingó és ingatlan vagyontárgy, ami addig az egyházak mint jogi személyek tulajdonában volt, átment a hívek tulajdonába. Ez azt jelentette, hogy ők dönthettek az egyházi vagyon sorsáról.
3. Ugyanezen a napon az 58/1945. számú „*Az iskolák államosításáról*” rendelet²¹ minden oktatási intézményt állami tulajdonnak minősített át, az egyházi iskolák pedig a falvak és városok fennhatósága alá kerültek.²²
4. És bár ekkor a terület formálisan nem tartozott a Szovjetunióhoz, április 20-án mégis elfogadta a Néptanács „*Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának keretein belül A kultuszok ügyeinek irányítását végző szerv megalakításáról*” szóló határozatát, melyben a tanács élére Petro Linturt állították.²³
5. 1945 decemberében Fedor Pouchán beregszászi körzeti tanfelügyelő körlevélben értesítette az érintetteket arról, hogy ezentúl tilos a vallásoktatást az iskolában tartani.²⁴

²⁰ Вісник Народної Ради Закарпатської України. 1 травня 1945 р. 113.

²¹ Uo., 115. A vidék iskoláinak szovjetesítéséről bővebben lásd: Szamborovszkykyné Nagy Ibolya: A szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–46). Történelmi vázlat, *Acta Academiae Beregsasiensis*, XV. évf., 2016, 83–99.

²² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban KTÁL), fond P-2595, opisz 1, od.zb. 4, 33.

²³ Вісник Народної Ради Закарпатської України. 1 травня 1945 р. 114–115.

²⁴ *Az iskolákban történő hitoktatás megtiltásáról*. A beregszászi tanügyi körzet tanfelügyelőjének 2501/1945. számú rendelete. KTÁL, fond P-2595, opisz 1, od.zb. 4, 43.

Mindezek a család, a közösség és végül az egyház ellehetetlenítését, államtól való függését vonták maguk után, amely folyamat 1946-ig tartott.

Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1945. január 18-i keltezésű körlevele volt az első, amely elért a szovjetek fennhatósága alá vett Máramaros-Ugocsai Egyházmegyébe. A levélben Révész püspök fogalmazása arra enged következtetni, hogy ezt megelőzően már több körlevél is kiküldött, amelyek azonban nem érkeztek meg az ideszakadt részekre. Ebben a levélben javasolta, hogy az egyházmegyei főjegyzőnek (aki történetesen Lajos Sándor volt) célszerű lenne a közigazgatási és elnöki teendőket átvenni.²⁵ A levélből az is kiderül, hogy a püspök úgy vélte, ezek a területek továbbra is a magyar államhatalom részei. Akkor még az itteniek sem tudták pontosan, mi lesz, de a területet már *Kárpátontúli Ukrajnának* nevezték, elvitték a hadköteles, de civil férfilakosságot kényszermunkára, s elkezdődtek a kreált vádak szerinti letartóztatások is. Miközben Magyarországgal még nem kötötték meg a háborút lezáró szerződést.

REFORMÁTUSOK A SZOVJETUNIÓ KÖTELEKÉBEN (1946. JANUÁR VÉGE – 1947. MÁJUS)

Miután a Szovjetunió és Csehszlovákia 1945. június 29-én szerződésben egyezett meg „Kárpát-Ukrajna” átadásáról, 1946. január 22-én a Szovjetunió hivatalosan is magához csatolta az egykori *Podkarpatja*-t, amely eztán *Zakarpattia* lett. Zakarpatszkaia oblaszty (Kárpátontúli terület) néven pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (továbbiakban USZSZK) egyik közigazgatási egységévé vált. Az USZSZK Legfelső Tanácsának Elnöksége 1946. január 24-én határozott arról, hogy másnaptól a területen hatályba lépnek a Szovjetunió 1936-os, illetve az USZSZK 1937-es alkotmánya és törvényei.²⁶ Ebből kifolyólag életbe lépett a Népbiztosok Tanácsának 1918. január 20-i *Dekrétuma a lelkiismereti szabadságról, az egyházi és vallási közösségekről*. Ekkortól a vallási szervezetek ellenőrzését Kárpátalján is két állami szervre bízta: a pravoszlávokét az 1943. szeptember 14-én, a többi felekezetét pedig az 1944. május 19-én létrehozott tanácsra.²⁷ És bár a Vallási Kultuszok Ügyeinek Ta-

²⁵ *A tiszántúli református egyházkerület püspökétől. 7/1945. szám alatt. Körlevél a máramaros-ugocsai egyházmegye lelképásztoraiboz. Debrecen, 1945. január 18.* A levelet teljes terjedelemben közli: Horváth: *A Keleti Barát*, 103–105.

²⁶ ДАНИЛЕЦЬ Ю.В. Міщанин В.В. Православна церквана Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин*, 2013, №4 (34). c. 91.

²⁷ A két tanács hivatalos megnevezése: az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsa, minden más egyház és felekezet ügyeit a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa felügyelte.

nácsát (továbbiakban VKÜT) az USZSZK-ban 1945 februárjában létrehozták, illetve annak szerveit az alsóbbrendű közigazgatási egységekben is még azon év tavaszán felállították, az akkor még nem terjedt ki a jelenlegi Kárpátaljára. Petro Vilyhovij²⁸ (akit az USZSZK-ban a tanács élére állítottak) így csak 1946 tavaszán látogatott el az újonnan létrehozott közigazgatási egységbe. Látogatásának célja a tájékozódás, illetve a megfelelő ember kiválasztása volt a vidék vallásügyi megbízotti tisztségre. A VKÜT kárpátaljai referense végül Szergij Ljamin-Agafonov lett, aki három munkatársával látta el a feladatot.²⁹ Az újdonsült hivatalnokok első megbízatása volt, hogy tanulmányozzák és mihamarabb legyenek tisztában a terület történetével és néprajzával, hogy megértsék annak vallási mozgalmait. Sőt, a helyi beszélt nyelvek elsajátítására bízta őket, mert az nagyban segíti majd munkájukat.³⁰

Még Vilyhovij kárpátaljai vizitációja alatt történt, hogy Munkácsra is ellátogatott, ahol a város két – Kovács József református és Stumpf Jenő baptista – lelkészével is megbeszélést folytatott. A találkozó valós lejátszódását két különböző forrás is rögzítette: az egyik, a munkában már többször említett, névtelen *Jelentés*, a másik forrás Horkay Barna néhai lelkész visszaemlékezése. Persze, felmerül a kérdés, hogyan jutott el a kijevi „vendég” a két munkácsi lelkészhez? Csak feltételezzük, hogy Ljamin-Agafonovnak köze lehetett ehhez a szervezéshez, aki „kárpátaljai ember” volt.³¹ Mindkét forrás szerint, a kárpátaljai reformátusok részéről, 1946 tavaszán a szovjet állami vallásügyi meghatalmazottal legelőször a baráti körös lelkészek találkoztak és nem az esperesek. Horkay Barna visszaemlékezésében tisztán megfogalmazta: „...beleesőltünk, beleavatkoztunk a külső szervezkedés kérdésébe. Nem ismertük még akkor a szovjet módszereket. A terveket nem is ismerhettük”.³²

Valóban nem ismerték a baráti körösök a terveket, mert a háttérben az új hatalom már 1945 végén arra kereste a megoldást, hogyan lehetne a protestánsokat alávetni az állam ellenőrzésének. E kérdés megoldására az evangélikumi keresztyény-baptistákat szemelték ki, akiknek Kárpátalján akkor 56 gyülekezetük volt, s közülük 10 magyar.³³

²⁸ Petro Vilyhovij tanítóképzőt végzett, de huzamos ideig újságíró volt, majd különböző színházaknál párttitkár. Közvetlenül kinevezése előtt a Kijevi területi rádiót vezette. *Lásd:* МИЦЕЛЬ, Михаил. Общини иудейского вероисповедания в Украине. Київ – 1998. Elérhető: <http://judaica.kiev.ua/old/eg9/mizel/miz3.htm> (Letöltés: 2019. július 24.)

²⁹ ДАЗО. Ф. Р-1490, оп. 1, о.а.зб. 11, 4.

³⁰ КТÁL, фонд Р-1490, опisz 1, од.зб. 14, 2.

³¹ Уо.

³² Horkay: *A Keleti Baráti*, 118.

³³ КТÁL, фонд Р-1490, опisz 1, од.зб. 6.

A korabeli írások szerint Ljamin-Agafonov már 1946 júniusában XVI-268/1946. számú hivatalos levelében kérte a három egyházmegye vezetőjét, hogy terjesszék be az esperesi kerületükben tevékenykedő lelkészek névsorát. Lajos Sándor ugoicsai esperes július 11-i keltezéssel küldte be a kért listát, amelyen 24 név szerepelt.³⁴ Gencsy Béla ungi esperes július 15-i dátummal továbbította az adatokat 20 lelkésze-ről.³⁵ Legkésőbb a Beregi Egyházmegyéből küldte át az esperes a lelkészi adatokat július 23-án, 41 lelkésze-ről.³⁶ Ehhez október 14-én még további három lelkész adatait csatolta Bary Gyula esperes.³⁷ Ezen adatok összesítése alapján 1946 nyarán 88 református lelkész szolgált Kárpátalján. Annak fényében, hogy a hivatalos adatok 1941-ben 113 lelkészt és segédlelkészt tartottak nyilván, s 1944 őszén ebből 23–25 fő elmenekülését lehet alátámasztani, a többi a helyén maradt, s így a 88 lelkész-szám teljesen reális adat.

Ljamin-Agafonov 1946. december 19-én írásos értesítést küldött Bary Gyula beregi esperesnek, hogy december 23-ára Ungvárra várja a vidék református-ságát érintő fontos kérdés megbeszélése végett. Utóbbi azonban táviratban jelzett vissza, miszerint elsősorban betegsége miatt nem tudott eleget tenni a meghívásnak, de maga helyett, Györke István egyházmegyei főjegyzővel egyeztetve,³⁸ utóbbit javasolta és küldte el a vallásügyi meghatalmazotthoz Ungvárra.³⁹ Erről két esperestársát írásban tudósította.⁴⁰

1947. január 20-án Munkácson lelkészi értekezletet tartottak, ahol a három esperesen kívül főleg a baráti körös tagok voltak jelen.⁴¹ Utóbbi lelkészek ekkor terjesztették a három esperes elé a saját maguk által összeállított „vezetőség névsorát, egyházmegyénként is”.⁴² „Lett erre felháborodás!” – írta később az esetről Horkay,⁴³ ugyanis a három esperes csak az államhatalommal kapcsolatot tartó, ún. *területi megbízott* pozíciójának választásába egyezett bele. A már többször idézett Horkay visszaemlékezésében teljes terjedelmében közölt egy leve-

³⁴ KTÁL, fond P-1490, opisz 9, od.zb. 9–10.

³⁵ Uo., 11.

³⁶ KTÁL, fond P-1490, opisz 9, od.zb. 5–6.

³⁷ Uo., 16.

³⁸ *Bary Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalun.* A levelet Györke Szabolcs, Györke István fia bocsátotta a NIKM rendelkezésére, amit ezúton is köszönünk neki.

³⁹ *Bary Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Megbatalmazottnak Ungvárra. 1.K.i./1947. sz. alatt.* A levelet Györke Szabolcs, Györke István fia bocsátotta a NIKM rendelkezésére, amit ezúton is köszönünk neki.

⁴⁰ *Bary Gyula Református egyházi területi megbízott 3/1947. számú, 1947 májusában kelt körlevele.* KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁴¹ Vö.: *Bary Gyula Református egyházi területi megbízott 3/1947. szám*

⁴² Horkay: *A Keleti Baráti*, 118.

⁴³ Ua.

let, amelyet a munkácsi baráti körös lelkész, Kovács József írt másnap, január 21-én Bary Gyulának. A levél így kezdődik: „A területi meghatalmazottal való tárgyalás után...”, amely arra enged következtetni, hogy Kovács József is tárgyalta Ljamin-Agafonovval, vagy jelen volt a vele lezajlott tárgyaláson. A levélben Kovács tiszteletes nyomatékosan arra kérte Baryt, hogy „elsősorban a „szűzarsz?” /szerintem püspöke/ személyében kell megállapodnunk”.⁴⁴ Kovács tiszteletes valószínűleg nem a saját nevében beszélt, amikor a „megállapodnunk” szót használta, de a „szerintem püspök” megjegyzés viszont saját elképzelését is tükrözheti. Ám Kovács József ekkor nem tartozott a református egyházvezetők körébe, tehát magánvéleményét közölhette a levélben, amelyet így folytatott:

„Amennyiben Nagytiszteletű Esperes Úr nem vállalja a püspökre itt és most váró rendkívüli nehézségeket, akkor szerintem egyedül Györke István az, aki kipróbált, tekintélyes, alkalmas. Tessék szíves lenni az ő megválasztását hathatósan intézni! Nagyon szépen kérem! A harmadik és utolsó főkéresem, hogy a Györke I. leendő munkatársainak listáját is tessenek szívesek lenni úgy összeállítani, hogy az első elvi kéréseimben foglaltaknak megfeleljen. Tessék szíves lenni a Györke I. által vitt listát evégből megfontolni, lehetőleg elfogadni és elfogadtatni.”⁴⁵

E szövegből az cseng ki, hogy a Baráti Kör tagsága már tisztában volt Barynak a püspöki tisztség betöltését visszautasító véleményével, s csak azt várták tőle, hogy az általuk összeállított listát (ahogyan az utolsó mondatban fogalmazott Kovács tiszteletes) *elfogadja és elfogadtassa*.

Január 22-én az esperesek az újabb tanácskozáson egyetértettek abban, hogy az ún. *területi megbízott* pozíciójára minél hamarabb meg kell választani a jelöltet, s hogy erre Györke István mindenképpen alkalmas. Tehát őt javasolták a gyülekezeteknek és mindhárom egyházmegyében elrendelték a választások megtartását. A „*Jegyzőkönyv a kárpáton túli terület református egyházközösségeiből a területi megbízott és titkársága megválasztása céljából betervezett szavazatok felbontásáról és az eredmények megállapításáról*” Nagyberegen 1947. február 12. napján íródott, s a választás eredményei közismertek: Györke István *területi megbízott* 80 szavazatot kapott, *titkára* pedig 78 szavazattal Pázsit József lett.⁴⁶

⁴⁴ Horkay: *A Keleti Baráti*, 119.

⁴⁵ Ua.

⁴⁶ *Jegyzőkönyv a kárpáton túli terület református egyházközösségeiből a területi megbízott és titkársága megválasztása céljából betervezett szavazatok felbontásáról és az eredmények megállapításáról. Kelt Nagyberegen 1947 évi február 12 napján.* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 4.

A választás eredményéről Ljain-Agafonov szinte azonnal tájékoztatta kijevei felettesét,⁴⁷ aki március 15-én ezt a megjegyzést írta a beszámoló lapszélére: „Utasítást adni Szazanov elv-nak: 1. Elutasítani Györke István Jánosé *püspökké* történt megválasztását. 2. Tartózkodni az újabb *püspökválasztástól* a külön rendelkezés kiadásáig.”⁴⁸ Erről azonban Kárpátalján nem tudtak, s a Baráti Kör sürgette Györke felesketését, valamint mindkét tisztségbe (*területi megbízott* és *püspök*) történő beiktatását. Ettől azonban – a jelenleg ismert források szerint – úgy Bary, mint Lajos Sándor ódkodott, s csak az előbbire adták beleegyezésüket. Az esetről Bary 1947 májusi körlevelében így írt: „...az ő kívánságára is tisztázni szerettem volna e dolgot előzőleg legalább egy egyetemes értekezletre összehívandó lelkipásztorok megállapodásával s e végből kérvényt is nyújtottam be a kormány meghatalmazottjához”.⁴⁹ Bary e célból április 15-ére Beregszászban tartandó lelkipásztori gyűlés engedélyezését kérte,⁵⁰ amit Ljain-Agafonov a kijevei utasítás szerint megtagadott.⁵¹

Ljain-Agafonovnak a Györkével folytatott megbeszéléseiről mindezedig nem tudunk tényeket, de azt igen, hogy valamikor március 25. és április 15. között utóbbi lemondott megválasztott tisztségéről. És az is kiderült, hogy a megválasztását követő naptól figyelte az államvédelmi hatóság.

Még nem látjuk az összefüggést, de időrend szerint feltűnő, hogy Györke lemondásának intervallumában, 1947. március 28-án Simon Zsigmond, Zimányi József és Horkay Barna bementek a KGB beregszászi körzeti hivatalába,⁵² ahol azt a bizonyos Sztálinnak címzett hitvallást elmondták. Ám a körzeti hivatalvezető Ungvárra küldte őket, s ők másnap el is mentek, s ott leírták gondolataikat.⁵³ Erről azonban az esperesek nem tudtak és az aznapi egyházmegyei tanácsulésen megállapították, hogy a *sztársi* „*csupán ideiglenes jellegű a függő kérdések levezetésére* [lett megválasztva – a szerző] *s így beiktatásáról, esküvételéről szó sem lehet*”.⁵⁴ Ezen a tanácsulésen mondhatott le Bary Gyula beregi esperesi tisztségéről, mert az ezt követően kiadott körleveleket már Illyés István írta alá esperes-

⁴⁷ Уо., 3.

⁴⁸ *Доповідна записка С. Ляміна-Агафоновна від 15 березня 1947 р. „Про вибори старшого реформатської церкви”.* Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) Ukraina Legfelsőbb Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltára, Ф.4648, оп.4, спр. 34, арк. 130.

⁴⁹ *Bary Gyula Református egyházi területi megbízott 3/1947. számú,* 8.

⁵⁰ A levél keltezése: 1947. március 25. *Lásd:* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 6.

⁵¹ *Vö. Bary Gyula Református egyházi területi megbízott 3/1947. számú,* 8.

⁵² KGB (oroszul: КГБ – Комитет Государственной Безопасности), ami magyarul: Állambiztonsági Bizottság

⁵³ ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 34, арк. 138., 141.

⁵⁴ *Lajos Sándor esperes 22/1947. sz. körlevele.* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 7.

ként. Ennek ellenére Baryt a VKÜT megbízottja április 15-ére újra magához rendelte Ungvárra, aki azonban csak május 6-án tudott találkozni Ljamin-Agafonovval. Utóbbi a nagybereg-i lelkészt arra akarta rávenni, hogy ideiglenesen vállalja el a területi megbízott szerepét, mivel a kijevi vezetés nem tartotta szabályszerűnek a február 12-i választást, s azt érvénytelenítette. És tényként közölte Györke lemondását is Baryval, aki végül is elvállalta a *sztársij*, más szóval rangidős területi megbízott szerepét, hisz valóban ő volt a korelnök.

Közben Kijevben Vilyhovij már a februári választás megejtése után a KGB-hez fordult, mert úgy látta az ügy túlnőtt a hatáskörén, és kérte a baráti körös lelkészek megfigyelését. Kéthónapnyi vizsgálat eredményeként Vilyhovij májusban kézhez kapta az állambiztonsági szervek megállapítást, miszerint „a Baráti Kör szovjetellenes szervezet, amely a fasiszta Magyarországnak segít Kárpátontúli Ukrajnát szentistváni birtokká tenni”.⁵⁵ Ez egyértelműsítette, miszerint a Baráti Kört fel kell számolni. Ezt a javaslatot terjesztette fel Moszkvába, ahol a „Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács 1947. május 20-án kelt utasítására a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács kárpátontúli területi megbízottja feloszlatta a magát „Keleti fivérek” klubjának nevező illegálisan működő szervezetet”.⁵⁶ A feloszlátás tényéről június 11-én hivatalosan értesítették Simon Zsigmondot, Horkay Barnát és Zimányi Józsefet.⁵⁷

A SZOVJETUNIÓBELI BAPTISTÁKKAL TÖRTÉNŐ EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS/VAGY EGYESÜLÉS ESETE

A kérdés felvetése Ravasz László által

Miközben a fenti kaotikus események zajlottak, párhuzamosan egy másik történet is elindult és futott. A kérdés, mármint a kárpátaljai reformátusoknak a moszkvai központú baptistákkal történő együttműködése vagy egyesülése Bu-

⁵⁵ ЦДАБОВ, Ф.4648, оп.4, спр. 34, арк. 134.

⁵⁶ A Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács kárpátontúli területi megbízottjának 1948. január 13. 001. s/sz. igazolása. Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області (Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára /UBSZKHL), Fond 2258, opisz 1, od.zb. 5983, delo C-2274. A dokumentumot közli: Fodor Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciójás pereit kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*, Debrecen, Kárpátaljai Református Egyház–Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017, 158.

⁵⁷ Uo.

dapesten és Moszkvában szinte egy időben vetődött fel. A gondolat, hogy a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének Elnöksége forduljon kérelemmel az Amerikai Déli Baptista Unióhoz a kárpátaljai reformátusok megsegítése ügyében, már 1946 nyarán is megfogalmazódhatott Ravasz Lászlóban. Ugyanis a fent említett Baptista Unió elnöke ekkor járt Moszkvában.⁵⁸ „Az ottani látogatásáról a külföldi egyházi újságokban megjelent cikkek azt mutatják, hogy az oroszországi baptistáknak, akik ott a protestáns szövetség zömét s egyben vezetőségét alkotják, mind a moszkvai állami közegek, mind pedig a külföldi protestáns egyházak vezetőségei felé jó kapcsolataik vannak”.⁵⁹ Ez indította Ravasz Lászlót arra, hogy a Baptista Unió elnökéhez forduljon. Magát a levelet Ravasz püspök fogalmazta, ám előtte megtárgyalta azt Somogyi Imrével, a magyarországi baptisták lelkész-elnökével. A szöveg első változata 1947. február 12-i keltezésű, amelyben az Elnökség arra kérte a Baptista Uniót, hogy „vegye fel a gondját ezeknek a gyülekezeteknek. Különösen az igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának folyamatosságáról gondoskodjék”.⁶⁰ Ezt a levéltervezetet még aznap elküldték Debrecenbe Révész Imrének, a Tiszántúli Egyházmegye püspökének véleményezésre. Révész püspök a Konvent Elnökségének küldött válaszában mellőzni javasolta a teljes negyedik bekezdést, amely szerint „A magyar reformátusokon ott betelt az ítélet, amit az evangéliumban olvasunk: Megverem a pásztort és elszélednek a juhok. Az elcsatolás után az ősi területen meghagyott magyar reformátusság tökéletesen elárvult, pásztor nélkül él, testvéri közösségből kiszakítva, önmagára utalva”.⁶¹ Mivel a debreceni püspök is úgy tudta, hogy a kárpátaljai lelkészek zöme a helyén maradt.

A Konvent Elnöksége március 5-én véglegesítette a megírandó levél tartalmát, s a Baptista Uniót „Isten országa építésében való *együttműködésre*” készült felkérni.⁶² Az elkészült levelet az elnökség március 11-én küldte el Révész Imrének és Enyedy Andornak,⁶³ s egyben kérte őket, hogy „valamilyen módot találva” juttassák el azokat a kárpátaljai magyar református gyülekezetek pásztorainak.⁶⁴ Ugyanezen keltezéssel készült az angol nyelvű levél is a Baptista Unió elnökének címezve, amelynek szövegében viszont már a

⁵⁸ Erről az utazásról Louie D. Newton 1947. április 12-én kelt leveléből tudunk. *Lásd: MREZSL*, 2.f. fond, 41. d., 1947/5478. 2.

⁵⁹ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Elnökségének 1947. február 12-én kelt levele Dr. Révész Imre püspöknek.* MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/870.

⁶⁰ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Elnökségének 1947. február 12-én kelt.*

⁶¹ Uo.

⁶² *Kivonat a református egyetemes konvent elnökségi tanácsának, Budapest, 1947. évi március hó 5-én tartott ülés jegyzőkönyvéből: 25. szám.* MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/1485.

⁶³ Enyedy Andor (1888–1966) a Tiszáninnyi Református Egyházkerület püspöke.

⁶⁴ MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/1485. 4–5.

„kárpátaljai magyar reformátusok gyülekezeteinek az oroszországi protestánsok *szövetségébe való beépítését*” kérték,⁶⁵ miközben a gyülekezeteknek címzett levélben arra szólította fel a kárpátaljaiakat, hogy „Isten országának együttes építése céljából *keressék a kapcsolatot* az oroszországi protestánsokkal”.⁶⁶ Vagyis a baptisták elnökétől a gyülekezetek *beépítését* kérte, amely belépést, csatlakozást is jelenthet, míg a kárpátaljai lelkészeketől *csupán kapcsolatteremtést* kért. E félreérthető fogalmazásbeli különbség okozta aztán a problémát a kárpátaljaiak és az orosz baptisták között a megbeszélések ideje alatt.

Miközben a fent említett levelek a címzettekhez kimentek, március 17-én a Konvent Elnökségéhez megérkezett az általam már többször idézett szerző nélküli *Jelentés*, amely két nap alatt minden konventi illetékeshez eljutott. A megbeszélések utáni következtetést a Jelentés hátlapjára vezette fel a titkár: „1485/1947. március 13-án kelt intézkedéseknél többet tenni most nem lehet. Irattárba! Bp. 47.IV.23.”⁶⁷

A kérdés a kárpátaljai reformátusok felől nézve

Louie D. Newton, a Baptista Unió elnökének válaszlevele Ravasz püspökhöz Budapestre és Jakob Zsidkovhoz, az Össz-szövetségi Evangéliumi Keresztény-baptista Tanács (továbbiakban ÖEKBF) elnökének Moszkvába egyaránt 1947. április 12-i keltezésű. Utóbbinak azt javasolta az Unió elnöke, hogy közvetlenül keresse meg a magyar püspököt és egyeztessenek a kérdésben.⁶⁸

A VKÜT kárpátaljai meghatalmazottja Kijevből 1947. május 19-én kapta kézhez Ravasz Newtonhoz írt levelét orosz fordításban, ahol (az angol változatnak megfelelően) oroszul is a *csatlakozás* kérelme szerepelt.⁶⁹ Ez a közeledés (vagy egyesülés vagy együttműködés) a reformátusok és a baptisták között akkor járható útnak tűnt, tudván arról, hogy 1946 februárjában a kárpátaljai „szabadegyházak” beléptek a baptisták szervezetébe, amelyet történetesen pont az államhatalom szorgalmazott.

Azt, hogy a MRE Egyetemes Konventjének két levele megérkezett a kárpátaljai református lelkészekhez egy korabeli forrásból tudjuk.⁷⁰ Csak a do-

⁶⁵ *Az Amerikai Déli Baptista Unió Elnökének*. Uo., 3.

⁶⁶ *A kárpátaljai magyar református gyülekezetek pásztorainak*. MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/1485. 1.

⁶⁷ MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/1726. 6.

⁶⁸ MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/5476. 1–2.

⁶⁹ KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 11–12.

⁷⁰ Ez a forrás egy 1947. június 27-i keltezésű levél a három kárpátaljai esperes (Lajos Sándor, Gencsy Béla és Illyés István), illetve Bary Gyula (cím nélkül) aláírásával, amely az

kumentumok időrendbe történt állítása után tűnt ki, hogy már e levél megírása előtt, még június 2-án Kárpátaljára érkezett az ÖEKBF egyik tagja, Ivanov Illés Grigorjevics. Ám nem volt könnyű helyzetben a moszkvai vendég, mert az ÖEKBF azzal az üzenettel küldte képviselőjét Kárpátaljára, hogy csak abban az esetben lát lehetőséget a reformátusokkal történő együttműködésre, ha azok joghatóságilag teljes mértékben alárendelik magukat a Tanácsnak. Június első felében azonban „a baptista egyház megbízottjával tervbe vett megbeszélést nem sikerült előkészíteni”.⁷¹ De mivel Ivanov nem utazott vissza Moszkvába, a tárgyalások a reformátusokkal június második felében tovább folytak, csak már informálisan. Erről Gulácsy Lajos 1947. június 30-án nővéréhez és sógorához írt leveléből tudunk.⁷² Ebben a levélben szerepelt a következő pár mondat: „Jelenleg itt van Moszkvából egy baptista főpresbiter, a Ravasz püspök úr kérésére. Személyesen ismerem, nagyon áldott ember! Hallgattam az előadását. Isten általuk is segítségünkre siet”.⁷³ Ez a levéltöredék azért maradt fenn, mert a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője augusztus 6-án, a konventi elnökséghez írt levelében idézett abból.

Végül az egyházmegyei vezetőség tagjai a június 27-én tartott beregszászi értekezleten több kérdésben is előre léptek:

1. írásbeli nyilatkozatot küldtek Ungvárra Ljamin-Agafonovnak, hogy hajlandók együttműködni a baptistákkal;⁷⁴
2. levélben keresték meg az ÖEKBF-t, amelyben Ravasz püspök levelére hivatkozva kijelentették, hogy „hajlandók vagyunk megkezdeni az említett együttműködés gyakorlati keresztülvitelét”,⁷⁵
3. végül pedig kitértek a baptistákkal folytatandó első hivatalos tárgyalás idejét és helyét, s evégett kérvénnyel fordultak Ljamin-Agafonovhoz.⁷⁶

Evangéliumi Keresztyény-baptista Főtanácsnak volt címezve Moszkvába, s ebben hivatkoztak Ravasz László levelére.

⁷¹ Bary Gyula 1947. június 14. 10/1947. sz. levele L. Agafonov urnak, – a CCCP. Vallásiügyi meghatalmazottjának. Uzhhorod. KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 14.

⁷² Gulácsy Lajos nővére Szeréna, az ő férje pedig Szabó Gábor. Utóbbi 1947-ben egyben Révész Imrének, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének titkára volt.

⁷³ A levelet idézi: Fejős: *A kárpátaljai reformátusok*, 34.

⁷⁴ KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 18–19.

⁷⁵ *A Szonjetunióbeli Evangéliumi Keresztyény-baptista Főtanácsának Moszkvába*. KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 20–21.

⁷⁶ *A Szonjetunió vallásiügyi Minisztériumi Tanácsának meghatalmazottja Ungvár*. Uo., 17–18.

AMIT A BÁTÝÚI TALÁLKOZÓRÓL JELENLEG TUDNI LEHET

Ljamin-Agafonov már másnap, június 28-án megküldte Barynak a pozitív választ a fenti kérvényre.⁷⁷ A megbeszélés helyszínéül Bátyút választották, főleg közlekedés szempontjából jó megközelíthetősége miatt. Illyés István beregi esperes június 28-i körlevelében értesítette egyházmegyéje lelkipásztorait, hogy július 8-án, délelőtt 9 órára mindenkit várnak a bátyúi református templomba.⁷⁸ Gencsy Béla ungi esperes pedig július 4-én Ungváron tájékoztatta egyházmegyéje lelkészeit, miről is lesz ott szó.⁷⁹

A lelkipásztori értekezlet a fent jelzett időpontban lezajlott, amelynek eredeti magyar nyelvű, részben kézzel írt jegyzőkönyve is megmaradt.⁸⁰ Az értekezleten Lajos Sándor elnökolt, jegyzői Horkay Barna és Nagy József voltak. Az egyházvezetés két kérdésről tervezett beszámolni a megjelentek előtt: elsősorban Ravasz László leveléről, valamint az ÖEKBF tagjával folytatott tárgyalásokról szóló közleményről. Másodsorban a lelkészek közül megbízottakat terveztek választani, akik „a reformátusok és ev. ker. baptisták lelki egységéről és együttműködéséről szóló tárgyalásokra és megegyezés aláírására” felhatalmazást kapnak majd a jelenlévőktől. Az értekezleten elfogadták:

1. *Hebysesljük a Kárpátmögötti Ref. Egyház Espereseinek Beregszászon 1947. június hó 27-én hozott határozatát és szükségesnek tartjuk tanácskozásokat kezdeni Moszkvában az Ev. Ker. Baptisták Főtanácsával.*
2. *A tanácskozásra és a megegyezés aláírására a következő személyekből álló küldöttség választassék ki: 1. Vass József, 2. Ruszka Bertalan, 3. Gencsy Béla, 4. Dr. Sárkány Lajos, 5. Nagy József, 6. Illyés István.*⁸¹

A jegyzőkönyv megőrizte negyvennyolc lelkipásztor sajátkezű aláírását. A Ljamin-Agafonov által másnap Kijevbe betérjesztett orosz fordításban pedig a Bátyúban megjelent minden lelkipásztor fel volt sorolva.⁸² A lista ugyan 60 gyülekezetet nevezett meg, de csak 58 lelkészt. S ezek között nem volt ott Bary Gyula, mert teljesen értelmetlennek tartotta a megbeszéléseket.⁸³

⁷⁷ *Ст. декану реформатской церкви Бари Дюло Александровичу с. Великие Береги Береговского округа. 28 июня 1947 г. №55.* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 23.

⁷⁸ *Illyés István beregi esperes 39. k.i. 1947. számú körlevele.* Uo., 22.

⁷⁹ KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 24.

⁸⁰ Peyser-Müller állításával ellentétben.

⁸¹ *Jegyzőkönyv, amely készült a Ref. Egyház Lelkipásztorai Értekezletének 1947. július hó 8-án Bátyú községben hozott határozatáról.* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 25.

⁸² Uo., 26–27.

⁸³ *Список пасторов реф. Церкви участвовавших в совещании 8. июля 1947 г. в с. Батыево.* Lásd: KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 28.

A találkozót egyik jegyzője – Horkay Barna – egy bekezdést szentelt visszaemlékezésében az eseménynek, amely szerint Bátyúban ott volt Ivanov, a moszkvai baptisták képviselője, amit azonban sem az eredeti magyar nyelvű jegyzőkönyv, sem az orosz átirat *nem támaszt alá*. És azt a kijelentést sem, amely a Horkay szöveg szerint Pázsit József mondott: „Nekünk nincs szükségünk arra, hogy református egyházunk ládáját új szekérre tegyük, – Ivanov odafordult társához: Akkor itt nekünk nincs semmi keresnivalónk”.⁸⁴ Ha ez a szóváltás lejátszódott volna, akkor július 11-én valószínűleg nem került volna sor Beregszászban a reformátusok által delegált lelkészek és Ivanov, valamint kárpátaljai hittársa, Kovács F. I. közötti megbeszélésre. De a megbeszélés létrejött, s ugyancsak fennmaradt az orosz nyelvű jegyzőkönyve. A szövegben érdekes újdonságként jelenik meg, hogy a helyi lelkészek Kárpátontúli Magyar Református Egyházként határozták meg magukat. A megbeszélés eredményeit négy pontban foglalták össze, amely a két egyház közötti kapcsolat lehetőségeit próbálta körbeírni. Az első kettő csak udvariassági formulákat tartalmazott, mint hogy örülnek annak, hogy tárgyalásokat kezdhettek, és hogy a két egyház közel áll egymáshoz. A harmadikban lehetőséget nyújtottak egymásnak, hogy megismerhessék a másik tevékenységét, illetve a negyedikben megjelölték Kovács F. I. kárpátaljai testvért, mint aki az elkövetkezőkben a kapcsolattartó lesz a két egyház között.⁸⁵ Vagyis sem a bátyúi, sem az azt követő beregszászi találkozón nem fogalmazódott meg a két egyház *egyesülésének* óhaja vagy ténye. Vagy ha szóba is került, az nem lett jóváhagyva a reformátusok által, s ezért nem került jegyzőkönyvbe. A nemrég feltárt forrásokból az derült ki, hogy a tárgyalások lezárását elsősorban az bonyolította, hogy a református lelkészek között nem volt egyetértés a kérdésben – akarják-e ők is az egyesülést vagy sem. Tudjuk azt, hogy volt egy csoport, amely igen határozottan kiállt az egyesülés mellett, míg két esperes (Bary Gyula és Lajos Sándor) határozottan ellenezte azt, mondván – ez a kárpátaljai reformátusság felszámolásához vezetne.

A református lelkészek közötti véleménykülönbséget végül Gencsy Béla ungi esperesnek sikerült közelítenie, amikor azt javasolta, hogy fogadják el az *együtműködést* a baptistákkal, de csak bizonyos feltételek mellett. Ezekben a feltételekben már konkrét cselekvési tervet vázoltak fel:

⁸⁴ Horkay: *A Keleti Baráti*, 112.

⁸⁵ *Запись №1 совещания уполномоченных Закарпатской Венгерской Реформатской Церкви совместно с членом Президиума Всесоюзного Совета Эвангельских Христиан-Бaptистов братом Ивановым П.Г. и при участии работника ВСЭХБ, брата Ковача Ф.П., состоявшегося 11 июля 1947 г. в Берегове.* КТÁЛ, фонд P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 29.

1. *Az Evangéliumi Keresztyény-baptista Össz-szövetségi Tanácsát (EKBÖT) a reformátusok lelki központként elfogadják, ha a Tanácsba saját képviselőt delegálhatnak;*
2. *a reformátusok elismerik a terület főpresbiterének adminisztratív hatalmát és megadják a lehetőséget az EKBÖT-nak, hogy ellenőrizze munkájukat és minden egyházmegyei tanácsban legyen képviselőjük;*
3. *a reformátusok megtartják istentiszteleti rítusuk minden sajátosságát, de lehetőséget adnak egyházközösségeikben az EKBÖT képviselőinek felszólalására, s ezzel a (reformátusok) jogot kapnak az ev. Baptista közösségekben történő igehirdetésre;*
4. *az egyházközösségük vezetését maguk a reformátusok végzik;*
5. *a reformátusok saját esperesekkel rendelkeznek, akik lelki ügyekben csak az EKBÖT-nak vannak alárendelve, adminisztratívilag pedig még a főesperesnek;*
6. *Kárpátalja egyházainak lelki vezetését, s ezen belül a Református Egyházét is az EKBÖT egyik tagja végzi;*
7. *a Református Egyház önkéntesen hozzájárul az EKBÖT kiadásaihoz;*
8. *az EKBÖT utasításain kívül senkiét el nem fogadja, s a terület Református Egyháza nem tartja magát a budapesti Magyar Református Egyház Főtanácsa alárendeltjének;*
9. *az EKBÖT minden jogi és lelki felelősséget magára vállal, többek között a Református Egyház törvény szerinti regisztrációját is.⁸⁶*

E feltételeket átadták Ivanovnak, s még jó pár találkozóra sor kerülhetett, mert július 15-én a baptista vezető Kárpátaljáról történt elutazása előtt jelentést nyújtott be Ljamin-Agafonovnak. A kézzel írt beszámolóban Ivanov sikeresnek minősítette a reformátusokkal folytatott megbeszéléseket, s egyben reményét fejezte ki, hogy azok, úgy tűnik, a református egyháznak és az evangéliumi keresztyény-baptista szövetségnek az egyesülésével végződnek majd.⁸⁷ Beszámolójában a területi vallásügyi megbízott figyelmét felhívta két – szerinte nem szerencsés – esetre, amelyeknél sérelem érte a reformátusokat. Az egyikről július 12-én a Magyarországra épp áttelepülő munkácsi lelkes, Kovács József terjesztett be feljegyzést. Eszerint a távozni készülő lelkes lakását megszállta a katonaság és az utca lakosai közül többen is, mert szerették volna azt kisajátítani, miközben telekkönyvíleg, az adóhivatalnál és a lakáshivatalnál is (annak rendje és módja szerint) regisztrálva és engedé-

⁸⁶ САЛАМАХА І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948) // *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції* (Львів, 16–19 травня 2001 року). Кн.1. – Львів: Логос, 2001. 377.

⁸⁷ Уполномоченому Совету по делам религиозных Культур при Совете Министров СССР по Закарпатской области. КТÁЛ, фонд Р-1490, опisz 1, од.зб. 18. 31.

lyezve volt az egyházközség tulajdonjoga.⁸⁸ Kovács tiszteletes feljegyzését azzal nyomatékosította, miszerint a lakást „jogosnak nyilvánította Vilhovij kijevei vallásügyi miniszter úr is, aki a most távozó lelkészt meglátogatta és vele két és fél órát volt szíves beszélgetni ebben a lakásban”.⁸⁹ A másik eset a forgolányi lelkész ügye volt, ahol a település tanácselnöke a lelkipásztor tevékenységét a területi vallásügyi meghatalmazott engedélyének meglétéhez kötötte. Erről az esetről július 23-án Bary is tudósította Ljamin-Agafonovot, s kérte, hasson oda, hogy az alsóbb szervek tartózkodjanak a hivatali túlkapasoktól.⁹⁰ Ennek ellenére a tivadarfalvi „községi tanács – anélkül, hogy akár f.ü. lelkipásztort, akár gondnokot, presbitériumot, vagy bármely más egyházi tényezőt értesített volna – a lelkipásztori lakást Községháza céljára lefoglalta és beköltözött”.⁹¹

Ezután egy ideig „szélcsend” állt be a két felekezet egyesülési/együtműködési kérdéséről, bár a fenti, Gencsy által javasolt feltételek szövegét eljuttatták Kijevbe. Mindemellett a Baráti Kör tagsága tovább folytatta missziós tevékenységét. Vilyhovij vallásügyi megbízott úgy érezhette, hogy az események kicsúsztak a kárpátaljai vallásügyi meghatalmazott kezéből, s felszólíthatta, személyesen járjon el a Baráti Kör tevékenységének beszüntetéséről. Szeptemberben Ljamin-Agafonov magához hívatta a kör vezetőjét, Simon Zsigmondot,⁹² s közölte vele, hogy ő is tudja, miszerint több mint három hónapja betiltották tevékenységüket, tehát hagyják abba, mert különben retorziók következnek. Azonban úgy tűnik, sem a hivatalos betiltásnak, sem a személyes felszólításnak nem tettek eleget, aminek következtében: „október elején kezdtek mondogatni az asszonyok, hogy a Biblia-körös fiúkat hívogatják a KGB-re, vallatják őket” – emlékezett vissza Horkay.⁹³ Aztán október 15-én letartóztatták Zimányi József és Horkay Barna lelkészeket,⁹⁴ aki-

⁸⁸ Kovács József munkácsi lelkipásztor 91/1947. sz. levele Szovjet-Ukrajna Vallásügyi Miniszttere Kárpáti területi Meghatalmazottjának Uzsborod. Uo., 30.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ *A Református Egyházi Területi Megbízott 1947. július 23-i, 20/1947. sz. levele a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátmögötti Területi Meghatalmazottjának /Agafonov úrnak/.* Uzsborod. KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 18. 33. A forgolányi lelkész, akiről a levélben szó esett, történetesen a baráti körös Asszonyi István volt.

⁹¹ Erről a tivadarfalvi református egyházközség presbitériumának 1947. július 27-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből értesülhetünk, ahol úgyszintén Asszonyi István volt a lelkipásztor. Lásd: *Kivonat a tivadarfalvi ref. egyház presbitériumának 1947. évi július hó 27. napján tartott gyűlése jegyzőkönyvéből. 14. szám.* KTÁL, fond P-1490, opisz 1, od.zb. 24.

⁹² Horkay: *A Keleti Baráti*, 152.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Fodor: *Akik a nagy nyomorúságból*, 105.

ket a KGB a Baráti Kör két legaktívabb tagjának tartott. Mindkettőt hét év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.⁹⁵

A VKÜT irányelveiben 1947 júliusa és októbere között 180 fokok fordulat állt be a reformátusok és a baptisták közeledését illetően is. Ezt Vilyhovij 1947 utolsó negyedévről készített beszámolójából tudjuk, ahol külön pontban foglalkozott a két felekezet egyesítésének kérdésével. A beszámolóban a következő javaslatot fogalmazta meg a Szovjetunió Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa felé: „A reformátusok (kálvinisták) egyházát az EKB-kal [Evangéliumi Kereszténybaptistákkal – a szerző] egyesíteni nem célszerű... Azok a folyamatok, amelyek a református egyházban zajlanak, arról tanúskodnak, hogy ezt az egyházat úgy mond „üveg ernyő” alatt kell tartani és nem pedig eldugni az evangéliumbaptisták fedezéke mögé”.⁹⁶ Az USZSZK vallásügyi megbízottjának véleményét osztotta felette, Poljanszkij is, majd utóbbi április 20-i határozatában jóváhagyta a reformátusok és a baptisták egyesülésének megtagadását.⁹⁷ Vagyis a két felekezet közötti tárgyalásokat az állami szervek megszakították, így tárgytalanná vált, hogy együttműködés vagy egyesülés lett volna-e közöttük.

IRODALOMJEGYZÉK

Elsődleges, levéltári források

- Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma (KRELM), I. fond.
 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 2.f. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Külügyi bizottság iratai, 41. doboz Külföldi reformátusok ügyei.
 Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області (Ukrajna Biztonsági Szolgálata Kárpátaljai Hivatalának Levéltára (UBSZ KHL), Fond 2258.
 Державний архів Закарпатської області / Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), fond P-1490 Уполномоченный совета по делам религиозных культов (Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa meghatalmazottjának iratai) opisz 1., 9. és Fond P-2595, opisz 1.

⁹⁵ Horkay Barna, letöltve a reá kirótt hétévi kényszermunkát, 1955 szeptemberében szabadult és Kárpátalja különböző településein szolgált 1988-as nyugdíjba vonulásáig, aztán még abban az évben áttelepült Magyarországra. Zimányi József is letöltötte a hétévi kényszermunkát és 1955 májusában szabadult, s kétévi Tekeházai szolgálat után 1958-ban áttelepült Magyarországra.

⁹⁶ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.5069, арк. 34., 141.

⁹⁷ ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 49, арк. 140.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) Ukrajna Legfelsőbb Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltára, 4648. fond.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) / Ukrajna Társadalmi Egyesületeinek Központi Állami Levéltára, 1. fond.

Magántulajdonban található iratok

Györke Szabolcs tulajdona:

Bary Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Meghatalmazottnak Ungvárra. 1.K.i./1947. sz. alatt.

Bary Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalun.

Korabeli sajtótermékek

Вісник Народної Ради Закарпатської України. 1 травня 1945 р.

Másodlagos források

BALOGH Margit: *Az egyháztörténet-írás főbb forrásai*. Elérhető: https://mult-kor.hu/20070816_az_egyhaztortenetiras_fobb_forrasai?pIdx=2

FEJŐS Zoltán: A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben, *Pro Minoritate*, VI. évf., 1997/1, 33–37.

FODOR Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, in Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatait, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai Beregszász, 2015. november 20–21. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola*, Beregszász, 2016, 170–197.

FODOR Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogly- és kényszermunkatáboráiba (1944–1953). Nemzetközi tudományos konferencia Beregszász, 2016. november 17–20.*, Beregszász–Ungvár, „Rik-U” Kiadó, 2017, 97–117.

FODOR Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciós pereit kárpátaljai református lelkes ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*, Debrecen, Kárpátaljai Református Egyház–Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

PEYER-MÜLLER, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyházkétség történetét a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1994.

RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.

- SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: A szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–46). Történelmi vázlat, *Acta Academiae Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos folyóirata*, XV. évf., 2016. 83–99.
- SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: Egy dicstelen hatalomátadás árnyékban maradt eseményéről. A nagybereg-i lelkész 1938-as meghurcolása a csehszlovák karhatalom által, *Küldetés. A Kárpátaljai Református Egyház lapja*, XXVII. évf., 2019/6.
- ДАНИЛЕЦЬ Ю.В. Міщанин В.В. Православна церквана Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 рр.). *Русин*, 2013, №4 (34).
- МИЦЕЛЬ, Михаил. Общины иудейского вероисповедания в Украине. Київ – 1998. Elérhető: <http://judaica.kiev.ua/old/eg9/mizel/miz3.htm>
- САЛАМАХА І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948) // *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції* (Львів, 16–19 травня 2001 року). Кн.1. – Львів: Логос, 2001.

ABSTRACT

Ibolya Szaborovszkyné Nagy: „*Nothing more can be done now. Into the archives!? On the History of the Unification/ Cooperation of the Transcarpathian Calvinists and the Russian Baptists*”

In the autumn of 1944, the new state power issued a decree on secularization, liquidation of church property, and creation of a common church property in Transcarpathia, the territory under Soviet occupation. Then, on 24 January 1946, the Soviet Union annexed this territory. In 1947, László Ravasz wanted to integrate the Hungarian Reformed Church in Transcarpathia into the Russian Baptist Alliance, due to the unclear situation. Negotiations between the two denominations, however, had been preceded by the election of a starshij (regional commissioner), a person leading the Calvinists in the region. As a result, a disagreement developed among the Reformed ministers and finally a small group of them turned against the church leadership. Negotiations with the Baptists were also delayed because some ministers clearly supported the idea of integration, on the one hand, while Gyula Bary and Sándor Lajos, on the other hand, strongly opposed it, saying it would lead to the destruction of the Transcarpathian Reformed Church. Finally, the Religious Affairs Office put an end to the dilemma by prohibiting the unification of the two denominations as a dangerous, unwanted process for the state.

Keywords: Gyula Bary, Béla Gencsy, Bátyú, transcarpathian reformers, regional commissioner

A SVÁJCI EVANGÉLIUMI EGYHÁZAK
SEGÉLYSZERVEZETÉNEK (HEKS) SEGÍTSÉGNYÚJTÁSA
AZ '56-OS MAGYAR MENEKÜLTEK FELÉ – HÁROM FRONTON

Karvansky Mónika

A Hagyomány, Identitás, Történelem 2018-as konferenciáján „Az '56-os magyar menekültek között végzett református egyházi szolgálatok Ausztriában 1956–58 között” címmel tartott előadásomban az eddigi kutatásaim alapján átfogó képet próbáltam nyújtani arról a lelkigondozói szolgálati háttérrel, mely az Ausztriába érkezett magyar menekültek között történt az első két évben.¹ A HIT2019 konferencián e témát egy konkrét levél tartalmán keresztül világitottam meg: az '56-os magyar menekülteknek nyújtott svájci egyházi támogatásokról egy 1956. december 5-én Zürichben keltezett levél alapján.

E levél D. Heinrich Hellstern, a Svájci Evangéliumi Egyházak Segélyszervezet (továbbiakban HEKS²) munkatársának értesítését tartalmazza az '56-os magyar menekültek ügyében tett intézkedéseikről és terveikről Volkmar Rogler, az Ausztriai Református Egyház szuperintendense felé. Hellstern levelében Rogler segítségét konkrétan az Ausztriában levő magyar menekült családoknak, gyermekeknek szánt ún. „szponzorálási, patronálási” támogatás kiosztásában kérte.

Az értesítéshez csatolták azt a körlevelet, melyet Svájc német nyelvterületén levő minden református lelkészi hivatalának elküldtek. A körlevél tárgya „Magyarok segélyezése három fronton”. A levél három pontban tárgyalja a HEKS támogatását Svájcban, Ausztriában és Magyarországon. Ez a magyar menekültek támogatását bemutató körlevél a svájci református gyülekezetek tagjait értesíti az '56-os magyar menekültek szükséghelyzetéről, az elképzelt támogatási formákról, egyben buzdítja őket a támogatásra, az adakozásra, a menekültek megsegítésére.

¹ Az '56-os menekültek között végzett magyar református egyházi szolgálatok Ausztriában, ill. Nyugat-Európában téma kutatása még sok új információt, ismeretlen dokumentációt tárhat a kutatók elé. Érdemes lenne a külföldi magyar diaszpóra 20. századi egyháztörténetét széles körben feltárni, hiszen egy érdekes és különleges szelete a magyar református egyháztörténetnek. Ezt a kutatási területet jelenleg még homály övezi.

² Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz.

ELSŐ FRONT – SVÁJC.
SEGÍTSÉGNYÚJTÁS FORMÁI A SVÁJCBA ÉRKEZETT
MENEKÜLTEK KÖZÖTT

Az első pontban a Svájcba érkezett magyar menekültek helyzetéről, a nekik nyújtott segítségről és további lépésekről tájékoztat a HEKS-levél.

Az 56-os magyar menekültek közül a svájci Szövetségi Tanács 4000 fő befogadására adott engedélyt, majd későbbi határozat alapján újabb 6000 magyar menekült előtt kívánta megnyitni a svájci határokat. Eredetileg az volt a terv, hogy a 6000 főt csak átmenetileg fogadják be, majd tovább utaznak más országokba. Viszont hamar világossá vált a befogadók számára az a tény, hogy ez az elképzelés csupán egyes esetekben valósulhat meg. Ezért a HEKS munkatársai ezen számok alapján 10 000 magyar menekülttel számoltak, kilátásba helyezve azt a lehetőséget is, hogy ez a szám még tovább nőhet.

Az első 4000 menekülről adott helyzetképből kiderült, hogy a legtöbb magyar Svájcba érkezve, a regisztráció után rögtön állást talált, és nem folyamodott szociális segélyért. A HEKS körlevél beszámolt olyan esetről, hogy a magyar menekültek között 700 fiatal fémmegmunkáló férfi volt, akikért a vasipari vállalatok versengtek. Sőt, a hatóságoknak be kellett avatkozniuk, mert a vállalatok a menekülteket már a regisztrálás előtt munkába szerették volna állítani. További hasonló példaként említi a levél, hogy a Zürich Kantonba érkezett első 170 magyar menekült közül egy személyt sem kellett szociális gondoskodásban és támogatásban részesíteniük. Ami azt jelentette, hogy semmilyen anyagi támogatást nem igényeltek ezek a magyar menekültek. A helyzetkép teljességéhez hozzátartozik az a tény is, hogy a menekültek nagy százalékban fiatalok, főleg fiatal férfiak, nem pedig családok voltak. Ezért a HEKS-hez beérkezett lakás felajánlásokat a családok befogadására, ők még nem vehették igénybe. Kilátásba helyezték, hogy az újabb 6000 menekült megérkezésével igénybe veszik majd a felajánlott segítséget.

A felekezeti hovatartozás kérdésében a levél megjegyzi, hogy Magyarország lakosságának negyede protestáns, melyből azt a következtetést is levonja, hogy ebből kifolyólag több a katolikus, mint a protestáns a menekültek között. A Svájcba érkezett első 3004 menekült felekezeti összetételéről számszerű kimutatást nyújt a körlevél.

A magyar menekültek vallási összetétele – 1956. december – Svájc

Vallás	Felnőttek	Gyerek	Összesen
Római katolikus	2217	257	2474
Református	284	19	303
Evangelikus	133	23	156
Baptista	1		1
Görög katolikus	16		16
Zsidó	32	9	41
Mohamedán	1		1
Felekezet nélküliek	12		12
Összesen	2696	308	3004

A kimutatás alapján megállapítható, hogy a Svájcba érkezett menekültek 15%-a protestáns (református, evangélikus, baptista) volt.

A HEKS körlevél a felekezeti összetétel bemutatásánál azt is felveti, hogy ez a statisztika nem ad képet arról, hogy a vallásilag besorolt személyek ténylegesen gyakorolják-e a regisztrálásnál bejelentett vallásukat. Egy ausztriai példát említ, miszerint a katolikus körökben több kínos esetet is tapasztaltak, például a salzburgi érseket a menekülttáborok látogatása során a magyar katolikus menekültek figyelemre sem méltatták. Feltételezték, hogy a 11 év kommunista uralom még teljes mértékben nem nyerte meg az embereket a kommunista eszméknek, mégis nyomot hagyott bennük.

A tervezett 10 000 menekült vallási összetételét előre nem tudták megítélni, de az ausztriai megbízottaik igyekeztek minél több protestáns magyar menekültet küldeni tovább Svájcba. A Vörös kereszt részéről sem jelentett ez problémát, de a tények tekintetében a protestáns menekültek száma lényegesen kevesebb volt.

A HEKS a magyar menekülteket a lelkigondozáson túl anyagi támogatásban is részesíteni szerette volna. Mivel előre nem tudták megállapítani a Svájcba érkező magyar református menekültek számát, ezért példaként bemutatja, hogy ha 500 esetben (500 fő részére) kívánnak segítséget nyújtani, akkor a HEKS éves költségvetésében ez a támogatási forma az addigi anyagi segítségnyújtásnak dupláját jelenti majd.³ Ezt a hatalmas támogatási összeget

³ A HEKS-körlevél beszámol arról, hogy a HEKS által támogatott 418 hosszabb ideje Svájcban tartózkodó menekült ellátásának összege évenként 300 000 svájci frank volt. Ha

a „menekültsegély” (Flüchtlingsbatzen) szponzorálási formán keresztül próbálták előteremteni. Ezért kértek mindenkit, akik a Svájcba érkezett, ill. érkező magyar menekülteknek segíteni szerettek volna, hogy a gyülekezetekben minél több személyt nyerjenek meg a „menekültsegély” támogatására. Ahol a gyülekezeti tagok már valamilyen formában támogatást nyújtottak, azokat is kéri meg újra, és bíztassák a további támogatásra.

MÁSODIK FRONT – AUSZTRIA.
SEGÍTSÉGNYÚJTÁS FORMÁI
AZ AUSZTRIÁBAN LEVŐ MENEKÜLTEK KÖZÖTT

A második segélyfront az Ausztriába érkezett magyarok megsegítéséről szólt. Ténymegállapításként ismerteti a HEKS-levél, hogy a magyar menekülthulám terhe legnagyobb mértékben a gazdaságilag gyenge Ausztriát érinti. Már az elejétől fennállt a veszélye annak, hogy a továbbvándorlásnál a legtöbb ország mindenekelőtt a munkaképes és egészséges munkaerőt igyekezett befogadni, miközben a gyengék, a betegek és az idősek Ausztriában maradtak. A levél közli, hogy már akkor megállapítást nyert, hogy ez a félelem nem volt alaptalan, bár még végleges számok nem álltak rendelkezésre, de volt olyan elképzelés, mely kb. 60 000 fő Ausztriában maradását jósolta. Ausztria pedig egyáltalán nem volt abban a helyzetben,⁴ hogy ezeket a menekülteket oly mértékben el tudta volna látni, mint például Svájc.

E teher csökkentésére Ausztriának külföldi segítségre volt szüksége, ezért is kértek az ausztriai protestáns egyházak sürgős segítséget és támogatást többek között a svájci egyházaktól is, hogy a menekültek gondozását megfelelőképpen elláthassák. Mivel, úgy az ausztriai evangélikus, mint a református egyházak még a rendes éves költségvetésüket sem tudták önerőből fedezni, ezért teljes mértékben kizárt volt, hogy a protestáns menekültek támogatására anyagi fedezetet tudtak volna elkülöníteni.

---

a Svájcba érkező magyar menekültek közül minimum 500 személynek kívántak ilyen támogatást nyújtani, akkor ez az összeg megduplázódik; évenként kb. 600 000 svájci frank támogatást jelentett volna a menekültek anyagi megsegítése.

⁴ 1955. május 15-i osztrák államszerződés értelmében Ausztria visszanyerte szuverenitását, 1955. október 26-án kihirdették és alkotmányba iktatták az Ausztria semlegességéről szóló nyilatkozatot, miután a Vörös Hadsereg és a NATO csapatai megkezdték a kivonulást. Tehát Ausztriába egy évvel a szovjetek kivonulása után érkeztek meg a magyar menekültek. A „sors fintorának” is nevezhetnénk, hogy sok helyen a szovjet katonák kaszárnyáit alakították át a magyar menekültek számára.

A körlevél tudósít arról, hogy a HEKS támogatásként 6 vagon tárgyi adományt, főként ruhákat és alsóneműt küldött Ausztriába, amelyeket nemcsak a protestáns menekültek között osztottak szét. Ezt az adományt gyorssegélyként küldték, és további hasonló adomány küldését helyezték kilátásba. A támogatás másik formája az Ausztriában maradt menekültek tárgyi eszközökkel való felszerelése volt. Ez a készlet (háztartási cikkek, bútorok, ruházat, stb.) már a Zürich melletti Männedorf-i központi gyűjtőhelyen rendelkezésre állt, de még e téren is további adománygyűjtést hirdettek a svájci gyülekezetek körében.

1956. december elején a HEKS egy menekültgondozásban és a menekültmunka szervezésében jártas szociális munkást, Elsbeth Wernert küldte Ausztriába.⁵ Feladata az Ausztriai Református Egyház menekültszolgálatban résztvevő tagjaival együtt a menekültek ellátásának és gondozásának megszervezése volt. Az Ausztriai Református Egyház számára nagy segítséget jelentett a menekültszolgálatban tapasztalt szakértő jelenléte. Elsbeth Werner munkájáról rendszeresen beszámolót írt.⁶ Ezek a jelentések valós képet adnak a menekülttáborokban folyó egyházi szolgálatokról és lelkipozásról, valamint a szociális segítségnyújtás lehetőségeiről a menekültek között.

A HEKS munkatársai az ausztriai magyar menekültszolgálatot hosszú távú feladatként ítélték meg, ezért a spontán segítségnyújtás mellett szükségesnek látták a folyamatos támogatás megszervezését is. Svájci mintára az ún. szponzorálási, patronálási támogatás lehetőségét ajánlották fel. A támogatás e formájának a szabályai a patronálót arra kötelezték, hogy ennek a szponzorálási formának az összegét legalább 6 hónapig folyósítsa. Tehát egy Ausztriában tartózkodó magyar református menekültet egy svájci patrónus, szponzoráló 6 hónapig havi 10 svájci frank összeggel támogathatott. Az Ausztriában tevékenykedő Elsbeth Werner szociális munkás és a különböző evangélikus hivatalok feladata volt a rászorulókat megnevezése, akik a támogatás e formájára jogosultak voltak.

Valójában ezt a levelet is azzal a céllal küldték Volkmar Rogler szuperintendens számára, hogy a patronálási segélyezés megítélésénél legyen a segítségükre, és nevezzen meg olyan gyermekeket és családokat, akik jogosultak

⁵ Elsbeth Werner előtte Berlinben tevékenykedett szintén a menekültmunka szervezésében és koordinálásában mint diakónus és szociális munkás. A menekültmunka terén tapasztalt HEKS munkatárs szolgálati kiküldése azért is volt fontos, mert az osztrák testvéregyház hiányt szenvedett az e téren tapasztalattal rendelkező vezetőkben – számolt be a HEKS körlevél.

⁶ Elsbeth Werner három német nyelvű beszámolója ismert előttem: az 1956. decemberi és az 1957 februári jelentése, valamint az 1957 szeptemberi zárójelentése.

lehetnek e támogatási formára. Ennek egyik feltétele volt, hogy ezek a személyek hosszú ideig Ausztriában maradnak. Arról is értesítik a szuperintendenst, hogy az ő beszámolójától teszik majd függővé, hogy ezt a patronálási segélyt pénz, élelmiszer vagy ruhacsomag formájában adományozzák a rászorulóknak részére.

További rendkívüli feladatnak ítélték meg a magyar református menekültek egyházi gondozását. A HEKS munkatársa az Ausztriai Református Egyház vezetőségével összeállított erre a célra egy külön költségvetést. Megállapították, hogy erre a sürgős és fontos egyházi szolgálatra és lelkigondozásra minimum 12 000 svájci frank szükséges havonta. Ez a költségvetés éves szintjén 144 000 svájci frankot jelentett.⁷ Ebben az esetben is teljesen kizárt volt, hogy a költségvetést az Ausztriai Református Egyház akár csak részben is fedezni tudta volna.

A magyar menekültek egyházi gondozásának megszervezése, az anyagiak biztosítása csak úgy volt lehetséges, hogy a testvéregyházak is jelentős összeggel támogatták ezt a fontos feladatot. A külföldi testvéregyházak és egyházi szervezetek támogatásából fedezték a magyar református lelkészek ellátását és szolgálati költségeit, akik a menekülttáborokban végeztek lelkipásztori szolgálatokat, valamint magyar református istentiszteleteket tartottak az arra kijelölt templomokban.

A HEKS-körlevél kiemeli, hogy erre a fontos feladatra a svájci gyülekezetekben világosan és nyomatékosan hívják fel a figyelmet, hogy a magyar reformátusok kívánják az egyházi gondozást. „Ezzel tartozunk nekik.”⁸ – áll a körlevélben. Ezért minden erre a célra felajánlott pénzbeli adományt, perselypénzt, gyűjtést a magyar református egyházi munkára fordítanak.

HARMADIK FRONT – MAGYARORSZÁG.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUSOK TÁMOGATÁSA

A harmadik front, mint főfront, a magyarok segélyezése Magyarországon.⁹ Hiszen a Magyarországon maradt reformátusok száma nagyobb volt, mint a református menekülteké. A Magyarországi Református Egyház vezetősége értesítést küldött a HEKS-nek arról, hogy sürgős segítségre van szükségük.

⁷ A magyar református lelkigondozás és egyházi szolgálatok kiadásaiba beletartozott részben az egyházi szolgálatba bevont '56-os magyar menekült lelkipásztorok ellátása (lakhatás, étkezés), jelképes honorálása, az útiköltség, stb.

⁸ „Wir sind sie ihnen schuldig.“

⁹ *Hiszen a magyarok 98%-a Magyarországon maradt* – indokolja a HEKS-körlevél

Az állami hatóságoknál engedélyt kértek a külföldi támogatás és adomány fogadására, és az engedélyezés után rögtön értesíteni kívánták a külföldi testvéregyházakat. A HEKS a magyarországi segélyezés ügyében megtette az első intézkedéseket, a bécs-hadersdorfi Schweizer-házat megtöltötték adományokkal, hogy mihelyt az engedélyezés megtörténik, a segélyszállítmányokat útra indíthassák. A HEKS levél többek között beszámolt arról, hogy a svájci gyülekezetek spontán gyűjtéseket is szerveztek a magyar menekültek megsegítésére, és a levél megírásáig összesen 260 000 svájci frankot utaltak át a nehéz próbákat kiálló magyarok számára. Felhívták a figyelmet a további gyűjtésekre és a nagylelkű adományok megajánlására, mely mögött a magyarokkal való együttérzés és testvéri elkötelezettség szándéka áll.

A harmadik front, vagyis Magyarország tekintetében reflektál a körlevél a forradalom és a szabadságharc leverésére, külföldi szemmel hogyan látták és ítélték meg a november 4-i eseményeket. A magyarországi eseményekről két tekintélyes (meg nem nevezett) egyházi személy információira hivatkozva a levélben kiemelt eseményként tüntették fel az 1956. november 4-i történeteket. A körlevél tudósít arról, hogy amikor az oroszok november 4-én visszatértek Budapestre, köztudott, hogy Mindszenty bíboros az Amerikai Követésre menekült. Ravasz László református püspök ezekben az órákban egy teherautón a templomba vitette magát, és ígét hirdetett a nagy számban összegyűlt gyülekezet előtt. A svájci egyházak hálásak és büszkék voltak Ravasz László példaértékű magatartására, és azért, mert a Református Egyház Magyarországon ilyen megbízható kezekben van.¹⁰

A svájci egyházi segélyszervezet, a HEKS a magyar menekülteket és a közöttük végzett református egyházi menekültszolgálatot következetesen támogatta. A helyzetet felmérve próbált mindhárom fronton valódi segítséget nyújtani a magyar menekülteknek Svájcban és Ausztriában, valamint a lehetőségekhez mérten az 56-os forradalom leverése után a Magyarországi Református Egyházon keresztül próbált segítő testvéri jobbot nyújtani a magyarok számára.

¹⁰ A HEKS-körlevél a Magyarországi Református Egyházban történt püspökváltásról és helyzetről a következőket ismerteti: Ravasz László püspöki hivatalba való visszatérése azért volt közel, mert Bereczky Albert püspök 1956 augusztusában szélütést kapott. A levél megírásakor még mindig kórházban volt, ebből arra következtettek, hogy már szóba sem jött, hogy visszatérhet a hivatalába. További egyházvezetők visszalépéséről is értesültek, valamint Pap László professzor nevét is kiemeli, mint aki fontos pozíciót tölt be az egyházban. A HEKS-körlevél nem nevezi meg, hogy milyen információforrásokból ismerik a magyarországi történeteket, csupán meg nem nevezett egyházi személyektől kapott információkra hivatkozik.

A téma további kutatása mindhárom országban (Svájc, Ausztria, Magyarország) újabb információkat, további részleteket tárhat fel, és még tisztább képet nyújthat az 56-os menekültek között végzett egyházi szolgálatokról, a befogadó országok egyházainak támogatásáról.

FORRÁSOK

- HELLSTERN, D. Heinrich, Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz: *Levél Volkmar Rogler szuperintendensnek (Ausztriai Református Egyház)*, Levél tárgya: '56-os magyar menekültek támogatása, Levél jelzése: P/1h, Kelt: Zürich, 1956. december 5.
- HELLSTERN, D. Heinrich, Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz: *Körlevél a német nyelvű Svájc minden református lelkészjé hivatalának*, Levél tárgya: An drei Fronten Hilfe für Ungarn, Zürich, 1956. december 5.
- Abrechnung ung. Seelsorge und Fürsorge*, November–August 1957. – Pénzügyi kimutatás az 56-os magyar menekültek egyházi szolgálatainak költségeiről.
- A három forrásanyag a bécs-belvárosi református templom (Dorotheergasse 16, 1010 Wien) padlásán 2009-ben talált (megsemmisítésre szánt) magyar református egyházi szolgálatokkal kapcsolatos dokumentumok közül való.

ORAL HISTORY

- GYENGE, Imréné (szül. Somogyi Edit, 1923. július 24) – Dr. Gyenge Imre, a Felső-óri Református Gyülekezet lelkipásztor özvegye, Interjúk: 2015–2018 között 6 alkalommal, Felsőőr/Ausztria
- SOÓS, Mihály (1931-2016) – 56-os magyar református lelkipásztor 1957–2008 között (szolgálati terület: Bécs/Ausztria), Magángyűjteményében és a bécs-belvárosi református templom padlásán talált dokumentáció kiértékelése visszaemlékezések alapján 2009–2016 között, Bécs/Ausztria
- WERNER, Elsbeth, – HEKS szociális munkás, diakónus, Interjú: 2010. november 15–16., Locarno/Svájc

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- LESSING, Erich–GEHLER, Michael: *Ungarn 1956. Aufstand, Revolution und Freiheitskamp in einem geteilten Europa*, Innsbruck, Tyrolia, 2015.
- DEÁK Ernő–FÓNAGY Zoltán: *Revolution, Flucht – Integration*, Yellow Design, 2006.

ABSTRACT

Mónika Karvansky: *Support from the Swiss Church Aid (HEKS) to the Refugees of the Hungarian Revolution in 1956 – in Three Countries*

Crossing Austria after fleeing their home country, approximately 200 000 Hungarians had to face worldwide displacement following the breaking-down of the revolution and the demand for independence in Hungary in 1956. The countries hosting the Hungarian refugees provided humanitarian aid for them. Churches were at the forefront, supporting refugees. The present study deals with the letter and the circular from December 5th 1956 by D. Heinrich Hellstern, a Swiss Evangelical Reformed pastor and aid worker (HEKS). Hellstern wrote the letter to the superintendent of the Austrian Reformed Church, Rev. Volkmar Rogler addressing the subject that HEKS wanted to provide assistance to Hungarian refugees on three fronts, i.e. in three countries – Switzerland, Austria, Hungary –, and to Hungarians through the Reformed Church in Hungary.

Keywords: HEKS Das Hilfswerk der Evangelischen Kirchen Schweiz, Hungarian refugees, Switzerland, Austria – assistance to Hungarian refugees in 1956: humanitarian and financial aid, support for church services among Hungarian refugees; Hungary: aid shipments, aid provided through the Reformed Church in Hungary

KONKOLY IVÁN ÉS A REFORMÁTUS EGYETEMI MISSZIÓ AZ '50-ES ÉVEKBEN

Bárány Zoltán – Takács Klaudia

Tanulmányunk az 1950-es évek református egyetemi gyülekezetét mutatja be, és annak lelkipásztorát, Konkoly Ivánt, aki nehéz körülmények között, több éven át a református egyház missziói lelkésze volt. Személyéről nem sokat tudunk, és források hiányában nehéz dolgunk is van a kutatásban – legtöbbször másodlagos forrásokból, kisebb mozaikokból, illetve elszórt há-
lózati iratokból tudjuk rekonstruálni a működését. A célunk az életének feltá-
rásával az, hogy pontosabb képet kapjunk az ötvenes évek egyetemi misszió-
jának fejlődéséről. A kutatás ötletgazdája és támogatója dr. Tarnay Katalin,
aki az egyetemi gyülekezet tagja volt 1951 és 1954 között. Kolleganőmet,
Takács Klaudiát és engem bízott meg ezzel a kutatással, aminek az eredmé-
nyét szeretnénk most bemutatni.

KONKOLY IVÁN

Konkoly (vagy Konkoli) Iván 1914-ben született Kecskeméten. A harmincas években végezte jogi, teológiai és pedagógiai tanulmányait, majd 1939-ben szentelték református lelkipásztorrá. Felszentelése után több helyen volt segédlelkész, majd a II. világháború alatt Komáromban iktatták be tábori lel-
késznek (itt 1942 és 1946 között végezte szolgálatát).¹ Néhány év újbóli se-
gédlelkészkedés után 1948-ban egyetemi lelkésznek iktatták be, és ezt a tiszt-
ségét egészen 1955-ig töltötte be. A háború utáni ébredés idejében ő is csat-
lakozott Bereczky Albert köréhez, és a korabeli beszámolókból az derül ki,
hogy az ébredés szellemében is prédikált. Szabó Imre, későbbi sárbogárdi
lelkipásztor például arról számol be, hogy a Kálvin téren Konkoly is tartott
evangelizációkat, és az evangelizáció végén arra kérte a hallgatóságot, hogy
álljon fel az, aki szeretne megtérni. Az istentisztelet után sokan visszamarad-
tak és hangos imádságokkal vallották meg a bűneiket. Emellett az ébredés

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki hivatala, Lelkeszi Törzslapok, Konkoly Iván Ödön lelkészi törzslapja.

lelkészei közül, Konkoly Ivánnal együtt, többen összegyűltek alkalmanként ebben az időszakban, hogy megvallják egymás előtt vétkeiket.² Ez a fajta lelkeség Konkoly Iván egész lelkipásztori működése alatt nyomon követhető.

Az egyetemi gyülekezettel kapcsolatban a következő kérdésekre koncentrált tanulmányunk. Először is, hogyan választották meg ebben a viharos időben egyetemi lelkészt? A kommunista diktatúra alatt milyen elnyomatással kellett szembenéznie? És végül: hogyan ért véget a református egyetemi misszió?

A KEZDETEK

Az 1940-es években az egyetemi misszióknak két kiemelkedő alakja volt: Kiss Sándor és Vatai László. Mindketten eredményesen végezték a munkájukat az egyetemi lelkészségen és a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom (továbbiakban SDG) keretein belül, amiről jól tudjuk, hogy a történelmi kálvinizmus irányzatának volt fontos ifjúsági szervezete. A második világháborút követően azonban mind a ketten az akkori kormányt körülvevő államapparátusban kaptak feladatot, így az egyetemi lelkészségen belül szükség volt az utánpótlásra. 1946-ban Kulifay Gyula, akkori egyetemi segédlelkész kérvényezte az egyházmegyétől az újabb státuszok létrehozását. Így a református egyetemi misszió a háború után személyi és szervezeti változásokon is átment.

Vatai László egészen 1947-ig folytatta munkáját a minisztériumon belül, amikor a Magyar Közösség elleni perben őt is perbe fogták, majd disszidálni kényszerült. Az SDG egy másik kiemelkedő alakja és egyben főtitkára, Soós Géza sorstársa volt Vatainak, így az ő disszidálása után Orgoványi György³ lett az SDG főtitkára, egyben az egyetemi lelkész is. Ő és Kulifay Gyula tevékenykedtek Kiss Sándor irányítása mellett egyetemi lelkészként 1947-ben.⁴

Mivel 1946-ban elkezdték felszámolni az ifjúsági egyesületeket, illetve tudomásunk van arról, hogy a Műegyetemen kollégának számító római katolikus egyetemi lelkészt, Szabó József jezsuita szerzetest ebben az időszakban elüldözték, így kuriózumnak tekinthető a háború utáni egyetemi lelkészi állá-

² Szabó Imre: *Sírjanak a papok*, Sárbogárd, Szabó Sándor, 2017, 222.

³ 1950 után Karcagra került lelkipásztornak, ahol közismerten meghurcolták Pap Bélát. Több dokumentum bizonyítja, hogy Orgoványi belépett később a kommunista pártba és együttműködött az államhatalommal, illetve az azt kiszolgáló egyházi vezetéssel.

⁴ Győrffy Eszter: *A magyar református egyetemi misszió története, helyzete, különös tekintettel a budapesti református egyetemi és főiskolai gyülekezetre*, Doktori értekezés, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi, 2013, 66.

sok megszervezése.⁵ 1948-ban Kulifay kérésére válaszulva újabb állást létesítettek a misszióon belül, amit Konkoly Iván töltött be.⁶ Egészen pontosan 1948 márciusában kapta meg a kinevezését, ami még Ravasz László püspökségének utolsó momentumai közé tartozik. Valószínűleg nem véletlen, sőt, tudatos döntés volt, hogy egy Bereczky-hez köthető lelkipásztort delegáltak a misszióba. Megemlítendő, hogy egy harmadik lelkipásztort, Bíró Sándort is felvettek a missziói munkatársak köze, hogy a fasori gyülekezetben szervezzen egyetemi gyülekezetet, azonban ez érdeklődés hiányában feloszlott.⁷

KIHÍVÁSOK

Ezek után sorra jöttek a kihívások, amikkel a gyülekezetnek szembe kellett néznie. Eleinte Budán folytatott missziót Konkoly Iván a Kelenföldi Egyházközségben, a budai Kertészeti Egyetemen,⁸ illetve ekkoriban a Műegyetemen is volt egy református lelkészi szoba,⁹ ám az egyetemi épületekből sajnos egyre inkább kiszorultak a bibliakörök.¹⁰ Ezt a korszakot (1948-tól '50-ig) ilyen töredékekből tudjuk rekonstruálni: Kelenföldön „Tóth István” fedőnevű ügynök szerint, míg folyt a református istentisztelet a templomban, Konkoly és az egyetemi kör az alagsorban tartott bibliaórát. Némileg öku-
menikus jellege is volt ennek a közösségnek, mert az evangélikus Sréter Ferenc szervezte bibliakör tagjai is ellátogattak az egyetemi gyülekezetbe.¹¹ Úgy tudjuk, a kelenföldi és a budai szolgálatai 1950-ben szűntek meg, amikor több lényegi változás is történt: egyrészt Orgoványi távozása után ő lett a református egyetemi misszió vezető lelkésze, másrészt elvesztette azt a lehetőséget, hogy főiskolákba és egyetemekre szabadon bejárhasson bibliaórát tartani, hiszen többé ez nem volt kívánatos a pártállam részéről.

Több forrásból is kitűnik, hogy Konkoly Iván missziós munkáját is megfigyelés alatt tartották. Az akkori Belső-Budapesti Református Egyházmegye esperesének – Fekete Sándornak – az egyházmegyében szolgáló lelkészekről készített összeírásában azt a megjegyzést olvassuk Konkoly Ivánról, hogy

⁵ Mózessy Gergely: *Egyetemi lelkészségek Magyarországon a XX. sz. első felében*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1997, 62.

⁶ Gyórfy: *A magyar református egyetemi misszió*, 70.

⁷ Uo., 71.

⁸ Czukáné Fa Sári visszaemlékezése (A hangfelvétel Nagy Sándor tulajdonában, 2018. november 27.)

⁹ Visszaemlékezés Szabó páterről, *Kebeley. Szentendrei Református hírlevél*, III. évf., 3. szám, 2007. október

¹⁰ Bakonyi István visszaemlékezése (A hangfelvétel Nagy Sándor tulajdonában, 2018. december 14.)

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTTL) 3.1.5. O-9320/2a

„veszedelmes ember”.¹² Való igaz, a gyülekezetébe nemcsak egyetemista tagok jártak, hanem a város több gyülekezetéből elmentek az igehirdetéseit meghallgatni, illetve nemcsak reformátusok vettek részt az igei alkalmakon, hanem kiségyházak (pünkösdisták, szombatisták) tagjai és a saját egyházukból kiszorult, kiszorított hívek.¹³ A II. világháború utáni ébredési mozgalmak (pl. Bethánia) gyanakvást keltettek az állami gépezetben, és minden hozzájuk köthető vagy hasonló egyházi ténykedést elleneztek. Így hozták meg a Missziói Szabályrendeletet is, amely korlátozta a lelkészek egyházon kívüli ténykedését. A Konkoly-féle gyülekezet, habár a református egyházon belül maradt, mégis egyházközségen kívüli és terület nélküli gyülekezetként működött.¹⁴ A missziót természetesen nemcsak az egyházi vezetés ellenezte.

Az 1950-es évek első felében az Állami Egyházügyi Hivatal előadója, Szerényi Sándor foglalkozott Konkoly Iván egyetemi gyülekezetével. Egy 1952-es jelentésében említi a Kálvin téri egyetemi gyülekezetet, ahol úgynevezett „evangelizáció” folyt.¹⁵ Ekkoriban a Kálvin téren vasárnap fél 12-kor volt istentisztelet az egyetemista hallgatóknak, illetve bibliaórákat is szervezett Konkoly. Az előadó jelentése a következőket tartalmazza Konkoly igehirdetéséről:

„Ez a gyülekezet ma is egyetemisták gyülekezete, minden héten tartanak konferencia-beszédeket, amikor is egy-egy alkalommal 80–100 egyetemi hallgató vesz részt... Konkolynak az alábbi megnyilvánulásai... nem marad[nak] meg a szokványos beszédek vonalán: „Akkor leölték a páska-barányt, a papok pedig hullatták kezükről a vért.” Ezt keverte krisztus vérének hullajtásával, a krisztusi áldozatokról beszélt, egyre hangsúlyozta: „csak krisztus mentheti meg az emberiséget.” Nem beszél nyíltan, de érezteti a hivatalos református vonallal szembeni eltérő állásfoglalását [...] Különbséget tesz valóságosság és a hit között, csak a hit üdvözít. Nem elég istenben hinni, hinni kell, hogy krisztus az élő isten fia, az élet forrása, példaképnek kell tartani. Erre a megterésre kell törekedni reformátusnak és katolikusnak egyaránt.”

A jelentés a következő szavakkal zárul: „Felszámolását javaslom.” Ugyanabban a jelentésben az előbb említett „Tóth István” fn. ügynök beszámolóját is olvashatjuk a Kálvin téri egyetemi gyülekezetről, amelyben egészen egyszerűen „szekta jellegűnek” titulálja a gyülekezetet.¹⁶

¹² Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) XXIII. 134. 1 kd.

¹³ BFL XXIII./102.c. 110. kd. 00149/1952

¹⁴ Annál is inkább, mivelhogy homályos foltok vannak arról, hogy a hivatalos működés mellett lehettek illegális vagy féllegális találkozóhelyek is (pl. Csaba utcai pinceszécske – Nagy Sándor visszaemlékezése).

¹⁵ BFL XXIII./102.c. 110. kd. 00149/1952

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. 09047/1 76.o.

A következő tanév menete borítékolható volt: a Kálvin téren nem működhetett tovább az egyetemi misszió. A Missziói Szabályrendeletre hivatkozva 1952 után el kellett költöznie a gyülekezetnek az utolsó állomására, a Szabadság téri gyülekezetbe.¹⁷ Egy korabeli gyülekezeti tag beszámolt arról, hogy a gyülekezeti élet nem állt meg a költözéssel, Konkoly énekkarokat, mandolinokból álló zenekart és bibliaórákat szervezett.¹⁸

KONKOLY IVÁN ÉS A SZABADSÁG TÉRI GYÜLEKEZET

A református egyetemi misszió története az ötvenes évekre igen viharossá vált. Az egyetemek nem fogadták a lelkipásztorokat, emellett haladó, azaz marxista nézeteket kellett a felsőoktatásban résztvevőknek elsajátítaniuk, melyeknek alapja, lévén ateista, messze távol volt a krisztusi fundamentumtól.

Konkoly Iván Kálvin téri szolgálata tehát 1952-ben véget ért,¹⁹ így ebben az évben július 16-án tartottak gyűlést a gyülekezet további sorsáról. Egy másik megindoklás szerint nem pusztán a Missziói Szabályrendelet miatt kellett költözni, hanem az országos református levéltár ebben az időben költözött a Kálvin tér 8. szám alá. Azok a termek voltak éppen a legmegfelelőbbek, amiket az egyetemi misszió használt – így a missziónak távoznia kellett.

A Missziói Szabályrendelet értelmében azt a rendelkezést hozták, hogy az egyetemi gyülekezet *csak* a Szabadság tér 2. számú épület alatt működhet. Az egyházmegyei rendelkezési jogot Karsay Dezsőre ruházták át, így ő felügyelte mind a munkát, mind a bevételeket és kiadásokat. Mindez azt bizonyítja, hogy ekkoriban már nem egészen önálló az egyetemi gyülekezet.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy az egyetemi misszió a 40-es évekbeli lendületét elvesztette, sőt mondhatjuk: a felszámolódás határán volt. Nemcsak azért, mert számos lehetőség bezárult a misszió előtt, hanem azért is, mert kvázi egyetemista bibliakörre degradálódott a Szabadság téri gyülekezet keblein belül. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy Konkoly Iván búcsúztatása alkalmából, mint elköszönő *beosztott lelkészeiktől* búcsúzik az egyházközség.²⁰ Sajnos ezek alapján láthatjuk, hogy 1953 után nem következett enyhülés sem a református egyházban, sem az egyetemi misszióban.

¹⁷ Ebben a gyülekezetben már 1950-ben is folyt egyetemi misszió. ÁBTL 3.1.5. O-9390/2a

¹⁸ Gyórfy: *A magyar református egyetemi misszió*, 72.

¹⁹ A Szabadság téri Református Egyházközség (továbbiakban SZRE) presbiteri jegyzőkönyve, 1952. augusztus 24.

²⁰ SZRE presbiteri jegyzőkönyv, 1956. január 15.

A MISSZIÓ MEGSZŰNÉSE

Végül rátérnék a harmadik kérdésre, a misszió megszűnésére. Eleinte nem volt világos az, hogy milyen okokból szűnt meg a gyülekezet – mindössze annyit láttunk Konkoly életéből, hogy Hatvanba került szolgálni. A hatvani presbiteri jegyzőkönyvekből azonban kiderült, hogy Konkolyt Bereczky püspök javaslatára, ismeretlenül is meghívta a gyülekezet pásztorának. Hogy miért ajánlották őt a gyülekezet élére, azt egy adminisztratív intézkedés indokolta. 1955 nyarán a budapesti egyházmegyét átszervezték, és az átszervezés kapcsán megszüntették a kórházi-, vallásoktatói- és missziói lelkészi pozíciókat.²¹ A rendezés miatt az volt a feladata az egyházmegyének, hogy az év végéig más lelkészi pozíciót találjanak a lelkipásztoroknak, így Konkoly Ivánnak is. Papíron december 31-ig volt egyetemi lelkipásztor, azonban Hatvanban a novemberi presbiteri gyűlésen már, mint „volt egyetemi lelkészt” emlegetik.²² Mivel éppen akkor ment nyugdíjba az előző hatvani lelkipásztor, ezért kézenfekvő volt ez a státusz, ám sajnos nem volt működőképes, Konkoly még egy évet sem maradt.

Egy visszaemlékezés azt mondja, hogy Konkoly távozása után az egyetemi gyülekezetet „szétverték”.²³ Így tehát Konkoly Iván távozása több kérdést is felvet, melyeknek lélektani oldaluk is van. Először is, vajon miért szűnt meg a misszió a lelkész távozása után? Erre talán az is lehet a válasz, hogy annyira Konkoly köré szerveződött a gyülekezet, hogy távoztával a tagok szétszéledtek.²⁴ Pozitívan megfogalmazva, ő volt a gyülekezet összetartó ereje a viharos időkben is. Másrésztől vajon miért nem választottak vagy rendeltek *másik* missziói lelkészt az egyetemi gyülekezet életben tartására? Nem volt rá igény vagy anyagi keret? Sajnos az eddigiek alapján feltételeznünk kell, hogy nem volt rá szándék. Az új állami berendezkedés és egyházvezetés kezdetben támogatta²⁵ a missziót (lásd 1948-as kirendelések), azonban az evangéliumi missziót az egyetemisták körében nem tekintették haladó gondolkodásnak, így alkalom adtán

²¹ Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban KREL) D. 2. a. 1. Budapest-Északi egyházmegye jegyzőkönyve, 1955. november 9.

²² Hatvani Református Egyházközség presbiteri jegyzőkönyve, 1955. november 20.

²³ Varga Judit visszaemlékezése (A hangfelvétel Nagy Sándor tulajdonában, 2018.05.04.)

²⁴ Fekete Sándor lelkészi adatlapján tett megjegyzése szerint az egyetemi gyülekezet hívei Konkolyra „esküsznek”

²⁵ Jos Colijn értékelése szerint közvetlen a háború után közel sem volt olyan kedvezőtlen az egyházi helyzet, mint amire számítottak az ateista diktatúrától. Talán még ebbe az átmeneti időbe éppen belefért az egyetemi lelkészségek engedélyezése (Jos Colijn: „Kicsoda ellenünk?”. *Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben*, Kiskunfélegyháza, KEPE, 1997, 9–11.

ellehetetlenítették. Konkoly Iván személye emellett egyenesen „szektásnak” minősült felsőbb körökben.²⁶ Habár el kell ismerni, a visszaemlékezések alapján valóban a karizmatikus irányhoz húzott a szíve, és finoman fogalmazva – inkább extrovertált személyiséggel bírhatott.

A KORSZAK ÉRTÉKELÉSE

Ha figyelembe vesszük az egyesületek és más missziók feloszlásának a dátumát, azt mondhatjuk, hogy a református egyetemi misszió igen sokáig működhetett az ötvenes években. Természetesen nem dicsekvésből, inkább sajnálkozva hasonlítom össze: a legtovább szolgáló római katolikus egyetemi lelkész, Tihanyi Tibor a Pázmány Egyetemen 1950. június 30-ig végezhetette szolgálatát.²⁷ Habár erősen visszanyírva és jogaitól megfosztottan, mégis élt a református egyetemi misszió, és mi ezért hálásak lehetünk. Nagyon kevés írásos anyag maradt fenn Konkolytól, illetve Konkolyról, így nehezen tudunk róla reális képet kapni, de az életművének fontos eleme az a tett, hogy egy gyülekezettel három helyre is költözött, és az utolsó lélegzetéig vele maradt.

Az egyetemi misszió véget érése után is figyelték működését. Egy 1960-as években írt jelentés szerint kapcsolatban állt Konkoly Iván az Ó utcai Testvér-gyülekezettel, és úgy vélekednek róla, hogy „gyülekezeti beállítottságú”, tehát nem állhatott messze a szabadegyházak szervezeti gondolkodása a teológiai látásától.²⁸ Kitekintésként említem, hogy Konkoly Iván sajnos nem maradt élete végéig református lelkész Magyarországon. 1964-ben disszidált Angliába, majd az Egyesült Államokban kezdett új életet.²⁹ Konkoly Iván az Egyesült Államokban még 20 évet élt, 1986-ban hunyt el. Habár elhagyta hazáját, mégis folytatta a gyülekezeti szolgálatát, több egyházközség is meghívta őt igét hirdetni.³⁰

Konkoly Iván lelkülete legyen az utolsó szó. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az ébredés embere volt, és ennek a lelkületében igyekezte végezni szolgálatát. Talán az egész életére igaz az a megállapítás, amit ő maga írt még fia-

²⁶ ÁBTL 3.1.5. 09047/1 – Még 1952. január 21-én jelentették róla a Kálvin téri gyülekezetből

²⁷ Mózessy: Egyetemi lelkészségek, 121.

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-35899 – A gyülekezetet Prof. Dr. Kiss Ferenc alapította, aki megfordult az egyetemi gyülekezetben előadást tartani, és kapcsolatban is lehetett Konkoly-val. Emellett azt olvassuk a visszaemlékezésekben, hogy Konkoly szívesen használta a Szent Szellem kifejezést, és közeli világvégét hirdetett.

²⁹ ÁBTL 2.2.1. II/8.8./499 – Sajnos ismeretlen okokból távozott.

³⁰ Napilapokban láthatunk hirdetéseket az igehirdetéseiről: San Bernardino Sun, Californiai Magyarság stb. A San Bernardino-i gyülekezetben megválasztott lelkész volt 7 hónapig. (San Bernardino-i presbiteri jegyzőkönyvek)

talabb korában egy lelkészi beszámolóban: „Tudom, hogy haszontalan szolga voltam, aki csak a kötelességét kellett, hogy végezze és én ezt sem tudtam úgy, ahogy szerettem volna. Egészen véve az a végső benyomásom, hogy Isten az, aki mindenről gondoskodott, én csak ott álltam.” (1946. október 8.)³¹

IRODALOMJEGYZÉK

- COLIJN, Jos: „Kicsoda ellenünk?”. *Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben*, Kiskunfélegyháza, KEPE, 1997.
- GYÓRFFY Eszter: *A magyar református egyetemi misszió története, helyzete, különös tekintettel a budapesti református egyetemi és főiskolai gyűlekezetre*, Doktori értekezés, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi, 2013.
- MÓZESSY Gergely: *Egyetemi lelkésziségek Magyarországon a XX. sz. első felében*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1997.
- SZABÓ Imre: *Sírjanak a papok*, Sárbogárd, Szabó Sándor, 2017.
- Visszaemlékezés Szabó páterről, *Kebely. Szentendrei Református hírlévlél*, III. évf., 3. szám, 2007. október

ABSTRACT

Zoltán Bárány – Klaudia Takács: *Rev. Ivan Konkoly and the University Ministry of the Hungarian Reformed Church in the 1950's*

Ivan Konkoly served in Budapest as a youth pastor between 1948 and 1955. He had several ministries such as Bible groups, devotions and pastoral care which he did with an „awakening” spirituality. The universities were welcoming towards these ministries before 1948, but communism did not allow youth ministries to be done. Ivan Konkoly could serve until 1955, but he had many problems with organising the university ministry, as the church leaders relocated his community several times. An administrative decision abolished his position in 1955. Konkoly’s ministry is an example of how a youth pastor was trying to survive in the years of communism.

Keywords: Ivan Konkoly, youth pastor, communism, awakening, 20th century

³¹ A Brit Fennhatóságú Németországban végzett útjáról írta ezeket a sorokat, ami végül is az egész életét jellemezte. – Eredetileg Hornyák Máté kutatásából származó dokumentum. (MREZSL 102.doboz a jelzet, lelkészi jelentések.)

EGYHÁZSZOLGÁLAT HATÁRON TÚL.
REFORMÁTUS PÜSPÖKLTÖGATÁSOK
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN
1963–1967 KÖZÖTT

Jánosi Csongor

A címből ugyan nem derül ki, de három magánjellegű programmal is kiegészülő magyar református püspöki vizitációra került sor az adott időszakban: 1963-ban és 1967-ben a Magyarországi Református Egyház (továbbiakban MRE) képviseltette magát a tengeren túl, 1966-ban pedig a Romániai Református Egyház (továbbiakban RRE) delegációja tette tiszteletét.

A téma ugyanakkor ennél jóval összetettebb. Kibontása, kontextusba helyezése, erdélyi szemmel, célszerűvé tette a két kommunista országnak az adott korszakban az Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolata kibontását, az egyházi közszereplők vázlatos bemutatását, és csupán a felvezető jellegű fejezetek után kerülhetett sor a látogatások részletezésére.

A korszak magyar és román állambiztonsági iratanyagai nem szokványos úti beszámolókat tartalmaznak. Leírásuk és vizsgálatuk lehetővé tette a válszkeresést olyan kérdésekre, mint: hogyan alkalmazkodott a korabeli egyházi diplomácia a külpolitikához, milyen célt szolgáltak, miben tértek el egymástól, és ami talán román részről nyilvánvalóbb, hogyan viszonyultak a titkosszolgálati érdekekhez?

KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATOK – HIDEGHÁBORÚS NYITÁNY
ÉS FEJLEMÉNYEK

Román–magyar viszonylatban az Egyesült Államokkal fenntartott második világháborút követő kapcsolat az 1955-ig terjedő időszakban megegyezik. A térség szovjetizálása és a kétoldali kapcsolatok beszűkülésének tanúi vagyunk: 1949-től a moszkvai Kominform¹ hivatalosan is meghirdette a Nyugattól va-

¹ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája Moszkvából irányított nemzetközi kommunista szervezet volt 1947-től 1956-ig, amelyet az 1943-ban feloszlott Kommunista Internacionálé (Komintern) helyett hoztak létre az európai kommunista pártok vezetői. Lásd Lilly Marcou: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977.

ló elzárkózás politikáját és a gazdasági behatolás szovjet politikájaként végbement a magyar és román ipar, bányászat és közlekedés nagyobb részének szovjet tulajdonba vétele, és ezzel párhuzamosan a nyugati gazdasági érdekeltségek fokozatos kiszorítása.²

Az Egyesült Államok 1948-ban indította meg a gazdasági hadviselést a szovjet tömb országai ellen, stratégiai cikkek kivételére vonatkozó tilalmat léptetve érvénybe, egyrészt azért, hogy csökkentse a Szovjetunió, illetve szövetségeseinek katonai potenciálját, másrészt, hogy megzavarja a kommunista gazdaságok működését, ezzel is siettetve a KGST-tagállamok³ bukását. Miután a Marshall-terv⁴ sikere a két tömb közötti kereskedelmi forgalomtól is függött, rövid időn belül rájöttek az embargó célszerűtlenségére, és 1953 júliusától az Eisenhower-adminisztráció – „a kereskedelem a politikus legjobb fegyvere” nézetet követve – a gazdasági korlátozások „fokozatos és mérsékelt feloldása” mellett döntött. Az amerikai politikában, 1956 júniusától, ehhez a trendhez igazodtak az egyre nagyobb szerepet kapó gazdasági kedvezmények is.⁵

Az 1956-os események az Egyesült Államok korábbi kelet-európai politikájának⁶ gyökeres megváltozásához vezettek, a Nemzetbiztonsági Tanács 1958 májusában a „felszabadítás politikáját” a „lassú átalakulás” elvével váltotta

² A korabeli állapotokról lásd Békés Csaba–Borhi László–Peter Ruggenthaler–Ottmar Traşcă (eds.): *Soviet Occupation of Romania, Hungary and Austria, 1944/45–1948/49*, Budapest–New York, CEU Press, 2015; Borhi László: *Hungary in the Soviet Empire, 1945–1956, Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 20 (2006) 1, 21–30; Uő.: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest, Corvina, 2005.

³ A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa a közép- és kelet-európai kommunista országok gazdasági együttműködési szervezete volt 1949 és 1991 között. Lásd Robert Bideleux–Ian Jeffries: *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London, Routledge, 2010.; Adam Zwass: *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, Armonk (NY)–London, M. E. Sharpe, 1989.

⁴ Az 1947. június 5-én meghirdetett segélyprogram azokat a háború sújtotta európai országokat támogatta, amelyek az újjáépítésben együttműködtek az Egyesült Államokkal. Az anyagi támogatás folyósításáért létrejött a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap, de az 1948 és 1952 közötti programból kimaradtak a szovjet érdekszférába került országok, tovább erősítve az európai megosztottságot. Lásd Martin Schain (ed.): *The Marshall Plan. Fifty Years After*, New York, Palgrave, 2001.; Michael J. Hogan: *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1987.; Alan S. Milward: *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*, Berkeley, University of California Press, 1984.

⁵ Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009, 31–48.

⁶ Lásd Borhi László: *Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956, Történelmi Szemle*, XXXVI. évf., 1995/3, 277–300.

fel. Emiatt a szovjet uralom kelet-európai felszámolása többé már nem volt az amerikai külpolitika feltétlen célja. Míg az 1950-es években az európai biztonságért Washington destabilizálni akarta Kelet-Európát, a hatvanas évektől ugyanezen cél miatt ennek ellenkezőjére, a térség konszolidálására törekedett.⁷ Már Henry Kissinger elődjei is a külpolitika és nem a belső berendezkedés alapján ítélték meg a Szovjetunió szövetségeseit. Emiatt az amerikai magánkövetelések rendezése mellett, a nemzeti függetlenség megnyilvánulásainak mértéke szerint részesülhettek gazdasági előnyökben, és írhattak alá velük kereskedelmi, tudományos és kulturális egyezményeket a kommunista tömb országai.⁸ A hatvanas évek közepén, a Kennedy-adminisztráció békés kapcsolatépítését folytatva, a johnsoni külpolitika alapja már a békés együttélés elve volt. Abból kiindulva, hogy az idő nekik dolgozik, a multilaterális kapcsolatok kidolgozásán fáradoztak. A cél, hogy kereskedő, politikus, egyházi személy és turista is megforduljon az adott kommunista országban, hiszen jelenlétük liberálisabb politikát és életformát követelt.⁹

ROMÁN–AMERIKAI KAPCSOLATOK

A Román Munkáspárt fejlődése a kommunista blokkban ciklikus volt, amely a konformizmus és az engedetlenség között oszcillált. A román történetírás többféle módon tagolja a Gheorghiu Dej-korszak 1945–1965 közötti Szovjetunióval szembeni külpolitikáját, de abban egyetértenek, hogy 1945–1955 a teljes alárendeltség időszakával egyenértékű, amikor Bukarest hűséges szövetségesként viselkedett.¹⁰ Az 1956 és 1962 közötti évek a felvállalt alárendeltség időszaka, amikor – különösen a szovjet csapatok 1958. évi távozása után – a romániai politikai vezetés időről időre figyelmen kívül hagyta a moszkvai jelzéseket, és gazdasági-politikai lépéseket fogatosított a Nyugat

⁷ Borhi: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 74–77.

⁸ A témában lásd Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság. Érdekek és értékek*, Budapest, Antall József Politika- és Társadalomtudományi Tudásközpont, 2014.; Uő.: Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok, *Aetas*, 2004/3–4, 62–73.

⁹ Lásd Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Securitate Iratárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, a továbbiakban ACNSAS), fond Serviciul de Informații Externe (a továbbiakban Külügyi Hírszerző Szolgálat fond), 1628/6 sz. mikrofilm, 86–87. f.

¹⁰ Az 1950-es évek román külpolitikájáról lásd Paul Nistor: *Relațiile internaționale ale României în anii '50 al secolului al XX-lea. Cadrul general, principalele evenimente, relații bilaterale și accesul în organizațiile internaționale*, *Cercetări Istorie (Serie Nouă)*, 2012/30–31, 247–262.

és Kína irányába. Az ezt követő 1962 és 1965 közötti periódust az alárendeltség elutasításával azonosítják, amikor Bukarest és Moszkva között nagyfokú eltávolodás következett be, különösen gazdasági kérdésekben, ami Románia későbbi sajátos pozíciójához, „különutas” külpolitikájához vezetett nemzetközi síkon. Az Egyesült Államokban úgy vélték, Románia gyengíti a szovjet blokkot és ez a magatartás az amerikai elképzelések szerint a kommunista tömbön belül mások számára is példaként szolgálhatott, támogatásával pedig a többieket is bátorították.¹¹

A román–amerikai kétoldali kapcsolatok fejlődésében a legfontosabb akadály az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítés volt. A román fél már 1956 márciusában lépéseket tett ezért, de a magyarországi forradalom miatt az új román–amerikai kapcsolatfelvételre 1959 novemberéig várni kellett. A konkrét tárgyalások befejezésére 1960. március 30-án került sor, amikor aláírták azt a pénzügyi „vagyonjogi” egyezményt, melynek értelmében rendezték a vitás 24 526 370 dollárnyi összeget, és amelynek keretében Románia öt részletben 2,5 millió dollár kifizetésére kötelezte magát a következő négy évben.¹² Gheorghiu Dej 1960 szeptemberében részt vett az ENSZ New York-i közgyűlésén, és az ekkor szerzett személyes tapasztalatok is a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére sarkalták a román főtitkárt.¹³ 1960. december 9-én kulturális egyezményt írtak alá, mely az első ilyen típusú megállapodás volt az Egyesült Államok és egy kelet-európai állam között, és amely a következő két évre lehetővé tette a szakemberek, művészek és művészeti együttesek, könyvek, filmek és kiállítások csereprogramját.¹⁴ A javuló kapcsolatokat mutatja a Minisztertanács elnökhelyettese Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioroș) vezette 15 fős román gazdasági delegáció, amelynek

¹¹ A témában lásd Constantin Moraru: *Politica externă a României 1958–1964*, București, Editura Enciclopedică, 2008.; Mioara Anton: *Ieșirea din Cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007.; Joseph Harrington–Bruce J. Courtney: *Relații româno–americane, 1940–1990*, Iași, Editura Institutul European, 2002.

¹² Az egyezmény csupán jóval később vált publikussá a Hivatalos Közlönyben. Lásd *Monitorul Oficial*, I. rész, 179. szám (2008. március 7.).

¹³ Mircea Malița–Dan Gheorghe Dungaciu: *Istoria prin ochii diplomatului. Supraviețuirea prin diplomatie, „deceniul deschiderii” (1962–1972) și crizele lumii globale*, București, Editura RAO, 2014, 182; Elis Neagoe-Pleșa: *Reflectarea cultului personalității lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în presă (1945–1965)*, *Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați*, Seria 19, Istorie, tom VI, 2007, 147–179.

¹⁴ Gabriel Stelian Manea: *Un adulter în familia comunistă. România și SUA în anii ’60*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016, 201–202.

az amerikai kereskedelmi cégek 1961. június 20. és július 22. között bemutató körutat szerveztek.¹⁵

A romániai gazdasági delegáció amerikai látogatása egyszersmind jelzés is volt a szovjet vezetésnek. Az 1961-es berlini válság, majd az 1962-es kubai válság idején Moszkva a szovjet tanácsadók közvetítésével egyoldalúan harc-készültségbe helyezte a román hadsereget, anélkül, hogy erről a román politikai elittel konzultált volna. Mindez kiújította a hagyományos román–szovjet ellentétet, melynek eredményeként Bukarest többé nem küldte hivatásosait továbbképzésre a Szovjetunióba, és megkezdődött az a tisztogatás, melynek célpontjai – származás, feleség, kiképzés alapján – Moszkva irányítása alatt állhattak.¹⁶ Ezzel párhuzamosan 1962–1963 folyamán nyílt oroszellenes kampány vette kezdetét, melynek végeredményeként felszámolták az olyan oroszbarátságot ápoló kulturális intézményeket, mint például a Román–Szovjet Baráti Társaság (ARLUS). 1962-től a román fél folyamatosan kritizálta a KGST gazdasági integrációs projektjeit, miután Romániának agrárgazdasági szerepet szántak, a nehezményező hozzáállás ráadásul összekötődött a Nyugatot előnyben részesítő külpolitikai nyitással.¹⁷ 1963 áprilisában Gheorghiu Dej az RMP KB Politbűrója előtt megkérdőjelezte a szovjet hírszerzés jelenlétét a népi demokratikus országok területén, májusban pedig hivatalosan értesítették a KGB elnökét, Vlagyimir Jefimovics Szemicsasznijt arról, hogy a román belügyminisztériumban működő utolsó két tanácsadóra többé nincs szükség, és a jövőben a két minisztérium közötti együttműködésre csak a legfelső szinten kerülhet sor.¹⁸ Jelzésértékű Orville Freeman mezőgazdasági miniszter¹⁹ 1963. augusztus 3–5. közötti romániai látogatása és Corneliu Mă-

¹⁵ Paul Nistor: Pași către apropierea româno–americană. Anul 1961 și vizita în SUA a delegației economice românești, conduse de vicepremierul Alexandru Moghioroș, *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, LVI, 2019, 315–328.

¹⁶ Larry Watts: Divided Loyalties Within the Bloc: Romanian Objection to Soviet Informal Controls. 1963–1964, *Cold War International History Project e-Dossier*, 42. szám, <https://www.wilsoncenter.org/publication/divided-loyalties-within-the-bloc-romanian-objection-to-soviet-informal-controls-1963> (Letöltés: 2017. július 12.)

¹⁷ Liviu Țăranu: *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, 1949–1965*, București, Editura Enciclopedică, 2007.

¹⁸ Lásd Florian Banu: De la colaborare la izolare. Relațiile Securității cu serviciile similare din țările Pactului de la Varșovia, 1955–1989, *Arhivele Totalitarismului*, 2015/1–2, 125–145; Larry L. Watts: *Ferește-mă, Doamne, de prieteni... Războiul clandestin al Blocului Sovietic cu România*, București, Editura RAO, 2011, 238.

¹⁹ Orville Lothrop Freeman (1918–2013), amerikai demokrata párti politikus, minnesotai kormányzó, 1961 és 1969 között a Kennedy- és a Johnson-adminisztráció mezőgazdasági minisztere. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/7201618> (Letöltés: 2020. augusztus 11.)

nescu külügyminiszter²⁰ Dean Rusk külügyminiszterhez²¹ intézett 1963. októberi kijelentése is, mely szerint „a kubaihoz hasonló Szovjetunió által kibombantott konfliktus esetén, Románia semleges maradna”.²² A román pártvezetés mellett szólt a belpolitikai enyhülés, továbbá hogy az 1962-től amnesztiában és kegyelemben részesített politikai elítéltek szabadon bocsátása 1964 nyarára befejeződött.²³

Az elkövetkezendőkben – az RMP KB 1964. április 15–22. közötti plenáris ülésén elfogadott „függetlenségi nyilatkozat”²⁴ után – a bukaresti politikai vezetés, elsősorban a saját külpolitikai elképzelések megszilárdítását szem előtt tartva, tovább dacolt a szovjet hegemoniával mind a nemzetközi kommunista mozgalom problémáiban, mind a gazdasági és katonai integráció kérdésében.²⁵ Ezt az irányvonalat követve került sor Gheorghe Gaston-Marin kormányfő-helyettes 1964. május 18. és június 1. közötti amerikai látogatására, amelynek során fontos kereskedelmi egyezmény született a két ország között: a hosszú távú hitel mellett exportlicencket szabályoztak 11 Romániába telepítendő gépgyártó infrastruktúra ügyében. 1964. június 1-től a legációkat nagykövetségi szintre emelték.²⁶

²⁰ Corneliu Mănescu (1916–2000), román kommunista politikus, 1961 és 1972 között Románia külügyminisztere. Róla lásd Lavinia Betea–Corneliu Mănescu: *Convorbiri neaterminate. Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea*, Iași, Polirom, 2001.

²¹ David Dean Rusk (1909–1994), amerikai jogász, demokrata párti politikus, egyetemi tanár, az USA külügyminisztere 1961-től 1969-ig. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/9821/dean-rusk> (Letöltés: 2020. július 29.)

²² Mioara Anton (ed.): *Documente Diplomatice Române. Seria a III-a. România și Tratatul de la Varșovia. Conferințele miniștrilor Afacerilor Externe și ale adjunctilor lor (1966–1991)*. București, Editura ALPHA MDN, 2009, 12–13.

²³ Lásd az Államtanács 176. és 411. számú 1964. április 9-ei és július 24-ei törvényrendeleteit.

²⁴ Lásd Florian Banu–Lumița Banu: Alexandru Drăghici la ora naționalismului – popularizarea „Declarației din aprilie 1964” în structurile M.A.I., „*Caietele C.N.S.A.S.*”, 2009/1(3), 7–22; Florian Banu–Liviu Țăranu: *Aprilie 1964 – „Primăvara de la București”. Cum s-a adoptat „Declarația de independență” a României?* București, Editura Enciclopedică, 2004.

²⁵ Paul Niculescu-Mizil: *O istorie trăită, Vol. I*, București, Editura Enciclopedică, 1999, 63. A Varsói Szerződésen belüli sajátosan értelmezett együttműködésről lásd Dennis Deletant–Mihail E. Ionescu: *Romania and the Warsaw Pact 1955–1989. Selected Documents*, București, Politeia–SNSPA, 2004.

²⁶ Laurențiu-Cristian Dumitru: România și blocul comunist 1964–1968. Evaluare geopolitică, *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, 2012/2, 27–37; Alexandru Marius Grigoriu: Visits and Consequences. The Moscow Reactions toward the Romanian–American Opening from May–June 1964 and August 1969, in Gavriil Preda–Radu Ciuceanu (eds.): *History and Civilization. EUBSR 2013 International Conference. Volume 2*, s.l., Italian Academic Publishing, 2014, 130–143.

Az 1965 márciusában hatalomra kerülő Nicolae Ceaușescu tovább folytatta Gheorghiu-Dej politikáját, azzal a különbséggel, hogy mind a Moszkvával, mind a Washingtonnal fenntartott kapcsolatokban sokkal merészebb hozzáállást mutatott, mint elődje.²⁷ Az elkövetkező két évben a román–amerikai kapcsolatok ugyan stagnáltak, de a vietnámi konfliktusban közvetítő szerepet vállaló bukaresti kezdeményezést, majd a csehszlovákiai intervenció során tanúsított semleges magatartást az amerikai fél kedvezően fogadta, és ez újabb magas rangú diplomáciai látogatásokhoz és a kapcsolatok felíveléséhez vezetett.²⁸

MAGYAR–AMERIKAI KAPCSOLATOK

A magyar–amerikai kapcsolatok mélypontját az 1948-as kommunista hatalomátvételt követő évek jelentették. A magyar kormány sorra indított kirakatpereket az amerikai gazdasági érdekeltségek – például a Magyar Amerikai Olajipari Részvénytársaság, MAORT²⁹ – ellen, melyek államosítással, továbbá a vezetőségi amerikai állampolgárok letartóztatásával folytatódtak. Egymást követték a követségek munkájának kölcsönös megnehezítését célzó kitasítások és mozgáskorlátozások.³⁰ Az Egyesült Államok válaszul bezárta a New York-i és a clevelandi magyar konzulátust, felfüggesztette a magyar javak visszaszolgáltatásáról folyó tárgyalásokat, 1949. december 21-én pedig a State Department felszólította a Magyarországon tartózkodó amerikai állampolgárokat, hagyják el az országot, mert nem tudják garantálni a biztonságukat. 1956-ig szinte teljesen megszűntek a kétoldali kapcsolatok. Az amerikai magyar konzulátusokat 1951-ben ismét bezárták, és kereskedelmi képviselő sem működött. Magyar részről a budapesti amerikai követség könyvtárának működését, és a követség kulturális és tájékoztatási tevékenységét is megtil-

²⁷ Lásd Mioara Anton–Ioan Chiper: *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno–sovietice*, București, Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, 2003.

²⁸ Mircea Răceanu: *Istoria Clauzei națiunii celei mai favorizate în relațiile româno–americane*, București, Editura Institutului Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2009, 56–60.

²⁹ Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és a MAORT államosításának kérdése, in Cseh Valentin (szerk.): „70 éve alakult a MAORT” – „MAORT was established 70 years ago”. *Tanulmányok egy bányavállalat történetéről – Studies on the history of a mining company*, Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2009, 204–210.

³⁰ Borhi László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon, *Történelmi Szemle*, XXXV. évf., 1993/3–4, 339–360.

tották. A State Department érvénytelenítette az amerikai állampolgárok útlevelét Magyarországra. A kereskedelmi kapcsolatok is mélypontra jutottak.³¹

A forradalom utáni bő évtizedben a magyar–amerikai viszony alakulása az éppen napirenden levő szovjet–amerikai problémáktól függött, és a korábbiakhoz képest nagyobb mozgástérrel bíró külpolitikát továbbra is a szovjet nagyhatalmi érdekek szabták meg.³² Az 1956-os novemberi szovjet agresszió az ENSZ illetékességének megállapításához és a magyar kérdés napirenden tartásához vezetett.³³ A magyar megbízólevél körüli vita, amelyet tovább éltetett a megtorlás, Nagy Imre és társainak kivégzése³⁴ lehetővé tette a diplomáciai nyomásgyakorlást a defenzív külpolitikát folytató Kádár-kormányra, és 1963-ra kikényszerítette az általános politikai amnesztia meghirdetését.³⁵ Tovább terhelte a magyar–amerikai kapcsolatokat a Mindszenty-ügy³⁶ is, amely miatt az amerikai fél másfél évtizedre közvetett beleszólást kapott a magyar belpolitikába. A normalizálásért foganatosított sorozatos diplomáciai próbálkozások kudarcba fulladtak, miután a kétoldali kapcsolatok rendezésének előfeltétele továbbra is a vagyoni jogi kérdés volt.³⁷ Bár a magyar fél is tudta, hogy Románia az eredeti összegnek csupán töredékét térítette meg, és számíthatott arra, hogy az ő esetében sem lenne ez másként, mégis a megoldásra csupán 1973-ban került sor, amikor a magyar kormány szükségét érezte az Egyesült Államok gazdasági támogatásának.³⁸

³¹ Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 27–31.

³² *Uo.*, 70–72.

³³ A témában lásd Békés Csaba–Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*, Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

³⁴ Rainer M. János: *Nagy Imre*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2016.

³⁵ *Uő.*: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2011.

³⁶ Mindszenty József (1892–1975) hercegprímás, bíboros, esztergomi érsek. 1956. november 4. és 1971. szeptember 28. között önkéntes száműzetésben a budapesti amerikai követségen tartózkodott. Róla lásd Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

³⁷ A háború előtt kibocsátott kötvények törlesztése, az amerikai javakban keletkezett háborús károk jóvátétele, az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítés állt szemben az olyan magyar követelésekkel, mint az amerikai megszállási zónákba került magyar javak visszaszolgáltatása, a befagyasztott magyar javak felszabadítása, az „aranyvonatról” eltulajdonított javak után fizetendő kártérítés. A mintegy 81 millió dolláros amerikai követeléssel 17 milliós magyar igény állt szemben. Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 77–96.

³⁸ 1973. február 25. és március 6. között Vályi Péter, a Minisztertanács elnökhelyettese az Egyesült Államokban tartózkodott, ahol aláírta a magyar–amerikai vagyoni jogi megállapodást, melynek értelmében Magyarország 18,9 millió dollárt fizet amerikai javakra vonatkozó követelésekért, és lemond 3,3 millió dollárnyi magyar érdekeltségről. Az ameri-

Az 1950-es évek második felétől a kelet-közép-európai kisállamok folyamatosan emancipálódtak Moszkva uralma alól, illetve a Nyugattal és a harmadik világgal szemben, ennél fogva a korábban feltételezettnél lényegesen fontosabb szerepet játszottak a szovjet blokk belső lobbiküzdelmében éppúgy, mint a nemzetközi politika alakításában.³⁹

Ez volt tehát az a kontextus, amihez az alábbiakban részletezett püspöki látogatások során mind a házigazdának, mind a látogató feleknek alkalmazkodni kellett. Míg az 1966-os romániai delegáció a körülményekhez képest rendezett államközi viszonyok keretein belül mozoghatott, addig a magyar delegációknak ezzel a „rendezetlenséggel” is számolniuk kellett.⁴⁰

EGYHÁZI KÖZSZEREPLŐK

Magyar református püspöki paletta az 1960-as években

A Romániai Református Egyházat a kommunista rendszerbe Vásárhelyi János kolozsvári püspök⁴¹ és Arday Aladár nagyváradi püspök⁴² vezették be. Az 1950-es években az ő, illetve környezetük ellenállásán elbukott az a kísérlet, amely az egyház első örállóit a pártelképzeléseket gondolkodás nélkül

---

kai fél felszabadította a befagyasztott magyar számlákat, és elérhetővé tette a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét is. *Uo.*, 916–917; Borhi László: Dealing with Dictatorship. The US and Hungary during the Early Kádár Years, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, 27 (2013) 1, 15–66.

³⁹ Lásd Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019.

⁴⁰ Az amerikai–magyar kapcsolatok a legrosszabbak közé tartoztak a kommunista államokkal fenntartottak közül. A két ország diplomataival és hivatalos személyeivel szemben utazási korlátozásokat tartottak érvényben, és külképviseleteik nem folytathattak tájékoztató tevékenységet. Magyarország a világ három olyan országa közé tartozott, mely csupán követségi kapcsolatot tartott fenn az Egyesült Államokkal. 1956 után a követi posztot sem töltötték be. Nagyköveti szintre 1967-ben emelték a kapcsolatokat, de a nagykövetcserére csak egy évvel később került sor. A Szent Korona és a koronázási ékszerek visszaadása szintén a vitás pontokhoz tartozott, és jelzésértékű az is, hogy a kommunista államok közül Magyarország volt az egyetlen, amely 1978-ig nem tartott fenn turisztikai képviseletet az Államokban. Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, 113–114.

⁴¹ Vásárhelyi János (1888–1960) egyházi író, 1936–1960 között erdélyi (kolozsvári) református püspök. Püspöki működése nyomon követhető a Securitate rányitott megfigyelési dossziéiban. Lásd ACNSAS, fond Informativ (a továbbiakban Megfigyelési-adatgyűjtő fond), 236522/1–2. sz. dosszié.

⁴² Arday Aladár (1890–1961) királyhágómelléki (nagyváradi) református püspök 1948 és 1961 között. Püspöki működéséről lásd állambiztonsági iratanyagait, ACNSAS, Megfigyelési-adatgyűjtő fond, 236849/1–2, 236850. és 236851. sz. dossziék.

végrehajtó személyekké degradálta volna. Éppen ezért 1960., illetve 1961. évi haláluk egy korszak végét jelentette. E „köztes” időszak tanulságaiból okulva került sor az 1961. évi nagyvárad, illetve az 1962. évi kolozsvári államilag irányított püspökválasztásokra, Búthi Sándor,⁴³ illetve Nagy Gyula⁴⁴ megválasztására, akikkel az államhatalom bebiztosította az egyházon belüli pártelsoősbséget a kommunista rendszer végéig.⁴⁵

A Magyarországi Református Egyházban bár négy egyházkerület van, a presztízsharc igazából a dunamelléki egyházkerület és a tiszántúli egyházkerület püspökei között zajlott. Ravasz László⁴⁶ és Révész Imre⁴⁷ püspököket kommunista állami nyomásra Bereczky Albert⁴⁸ és Péter János⁴⁹ püspökök

⁴³ Búthi Sándor (1913–1967) nagyvárad református püspök 1961 és 1967 között. Lásd János Csongor: Református püspöki profil a román titkosszolgálati iratanyagok alapján. Búthi Sándor (1913–1967), in Emödi András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása, 2020, 504–548.

⁴⁴ Nagy Gyula (1909–1992) kolozsvári református püspök 1962 és 1990 között. Lásd János Csongor: *Alegere de episcop în Eparhia Reformată Cluj: numirea în funcție a protopopului de Sibiu*, Nagy Gyula, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. Vol. III.*, Iași, Polirom, 2008, 303–318.

⁴⁵ Az 1960-as évek erdélyi református püspökválasztásairól lásd János Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyvárad Református Egyházkerületekben az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2014 Tél, 187–210.

⁴⁶ Ravasz László (1882–1975) teológiai tanár, egyházi író, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921 és 1948 között, az MTA tagja. Az államszocialista időszakban a magyar protestantizmus egyik példaadó egyénisége volt. Lásd Hatos Pál: *Szabadkőművésből református püspök Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.

⁴⁷ Révész Imre (1889–1967) teológiai tanár, egyházi író, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1938 és 1949 között, az MTA tagja. Lásd Gaál György: Révész Imre (1889–1967). Önvallomások, in Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, 1996, 180–205.

⁴⁸ Bereczky Albert (1893–1966) református lelkész, egyházi író, országgyűlési képviselő, dunamelléki református püspök 1948 és 1958 között. Az 1950. augusztus 15-én rányitott objektum-dossziét, 1956. szeptember 18-án lezárták. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-9047; Lányi Gábor János: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in Kovács Ábrahám–Jaeshik Shin (eds.): *Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen–Gwangju, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.

⁴⁹ Péter János (1910–1999) a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1949 és 1956 között. A forradalom idején a püspökségről lemondott, majd a külügyben helyezkedett el. 1961-től 1973-ig a Magyar Népköztársaság külügyminisztere volt. Az ÁBTL adatbázisa alapján az 1950-ben rányitott objektumdossziét 1956-ban bezúrták. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-8928.

váltották. Az 1956-os események során a lemondott Péter János helyére 1958-ban Bartha Tibort⁵⁰ választották, Bereczky dunamelléki püspököt pedig 1959-ben Szamosközi István⁵¹ követte. A korszak palettáját a Győry Elemér dunántúli püspököt⁵² váltó Békefi Benő⁵³ és Bakos Lajos,⁵⁴ a tiszáninneri egyházkerületben pedig a Darányi Lajos⁵⁵ tisztét öröklő Ráski Sándor⁵⁶ püspökök teszik teljesé. Szorosan idetartozik az 1977-ben dunamelléki püspöknek megválasztott Tóth Károly is, aki a vizsgált eseménysor idején a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája Külsügyi Osztályának vezetője volt.⁵⁷

Összességében elmondható, hogy a Romániai Református Egyházban a személyi átrendeződés következtében Kolozsvár elvesztette Nagyváraddal szembeni primátusát. A Magyarországi Református Egyházban pedig ugyan-

⁵⁰ Bartha Tibor (1912–1995) tiszántúli református püspök 1958 és 1986 között. A Kádár-korszak egyik legbefolyásosabb református egyházi személyisége. Lásd Jávor Miklós: A „reakció” letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70.

⁵¹ Szamosközi István (1895–1977) dunamelléki református püspök 1959 és 1977 között. Titkosszolgálati tevékenységéről 1959. január 7-én felfektetett munkadossziéja tartalmaz iratanyagokat. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-29608 (Munka-dossziék: „Szatmár”).

⁵² Győry Elemér (1891–1978) dunántúli református püspök 1943 és 1961 között. 1950. augusztus 15-én felfektetett személyi dossziéját a titkosszolgálat 1956. szeptember 24-én lezárta. Lásd ÁBTL 3.1.5. O-9152.

⁵³ Békefi Benő (1909–1964) teológiai tanár, egyházi író, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke 1962 és 1964 között. Az államszocializmust hatékonyan kiszolgáló püspökről kedvező hangvételű nekrológot írt püspökutódja. Lásd Bakos Lajos: Krisztus jó vitéze. Emlékezés Békefi Benőre, *Theológiai Szemle*, VII. új évf., 5–6. szám, 184–186.

⁵⁴ Bakos Lajos (1905–1979) teológiai tanár, egyházi író, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke 1964-től 1979-ig. Róla lásd: Elhunyt dr. Bakos Lajos dunántúli református püspök, *Vas Népe*, XXIV. évf., 99. szám, 1979. április 29., 2; Eltemették dr. Bakos Lajos református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXV. évf., 103. szám, 1979. május 5., 3.

⁵⁵ Darányi Lajos (1905–1971) tiszáninneri református püspök 1957 és 1964 között. Püspöki tisztéből való felmentéséről lásd a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 20/1964. számú határozatát, *Magyar Közöny*, 59. szám, 1964. szeptember 20., 505.

⁵⁶ Ráski Sándor (1920–1977) tiszáninneri református püspök 1964 és 1977 között. Róla lásd Eltemették Ráski Sándor református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXIII. évf., 168. szám, 1977. július 19., 3.

⁵⁷ Tóth Károly (1931–2014) egyházi diplomata, dunamelléki református püspök 1977 és 1991 között. Különösen aktív volt mind a belföldi egyházi élet, mind ökumenikus és nemzetközi egyházi téren. A magyar protestantizmus szempontjából legfontosabb szerepvállalása a prágai Keresztény Békekonferenciához kötődik, melynek 1958-tól nemzetközi titkára, 1971-től főtitkára, 1978-tól pedig elnöke volt. Az 1950-es években kezdődő informatori tevékenységével, különösen gazdag és értékes iratanyagot hagyott hátra. Az 1957–1967 közötti időszakról lásd „Tolnai Lajos” munkadossziéit: ÁBTL 3.1.2. M-29600, M-29600/1–6.

ez tapasztalható Budapest esetében, mely alárendelődött Debrecennek. Nem túlzás kijelenteni, hogy a magyar reformátusok egyházi központjai a hatvanas években Nagyvárad és Debrecen voltak.

Az amerikai magyar reformátusok és egyházi szervezeteik

Az 1880-as évektől az Egyesült Államokban letelepedett magyarok etnikus közösségei, leginkább egyletek, társadalmi és politikai egyesületek, egyházak keretében, és az anyanyelven írott sajtó körül alakultak ki. Tevékenységük és szemléletük elsősorban azzal függött össze, hogy az egyes intézmény, melyik bevándorolt magyar csoport, társadalmi réteg szükséglete volt, és mely időben hozták létre. A 19. századi és első világháború előtti gazdasági bevándorlókat, a két világháború között kitelepült értelmiségiek és szakmunkások, az 1945-ös menekültek, az 1947–49-ben emigrált polgári ellenzéki csoport, az 1948-as Displaced Persons Act után ún. „dipi” magyarok, továbbá az 1956-osak egészítették ki.⁵⁸

Az új környezet idegensége, a bizonytalanság az egyházaknak mint az etnikus közösségi élet legfőbb keretének és intézményének kedvezett. Református vonatkozásban a rendszeres missziós munkát kezdetben a német eredetű „The Reformed Church in the United States” kezdte 1890-ben, majd a belső misszióba 1903-tól bekapcsolódott az angol-skót eredetű „Presbyterian Church” is. Támogatásukkal és gondnokságukkal szerveződtek az első egyházi közösségek, épültek templomok, és hívtak Magyarországról lelkészeket. 1895. szeptember 22-én New York-ban megalapították az Amerikai Magyar Református Egyházat, melyet 1904-től a Magyarországi Református Egyház is befogadott, a Dunamelléki Református Egyházkerülethez rendelve őket.⁵⁹ 1921. október 7-én, a Tiffini Egyezmény keretében, a Konvent a korábban csatlakozott amerikai magyar református egyházakat elbocsátotta, és ezek többségükben az amerikai Reformed Church-be tagozódtak be.⁶⁰ Má-

⁵⁸ A korabeli amerikai magyar szervezettörténetet – az ideológiai jegyek ellenére is – Puskás Júlia foglalta össze kitűnően. Lásd Puskás Júlia: Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig), *Történelmi Szemle*, XIII. évf., 1970/4, 528–568.

⁵⁹ Örsi Julianna: *Az Amerikai Magyar Református Egyház szerveződése a 19–20. század fordulóján*, <http://confessio.reformatus.hu/v/az-amerikai-magyar-reformatus-egyhaz-szervezodes-a-19-20-szazad-fordulojan/> (Letöltés: 2020. július 30.)

⁶⁰ Szász Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Balta-zár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924–25), in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”*. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.

sok viszont függetlenítték magukat, és a Független Amerikai Református Egyház szervezetébe tömörültek.⁶¹ Az amerikai magyar református egyházak hovatarozás szempontjából a későbbiekben is megoszlottak, mert az ismételt egységesítési kísérletek nem vezettek eredményre.⁶² Az 1960-as évek elején az Államokban 352 magyar egyházi közösséget tartottak nyilván, melyből 136 volt protestáns. Ugyanebben az időben a nagy betegsegélyzők többszáz fiók-egyesületén kívül 225 különböző magyar társadalmi egyesületet számláltak, és egy 1963. évi felmérés szerint az Egyesült Államokban 57 magyar nyelvű újság-periodika jelent meg.⁶³

Az 1960-as évek amerikai magyar reformátusainak és egyházi szervezeteinek körvonalazásakor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) objektum- és munkadossziéira kell hagyatkozni, miután hiányzik az a szakmunka, mely világossá tenné a korabeli új hazai állapotokat, a felsorolt egyházi szervezetek joghatóságát, hogy kizárólag etnikai vagy esetleg területi elv szolgált szerveződésük alapjául, a közöttük fennálló kapcsolatokat, átjárhatóságot, pozíciójukat az amerikai felekezeti körképben. E kérdésben, a román titkosszolgálati anyagok – elsősorban Búthi püspök jelentései – sem segítettek, miután sekélyebbek és pontatlanabbak, már csak a románra fordításból adódó nyelvi nehézségek miatt is.

A Galántai Jenő johnstowni (PA) lelkész, egyházmegyei elnök és Szamosközi István püspök találkozásairól készített 1962. május 7-i feljegyzés alapján az amerikai reformátusok két egyházkerületben tömörültek. Az egyik a magyar formára szervezett, magyar nyelvű egyházkerület volt, a Béky Zoltán püspök-lelkész⁶⁴

⁶¹ Az új entitás 1924. december 9-én alakult meg a pennsylvaniai Duquesne településen. Az egyház akkor nem választotta meg vezetőit, csak később, az 1928. szeptember 4-i Trentonban (NJ) tartott egyházkerületi alakuló ülésen, ahol Sebestyén Endre mint főesperes lett az egyház vezetője. A főesperesi címet az 1958. február 21-én Duquesneben tartott kerületi közgyűlésen püspöki címre változtatták. Lásd Molnár Sándor Károly: Magyar református püspökök adattára a 20. században, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évf., 2019/1, 164.

⁶² A jelenkori nyugati parti állapotokról lásd Lányi Gábor János: A nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 171–179.

⁶³ Puskás Júlia: *i. m.*, 528.

⁶⁴ Dr. Béky Zoltán (1903–1978) magyar református lelkész, teológus, püspök. A sárospataki kollégiumban tanult, majd az Egyesült Államokban folytatta tanulmányait. 1928-ban a Szabad Magyar Református Egyház trentoni (NJ) gyülekezete lelkészének választotta. 1933-tól Roebing (NJ) beszoigáló lelkésze. 1936-tól egyházkerületi főjegyző. 1939-ben dékánnak választotta a Szabad Amerikai Magyar Református Egyház Keleti Egyházkerülete, így 1939-ben a keleti egyházmegye esperese lett, majd 1954-ben főesperese. 1958 és 1964 között az első választott püspöke volt az Amerikai Magyar Református Egyháznak. 1956-ban az Amerikai Magyar Református Egyesület alelnöke, 1964-ben elnöke lett. Számos a teológiával és az amerikai magyar egyházi élettel foglalkozó könyvet írt. 1937-től a

vezette Magyar Református Független Egyház; a másik a nyugati mintára szervezett magyar nyelvű református egyház, a Szabó István egyházkerületi elnök⁶⁵ vezette Evangéliumi és Református Egyház Magyar (Kálvin) Egyházkerülete volt. A titkosszolgálati jelentés szerint 1962-ben párharcot folytattak, hogy melyik egyesüljön a másikkal.⁶⁶

Paál Gyula homesteadi (PA) lelképásztor 1962. szeptember 27-i felszólalása alapján Béky egyházkerülete 5–6000 tagot, 120 gyülekezetet, körülbelül 130 lelképásztort számlált, és 15 millió dolláros vagyonnal bírt. Mint egyházának hivatalos képviselője, Béky az Egyházak Világtanácsában (EVT) és az Amerikai Egyházak Nemzeti Tanácsában is részt vett. Paál, Szabó István clevelandi lelkész egyházkerületét, a középutasok, a magyar presbiteriánusok egyházának nevezte, akik gyülekezetenként beolvadtak az amerikai presbiteriánus egyházba. Úgy vélte, hogy a leggazdagabb amerikai gyülekezetekből 50 itt található.⁶⁷ A későbbiekben, a BM III/III/2-a. klerikális reakció elhárítás alosztálya, „Szatmári” jelentésére hivatkozva, 1963. augusztus 15-én már György Árpád chicagói lelkészt⁶⁸ említette Szabó utódjaként az egyházkerületi elnök pozíciójában.⁶⁹

A jelentések harmadik formációként a Eugene Carson Blake⁷⁰ előljárósága alá tartozó Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház Magyar Konferenciáját

---

Magyar Egyház társszerkesztője, 1954-től főszerkesztője. 1965-től a washingtoni *Testvériség* főszerkesztője, 1970-ig a *Függetlenség* kiadója. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁶⁵ Dr. Szabó István (1902–2004) magyar református lelkész. Sárospataki teológiai tanulmányait amerikai képesítés követte. 1941 tavaszán az MRE Egyetemes Konventje a három amerikai egyháztest vezetőinek kérelmére az Egyesült Államokba küldte egy esztendőre teljhatalommal felruházott egyházi követként az egység megteremtéséért. Elnöksége alatt, 1941-ben, Ligonierben, az egység megszületett és okmányát kinyomtatták, de a háború kitörése az egyházi egység megvalósulását is megakadályozta. A háború után, 1944-től Toledóban (OH) volt lelképásztor, majd 1947-ben az Első Magyar Református Egyház clevelandi lelkésze lett. A Magyar Kálvin Egyházkerületnek négy terminuson át volt elnök-püspöke. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 214. f.

⁶⁷ Lásd „Szatmári” 1962. október 5-ei jelentését. *Uo.*, 240–241. f.

⁶⁸ György Árpád (1911–1987) magyar református lelkész, egyházi író. Sárospataki tanulmányait követően, kivándorolt az Egyesült Államokba, és beiratkozott a bloomfieldi (NJ) szemináriumba. 1946-ban meghívták a Chicago South Side-i Magyar Evangélikus és Református Egyházba, ahol 33 évig szolgált. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 17.)

⁶⁹ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 339. f.

⁷⁰ Eugene Carson Blake (1906–1985) az Amerikai Presbiteriánus Egyház főtitkára, az Egyesült Államok Krisztus Egyházai Nemzeti Tanácsának elnöke, az EVT főtitkára 1966–1972 között. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 194. f.; <http://www.oikoumene.org/en/about-us/organizational-structure/general-secretary/since-1948> (Letöltés: 2020. július. 10.)

említik. „A harmadik csoportról nem érdemes sokat szólni. 42 gyöngye gyülekezet tartozik hozzá. Túl korán elamerikaiasodott lelkészi és gyülekezeti társaság.” – írta „Szatmári”.⁷¹

PÜSPÖKI LÁTOGATÁSOK

Szamosközi István budapesti püspök 1963. évi amerikai útja

Az Egyházak Világtanácsa New Delhi-ben tartott 1961. november 18. és december 6. közötti közgyűlése az amerikai református egyháziak és a magyarországi református delegátusok kapcsolatépítését is szolgálta.⁷² Itt ismerkedtek meg Béky püspökkel,⁷³ mely hozzájárulhatott Borshy-Kerekes György, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnökének⁷⁴ meghívásához és Szamosközi István püspök 1963. május 26. és július 26. közötti két hónapos nyári látogatásához.⁷⁵

A részletekről a „Szatmári” fedőnéven írt 1963. augusztus 1-jei és 2-ai jelentésekből értesülünk, melyet Fogarasi Ferenc századosnak és a BM III/III/2-a alosztályának kézbesítettek. A püspök úgy fogalmazott, hogy 35 év után először aktív magyar református püspök utazott az Államokba. Ennek részben ellentmond az a tény, hogy mind Bereczky Albert dunamelléki püspök, mind Péter János tiszántúli püspök részt vettek az EVT 1954. augusztus 15–31. közötti evanstoni (IL) nagygyűlésén, ugyanakkor ottlétüket az

⁷¹ ÁBTL 3.1.2. M-29608, 241. f.

⁷² ÁBTL 3.1.5. O-13603/1 (Objektum-dosszié: Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése), 2–28, 41–47, 120. f.

⁷³ Lásd „Szatmári” 1962. január 10-ei jelentését az Új-Delhi-i eseményekről. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 201–210, 221. f.

⁷⁴ Borshy-Kerekes György (1892–1971) emigráns református lelkész, szerkesztő. 1924-ben vándorolt ki az USA-ba, a Független Magyar Református Egyház megalapítója, az Amerikai Magyar Református Egyesület titkára 1936-tól 1956-ig, majd elnöke 1956 és 1964 között. Írásaiban elsősorban az amerikai reformátusok sajátos helyzetével foglalkozott. Többek között a *Magyar Egyház*, a *Testvériség–Fraternitý*, a *Bethlen-naptár*, a *Kossuth-naptár*, továbbá az *Amerikai Magyar Népszava Képes Naptára* szerkesztője volt. Tőle lásd Borshy-Kerekes György: *Az egyetlen út. Az amerikai magyar reformátusok problémája*, Duquesne, Magyar Egyház Társ., 1930.

⁷⁵ A titkosszolgálati megjegyzés szerint „Szatmári” meghívását „az Amerikában élő magyar református egyházi vezetők és ügynökünket jól ismerő más egyházi és világi személyek szorgalmazták” és kiutazásával az Állami Egyházügyi Hivatal is egyetértett. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-i jelentését, illetve a BM III/III/2-a. alosztály Szamosközi amerikai útjáról készített 1963. augusztus 12-ei értékelését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 299, 335. f.

amerikai hatóságok a rendezvény helyszínére korlátozták.⁷⁶ A Queen Elizabeth-en áthajózó Szamosközit, Hamza András, az Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház Magyar Konferenciájához tartozó New York-i lelkész⁷⁷ fogadta. A püspök kint tartózkodásának nagyobb részét Hamza társaságában töltötte,⁷⁸ aki közölte, hogy ottléte alatt mindvégig az FBI megfigyelése alatt lesz. Hamza tulajdonképpen a kontaktszemély szerepét látta el: „kapcsolatban áll az FBI egyik munkatársával, tisztjével, mentegetőzésül hozzátette, hogy ő már volt börtönben, és életének hátralévő részét szabadon szeretné eltölteni” – írta utólag a püspök. Jelzésértékű Hamza Szamosközihez intézett következő megjegyzése is: „Jaj drága atyám, ezt a nagy magyar barátkozást az FBI tudta nélkül nem lehet csinálni.” Szamosközi ottlétére rányomta bélyegét az „ellenséges” hírszerzőszervek tevékenységére irányuló folyamatos odafigyelés és a provokációk elkerülése. Mindeközben az amerikai hivatalos szervek mindent elkövettek a püspök zavartalan látogatásáért, a magyar emigráció ellene irányuló esetleges tüntetései és „akciói” leszereléséért.⁷⁹

⁷⁶ Az amerikai hatóságok nem adták meg a beutazási engedélyt Péter János református püspöknek a presbiteri világszövetség nagygyűlésére, *Népszava*, LXXXII. évf., 180. szám, 1954. július 31., 3; Bereczky Albert református püspök előadása amerikai útjáról, *Magyar Nemzet*, X. évf., 242. szám, 1954. október 13., 3.

⁷⁷ Hamza András Andor (1920–1983) református lelkész. 1948-ban Svájcba emigrált, majd az Amerikai Egyesült Államokba. 1957-ben a New York-i 116. utcai presbiteriánus magyar egyház lelkészének választották, majd 1961-től egy évtizeden át a Madison Avenue presbiteriánus egyház adminisztrátora. Mintegy két évtizeden át az Amerikai Presbiteriánus Egyház hivatalos képviselőjében számos nemzetközi konferencián és egyházi tárgyaláson vett részt. Ennek megfelelően működését figyelemmel kísérte mind a magyar, mind a román állambiztonság. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2228/1–2 „Caves George” fedőnevű dosszié; ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 28474 sz. mikrofilm, 1–13. f.

⁷⁸ Hamza a püspöknek többször mesélt részleteket élettörténetéből. A Magyar Közösség ügyben öt évre elítélték, mielőtt ez azonban a Legfelsőbb Bíróság elé került volna, átmenetileg szabadlábra helyezték. Ekkor Ausztriába disszidált, majd Svájcban telepedett le. 9 hónap után megkapta az amerikai bevándorlási engedélyt. Elvált Budapesten maradt feleségétől, majd Amerikában újra megnősült. „Éles eszű, gyorsan tanuló ember, ma a közé a három ember közé tartozik, aki a legjobban beszél az angolt (Paál Gyula, Harsányi András, Hamza András). Rendkívül szívós akaratereje, kemény fellépése van.” – írta róla Szamosközi az 1963. augusztus 2-i az amerikai magyar református lelkészeket adatóló jelentésében. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 325–328. f.

⁷⁹ A Szabad Európa Rádióban, Gombos Gyula osztályvezető közreműködésével, már Szamosközi érkezését megelőzően közlemény hangzott el, melyben részletezték a dunameléki püspök utazása előzményeit, és megkérdőjelezték utazása valódi célját; az *Amerikai Magyar Népszavában* pedig megjelent Csordás Gábor New York-i református esperes „Ki hívta meg Amerikába a kommunistákkal együttműködő magyar református püspököt?” című cikke. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-jei „Hamza András FBI” tárgyú jelentését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 285–294. f.

Szamosközi látogatására, az Újszászy Kálmán tiszáninneri főgondnok⁸⁰ által később „magyar Amerikaként” definiált keleti parti és közép-nyugati térségben került sor,⁸¹ melynek fő elemei a hagyományos lelképásztori szolgálattól, prédikációktól és előadásoktól kezdve, kiterjedtek a magyarországi állapotokról szóló ismertetőkre, felölelve a helyi lelkészkerületi összejöveteleken és a hivatalos fogadásokon való részvételt is.⁸² A különböző magatartásokhoz és helyzetekhez alkalmazkodva, a püspöknek kényes kérdésekre kellett válaszolnia, és fény derült arra is, hogy az emigrációt a félreállítottak – Ravasz László püspök, Nagy Barna⁸³ és Pap László⁸⁴ teológiai tanárok – sorsa érdekelte leginkább. Kecskeméthy József washingtoni református lelkész⁸⁵ szervezésével és tolmácsolásával Szamosközit 1963. június 18-án a State Departmentben fo-

⁸⁰ Dr. Újszászy Kálmán (1902–1994) tanár, gyűjteményi felügyelő. Népműveléssel és művelődéstörténettel foglalkozott. A Sárospataki Nagykönyvtár, majd a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Intézménye vezetője 1948-tól 1973-ig. Az Országos Gyűjteményi Tanács első elnöke 1969 és 1974 között. 1965–1990 között a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka. Közel egy évtizedig a magyar református műemléki munkában is tevékenykedett. Lásd <http://srta.hu/dr-ujaszzy-kalman> (Letöltés: 2020. július 6.)

⁸¹ A területet Chicago–Holland–Detroit–Cleveland–Buffalo–Boston–New York–Washington–Pittsburgh határolta. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8 (Operatív dosszié: AEÁ-ban élő egyházi emigráció), 260. f.

⁸² Előadásokat, szószéki prédikációkat, felszólalásokat és köszöntőket tartott Ligonierban, Clevelandben, New York-ban, Chicagóban, McKeesportban, Washingtonban és Cartretben. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-ai jelentését az amerikai református körök tárgyában. *Uo.*, 303–319. f.

⁸³ Nagy Barna (1909–1969) a Sárospataki Teológiai Akadémia szisztematika teológia tanára 1937–1952 között, majd 1954-től a Budapesti Teológiai Akadémia rendszeres teológiai tanszékének professzora. Az 1956-os forradalom leverését követően megfosztották katedrjától. Lásd Lányi Gábor János: Nagy Barna (1909–1969) emlékezete, *Képes Kálvin Kalendárium 2019. A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, 58–59.

⁸⁴ Pap László (1908–1983) református teológiai tanár, a dunamelléki egyházkerület főjegyzője. Tisztségeket viselt az RVSZ-ben és az EVT Központi Bizottságában. 1956 őszén Ravasz Lászlóval és Kardos Jánossal a Megújulási Mozgalom élére került. A forradalmat követő megtorlásban elveszítette minden addigi tisztségét. 1963. januári kényszernyugdíjazásáig murgai segédlelkészként szolgált. Lásd Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.; Hajdú Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf., 2011/3, 58–62.

⁸⁵ Kecskeméthy József (1906–1995) amerikai magyar református lelkész. 1956 és 1967 között az Amerikai Magyar Református Egyesület központi titkáráként, illetve az Amerikai Magyar Szövetség országos igazgatóságának tagjaként működött. Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-i róla írt jellemzését. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 333–334. f.; továbbá <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 5.)

gadták,⁸⁶ majd június 26-án és július 9-én az EVT New York-i vezető tisztségviselőivel is hivatalos beszélgetéseket folytatott, Bartha Tibor református püspök, Káldy Zoltán evangélikus püspök⁸⁷ és Kenéz Ferenc református esperes⁸⁸ küszöbönálló augusztusra–szeptemberre tervezett amerikai útjáról.⁸⁹

Ligonierban (PA), 1963. június 20-án, a dunamelléki püspök előadást tartott az Amerikai Magyar Református Egyesület Tiszti Karának, majd a ligonieri lelkeskörnek is. Mindkettőt megbeszélések követték.

„Megjegyeztem – írta utólag Szamosközi –, hogy fontos különbséget tenni a között, ami egy társadalmi rendszer kiszolgálása és egy bizonyos társadalmi rendszerben élő református keresztyénség igei eligazítása, pásztorolása között van. A kommunista rendszer nem szorul rá arra, hogy tanításának helyességét igazolja az egyház. Egyebek között azért nem, mivel a történelmi materializmus vallásról szóló tanításait, az ateizmust, lehetetlen teológiai érvekkel igazolni. Látjuk tehát, hogy itt az ilyen, ellenünk felhozott rágalom egyszerűen nevetségesek. Más kérdés azonban az, hogy kezembem a bibliával, ajkamon a keresztyén etika tanításaival csak igent mondhatok olyan nagyszabású erkölcsi, társadalmi mozgalmaknak, amilyen pl. a békemozgalom, vagy amilyen az embereknek a munkához való joga, stb. Jóindulatú emberek, ezt már régóta értik.”⁹⁰

A ligonieri Bethlen Otthonban eszmecserét folytattak az erdélyi magyarság helyzetéről is, az emigrációt nagyon érdekelték a romániai állapotok.⁹¹

⁸⁶ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-i jelentését a „State Department-nél való tapasztalatáról”. ÁBTLL 3.1.2. M-29608, 281–284. f.

⁸⁷ Dr. Káldy Zoltán (1919–1987) a déli evangélikus egyházkerület püspöke 1958 és 1987 között, a Lutheránus Világszövetség elnöke 1954-től 1987-ig, magyar országgyűlési képviselő 1971-től. Lásd Mirák Katalin (szerk.): *Háló 2 – Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Otthlyk Ernő. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.; Uő. (szerk.): *Háló 1 – Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.; Korányi András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*, Budapest, Luther Kiadó, 2012.

⁸⁸ Dr. Kenéz Ferenc (1921–) a Budapest–Kálvin téri református gyülekezet lelkésze, esperes, a nemzetközi Ökumenikus Tanács főtitkára. Róla lásd https://nava.hu/_id/128560/# (Letöltés: 2020. július 6.)

⁸⁹ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 2-ai jelentését. ÁBTLL 3.1.2. M-29608, 317–319. f.

⁹⁰ *Uo.*, 305–306. f.

⁹¹ Érdemes szó szerint idézni a püspök Eszenyei Lászlóhoz fűzött tájékoztatását: „A State Department nemrégiben összehívott néhányunkat. Szoktak lenni ilyen találkozások, amelyek azt célozzák, hogy látja a magyar emigráció az USA külpolitikáját? Erre mindig bőven marad idő, rendszerint köztünk alakult ki vita és ők hallgatták. Ez alkalommal a ro-

Szamosközinek válaszolnia kellett arra, hogy volt-e alkalma Erdélybe utazni, illetve, szokott-e találkozni erdélyi reformátusokkal, vezetőkkel?

„Erre elmondtam a valóságos helyzetet – írta a dunamelléki püspök –, hogy találkozni szoktunk, de külföldön, nemzetközi konferenciákon; átutazó, lelkész jellegű, egyházi emberek olykor felkeresnek hivatalomban, de mi Erdélyben még nem jártunk. Éppen az ott élő magyarok érdekében is, mivel nagytömegű magyarság él együtt és Románia érzékeny az irredentizmusra, e percben mérve pedig magam részéről sem látnék biztosítékot arra, hogy egy látogatásom nem okoz kellemetlenséget a kisebbségi magyarságnak. Ezt Erdélyben nem látják ilyen világosan, s lehet, hogy ez olykor panaszt fogalmaz meg bennük ellenünk.”

Szamosközit a hosszú időre elítélt romániai református lelkészekről is kérdezték. Erre pontos és hiteles adatokkal nem tudott szolgálni, „csak halomásból értesültem arról, hogy a magyarországi 56-os események áttételeként mutatkoztak nagyobb bajok az egyházban és ugyancsak ilyen bizonytalan forrásból hallottam magam is olyan híreket, hogy ott börtönbüntetésben is élnek lelkészek”. Mendemondák is elhangzottak. „Megkérdezték, hallottam-e, hogy ennek okaként azt a tényt emlegetik, amely szerint a romániai magyarság Hruscsovhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Erdélyt kapcsolja a Szovjetunióhoz. Az ő értesülésük szerint e folyamodványt kivizsgálások követték és ennek során kerültek börtönbe a lelkészek.”⁹²

---

mániai magyarság helyzetét hoztuk szóba és azt mondtuk, hogy mégiscsak disznóság, hogy az USA elnézi ezt a régi kisantant stílust, amit Románia a székelyföldi magyarsággal – és többi magyar lakosával – folytat. Erre az SD vezető elnöklő tisztviselője azt válaszolta, hogy igen sajnálják, de nem áll rendelkezésükre megfelelő dokumentum és diplomáciai jegyzékeket sem lehet csak a levegőbe vinni, illetve írni. Erre – mondta Eszenyei – én azt válaszoltam: Kérem uraim, ez vagy igaz, hogy önöknek nincsenek adatai, vagy nem, de ha igaz, akkor nagy szűgyen az Intelligence Service-re. Bár énnekem az a meggyőződésem, hogy sokkal jobban szervezett embereik vannak önöknek Romániában annál, semhogy adatok nélkül lennének. De tovább megyek: ott van Bukarestben az USA követség, van kultúrattachéja, az menjen el Kolozsvárra és nézze meg saját maga, hogy ismét becsuktak egy magyar tanszéket. Erre az SD tisztviselője azt válaszolta: sajnós, a mi külképviseletünk szabad mozgásban gátolva van, csak Bukarest körzetében mozoghat szabadon és ilyen lehetőségeink nincsenek. De különben is, ez a román–magyar ügy régi keletű, nem is csupán politikai színezetű, hanem inkább nemzetiségi kérdés és ezzel Amerika sohasem foglalkozott szívesen.” Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 1-jei jelentését, melynek tárgya a Szabad Európa Rádió és az emigráns körök. ÁBTL 3.1.2. M-29608, 300–301. f.

⁹² Uo., 301. f.

Szamosközi látogatása mintegy előkészítette az amerikai terepet Bartha Tibor számára, aki 1963. augusztus 28. és szeptember 3. között részt vett az EVT Központi Bizottságának Rochesterben (NY) tartott ülészakán,⁹³ és amelyet követően a tiszántúli református püspök látogatást tett néhány amerikai magyar református gyülekezetben is.⁹⁴ Vélhetően mindkét püspöki látogatás hozzájárult ahhoz, hogy a hatóságok engedélyezzék egy sor amerikai magyar lelkész magyarországi hazautazását, nem utolsósorban az amerikai magyar református ellenzék kiegyensúlyozásául. Még Bartha püspök kiutazása előtt, 1963. augusztusában sor került Béky Zoltán püspök⁹⁵ és Király Zoltán mckeesporti (PA) lelkész 10 napos látogatására,⁹⁶ majd ezeket követte 1964-ban Hamza András⁹⁷ és Paál Gyula homesteadi (PA) lelképásztor hazautazása. Hamza felkereste Ravasz Lászlót is Leányfaluban, ahol szóba került az erdélyi kérdés is, „s mind Ravasz, mind e nap délutánján Áprily Lajos gondterhelten nyilatkoztak az erdélyi magyarság helyzetéről”.⁹⁸ 1964. július 13–21. között magyarországi hivatalos látogatáson vett részt az Amerikai Presbiteriánus Egyház küldöttsége is.⁹⁹

Ezek a gesztusok, 1965–1966 folyamán, lehetővé tették más kisebb rangú anyaországi református egyháziak amerikai látogatását. Így kerülhetett sor Újszászy Kálmán tiszáninneri főgondnok és felesége 1965. augusztus–decemberi,¹⁰⁰ illetve Finta István konventi főtanácsos¹⁰¹ 1966. augusztus–szeptemberi,

⁹³ Dr. Bartha Tibor református püspök az Egyesült Államokba utazott, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 198. szám, 1963. augusztus 25., 2.

⁹⁴ Dr. Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke: Beszélgetés amerikai magyarokkal, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 234. szám, 1963. október 6., 4.

⁹⁵ Lásd „Szatmári” 1963. augusztus 30-ai összefoglaló jelentését és feljegyzését Béky püspök magyarországi látogatásáról. *Uo.*, 346–350. f.

⁹⁶ Lásd „Szatmári” 1964. február 5-i kiegészítő jelentését Király Zoltán mckeesporti lelkész magyarországi tartózkodásáról. *Uo.*, 370. f.

⁹⁷ Lásd „Szatmári” 1963. december 29-i jelentését, amelyben a magyar református egyház amerikai kapcsolatának tárgyában Hamza András támogatását és Magyarországra hívását javasolta. *Uo.*, 356–358. f.

⁹⁸ Lásd „Szatmári” 1964. február 5-i jelentését Hamza András New York-i lelkész magyarországi látogatásáról. *Uo.*, 362–367.

⁹⁹ Eugene Carson Blake, James McCord és Hamza András látogatást tett Bereczky Albert egykori dunamelléki református püspöknél is. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 45. f.

¹⁰⁰ Az 1965. augusztus 16. és december 16. közötti – több mint három hónapos amerikai utat is felölelő – eseményekről lásd Újszászy „Ajánlott kapcsolatok az Amerikai Egyesült Államokban élő magyar református lelkészekkel, különösen az 1967. évi jubileumi ünnepekre tekintettel” című 1966. augusztus 10-ei jegyzékét, továbbá a szintén tőle származó „Pro Memoria. Adalékok az amerikai magyar református egyházakkal való kapcsolatok kiépítésének alkalmaihoz és módjaihoz” címet viselő 1966. november 27-ei 13 oldalas beszámolót. *Uo.*, 259–271, 272–277. f.

temberi amerikai látogatásaira.¹⁰² A későbbiekben a Debrecenben 1967. májusában megszervezett 400 éves egyházi jubileumon résztvevő amerikai református lelkészek Újszászy Kálmán amerikai útjáról feltett kérdésre így nyilatkoztak: „20 év óta első és eddig egyetlen ember, akit egyforma bizalommal és szeretettel tudunk fogadni. Nagyon bölcsen és diplomatikusan tudott viselkedni. Voltak nehéz helyzetei, tapintatlan keresztkérdések miatt, de mindig vagy kitért előle, vagy diplomatikusan tudta megválaszolni, mi megértettük őt.”¹⁰³

*Búthi Sándor nagyváradai püspök és Kozma Tibor teológiai tanársegéd
1966. évi amerikai útja*

Romániában Búthi Sándor egyházkerületi tanácsosként, vikáriusként, majd nagyváradai püspökként lehetővé tette, hogy 1958 és 1967 között a református egyház moderátori szerephez jusson a nyugati keresztyénség és az ateista, de valójában ortodox pártállami struktúrák között. 1958 márciusától a Securitate Külföldi Hírszerzési Igazgatóságának „Kutasi”, majd „Medeşan” fedőnevű ügynökeként, szinte egyedül képviselte a Romániai Református Egyházat külföldi kiutazásai során. Az ő javaslatai alapján engedélyezték 1962-től a Romániába látogató külföldi protestáns delegációkat,¹⁰⁴ és ugyancsak az ő javaslatára és meghívására érkezett Romániába Eugene Carson Blake, az Amerikai Presbiteriánus Egyház főtitkára, továbbá James McCord, a Princetoni Teológiai Intézet rektora.¹⁰⁵ Az amerikai delegációnak 1965. június 24–30. között „ökumenikus szellemű” körutat szerveztek, melynek során az EVT

¹⁰¹ Finta István (1915–1991) református lelkész. 1948-tól a dunamelléki egyházkerület püspöki titkára és az Egyetemes Konvent külügyi és sajtóügyi előadója. 1958-tól közel 30 éven át a budahegyvidéki gyülekezet lelkésze. Ezen túlmenően a budapesti Teológiai Akadémia tanára, az egyházkerület lelkészi főjegyzője, illetve a *Reformátusok Lapja* felelős szerkesztője is. Lásd Erdős Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnék az évezredek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011, 318.

¹⁰² Lásd a BM III/III/1-b. alosztálynak a BM III/I/1-a. alosztálya vezetőjének megküldött 1966. szeptember 27-ei tájékoztatását, melyben Finta István szeptember 19-ei hazatéréséről informálnak. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 32-33. f.

¹⁰³ Lásd „Horváth Sándor” ügynöknek a Borsod megyei rendőrfőkapitányság III/III. alosztályának átadott Miskolcon keltezett 1967. június 19-ei jelentését. *Uo.*, 189. f.

¹⁰⁴ Lásd Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 146–170.

¹⁰⁵ James I. McCord (1919–1990) amerikai teológus. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/6 sz. mikrofilm, 70. f.; 1628/7 sz. mikrofilm, 107. f.

romániai társegyházait is meglátogatták. Bukarestben, a Román Ortodox Patriarchátus vendégszeretétét élvezték, majd 25-én Nagyváradra repültek, ahol Búthi püspök vendégei voltak. Másnap a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzoraival találkoztak, ahol a nagyszebeni Ortodox Teológiai Intézet néhány tanára is megjelent. A küldöttség július 27-én Kolozsvárról Nagyszebenbe repült, majd innen átutóztak Olténiába, a Vâlcea megyei Băile Olănești (Cserépfürdő) településre, ahol Justinian pátriárka¹⁰⁶ fogadta őket. Július 28-án, Jászvásáron, Iustin metropolitával¹⁰⁷ találkozott a küldöttség. A kolostorlátogatással kiegészített program során a moldvai egyházfő a román külpolitikai törekvések érvényesülésére is időt szakított: az amerikai látogatóknak Romániát ajánlotta egy amerikai–kínai keresztyén egyházi találkozó lehetséges helyszínként, azzal érvelve, hogy az adott politikai kontextusban ez a legmegfelelőbb lépés az elszigetelt kínai egyházakat érintő kapcsolatfelvételhez. A javaslat eredetiségét jelzi, hogy Blake a delegáció tiszteletére adott bukaresti záró fogadáson, az Egyházügyi Főosztály (Departamentul Cultelor) főtitkáránál, Dumitru Dogarunál¹⁰⁸ is érdeklődött az esetleges kivitelezésről. A közmegelegedéssel záruló körutazásról Búthi püspök 1965. szeptember 28-ai jelentéséből értesülünk, aki mindvégig a delegáció mellett tartózkodott.¹⁰⁹ Ez a látogatás volt az erdélyi amerikai út előzménye.

Az egyesült államokbeli erdélyi magyar látogatás operatív tervét, Búthi püspök már néhány nappal az amerikai delegáció érkezése előtt vázolta titkosszolgálati felettesei előtt. Bukarestben keltezett 1965. június 18-ai jegyzékében titkosszolgálati érdekek állította be a Securitate tájékoztatását „a magyar szökevények és általában véve a határon túli magyarok szervezeti központjairól”, amelyek – Hamza András lelkész és Szamosközi István püspök 1964. és 1965. évi tájékoztatásai alapján – az Egyesült Államokban voltak. A

¹⁰⁶ Justinian Marina (1901–1977) a Román Ortodox Egyház harmadik pátriárkája 1948–1977 között. Lásd Cristina Diač: „Patriarhul roșu” sau salvatorul Bisericii, *Jurnalul Național*, 2007. június 13, <https://jurnalul.antena3.ro/scinteia/istoria-comunismului/patriarhul-rosu-sau-salvatorul-bisericii-94773.html> (Letöltés: 2020. július 22.)

¹⁰⁷ Iustin Moisescu (1910–1986) a Román Ortodox Egyház negyedik pátriárkája 1977 és 1986 között. Az 1960-as években ökumenikus tevékenysége során az Ortodox Egyházat jászvásári érsekként, továbbá moldvai és szucsávi metropolitaként képviselte. Lásd Dumitru Soare: Contribuția Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române, in *Biserica Ortodoxă Română*, XCVIII évf., 1980/3–4, 404–432.

¹⁰⁸ Dumitru Dogaru (1907–1993) a kommunista Románia egyházi ügyeinek egyik legfőbb irányítója, 1957 és 1970 között az Egyházügyi Főosztály főtitkára, 1970-től 1975-ig az elnöke volt.

¹⁰⁹ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/5 sz. m. k. r. f. 237–240. f.

nagyváradai református püspök ügyesen ecsetelte az amerikai emigránsok és szervezeteik tevékenységét, akik az ún. „romániai magyar kisebbség”, de valójában Erdély ügyében tevékenykedtek. Nyilvánvalóan ismerte a Securitate azon véleményét, mely szerint az amerikai magyar szervezetek propaganda-tevékenységének célja az, hogy az erdélyi magyar kisebbség helyzetéből nemzetközi ügyet csináljanak, amelyet majd az ENSZ-ben is tárgyaljanak. Bár az addig nem sikerült, nem jelentette azt, hogy feladták volna céljaikat és ez cselekvésre ösztökélte a titkosszolgálatot is. Búthi úgy vélte, hogy eljött az ideje az ellenséges propagandára nyújtandó komolyabb ellenlépéseknek, és ennek egyik módját a késedelem nélküli – 1965 októberére prognosztizált – egyesült államokbeli szervezett látogatásban látta, amelynek során a hírszerzés mellett, konferenciákon történő felszólalásokkal, prédikációkkal és magánbeszélgetésekkel „pozitívan” befolyásolta volna a hallgatóságot.¹¹⁰

A kiutazás időpontja folyamatosan csúszott. Az 1965 nyarán hazautazó amerikai delegáció hamarosan köszönőlevelekben fejezte ki háláját vendéglátóinak, Búthi Sándor pedig személyre szóló meghívásban is részesült. A nagyváradai református püspök az illetékes állami szervek hozzájárulása után elfogadta a meghívást, a kiutazás időpontként pedig az 1966. január 15. és 31. közötti heteket javasolta. 1966 januárjában Marcel Pradervand, a Református Világszövetség (RVSZ) főtitkára¹¹¹ telefonon közölte az amerikai vendéglátók elképzelését, akik az Amerikai Presbiteriánus Egyház bostoni május 18–25. közötti 178. közgyűléséhez szerették volna igazítani Búthi látogatását. Abban maradtak, hogy a részleteket az 1966. februári genfi egyházi konferencián beszéljük meg, amelyre a nagyváradai püspök is hivatalos volt. Miután a Romániába látogató amerikai delegáció két személyből állt, Búthi úgy vélte, hogy őt is elkísérhetné valaki a kolozsvári egyházkerületből. Meglátását előadta a bukaresti Egyházügyi Főosztályon is, ahol elfogadták javaslatát és azt,

¹¹⁰ Búthit az 1964. évi Majna-Frankfurti RVSZ nagygyűlésen mind Blake, mind McCord szóban is meghívta látogatóba, de a nagyváradai püspök az amerikai fél látogatásához kötötte a viszontlátogatást. A hivatalos meghívó elmaradásával is számolt, ez esetben a családi látogatás lehetőségét szorgalmazta, miután sógora, a felesége testvére az Egyesült Államokban élt. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. mikrofilm, 1–4. f.

¹¹¹ Marcel Pradervand (1905–1983) svájci lelkész. Londoni lelkészi szolgálata után, 1948-ban Genfben költözött, ahol az EVT, majd 1954-től az RVSZ kereteiben működött. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a (Objektum-dosszié: Keresztény Békekonferencia), 137. f.; ÁBTL 3.1.5. O-13603 (Objektum-dosszié: Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése), 200. f.; ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/1 sz. mikrofilm, 173. f.; Marcel Pradervand: *Century of Service. History of the World Alliance of Reformed Churches, 1875–1975*, Edinburgh, St. Andrews Press, 1975.

hogy Kozma Tibor kolozsvári teológiai tanár¹¹² kísérje majd amerikai útján. A Petre Socol alezredesnek¹¹³ továbbított jelentése szerint 1966. február 1-jén Genfben Búthi közölte Pradervand főtitkárral, hogy kísérővel utazna az Államokba, de felvetése heves ellenállásba ütközött, melyhez még aznap az időközben Visser't Hooft¹¹⁴ utódjával az EVT főtitkári tisztségébe megválasztott Blake is csatlakozott. A meghívó személyes jellegére hivatkoztak, hogy a kolozsváriak majd egy másik alkalommal kapnak meghívót, de felmerült a látogatás elhalasztása is.¹¹⁵ Éppen ezért, 1966. február 22-i titkosszolgálati jelentésében a nagyváradi püspök mihamarabbi döntést kért, azzal indokolva ezt, hogy a gyakorlati teendők mellett csupán ezután kezdheti meg kiutazása „pszichológiai” előkészítését, külföldi kontaktjainak lelevelezését. 1966. március 1-jén, mind az Egyházügyi Főosztály, mind a Securitate hozzájárult Búthi Sándor útítársnélküli kiutazásához,¹¹⁶ majd ismét visszatértek az eredeti elképzeléshez, azaz, hogy az amerikai felet majd a kész tények elé állítják. „Medeșan” 1966. április 16-ai keltezésű két hónapos június 10-ig terjedő munkaterve ugyanis már újra számolt Kozma Tibor jelenlétével. Búthi április

¹¹² Kozma Tibor (1909–1981) református lelkész, egyházi író, a kolozsvári Egységes Protestáns Teológiai Intézet (PTI) tanára 1961 és 1976 között. Állambiztonsági beszerzése a Protestáns Teológiai Intézettől 1957-ben eltanácsolt Muzsi András teológusdiák ügyéhez kapcsolódik, akinek legjobb barátja a fia, Kozma Zsolt volt. 1959 januárjától 1960 februárjáig Muzsi „Ardeleanu” fedőnéven – a teológiai professzorok ellen irányuló bosszúhadjárata részeként – több tucatnyi jelentésben riasztotta a kolozsvári Securitatét arról, hogy az ún. „Erdélyi Református Lelkészek Szövetsége” nevet viselő szervezet államellenes tevékenységet folytat. Az 1960-ban felgöngyölt eset lehetővé tette a PTI tanárainak a beszerzését is. Lásd Jánosi Csongor: *Organizația fictivă „Uniunea Preoților Reformați din Ardeal” sau dezinformarea organelor Securității: modalitate de răzbuțare personală a agentului informator „Ardeleanu”*, in Cosmin Budeancă–Florentin Olteanu (eds.): *Stat și viață privată în regimurile comuniste*. București, Polirom, 2009, 331–359.

¹¹³ Petre Socol (1927–1986) a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1964–1978 között. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1982. március 16-án. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrela_secunitatii/SOCOL%20PETRE.pdf (Letöltés: 2020. július 27.)

¹¹⁴ Willem Adolph Visser't Hooft (1900–1985) holland teológus, 1948 és 1966 között az EVT főtitkára. Lásd François C. Gérard: *The Future of the Church. The Theology of Renewal of Willem Adolf Visser't Hooft*. Pittsburgh, Pickwick Press, 1974.; Ans Joachim Van der Bent: *Willem Adolf Visser't Hooft (1900–1985). Fisherman of the Ecumenical Movement*. Geneva, WCC Publications, 2000.

¹¹⁵ A nagyváradi püspök 1966. január 31. és február 6. között tartózkodott Svájcban. Az EVT-konferencián történeteket hazatérése után a február 24-i, 25-i és 28-i jelentésekben részletezte. ACNSAS, Külgügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mkrofilm, 57–60, 65–70 (hátdoldal is). f.

¹¹⁶ *Uo.*, 61–64. f.

17. és május 4. közöttire tervezte a kiutazáshoz szükséges felkészülési anyagok – a kényes kérdésekre adandó válaszok, a bostoni közgyűléshez intézett üdvözlő beszéd, továbbá a Princetoni Teológiai Intézetben tartandó előadás-szöveg – előkészítését, melyet május 5-én át kellett adnia ellenőrzésre a bukaresti illetékes szerveknek.¹¹⁷ Ezt egészítette ki az 1966. május 6-i tevékenységi terv, amelyben pontokba szedve részletezte a május 15. és június 5. közötti hivatalos látogatás teendőit, többek között útítársa – az angolul nem beszélő Kozma Tibor – megfigyelését is.¹¹⁸

A programnak megfelelően, 1966. május 15-én, a New York-i reptéren Búthi püspököt és Kozma professzort az Amerikai Presbiteriánus Egyház részéről E. Fagg titkár és Hamza András fogadták. Utóbbi a kéthetes hivatalos program alatt mindvégig elkísérte őket, és a felszólalások, prédikációk és magánbeszélgetések során a tolmács szerepét is betöltötte. A hivatalos meghívó nélkül érkező Kozmát kezdetben gyanakodva kezelték, de aztán vele szemben is felengedtek. Az erdélyi küldöttség programja New York és Pittsburgh környékére korlátozódott.¹¹⁹

1966. május 17–20. között részt vettek az Amerikai Presbiteriánus Egyház bostoni 178. közgyűlésén, amelyre Románián kívül, még Indonéziából és Ghánából hívtak meg küldöttségeket.¹²⁰ A közgyűlést köszöntő Búthi tanúja volt az ekkor szokásos tisztújításoknak, választásoknak és tanácskozássoknak. A hivatalos programot követve ellátogattak a Niagara-vízeséshez, majd az amerikai magyar református közösségek vezetőivel találkozhattak. Május 22-én Mckeesportban Búthi előbb Nagy Lajos püspök¹²¹ templomában, majd

¹¹⁷ *Uo.*, 72–73. f.

¹¹⁸ *Uo.*, 78–80. f.

¹¹⁹ Lásd a bukaresti 1966. június 18-i 18 oldalas napló-jelentés tartalmát. *Uo.*, 97–105 (háttoldal is).

¹²⁰ A Búthi püspökhöz intézett meghívásról az amerikai presbiteriánus egyház egyik vezetőségi tagja megkérdezte Blake-et, hogy miért éppen a Romániai Református Egyházat hívták meg a közgyűlésre? Válaszában az EVT-főtitkár három okot nevezett meg: 1. kettős kisebbségi státusban vannak 2. az igehirdetést hitetlen világban kell végezniük 3. egy nagy ortodox egyház mellett élnek, amely annak ellenére erős, hogy kommunista országban működik. *Uo.*, 82. f.

¹²¹ Nagy Lajos (1911–1984) magyar református lelkész, teológus, püspök. Az Egyesült Államokban született, de szülei 1914-ben visszavándoroltak Magyarországra. Sárospataki tanulmányai után a visszacsatolt Hubó (Gömör megye) lelkészeként szolgált. 1948-ben visszatért az USA-ba. A Mckeesporti Független Magyar Református Egyházban szolgált 1949-től 1959-ig, 1954-től 1960-ig az amerikai Szabad Magyar Református Egyház Keleti Egyházmegyéjének esperese volt, majd az Amerikai Magyar Református Egyház Nyugati Egyházmegyéjének két terminuson át az esperese. 1961-ben egyházkerületi főjegyzőnek választották meg. 1964-től 1968-ig az Amerikai Magyar Református Egyház püspökeként működött. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 14.)

Babos Sándor¹²² pittsburghi gyülekezetében prédikált magyarul. Másnap látogatást tettek a Pittsburghi Teológiai Intézetben, ezt követően pedig Ligonierba utaztak. A Bethlen Otthonban Daróczy Sándorral¹²³ és Csia Kálmánnal¹²⁴ folytattak eszmecserét, és Búthi még aznap este előadást tartott a RRE hitéletéről és tevékenységéről. A hallgatóság körében ott voltak a Szabad Európa Rádió egyházi munkatársai is Csordás Gábor New York-i esperessel¹²⁵ az élen, akik a nagyváradi püspök meglátása szerint veszekedésre tettek kísérletet. A helyzetet vélhetően Daróczy Sándor mentette meg, aki Búthit az előadása után kivonta a társalgásból azzal az ürüggyel, hogy megmutassa az Otthon épületét. Mire visszatértek, arra már Kozma előadása folyt a romániai istentiszteleti liturgia reformjáról és a későn véget ért bemutató után már nem maradt idő provokatív kérdésekre.¹²⁶

A nem túl feszes program két napi New York-i városlátogatással folytatódott, majd május 26-án James McCord a Princetoni Teológiai Intézetben fogadta az erdélyi küldötteket. A tiszteletükre adott ünnepi ebéden Búthi is felszólalt, és elhangzottak az előző évi romániai út amerikai tapasztalatai is.¹²⁷ A

¹²² Babos Sándor (1903–1996) erdélyi magyar református lelkész, misszionárius. Kínában és Mandzsúriában a magyar protestantizmust elsőként képviselve, misszionárius munkát végzett 1933 és 1947 között. 1949-től az egyesült államokbeli Fairfield, Pittsburgh, Bethlehem, Coatesville gyülekezeteinek lelképásztora. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 15.)

¹²³ Daróczy Sándor (1899–1983) magyar református lelkész. Debreceni teológiai tanulmányait követően az Egyesült Államokban képezte tovább magát. 1923 és 1927 között New York-i és cliffside-i lelkész, 1927-től 1935-ig mcKeesporti lelkész, 1935 és 1957 között a cartereti gyülekezet lelképásztora. Mindemellett a Szabad Amerikai Magyar Református Egyház főesperese 1939-től 1945-ig. Cartereti szolgálata után megválasztották a ligonieri Bethlen Otthon igazgatójának, és az ő erőfeszítéseinek köszönhető a Bethlen Nyomda, az egyetlen magyar református nyomda és kiadó az Államokban. Ő volt többek között a *Magyar Egyház* című havi folyóirat, az *Egyházi Újság* gyülekezeti értesítő és 1962-ig a *Bethlen Almanac* szerkesztője is. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 15.)

¹²⁴ Csia Kálmán (1911–2009) erdélyi magyar református lelkész. Lásd <https://www.findagrave.com/memorial/156417088> (Letöltés: 2020. július 18.)

¹²⁵ Csordás Gábor (1920–1992) magyar református lelkész. Budapesti teológiai tanulmányai után, Svájcban és az Egyesült Államokban képezte magát. Rosetonban, Albanyben (NY), Torringtonban (CT) és Poughkeepsieben (NY) szolgált, mielőtt a New York-i 82. utcai egyház lelkészévé választották. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 17.)

¹²⁶ ACNSAS, Külgügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mikrofilm, 98–102 (hátdoldal is). f.

¹²⁷ A bostoni Sheraton Hotelban Hamza András is részletezte Búthinak, hogy milyen benyomásokkal távozott Romániából az amerikai delegáció. Blake és McCord úgy vélte, hogy az RRE vezetősége és lelkészi kara közötti kapcsolat jobb, mint Magyarországon. Összehasonlítva az 1964. évi magyarországi látogatással, Blake azt tapasztalta, hogy esperes vagy teológiai tanár a száját sem nyithatta ki Bartha püspök előtt. Ellenben több

mindvégig nagyon előzékeny teológiai rektor otthonába is elvitte, és családtagjainak is bemutatta őket. 1966. május 27-én az erdélyi delegáció részt vett az adminisztratív problémákkal foglalkozó soros New York-i lelkészértekezleten. Két nappal később, pünkösd vasárnapján, Búthi Perth Amboyban (NJ) Ábrahám Dezső¹²⁸ gyülekezetében prédikált, Kozma Tibor pedig Harsányi András¹²⁹ cartereti (NJ) templomában szolgált. Ez volt az első alkalom, hogy Hamza András lelkészi teendői miatt nem lehetett velük. A hivatalos program utolsó stációja Washington D.C. volt, ahol Vajda Benjámín orvos városlátogatással és fogadással összekötött két napos programja várta őket. Kozma Tibor ezt követően, június 1-jén azonnal hazarepült, Búthinak azonban még néhány nap rokonlátogatás is a rendelkezésére állt, Trentonban (NJ) Kamenszky Béla nevű unokatestvérét, Landisville-ben (NJ) sógorát, Szer Mihályt kereste fel. Június 7-én ismét találkozott Hamza Andrással, majd a látogatás politikai és teológiai kielemezése után a nagyváradi püspök is repülőre szállt.¹³⁰

A hazatérő delegáció beszámolóját a Securitate kiemelt figyelemmel kezelte. Ezt bizonyítja a BM Kolozs Tartományi Igazgatóságát vezető Nicolae

---

magyarországi gyülekezetet látogathattak meg állami kíséret nélkül, míg Romániában a titkosszolgálat emberei egy pillanatra sem hagyták magukra őket. Blake a Iustin metropolitával folytatott beszélgetései következtében, arra jutott, hogy a románok, ha tehették, felfalnák a kisebbségi magyarokat, és leghőbb vágyuk az, hogy mindannyian eltűnjenek az országból. *Uo.*, 83., 111. (hátdoldal is) f.

¹²⁸ Ábrahám Dezső (1920–1997) magyar református lelkész, egyházi író, püspök. A budapesti református teológiai szemináriumban szerzett lelkészi diplomát 1942-ben. 1947-ben kétéves ösztöndíjat kapott Glasgowba, majd még az év szeptemberében a princetoni teológiai szeminárium meghívására az Egyesült Államokba utazott, hogy tanulmányait folytassa. Roebing után, 1954-től 1975-ig Perth Amboyi, majd 1975-től az Allen Park (MI) lelkésze. 1968-tól 1986-ig az Amerikai Magyar Református Egyház püspöke volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 27.)

¹²⁹ Harsányi András (1914–1996) magyar református lelkész, egyházi író, püspök. 1945-től 1950-ig Ausztriában a Magyar Református Lelkészi Szolgálat vezető lelképásztora. 1950-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol 1952-ig előbb az Ogdensburghi (NY) Első Presbiteriánus Egyház társlelkésze, majd 1957-ig az Ellicottville-i (NY) Presbiteriánus Egyház lelképásztora. 1957 és 1982 között a Cartereti Szabad Magyar Református Egyház lelkésze, ezt követően a Washington, D.C.-i gyülekezetet szolgált. 1966 és 1993 között a keleti egyházkerület esperese volt. 1986-tól 1993. évi nyugdíjba vonulásáig mint püspök a legmagasabb pozíciót töltötte be az Amerikai Magyar Református Egyházban. Disszidálása okait „Tolnai” a nyilas múlttal látta. Harsányi 1942–1945 között Antal István volt propagandaügyi miniszter titkára, majd a Kállay és Sztójay kormányok idején a miniszterelnökség sajtóosztályának vezető munkatársa volt. Lásd ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 39. f.; <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 9.)

¹³⁰ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m̄krofilm, 103–105 (hátdoldal is). f.

Pleşiță alezredesnek¹³¹ és a 3. belföldi hírszerzési ügyosztály helyettes-vezető-jének, Ilie Pușcaș őrnagynak¹³² a bukaresti hírszerző központban Socol ezredeshez intézett 1966. június 25-ei felirata, melyhez „Medeșan” és „Páll József” ügynökök jelentéseit csatolták, azzal a kéréssel, hogy kolozsvári ügynökük anyagát mihamarabb juttassák vissza más, az „őszinteségét” alátámasztó egyéb iratokkal együtt.¹³³ A 0123/1. sz. Katonai Alakulat még aznap megküldte a kolozsváriaknak „Medeșan” Kozma amerikai magatartásáról írt június 16-ai három oldalas tájékoztatását, amelyben a püspök az emberként, teológusként és állampolgárként jellemzett útítársát pozitívan értékelte.¹³⁴

Rendelkezésre állnak a hazatérő püspök 1966 júniusában írt beszámolóí, összesen 53 oldal terjedelemben, ahol több alcím alatt tematikusan ismertette tapasztalatait a Securitatéval. Az ökumenikus mozgalom kiemelt fontossága és a feltétlenül befolyásolandó – az amerikai magyar református egyházi emigráció oldalán álló – személyiségek mellett, a keresztyén egységért és református–katolikus közeledésért tett erőfeszítéseket részletezte, melyben különös hangsúlyt kapott a Mindszenty bíboros ügyében közvetítő szerepet vállaló presbiteriánus egyházfő, EVT-főtitkár, Eugene Carson Blake ilyen irányú tevékenysége. Búthi beszámolt Hamza és Blake 1966 tavaszán a bíboros ügyében lefolytatott, Radványi János washingtoni magyar ügyvivőnél¹³⁵ tett láto-

¹³¹ Nicolae Pleșiță (1929–2009) a Securitate tábornoka. A BM Kolozs Tartományi Igazgatóságának főnöke 1962–1967 között őrnagyi, alezredesi és ezredesi rangfokozatokban. Személyi adatlapjának utolsó tétele szerint 1984-ben a grădișteai kiképzőközpont parancsnoka volt altábornagyi rangban. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrel_e_securitatii/PLESITA%20NICOLAE.pdf (Letöltés: 2020. július 28.)

¹³² Ilie Pușcaș (1930–1989) a Securitate hivatásosa. 1951 és 1968 között a BM Kolozs Tartományi Igazgatósága 3. ügyosztályán szolgált különböző beosztásokban. A megysítését követően 1968-tól 1979-ig a Szilágy Megyei Felügyelőség főfelügyelője. Karrierjét Kolozsváron fejezte be, az 1. ügyosztály keretében, ahol rövid időre, 1980–1981 között az 1/A ügyosztály főnöke volt. Ezredesi rangfokozatban tartalékos állományba került 1981. január 12-én. Lásd http://www.cnsas.ro/documente/cadrel_e_securitatii/PUSCAS%20ILIE.pdf (Letöltés: 2020. július 28.)

¹³³ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mikrofilm, 112. f.

¹³⁴ A nagyváradi püspök jelentése végén azt is közölte a hírszerzéssel, hogy hasonlóan értékelte Kozmát az Egyházügyi Főosztály előtt is. Javaslatával, hogy a PTI tanári karának átszervezésekor majd vegyék figyelembe Kozmát is, a főtitkár Dogaru egyetértett. *Uo.*, 108–110. f.

¹³⁵ Radványi János (1922–2016) magyar diplomata, történész, egyetemi tanár. 1962-től 1967-ig ideiglenes ügyvivő megbízással a washingtoni magyar legáció vezetője volt. Hazahívása előtt átállt és politikai menedékjogot kért az Egyesült Államok kormányától. Tőle lásd Janos Radvanyi: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*, Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1972.

gatásáról, és megemlítette Blake küszöbönálló, „június 21 előtti” látogatását Rusk külügyminiszternél, amely szintén Mindszenty ügyét szolgálta.¹³⁶

A nagyváradai püspök informált Románia pozitív amerikai megítéléséről, a kedvező médiahangulatról, amely főleg a Szovjetunióval szembeni függetlenedési törekvéseket jutalmazta, és ami teljesen beárnyékolta a magyar diplomáciai tevékenységet.¹³⁷ Az erdélyi magyar kisebbségre vonatkozó kérdéseken túlmenően, a passzív román emigrációról szerzett információk mellett, továbbította az amerikai magyar emigráció elképzeléseit is. Búthi a sajtócikkek, folyóiratanyagok és a beszélgetések alapján úgy vélte, hogy pillanatnyilag az erdélyi magyar politikai, vallási és kulturális jogok biztosításáért küzdenek, a jövőbeni terv pedig a „független Erdély” lenne, kantonszerű közigazgatással, a jövődöbéli „Európai Egyesült Államok” részeként. A szerinte hozzávetőlegesen 50 szervezetbe tagozódott, zavartalanul tevékenykedő magyar emigrációt három nagy csoportra – szélsőjobboldali nacionalistákra, a Szabad Európa Rádió vonalára és a békés együttélést hangoztatókra – bontotta. Az utolsó csoport volt a legnagyobb, mely a nemzetközi egyházi világszervezetekhez hasonlóan, a Johnson-adminisztráció hivatalos politikáját követte.¹³⁸ A „Románia ellen” tevékenykedő aktorokat öt pontban azonosította. Az erdélyi magyarságról az adott amerikai képviselőnek vagy szenátornak jelentő magánszemélyek és az Erdélyről író vagy előadásokat tartó egyetemi tanárok mellett felekezettől függetlenül az egyházakat is megnevezte, amelyek a magyarság javát szolgáló pénzgyűjtéssel összekapcsolt bálákat és kulturális rendezvényeket szerveztek. Felemlítette a Romániába utazó turistákat, akik sajátos módszerekkel elsősorban a magyar nyelvhasználatot ellenőrizték, majd hazautazva, egy eskütételt követően, az amerikai hatóságok előtt az általuk tapasztaltakról és látottakról nyilatkoztak. Az ötödik pontban az amerikai magyar szervezeteket sorolta, amelyek felléptek mind a magyarországi, mind a romániai kommunista rendszer ellen. Búthi itt többek között az Erdély védelmében, a Kaláka Erdélyért, az Amerikai Magyar Szövetséget, az Amerikai Magyar Református Egyesületet, a Magyar Szabadságharcos Szövetséget, a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségét és a Magyar Bizottságot hozta fel példaként.¹³⁹

¹³⁶ Lásd a bukaresti 1966. június 18-ai és 24-ei amerikai beszámoló idevágó részeit. ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. mikrofilm, 85 (hátoldal), 92–94 (hátoldal is), 106–107 (hátoldal is). f.

¹³⁷ *Uo.*, 83 (hátoldal)–85. f.

¹³⁸ *Uo.*, 88, 95. f.

¹³⁹ Lásd Puskás Júlia: *i. m.*, 528–548. p. Bár Búthi nem említi az Amerikai Erdélyi Szövetség is idetartozik. Erről lásd Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977, *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 61–62. 2011/3–4, 7–111.

E szervezetek az ad hoc jellegű rendezvényeiken folytatott gyűjtéssel szintén a tendenciózus tevékenységek finanszírozását kívánták biztosítani, másrészt olyan mértékű politikai befolyás kialakítására törekedtek, amelynek következtében az amerikai kormány a Romániának megadott kereskedelmi kedvezményeket az erdélyi magyarok helyzetének javításához kötötte volna. Szigethy Bélára hivatkozva, 30–35 képviselőre és szenátorra becsülte az erdélyi magyarság ügyével szimpatizáló politikusok számát.¹⁴⁰

Búthi következtetéseit leginkább Hamza András szavaival tolmácsolta, aki az 1966. július 7-ei beszélgetés során úgy vélte, hogy az erdélyi református delegáció amerikai látogatásával egy időre elhallgattatta azokat, akik a magyar kisebbség elszigeteltségével vádolták Romániát, másrészt a küldöttség teológiai felkészültségével bebizonyította az ellenkezőjét annak, hogy a teológiai munka lehetetlen lenne az otthoni körülmények között.¹⁴¹ A New York-i lelkész ekkor adta át James McCord üzenetét is, aki az egyházközi kapcsolatokban kiemelten fontos szerepet tulajdonított az Egyesült Államok teológiai szemináriumába kiküldendő lelkészeknek. Az amerikai fél nem szabott különösebb feltételeket a jövőbeli ösztöndíjasoknak: 30 év fölötti életkort, kifogástalan családi életet kért, továbbá, hogy a kedvezményezett bírja a rendszer bizalmát. Az esetleges disszidálást kizárták, és az is nyíltan elhangzott, hogy remélhetőleg majd belőlük kerülnek ki az egyház későbbi vezetői. „Az egyház jövője egyetlen generációtól függ. Csak egy generációt veszítünk el, és a jövőt is elveszítettük.” – üzenté a princetoni rektor.¹⁴²

*Bartha Tibor, Szamosközy István, Finta István és Tóth Károly
1967. évi amerikai látogatása*

Az 1967. január 6. és február 2. között az Egyesült Államokba kiutazó és hazatérő magyar delegáció Bartha és Szamosközy püspökökből, továbbá Finta Istvánból és Tóth Károlyból állt. A fejleményekről Tóth a hazatérést követően, február 14-én „Tolnai” fedőnéven írt, 34 oldalas, Rajos Pál őrnagynak átadott, naplószerű jelentéséből értesülünk. A református delegáció amerikai

¹⁴⁰ ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. k. r. o. f. i. l. m., 89–91. f.

¹⁴¹ A nagyváradi püspök saját érdekeit – az amerikai út jogosultságát – is szolgálta Hamza „szavainak” titkosszolgálati tolmácsolása, amely udvariaskodás is lehetett. A New York-i lelkész ugyanis, bő fél évvel később, az MRE 1967. évi delegációja előtt egészen más-ként – elmarasztalóan – nyilatkozott Búthi Sándorról. *Uo.*, 85–86 (háttoldal is). f.; ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 41. f.

¹⁴² ACNSAS, Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/7 sz. m. k. r. o. f. i. l. m., 86. (háttoldal is) f.

utazásának leírását a BM III/III/2-b. alosztályának vezetője, Kiss Ervin alezre-des¹⁴³ február 25-én a hírszerzés BM III/I/1-a. alosztályának is megküldte.¹⁴⁴

A hívó fél az ún. Pittsburgh-i Bizottság volt, amely első alkalommal hozta közös nevezőre az összes amerikai magyar református szervezetet, és amely a kormánykörök egyetértésével – a kelet-európai országokkal való barátkozás, közeledés Johnsoni politikájának szellemében –, kézbe vette a delegáció programjának szervezését. A bizottság 1966 márciusában és decemberében is ülésezett, és a harmadik 1967. január 16-i bizottsági ülés már a magyarországi delegáció jelenlétével is számolt.¹⁴⁵

A brüsszeli járattal érkező küldöttséget ezúttal is Hamza András¹⁴⁶ várta a New York-i Kennedy reptéren. Rajta kívül az Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház több főtisztviselője is megjelent: a főtitkár, William Phelps Thompson,¹⁴⁷ az EVT főtitkárának kinevezett Eugene Carson Blake utódja; Robert Shaw, a nemzetközi ügyek titkára; továbbá Ray Kearns, az Ökumenikus Bizottság társult főtitkára. Tiszteletét tette feleségével együtt Harsányi András cartereti lelkész, az Amerikai Magyar Lelkészegyesület elnöke, és értelemszerűen a magyar hivatalos szervek is képviseltették magukat. Itt kell említeni Radványi János washingtoni ügyvivőt és munkatársát, Gáll Jánost, továbbá Prandler Árpádot, az ENSZ-nél működő Magyar Misszió helyettes vezetőjét is.¹⁴⁸

Az újabb magyar delegáció is taktikai megbeszéléseket folytatott: elosztot-ták a feladatokat, hogy ki milyen témákról beszél, és milyen jellegű kérdések-

¹⁴³ Kiss Ervin (1926–1972) alezre-des. Káderlapja szerint 1966. július 1-től 1967. június 30-ig a BM III/III-1-b. alosztály vezetője. Szolgálati viszonyának 1972. május 13-ai halála vetett véget. Lásd https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:906362,ELETRAJZ (Letöltés: 2020. július 9.)

¹⁴⁴ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 38–71. f.

¹⁴⁵ *Uo.*, 44. f.

¹⁴⁶ Ekkoriban minden magyar ügyet Hamzára bízták. Az 1966. évi magyarországi irókküldöttség, Illyés Gyula és Weöres Sándor programjának megszervezését és lebonyolítását is ő végezte. *Uo.*, 40. f.

¹⁴⁷ William P. Thompson (1919–2006) jogász, az Amerikai Presbiteriánus Egyház kimagasló személyisége. Lásd William P. Thompson, Presbyterian and ecumenical leader, dies at 87, *Reformiert Online*, <http://www.reformiert-online.net/aktuell/details.php?id=200412837&lg=eng> (Letöltés: 2020. július 25.)

¹⁴⁸ Prandler Árpád (1930–2014) magyar jogász, diplomata, egyetemi tanár. 1962 és 2004 között a külügyminisztérium munkatársa. 1963-tól 1968-ig a magyar ENSZ-képviselő tanácsosa New York-ban. 2005-ig, kisebb megszakításokkal, az ENSZ Közgyűlés magyar delegációjának tagja. 2005-től haláláig a Jugoszláviában történt háborús bűncselekményeket vizsgáló nemzetközi Törvényszék bírója. Egyebek között, számos tanulmányt írt az ENSZ alapokmánya, békefenntartás, nemzetközi szervezetek, leszerelés, nemzetközi humanitárius jog, nemzetközi büntetőjog, emberi jogok, valamint a tengerjog témájában. Lásd Blahó András–Prandler Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.

re ad választ a program lebonyolításakor.¹⁴⁹ Konkrét elképzelésekkel érkeztek: a küldöttség a magyar bibliafordítás köré szerette volna csoportosítani a külföldön élő magyar reformátusokat, mely az első lépés lett volna a magyar reformátusok világszövetsége létrehozásához. Hasonló kísérlet volt a készülő angol nyelvű album is, melyről a körutazás során amerikai magyar református véleményeket is meghallgattak.¹⁵⁰ Akárcsak a korábbi látogatások során, ez esetben is kiderült, hogy „bizonyos komplikációk voltak”, mivel „egyes személyek látogatása ellen az emigrációsok közül némelyek tiltakoztak”.¹⁵¹ A Hamzával folytatott beszélgetések kitértek az erdélyiek előző évi többhetes amerikai látogatására is: „Hamza Búthi püspökről minősíthetetlen jelzőkkel nyilatkozik. Mint embert is, mint püspököt is – irányunkban is provokációs módon gyalázza, műveletlen, ostoba, buta embernek minősíti. Kijelentéseit válasz nélkül hagyjuk.” – írta „Tolnai”.¹⁵²

A delegáció főútvonala New York–Memphis (TN)–Pittsburgh (PA)–Cleveland (OH)–Detroit (MI)–Chicago (IL)–New York. A látogatások tulajdonképpen a keleti parton és a közép-nyugati térségben zajlottak. Repülővel utaztak egyik nagyvárosból a másikba, ahol csupán néhány napot tartózkodtak, szolgáltak a környező gyülekezetekben, majd továbbrepültek. Tiszteletükre szinte mindenhol lelkészértekezletet hívtak össze. Folyamatosan prédikációkat és beszámolókat tartottak, rádió- és újságinterjúkat adtak, és teológiai szemináriumokat látogattak meg. Az amerikai média is élénken foglalkozott a magyar küldöttséggel, amelynek tagjai minden alkalmat megragadtak a személyi kapcsolatok kiépítéséért. Tóth Károly figyelme kiterjedt a napisajtó olvasására és a szándékos és provokációs jellegű kijelentések és mozzanatok rögzítésére is.¹⁵³

¹⁴⁹ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 40. f.

¹⁵⁰ *Uo.*, 43, 61. f.

¹⁵¹ Voltak olyan lelkészek, akik durva, támadó levélben kifogásolták egyházi elöljárójuk előtt, hogy az illető a magyarországi egyházi küldöttséget fogadta, és a gyülekezetek szószékére felengedte. A későbbiekben, 1967. január 15-én Pittsburgh-ben Szamosközi püspöknek a Szabadságharcos Szövetség titkára, Pásztor László udvarias és illő formában egy hasonlóan korrekt hangvételű nyilatkozatot adott át, hogy ezt továbbítsa a magyar kormánynak, a „budapesti szovjet helytartótanácsnak”. *Uo.*, 50, 53–54. f.

¹⁵² *Uo.*, 41. f.

¹⁵³ A provokációs megjegyzések és kijelentések elsősorban Hamza Andrásához kötődtek, aki magyarországi útjáról visszatérve, ottani tájékoztatásokra hivatkozva terjesztette, hogy Tóth Károly „közvetlenül Moszkvának jelent”. Hamza nyilvánosan is tett ilyen kijelentéseket: „Hogy miért kapott Tóth vízumot? Hát mit jelenthet Tóth, amit Bartha vagy Szamosközi nem jelentett?” A mozzanatok közül kiemelendő az 1967. január 14-ei ligonieri eset, amelynek során Daróczy Sándor, a Bethlen Otthon igazgatója Tóth Károlyt illetően megeskette Bartha Tibort arról, hogy Tóth egyházi ember és nem állami ügynök. Miután ez megtörtént, megváltoztatta magatartását irányában. *Uo.*, 49–50, 63. f.

Memphisben James McCord fogadta őket, ahol az RVSZ 1970. évi beyruti világyűléséről és ennek központi témájáról – „Isten megbékéltette magát a világot Jézus Krisztusba” – folytattak eszmecsere, amelynek kidolgozásához segítséget vártak a Magyarországi Református Egyháztól is. Szóba került Marcel Pradervand 1970. évi nyugdíjba vonulása és utódlásának előkészítése. Az RVSZ főtitkárának kapcsolatai az MRE vezetőségével időközben megromlottak. Ez az oka annak, hogy a küldöttség súlyos kritikai megjegyzéseket tett személyével és tevékenységével kapcsolatban. Tóth kérdésére McCord rövid ismertetőt tartott Josef Hromádka teológiai professzor¹⁵⁴ princetoni látogatásáról is, aki előadásában a keresztyén–marxista dialógus szükségességéről beszélt, és a dialógus vonatkozásában a szocialista (kommunista) országok egyházainak további feladatairól szólt. Tóth érdeklődése nem volt véletlen. 1958-ban megindult a Prágai Keresztyén Békekonferencia mozgalma (a köztudatban KBK), amely a szocialista országok egyházait egyesítette érintkezésükben a Nyugattal, és amely a kommunista külpolitikai irányvonalat képviselte. A mozgalomnak irányt adó vezetőség 1968-ig Hromádka köré szervezve cseh monopólium volt. Ez a körülmény az 1958-as nemzetközi és ökumenikus viszonyokra épült, amelyek az elkövetkezendő években megváltoztak, és különösen a magyar protestáns elit kérdőjelezte meg egyre inkább a KBK cseh vezetőségét.¹⁵⁵

Az RVSZ Észak-Amerikai Területi Bizottságának memphisi 1967. január 10–11-ei üléseire a magyar delegációt is meghívták. Az előzetes felkérést követően Bartha püspök angol nyelvű előadást tartott a magyarországi egyházi állapotokról, melyet aztán a *Magyar Egyház* című lap angolul is, magyarul is leközölt.¹⁵⁶ Bartha és Tóth január 12-én együtt ebédelt az Amerikai Egyesült

¹⁵⁴ Josef Lukl Hromádka (1889–1969) cseh teológus, az 1950-es és 1960-as évek meghatározó egyházi személyisége. Lásd Milan Opočenský (ed.): *From the Reformation to Tomorrow. In memory and Appreciation of Josef L. Hromádka (1889–1969)*, Geneva, WARC, 1999.; Paul Bock: *Protestantism in Czechoslovakia and Poland*, in Petra Sabrina Ramet (ed.): *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*, Durham–London, Duke University Press, 1992, 81–87; Richard Felix Staar: *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1991, 79–88.

¹⁵⁵ Az 1968. évi csehszlovákiai intervenciót követően az Orosz Ortodox Egyház és az MRE képviselői előbb eltávolították a KBK cseh csúcvezetőit, majd egy rövid lengyel intermezzóval előkészítették Tóth Károly 1971-től kezdődő főtitkárságát. Ettől kezdve a KBK három legfontosabb pozíciója – elnök, főtitkár, nemzetközi titkár – a rendszerváltásig orosz és magyar érdekeltség maradt. A magyar egyházi hatalomátvételtől lásd ÁBTL 3.2.5. O-8-194/1-2 (Operatív dosszié: „Bomlasztók” – A Prágai Keresztyén Békekonferencia. I–II. kötet).

¹⁵⁶ A memphisi ülésen Marcel Pradervand maga is ellenségesen viszonyult a magyar delegációhoz. Harsányi András közlése szerint a főtitkár feltette neki a kérdést: miért hívtátok ide ezeket a vörös püspököket, talán már ti is egyetértetek velük? ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 45–46. f.

Presbiteriánus Egyház vezetőivel – Thompson főtitkárral, John Coventry Smith-szel, az Ökumenikus Bizottság főtitkárával és Ray Kearns társult főtitkárral –, melynek során felmerült az MRE segélyezése. Az amerikai fél elmondta, hogy 1967–1968-ra 50 milliós missziói alapot hoznak létre, melyből 16 millió dollárt országon kívüli célokra óhajtanak felhasználni. Felvetették, hogy Magyarországot is bekapcsolnák ebbe az akcióba, és javasolták, hogy február 1-jén az Amerikai Egyházak Ökumenikus Tanácsánál teendő látogatás alkalmával tovább tárgyaljanak erről a kérdésről. Azt is előhozták, hogy esetleg adományoznak az MRE-nek egy az ECLOF ökumenikus kölcsönsegély alaphoz hasonlót, melynek terhére egyházi épületeket lehetne restaurálni és építeni. Az így adományozott összeg annyiban különbözött volna az ECLOF-tól, hogy teljesen az MRE tulajdona lett volna. A beszélgetés végén elmondták, hogy nagy létszámú delegációt küldenek Kubába, a Presbiteriánus Egyház zsinatára, és felvetették, hogy a magyar delegáció nem írna-e egy köszöntő levelet a kubaiakhoz, amit ők magukkal vihetnének. Bartha és Tóth úgy vélték, ezt a kérést teljesíteni lehet.¹⁵⁷

Pittsburgh-ben 1966. január 13-án a delegációt Nagy Lajos püspök és Babos Sándor lelkész várta. Az itt tartózkodás során – a McKeesportban, Detroitban (MI), Duquesneben (PA), Homesteadben, Hammondban (IN) tartott istentiszteletek mellett – a ligonieri látogatás és a pittsburgh-i lelkészértekezlet eseményei kiemelendők. Ligonierban Daróczy Sándor, a Bethlen Otthon¹⁵⁸ igazgatója és Csia Kálmán lelkész, az otthon felügyelője fogadta őket. Daróczyt erősen foglalkoztatta a romániai magyarok és a kárpátaljai magyarok helyzete. Az előbbieket helyzetének javításáért Bartha püspök tanácsát kérte. „Válaszunkban igyekszünk enyhíteni kirohanásait és támadásait – írta „Tolnai” –, s megmagyarázzuk azt az újszerű viszonyt, amely Magyarország és a szomszédos népek között kialakult.” A látogatás végén Daróczy adományokat ajánlott fel a Kollégiumi Jubileumi Alapnak és a leányfalui öregotthonnak. A magyarországi abortusz-törvény esetleges megváltoztatása mellett a házigazda lelkészeket leginkább a hazautazás és a debreceni jubileumi ünnepeken való részvétel érdekelte.¹⁵⁹

1967. január 16-án került sor a Pittsburgh-i Bizottság ülésére, amelyen az amerikai magyar református szervezeteket Szabó István, György Árpád, Csor-

¹⁵⁷ *Uo.*, 46–47. f.

¹⁵⁸ A Bethlen Otthon két részből állt: öregotthonból és gyermekotthonból, ahol amerikai magyarok találtak elhelyezést. Igazgatója, Daróczy Sándor, ezenkívül létrehozott itt egy rendkívüli értékes gyűjteményt, mely a világon megjelenő magyar nyelvű egyházi kiadványokat és lapokat tartalmazta, és az amerikai magyar emigráció teljes dokumentációjának számított. *Uo.*, 48. f.

¹⁵⁹ *Uo.*, 48–49. f.

dás Gábor, Nagy Lajos, Daróczy Sándor és Kecskeméthy István képviselték. A megbeszélést követően Bartha püspök tartott közel kétórás előadást, melyben a jubileumi ünnepek terveiről, kiadványaikról, a magyarországi helyzetről, ökumenikus kapcsolataikról, teológiai gondolkodásuk fejlődéséről nyújtott átfogó képet. Ezt követően, főleg a jubileumi részvétel és a turista-csoportok magyarországi látogatásaival kapcsolatban tettek fel kérdéseket, de felmerült az anyaországi református lelkészek amerikai körútra küldésének ötlete is, hogy a debreceni kollégiumnak gyűjtsenek.¹⁶⁰

A pittsburgh-i történetekhez tartozik, a helyi Western Theological Seminary meglátogatása is, ahol az anyaországi küldöttség együtt ebédelt a professzorokkal, melynek során konstruktív beszélgetés alakult ki. Tóth Károly soros naplóbejegyzésében újra előkerült Hromádka professzor, aki legutóbbi pittsburgh-i tartózkodásakor kiváló benyomást hagyott hátra. Miller professzor szerint: „Ha a protestánsoknak lennének szentjeik, akkor Hromádkát kellene szentté avatni.”¹⁶¹

Az egyházi küldöttség 1967. január 18-án tovább repült Clevelandbe, ahol Szabó István lelkész és Köteles Béla főgondnok¹⁶² vállalták a vendéglátás lebonyolítását. Két nappal később részt vettek azon a lelkészértekezleten, amelyen 40–45 clevelandi- és más környékbeli református lelkész vett részt. A meghívókat előzetesen úgy küldték ki, hogy hangoztatták, akinek támadó jellegű kérdése van, az maradjon otthon, mert a vendégeket nem engedik megsérteni. Az értekezlet után az amerikai nemzetiségek helyi rádióadójának Bartha jól sikerült interjút adott. Ezt zárta az a körülbélül 200 fős fogadás, amelyet a helyi gyülekezetek lelkészei, főgondnokai, presbiterei és egyháztagjai adtak a magyarországi küldöttség tiszteletére.¹⁶³

¹⁶⁰ *Uo.*, 51–52. f.

¹⁶¹ Négy probléma körül csoportosultak az amerikai kérdések: 1. Milyen teológiai irányzatok érvényesülnek Magyarországon? 2. Az MRE viszonya a római katolikus egyházhoz? Milyen Mindszenty bíboros helyzete? 3. Vannak-e hívei a keresztyén–marxista dialógusnak Magyarországon, és ebben mi a jelenlévők álláspontja? 4. Mik az egyház lehetőségei a szocialista társadalomban? *Uo.*, 52–53. f.

¹⁶² Köteles Béla (1912–2003) erdélyi származású, clevelandi magyar gyártulajdonos. A PEMCO Inc. keretében fejlesztették ki, és kezdték gyártani a nyitott szívűtűtétek végzésére alkalmas szív-tüdő motort. A clevelandi református egyházzal és gyülekezettel karöltve, 1967-től kezdődően az évtizedek során több szív-tüdő gépet bocsátott a magyar egészségügy részére. Lásd Papp Zoltán–Kovács Gábor: Köteles Béla, a magyar szívsebészec mecénása, *Orvosi Hetilap*, CLIII. évf., 2010/22., 866–868; Köteles Béla emlékére, *Hajdú-Bihari Napló*, LX. évf., 73. szám, 2003. március 28., 5.

¹⁶³ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 54–57. f.

A delegáció még aznap este tovább repült Detroitba, ahol Tóth Tibor esperes fogadta őket. A január 21-ei lelkészértekezleten megjelent néhány Kanadában élő magyar református lelkész is. A hozzászólások közül kiemelkedett Vatai László detroiti lelkészé,¹⁶⁴ aki aggodalmát fejezte ki a magyar református teológiáért. Úgy vélte, hogy az egyháztól idegen világnézet eszközévé válik a teológia, és így az egyházon belül megy végbe a bomlasztás. Konkrét példaként a *Teológiai Szemle* folyóiratot, és Pákozdy László¹⁶⁵ egyik cikkét idézte. Feltette a kérdést: mi lesz akkor, ha az alakuló teológia elárulása lesz mindennek, ami az egyház? A hozzászólásra végül Tóth Károly adott rutinos választ. Egy ellenkérdéssel azt tudakolta Vataitól, hogy a *Teológiai Szemlét* mindenestől fogva rossznak tartja-e, vagy pedig egyes cikkek vagy tanulmányok esetében tartja rossznak? Mert a francia, az angol és a német nyelven megjelenő nyugati irodalomból, ők is bármikor tudnának idézeteket kiragadni, annak bizonyítására, hogy a teológia az egyháztól idegen világnézetek eszközévé vált. Úgy vélte, hogy ezeknek a tükrében kell látni a *Teológiai Szemlében* megjelent tanulmányokat is. A jövődöbéli dunamelléki püspök egy retorikai csavarral elmondta, hogy valóban úttörő munkát végez az MRE: egy teljesen új társadalmi környezetben keresi az egyház szolgálatát, és eközben követhet el hibákat is. Az egyházi vezetőség viszont nagyon hálás, ha ezekre a hibákra a nemzetközi konferenciákon rámutatnak. „Téves viszont az a nézet – jelentette ki –, amely a hidegháború szellemét sugározza, hogy ti. a szocialista társadalomban az egyháznak csak két lehetősége van: vagy politikai ellenzékbe megy át, vagy katakombákba vonul. A tapasztalat bebizonyította, hogy van egy harmadik megoldás is: a becsületes, hűséges szolgálat lehetősége.” Az EVT és a KBK nemzetközi értekezletein szerzett vitatapasztalatok, már ekkora nemzetközi diplomatává érlelték a KBK későbbi vezetőjét, aki sikeresen maga mellé állította mind a hallgatóságot, mind a kérdező Vatait, aki a

¹⁶⁴ Vatai László (1914–1993) magyar református lelkész, irodalomtörténész, filozófus, egyetemi tanár, politikus. Sárospataki teológiai tanulmányait követően, 1938-ban a Princetoni Egyetemen tanult, majd 1942-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a filozófia doktora címet szerezte meg. 1947 januárjában a Magyar Közösség ellen indított koncepció eljárás keretében letartóztatták, és a Místéth-perben hat és fél évi börtönre ítélték. 1947 novemberében Svájcba menekült, az 1950-es évektől egyesült államokbeli és kanadai gyülekezetekben szolgált. 1951-től 1976-ig a Szabad Európa Rádió egyházi adásainak külső munkatársa volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 16.)

¹⁶⁵ Pákozdy László Márton (1910–1993) magyar református lelkész, teológiai tanár, egyházi író. Lásd Ladányi Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2005, 236.

búcsúzaskor teljesen elérzékenyülve, a következőket mondta: „Nagyon, de nagyon ügyesen csináljátok a dolgokat.”¹⁶⁶

Chicagóban, György Árpád, a South Side-i Magyar Evangélikus és Református Egyház lelkésze, a Kálvin Egyházkerület elnöke fogadta a küldöttséget, akinek munkáját Berecz Árpád hammondi lelkész segítette. A delegációt mindkettőjük gyülekezetében szeretettel fogadták. Mindkét lelkész nyilvánosan elkötelezte magát a delegáció mellett, és György ki is jelentette, hogy az MRE vezetéséhez tartozónak érzik magukat. A házigazdák az 1967. január 23–25. közötti ottlét utolsó napján lehetővé tették a Michigani Holland Teológiai Fakultás meglátogatását is.¹⁶⁷

A küldöttség ezt követően visszarepült New York-ba, ahol Hamza András segítségével sor kerülhetett az amerikai program befejező részére. 1967. január 26-án James McCord fogadta a küldöttséget a Princetoni Teológiai Fakultáson. Az egyetemi klubban tartott ebéden, a részt vevő professzorokkal heves filozófiai vita alakult ki a keresztyén–marxista dialógusról. Charles West professzor szerint az egyháznak lényegében véve az a feladata, hogy kényelmetlenkedjen a mindenkori társadalmi rendnek, és hogy a kommunistákat filozófiai vitára provokálja. A magyar delegáció a már régen kialakult álláspontot hangoztatta: „Akkor van értelme a dialógusnak, ha célját világosan látják. A dialógus Magyarországon régóta folyik kommunisták és keresztyének között, sőt, ez az alapja az egyház és állam jó viszonyának.” Úgy vélték, hogy a dialógusra inkább a nyugati országokban van szükség, „s mi várjuk ezeket a dialógusokat”. A vita magas színvonalon és baráti hangulatban folyt, West búcsúzaskor arra kérte Bartha püspököt, tegye lehetővé, hogy még abban az évben vagy a következőben Magyarországra látogathasson.¹⁶⁸ A küldöttség látogatásával egyidőben McCord levelet kapott Havadtóty Sándor fairfieldi (CT) református lelkésztől,¹⁶⁹ amelyben Sass Kálmán érmindszenti lelkész¹⁷⁰

¹⁶⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 57–58. f.

¹⁶⁷ *Uo.*, 59–62. f.

¹⁶⁸ *Uo.*, 62. f.

¹⁶⁹ Havadtóty Sándor (1924–2019) erdélyi magyar református lelkész, egyetemi tanár, emberi jogi aktivista. A kálvini Krisztus Egyesült Egyháza fairfieldi gyülekezetének lelkésze 1960 és 1993 között. Az erdélyi magyarok ügyét az egyik leginkább szívén viselő amerikai emigráns. Negyed évszázadon át volt a Szabad Európa Rádió protestáns műsorának a szerkesztője. Bejárása volt a washingtoni Kongresszus és Szenátus albizottságaiba, tagja volt a Romániai Emberi Jogok Bizottságának (Committee for Hungarian Rights in Romania), és tanácsadója volt az USA Külügyminisztériuma Emberi Jogi Bizottságának is. Lásd Alexander Havadtóty, 1924–2019, <https://www.legacy.com/obituaries/ctpost/obituary.aspx?n=alexander-havadtóty&pid=194134392&fhid=4258> (Letöltés: 2020. július 17.)

¹⁷⁰ Sass Kálmán (1904–1958) erdélyi magyar református lelkész. Róla lásd Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. 2. kötet. Az érmihályfalvi csoport*, Marosvásárhely, Mentor, 2007.

kivégzéséről értesített. Havadtőy úgy vélte, hogy az előző évben az Államokban járó Búthi is felelős azért, hogy ilyen esemény megtörténhetett Romániában, és figyelmeztette a Teológia rektorát, hogy ugyanígy fog járni a magyar püspökökkel: visszaélnék azzal a tekintéllyel, amit a McCorddal való érintkezésből kapnak, miközben a kommunista elnyomás eszközei.¹⁷¹

A New York közelében lévő Denville-i Hamza-farmon 1967. január 27-én sor került a keleti egyházmegye lelkészértekezletére, körülbelül 40 lelkész, közöttük Harsányi András, Böszörményi István,¹⁷² Bertalan Imre,¹⁷³ dr. Nagy Lajos,¹⁷⁴ Király Zoltán, Szigethy Béla és Bütösi János¹⁷⁵ részvételével. Bartha püspök előadását követően az MRE megjelenés előtt álló konfirmációi kátéja felől érdeklődtek, és felmerült a magyarországi református egyházi épületek karbantartásának segélyezése is. Kiderült, hogy az amerikai magyaroknak gátlásaik vannak a debreceni kollégiumra való adakozás vonatkozásában, mert nem tudják, hogy a magyar állam, mikor veszi el azt. Végül kialakult az a vélemény, hogy a delegáció látogatását is előkészítő Pittsburghi Bizottság feladata lesz a Kollégiumi Jubileumi Alapra való adakozás módjának és lehetőségének kimunkálása. A lelkészértekezlet kérte, hogy az anyaországi egyházi sajtókiadványok listáját küldjék meg nekik, és tegyék lehetővé, hogy rendelhessenek azokból, miután nagymennyiségű magyar bibliára, imádságos könyvre, teológiai művekre volt szükségük, amelyekhez az Államokban nem tudtak hozzáférni. Megvitatták, a „Szamaritánus” aláírással ellátott körlevelet is, mely mellék-

¹⁷¹ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 62–63. f.

¹⁷² Böszörményi M. István (1901–1976) magyar református lelkész. Amerikai teológiai tanulmányait követően, 1925-től 1976-ig bridgeporti (CT) lelkész. Lásd https://silver.drk.hu/_en/node/283 (Letöltés: 2020. július 19.)

¹⁷³ Bertalan Imre (1918–2008) magyar református lelkész. Sárospataki teológiai tanulmányai után Németországban és Svájcban tanult. 1946-ban ösztöndíjat kapott a princetoni teológiára, és ugyanekkor meghívták a Staten Island-i (NY) Magyar Református Egyház segédlelkészének. 1954-től 1963-ig passaicai lelkész (NJ), 1963-tól 1980-ig New Brunswick-i (NJ) lelkész. 1980 és 1992 között, nyugdíjazásáig, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke. 1981-től a Washingtoni Magyar Református Egyház lelkésze, 1990-től pedig Allen Park lelkésze. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 19.)

¹⁷⁴ Dr. Nagybacsoni Nagy Lajos (1914–?) erdélyi magyar református lelkész, teológiai tanár. Budapesti tanulmányai után Skóciában tanult. 1947-ben emigrált, előbb az Egyesült Királyságban, majd Kanadában és végül az USA-ban végzett lelképásztori munkát. 1961-től a New York-i Teológiai Szeminárium professzora volt. Lásd a BM III/I. Csoportfőnökség 1-A alosztályának a Nagy Lajos tárgyában készített 1966. augusztus 15-ei jelentéseit. ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 239–242. f.

¹⁷⁵ Bütösi János (1919–2010) magyar református lelkész. Debreceni teológiai tanulmányai után a Princetonon, majd a pittsburghi egyetemen tanult. 1953-tól hammondi, 1955-től mcKeesporti lelkész. A püspöki látogatások idején, 1960-tól 1976-ig South Norwalk-i (CT) lelképásztor volt. Lásd <https://silver.drk.hu/en/node/283> (Letöltés: 2020. július 19.)

letként a *Nemzetőr* című emigráns lap egy cikkszüvegét tartalmazta, és amelyben az ismeretlen levélíró arra kérte a delegációval találkozó amerikai református lelkészeket, hogy tiltakozzanak a magyarországi egyházi elnyomás ellen.¹⁷⁶

A New York-környéki program a korábbiakhoz hasonlóan zsúfolt volt. A delegáció tagjai Carteretben, McKeesportban és Manville-ben (NJ) prédikáltak, gyülekezeti fogadásokon vettek részt. 1967. január 28-án New Brunswickban (NJ) 300 fős gyülekezeti estet szerveztek Bartha püspök tiszteletére. Az eseményeken ellenségeskedésnek nyoma sem volt, az amerikai reformátusok nagy szeretettel érdeklődtek a magyarországi viszonyok felől, állandónak bizonyultak a meleg barátság, tiszteletnyilvánítás, az elérzékenyülés határát súroló ragaszkodás különböző jelei.¹⁷⁷

A delegáció tiszteletére a washingtoni magyar nagykövetség 1967. január 30-án fogadást adott, amelyre meghívtak minden olyan amerikai magyar református lelkészt is, akire számítottak a néhány hónappal későbbi debreceni jubileumi rendezvényen. A meghívottakból kimaradt Béky Zoltán, aki az „ellenforradalom” 10 éves fordulójára rendezett eseményeken, 1964. évi anyarszági tapasztalatai alapján, igen súlyos és kellemetlen nyilatkozatokat tett. Emiatt nem számítottak rá a hazai ünnepeken sem.¹⁷⁸ A küldöttség a fogadás előtt együtt ebédelt Radványi János ügyvivővel, bizalmas beszélgetést folytatva,¹⁷⁹ aki egyszersmind felhívta a figyelmet az Egyesült Államok külügyminisztériuma új keletű kedvességének kifejezésére: a protokollosztály vezetője kézfogás erejéig megjelent egy-egy magyar fogadáson, mely korábban nem történt meg. Tóth nyilatkozott az *Evening Post*nak, az *Amerikai Magyar Szónak*, majd a fogadáson a *Washington Post* tudósítójának is.¹⁸⁰ A jól sikerült fogadás után visszatértek szálláshelyükre, ahol megállapították, hogy a követségi rendezvény ideje alatt csomagjaikat átvizsgálták.¹⁸¹

A New York-ba visszatérő küldöttség ott tartózkodása utolsó napján, február 1-jén még egy sor hivatalos látogatást tett. Az Amerikai Egyházak Ökumenikus Tanácsának épületében meglátogatták Eugene Smitht, az EVT Amerikai Szekciójának vezetőjét, akivel az 1966. évi „Egyházak és Társadalom”

¹⁷⁶ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 63–65. f.

¹⁷⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 65–66. f.

¹⁷⁸ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 43–44. f.

¹⁷⁹ Radványi kellemetlen hangulatot okozó disszidálásáról az MRE vezetősége pont a jubileumi ünnepség alatt értesült.

¹⁸⁰ A *Washington Post* másnapi számában megjelent a „Magyar püspök látogatása az Egyesült Államokban” című cikk, melyben szembeállítva Bartha Tibort Mindszentyvel elmondták, hogy miközben a bíboros önkéntes száműzetésben a budapesti USA-követségen él, a református püspök a kommunisták támogatásával az Államokba utazott. Uo., 68–69. f.

¹⁸¹ Uo., 69. f.

genfi konferencia szakmai értékeléséről, a magyar tanulmányi hozzájárulásról és a szakmai együttműködés keretében történő folytatásáról beszéltek. Meglátogatták John Coventry Smitht, az Egyesült Presbiteriánus Egyház Ökumenikus Bizottságának főtitkárát, aki a kubaiakhoz írt levél fogadtatásáról is reflektált. Bartha püspök szót emelt Kulifay Imre párizsi lelkészért,¹⁸² akitől a Francia Protestáns Egyházsövetség megvonta azt a pénzügyi segítséget, melyet az amerikai egyházak adományaként élvezett, és így lehetetlen helyzetbe került. A küldöttség ezt követően felkereste még „Doreman urat”, aki a Közép-keleti és Kelet-Európai Osztály vezetője volt az amerikai egyházak segélyszervénél. Doreman elmondta, hogy Varsóban és Belgrádban kirendeltségük működött segélyüggek intézésére, és Budapesten is létrehozta volna egyet. Szerette volna, ha minél több magyarországi ösztöndíjas diákot meghívhattak volna az Egyesült Államokba, másrészt nagyon érdekelte a csomagküldés formájában történő egyéni segélyakciók kiépítésének ügye is.¹⁸³

Az utolsó hivatalos látogatásra Csatorday Károly nagykövetnél¹⁸⁴ került sor az ENSZ székházában, aki ízelítőt adott az ENSZ működéséről, problémáiról, miközben ő is hasznosnak ítélte az „ilyen jellegű” református egyházi látogatást. A magyar delegáció fontosságát és értékét jelzi, hogy mind a Harsányi-, mind a Hamza-család kikísérte őket a reptérre, és a washingtoni nagykövetség mellett az ENSZ Misszió részéről is jelen voltak néhányan. A küldöttség tagjai 1967. február 3-án a Frankfurt–Budapesti MALÉV géppel hazaérkeztek.¹⁸⁵

¹⁸² Kulifay Imre (1908–1986) 1934-től párizsi református lelkész, a kommunista hatalomátvételig a párizsi magyar követség alkalmazottja, ezt követően viszont több évtizedig hontalanként menekülti státuszban élt. A magyar hírszerzés, legális külképviseleti csatornáin keresztül, másfél évtizeden át használta a tippszemélyként számon tartott lelkészt és ismereteit a protestáns világszervezetekről. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2100/66 (Kutató-dosszié: „Yolland Guy”); ACNSAS, fond Külügyi Hírszerző Szolgálat fond, 1628/4 sz. mikrofilm, 248–249. f.

¹⁸³ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 69–71. f.

¹⁸⁴ Csatorday Károly (1926–1972) magyar diplomata. 1960 és 1961 között magyar nagykövet volt Tokióban. 1961-ben rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté léptették elő, és 1967-ig Magyarország New York-i állandó ENSZ-képviselőének vezetője volt. Az ENSZ közgyűlésében több tisztséget viselt, 1968-tól 1970-ig ő képviselte Magyarországot a Biztonsági Tanácsban. Lásd Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követelek és nagykövetelek, 1945–1990*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015, 152.

¹⁸⁵ ÁBTL 3.2.5. O-8-073/8, 71. f.

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

A címben elhangzó egyházzolgálat kifejezés esetében – miután titkosszolgálati megbízatással is kiegészült – nyilvánvaló, hogy ez nem csupán a jó értelemben vett lelkipásztori munkát és a némi reprezentációs feladatkörrel kiegészülő igehirdetést fedte. Míg Magyarországon rutinos egyházi diplomáták számoltak be tapasztalataikról a pártállam képviselőinek, ideológiai sallang nélkül, közösségi problémákra keresve a választ, időnként hétköznapi párbeszéd érzését keltve, addig Romániában a nyelvi akadály mellett, az állandó gyanakvás és bizalmatlanság légkörében, külön tudást igényelt a látottak „objektív” prezentálása. Az egyházi érdekeket szem előtt tartó kapcsolatépítésben – a hírszerző munkában és a folyamatos dezinformálásban – sajátos helyet foglalt el az anyaország és a külhoni magyarság kapcsolata, a kisebbségek helyzetének részletezése. Az erdélyi magyarok helyzetét érintő érdeklődés az amerikai fél szórványos kezdeményezéseire került elő, melyre a be nem avatkozás elvét követő magyar állam egyházi képviselői nem tudtak érdemi információkkal szolgálni, a romániai delegáció pedig az iratanyagok alapján vonalas magatartást tanúsított. Szembetűnő a Magyarországhoz ezer szállal kapcsolódó emigránsok kötődése, mely a MRE kiküldöttjeinek színvonalas programjában is kifejezést kapott, és akikhez – a gyanakvó, sokszor ellenséges sajtóhangok ellenére – kötődtek és „megoldást” vártak. Ezzel szemben az érezhetően súlytalan erdélyi delegáció langyos fogadtatása a kevéske, tucatszámú, erdélyi emigráns lelkésszel is magyarázható.

Történeti síkon – további kutatómunka és feldolgozás hiányában – egyelőre csupán rövid távú következtetések fogalmazhatóak meg. A Magyarországi Református Egyház az amerikai látogatásokból leszűrt tapasztalatait elsősorban a Debrecenben 1967. május 19. és 22. között megrendezett 400 éves jubileumi ünnepeken kamatoztatta, ahol a nagyszámú emigráns református lelkészi közösségből a legnagyobb az amerikai volt. Erdélyi magyar szempontból a történet Búthi Sándor nagyváradai püspök 1967. március 15-ei tragikus halálával ér véget. A kérdés itt talán az, hogy a Romániai Református Egyházban ki vette át a „Császár” fedőnéven megfigyelt püspök külföldi hírszerzésen belüli feladatait, vagy inkább miért nem volt szükség ilyen feladatkörrel megbízottra az elkövetkezendő évtizedekben?

BIBLIOGRÁFIA

- ANTON, Mioara (ed.): *Documente Diplomatice Române. Seria a III-a. România și Tratatul de la Varșovia. Conferințele miniștrilor Afacerilor Externe și ale adjuncților lor (1966–1991)*. București, Editura ALPHA MDN, 2009.
- ANTON, Mioara: *Ieșirea din Cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu Dej*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007
- ANTON, Mioara–Ioan Chiper: *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate și ruptură în relațiile româno-sovietice*, București, Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, 2003.
- Az amerikai hatóságok nem adták meg a beutazási engedélyt Péter János református püspöknek a presbiteri világszövetség nagygyűlésére, *Népszava*, LXXXII. évf., 180. szám, 1954. július 31., 3.
- BAKOS Lajos: Krisztus jó vitéze. Emlékezés Békefi Benőre, *Theológiai Szemle*, VII. új évf., 5–6. szám, 184–186.
- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- BANU, Florian: De la colaborare la izolare. Relațiile Securității cu serviciile similare din țările Pactului de la Varșovia, 1955–1989, *Arhivele Totalitarismului*, 2015/1–2, 125–145
- BANU, Florian–Liviu Țăranu: *Aprilie 1964 – „Primăvara de la București”. Cum s-a adoptat „Declarația de independență” a României?* București, Editura Enciclopedică, 2004.
- BANU, Florian–Luminița Banu: Alexandru Drăghici la ora naționalismului – popularizarea „Declarației din aprilie 1964” în structurile M.A.I., *„Caietele C.N.S.A.S.”*, 2009/1(3), 7–22
- BARÁTH Magdolna–GECSENYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
- BARTHA Tibor református püspök az Egyesült Államokba utazott, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 198. szám, 1963. augusztus 25., 2.
- BARTHA Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke: Beszélgetés amerikai magyarokkal, *Hajdú-Bihari Napló*, XX. évf., 234. szám, 1963. október 6., 4.
- BÉKÉS Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019.
- BÉKÉS Csaba–Borhi László–Peter Ruggenthaler–Ottmar Trașcă (eds.): *Soviet Occupation of Romania, Hungary and Austria, 1944/45–1948/49*, Budapest–New York, CEU Press, 2015
- BÉKÉS Csaba–Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*, Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

- BERECZKY Albert református püspök előadása amerikai útjáról, *Magyar Nemzet*, X. évf., 242. szám, 1954. október 13., 3.
- BETEA, Lavinia–Corneliu Mănescu: *Convorbiri neaterminate. Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea*, Iași, Polirom, 2001.
- BIDELEUX, Robert–Jeffries, Ian: *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, London, Routledge, 2010.
- BLAHÓ András–PRANDLER Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014.
- BOCK, Paul: Protestantism in Czechoslovakia and Poland, in Petra Sabrina Ramet (ed.): *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*, Durham–London, Duke University Press, 1992, 81–87
- BORHI László: Az amerikai diplomácia és a szovjet politikai-gazdasági térnyerés Magyarországon, *Történelmi Szemle*, XXXV. évf., 1993/3–4, 339–360.
- BORHI László: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956, *Történelmi Szemle*, XXXVI. évf., 1995/3, 277–300.
- BORHI László: Dealing with Dictatorship. The US and Hungary during the Early Kádár Years, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute*, 27 (2013) 1, 15–66.
- BORHI László: Hungary in the Soviet Empire, 1945–1956, *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 20 (2006) 1, 21–30.
- BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009.
- BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest, Corvina, 2005.
- BORSHY-KEREKES György: *Az egyetlen út. Az amerikai magyar reformátusok problémája*, Duquesne, Magyar Egyház Társ., 1930.
- DELETANT, Dennis–Mihail E. Ionescu: *Romania and the Warsaw Pact 1955–1989. Selected Documents*, București, Politeia–SNSPA, 2004.
- DIAC, Cristina: „Patriarhul roșu” sau salvatorul Bisericii, *Jurnalul Național*, 2007. június 13, <https://jurnalul.antena3.ro/scinteia/istoria-comunismului/patriarhul-roșu-sau-salvatorul-bisericii-94773.html>
- DUMITRU, Laurențiu-Cristian: România și blocul comunist 1964–1968. Evaluare geopolitică, *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, 2012/2, 27–37
- Elhunyt dr. Bakos Lajos dunántúli református püspök, *Vas Népe*, XXIV. évf., 99. szám, 1979. április 29., 2;
- Eltemették dr. Bakos Lajos református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXV. évf., 103. szám, 1979. május 5., 3.
- Eltemették Ráski Sándor református püspököt, *Magyar Nemzet*, XXXIII. évf., 168. szám, 1977. július 19., 3.
- ERDŐS Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011

- GAÁL György: Révész Imre (1889–1967). Önvallomások, in Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, 1996, 180–205.
- GÉRARD, François C.: *The Future of the Church. The Theology of Renewal of Willem Adolf Visser't Hooft*. Pittsburgh, Pickwick Press, 1974.
- GRIGORIU, Alexandru Marius: Visits and Consequences. The Moscow Reactions toward the Romanian–American Opening from May–June 1964 and August 1969, in Gavriil Preda–Radu Ciuceanu (eds.): *History and Civilization. EUBSR 2013 International Conference. Volume 2*, s.l., Italian Academic Publishing, 2014, 130–143.
- HAJDÚ Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata, *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf., 2011/3, 58–62.
- HARRINGTON, Joseph–Courtney, Bruce J.: *Relații româno–americane, 1940–1990*, Iași, Editura Institutul European, 2002.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016.
- HERMANN Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977, *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 61–62. 2011/3–4, 7–111.
- HOGAN, Michael J.: *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1987.
- JÁNOSI Csongor: Alegere de episcop în Eparhia Reformată Cluj: numirea în funcție a protopopului de Sibiu, Nagy Gyula, *Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. Vol. III.*, Iași, Polirom, 2008, 303–318.
- JÁNOSI Csongor: Organizația fictivă „Uniunea Preoților Reformați din Ardeal” sau dezinformarea organelor Securității: modalitate de răzbunare personală a agentului informator „Ardeleanu”, in Cosmin Budeancă–Florentin Olteanu (eds.): *Stat și viață privată în regimurile comuniste*. București, Polirom, 2009, 331–359.
- JÁNOSI Csongor: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyvárad Reformatus Egyházkerületekben az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2014 Tél, 187–210.
- JÁNOSI Csongor: Református püspöki profil a román titkosszolgálati iratanyagok alapján. Búthi Sándor (1913–1967), in Emódi András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századiké évfordulójára*, Nagyvárad, A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása, 2020, 504–548.
- JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 146–170.
- JÁVOR Miklós: A „reakció” letérése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházban 1956 után, *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf., 2016/1, 53–70.
- KORÁNYI András: *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*, Budapest, Luther Kiadó, 2012.

- KÖTELES Béla emlékére, *Hajdú-Bihari Napló*, LX. évf., 73. szám, 2003. március 28., 5.
- LADÁNYI Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2005.
- LÁNYI Gábor János: A nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro Minoritate*, 2017 Tavasz, 171–179.
- LÁNYI Gábor János: Bishop Albert Bereczky (1893–1966). A Life Full of Questions, in Kovács Ábrahám–Jaeshik Shin (eds.): *Nationalism, Communism and Christian Identity. Protestant Theological Reflections from Korea and Hungary*. Debrecen–Gwangju, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Honam Theological University and Seminary, 2019, 123–140.
- LÁNYI Gábor János: Nagy Barna (1909–1969) emlékezete, *Képes Kálmán Kalendárium 2019. A Magyarországi Református Egyház évkönyve*, 58–59.
- MAGYARICS Tamás: Az Egyesült Államok és a MAORT államosításának kérdése, in Cseh Valentin (szerk.): „70 éve alakult a MAORT” – „MAORT was established 70 years ago”. *Tanulmányok egy bányavállalat történetéről – Studies on the history of a mining company*, Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2009, 204–210.
- MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság. Érdekek és értékek*, Budapest, Antall József Politika- és Társadalomtudományi Tudásközpont, 2014.
- MAGYARICS Tamás: Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok, *Aetas*, 2004/3–4, 62–73.
- MALIȚA, Mircea–Dan Gheorghe Dungaciu: *Istoria prin ochii diplomatului. Supraviețuirea prin diplomație, „deceniul deschiderii” (1962–1972) și crizele lumii globale*, București, Editura RAO, 2014.
- MANEA, Gabriel Stelian: *Un adulter în familia comunistă. România și SUA în anii ’60*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016.
- MARCOU, Lilly: *Le Kominform. Le communisme de guerre froide*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977.
- MILWARD, Alan S.: *The Reconstruction of Western Europe 1945–51*. Berkeley, University of California Press, 1984.
- MIRÁK Katalin (szerk.): *Háló 1 – Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.
- MIRÁK Katalin (szerk.): *Háló 2 – Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottyk Ernő. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014.
- MOLNÁR Sándor Károly: Magyar református püspökök adattára a 20. században, *Egyháztörténeti Szemle*, XX. évf., 2019/1.
- MORARU, Constantin: *Politica externă a României 1958–1964*, București, Editura Enciclopedică, 2008

- NEAGOE-PLEȘA, Elis: Reflectarea cultului personalității lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în presă (1945–1965), *Analele Universității „Dunărea de Jos” Galați*, Seria 19, Istorie, tom VI, 2007, 147–179.
- NICULESCU-MIZIL, Paul: *O istorie trăită, Vol. I*, București, Editura Enciclopedică, 1999.
- NISTOR, Paul: Pași către apropierea româno–americană. Anul 1961 și vizita în SUA a delegației economice românești, conduse de vicepremierul Alexandru Moghioroș, *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, LVI, 2019, 315–328.
- NISTOR, Paul: Relațiile internaționale ale României în anii '50 al secolului al XX-lea. Cadrul general, principalele evenimente, relații bilaterale și accesul în organizațiile internaționale, *Cercetări Istorice (Serie Nouă)*, 2012/30–31, 247–262.
- OPOČENSKÝ, Milan (ed.): *From the Reformation to Tomorrow. In memory and Appreciation of Josef L. Hromádka (1889–1969)*, Geneva, WARC, 1999.
- ÖRSI Julianna: *Az Amerikai Magyar Református Egyház szerveződése a 19–20. század fordulóján*, <http://confessio.reformatus.hu/v/az-amerikai-magyar-reformatus-egyhasz-szervezodese-a-19-20-szazad-fordulojan/>
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.
- PAPP Zoltán–KOVÁCS Gábor: Köteles Béla, a magyar szívsebészecet mecénása, *Orvosi Hetilap*, CLIII. évf., 2010/22., 866–868
- PRADERVAND, Marcel: *Century of Service. History of the World Alliance of Reformed Churches, 1875–1975*, Edinburgh, St. Andrews Press, 1975.
- PUSKÁS Júlia: Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig), *Történelmi Szemle*, XIII. évf., 1970/4, 528–568.
- RĂCEANU, Mircea: *Istoria Clauzei națunii celei mai favorizate în relațiile româno–americane*, București, Editura Institutului Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2009.
- RADVANYI, Janos: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*, Stanford, CA, Hoover Institution Press, 1972.
- RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2011.
- RAINER M. János: *Nagy Imre*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2016.
- SCHAIN, Martin (ed.): *The Marshall Plan. Fifty Years After*, New York, Palgrave, 2001.
- SOARE, Dumitru: Contribuția Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române, in *Biserica Ortodoxă Română*, XCVIII évf., 1980/3–4, 404–432.
- STAAR, Richard Felix: *Foreign Policies of the Soviet Union*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1991.
- SZÁSZ Lajos: „Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”. Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924–25), in ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számolni napjainkat...”. Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 465–482.

- ȚĂRANU, Liviu: *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, 1949–1965*, București, Editura Enciclopedică, 2007.
- TÓFALVI Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. 2. kötet. Az érmihályfalvi csoport*, Marosvásárhely, Mentor, 2007.
- VAN DER BENT, Ans Joachim: *Willem Adolf Visser't Hooft (1900–1985). Fisherman of the Ecumenical Movement*. Geneva, WCC Publications, 2000.
- WATTS, Larry L.: Divided Loyalties Within the Bloc: Romanian Objection to Soviet Informal Controls. 1963–1964, *Cold War International History Project e-Dossier*, 42. szám, <https://www.wilsoncenter.org/publication/divided-loyalties-within-the-bloc-romanian-objection-to-soviet-informal-controls-1963>
- WATTS, Larry L.: *Ferește-mă, Doamne, de prieteni... Războiul clandestin al Blocului Sovietic cu România*, București, Editura RAO, 2011.
- ZWASS, Adam: *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, Armonk (NY)–London, M. E. Sharpe, 1989.

ABSTRACT

Csongor Jánosi: *Church Service Beyond Borders.
Visits of Reformed Bishops to the United States of America Between
1963–1967*

The Hungarian and Romanian state security files of the period contain unusual travel reports. The examination of these reports facilitated the search for answers to questions such as how the contemporary ecclesiastical diplomacy adapted to foreign policy, what the purpose of these reports was, how they differed from each other, and what is perhaps more obvious on the Romanian side, how they related to intelligence interests. In Hungary, accomplished ecclesiastical diplomats reported their experiences to party state representatives, without any ideological frippery, looking for answers to community problems, sometimes using everyday dialogue, whereas in Romania, besides the language barrier, a special knowledge was required to present the experiences in an “objective” way in an atmosphere of constant suspicion and mistrust.

Keywords: the history of the Hungarian Reformed Church, the history of the Romanian Reformed Church, Hungarian emigration, ecclesiastical diplomacy, secret services

KÖTETÜNK SZERZŐI

Ablonczy Bálint, történész-néprajzkutató, a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhelyének műhelyvezetője. Kutatási területei: Református egyház a huszadik század második felében; Erdély-járás és segítőakciók a hetvenes–nyolcvanas években.

ablonczy.balint@kre.hu

Bárány Zoltán, református teológus-lelkész szakos hallgató a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán.

bzoli196@gmail.com

Bognár Zalán (Phd), történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudomány Kar Történettudományi Intézet Új- és Jelenkori Történeti Tanszékének tanszékvezető docense, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának elnöke. Kutatási területe a XX. századi magyar történelem, különösen a II. világháborús magyar hadifoglyok, a Gulág és a Gupvi lágereibe hurcoltak története.

Csoma Zsigmond Lajos (DSc., MTA-doktora), történész-etnográfus, A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudomány Kar Történeti Intézet Koraiújkor, Gazdaság-és Művelődéstörténeti Tanszékének egyetemi tanára. Kutatási területe: Magyarország gazdaság- és művelődéstörténete.

b12656cso@ella.hu

Erdős Kristóf, történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatalának tudományos munkatársa. Kutatási területei: 1945–1990 közötti református egyháztörténet, illetve emigrációtörténet.

kristof.erdos@neb.hu

Falusi Norbert (Phd), politológus, történész. Kutatási területei: Erdély a 19–20. században, Kecskemét és vidékének helytörténete a második világháborút követően.

Jánosi Csongor (PhD), történész, a kolozsvári Pokoly Társaság tudományos kutatója. Kutatási területei: Romániai Református Egyház, román–magyar belügyi és titkosszolgálati kapcsolatok 1945–1989 között, 20. századi erdélyi magyar arisztokrácia, erdélyi magyar kulturális disszidencia a kommunista rendszerben.

sarlovagas@yahoo.com

Karvansky Mónika (PhD), református teológus-lelkész, az Ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (AMRLSsz) és a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház (SZRKE) lelkipásztora. Kutatási területe: Ausztriai magyar református egyházi szolgálatok a 20. században.

karvansky.monika@gmail.com

Kovács Áron (PhD), történész, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek kéziratárosa. Kutatási területe: Közép-Európa története a 10–20. században.

skovacsaron@gmail.com

Kovács I. Gábor (Csc, PhD), történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történeti Szociológiai Tanszékének ny. tanszékvezető docense. Kutatási területei: Kultúra- és társadalomtörténet, elitek és felekezeti-művelődési alakzatok.

kovacs.istvan.gabor@tatk.elte.hu

Köbel Szilvia (PhD, dr. habil.), jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának habilitált egyetemi docense és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: emberi jogok, lelkiismereti és vallásszabadság, állam és egyház kapcsolat, egyháztörténet.

kobel.szilvia@kre.hu

Lányi Gábor (PhD, dr. habil.), református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területei: svájci reformáció, második világháború utáni magyar református egyháztörténet, Bereczky Albert püspök.

lanyi.gabor@kre.hu

Lévai Attila (PhD), református teológus-lelkész, a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának főiskolai adjunktusa és dékánja. Kutatási területe a felvidéki protestáns egyháztörténet.

levaia@ujt.sk

Mirák Katalin, történész, az Evangélikus Országos Levéltár tudományos munkatársa. Kutatási területe a Magyarországi Evangélikus Egyház 1945 utáni története. 2005-ös felállításától kezdve az evangélikus egyház Tényfeltáró Bizottságának tagja, 2019-től elnöke.

Molnár Sándor Károly (PhD), teológus-lelkész, történész. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének tudományos munkatársa.

mskleipzsig@gmail.com

Pálfi József (Dr. theol.), református lelkipásztor, egyetemi tanár, a Partiumi Keresztény Egyetem rektora.

Pusztai Gábor (PhD, Dr. habil.) néderlandista, a Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe: holland–magyar kapcsolatok.

gpusztai@unideb.hu

Püski Levente (PhD, dr. habil.), a Magyar Tudományos Akadémia doktora, történelem-földrajz szakos tanár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi oktatója. Kutatási területe a 20. századi magyar történelem, tudományos kutatási területe a Horthy-korszak politikai és társadalmi viszonyai.

Rigó Róbert (PhD), történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karának főiskolai tanára. Kutatási területe a 20. századi magyar társadalomtörténet.

rigo.robert@kre.hu

Somogyi Alfréd (PhD), református lelkipásztor-egyháztörténész, a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának dékánhelyettese.

somogyia@ujk.sk

Szabó Bence, földrajz-történelem szakos tanár, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának igazgatóhelyettese. Kutatási területe: helytörténet.

szabo.bence.leveltar@gmail.com

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (PhD), történész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtár könyvtár-igazgatója. Kutatási területei: 1944 utáni szovjetunióbeli társadalom

történet és egyházpolitika, illetve a Kárpátaljai Református Egyházkerület története 1944–1991.

szenibolya@kmf.uz.ua

Szász Lajos, történész, református teológus-lelkész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának doktorjelöltje. Kutatási területe a 19–20. századi református egyháztörténet.

ludwig.szasz@gmail.com

Szekér Nóra (PhD), történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos kutatója. Kutatási területei: két világháború közötti szellemi mozgalmak, a háború utáni koncepciók perек.

szekeker.nora@gmail.com

Takács Klaudia, református teológus-lelkész szakos hallgató a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán.

takacs095@gmail.com

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. HIT 2018, szerk. Kiss Réka - Lányi Gábor, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI,
L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. Vértelen ellenreformáció, szerk. Csorba Dávid, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI, 2020, 310 pp.